శ్రీ ర స్తు.

శ్రీవిద్యానాథమహోపాధ్యాయవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్

రత్నాపణసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల వేంకటనరసింహాచార్యైః

పరిష్కృతమ్.

చెన్నపుర్యామ్.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః

ప్రకాశితమ్.

1934.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1934.

విషయసూచికా.

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీవిద్యానాథకవీంద్రవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్.

ఉపోద్ఘాతః

శ్లో. విద్యాకైరవకౌముదీం శ్రుతిశిరస్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీకుమారస్వామిసోమపీథివిరచితః

రత్నాపణః.

కల్యాణాని తనోతు కశ్చన పుమానర్ధాంగదంతావళో
గండాభోగవిలోలుపానళిగణాన్కర్ణాంచలైశ్చాలయన్,
యత్పాదాంబురుహావలంబశరణాః పూర్వే పుమాంసస్త్రయః
త్రైలోక్యస్థితిసర్గసంహృతివిధౌ నిర్విఘ్నసిద్ధోద్యమాః.
అస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు నారీనరాత్మకం,
సోపజ్ఞం వాఙ్మయం యస్య విహారగృహవేదికా.
వాణీం శాణఘుటీమటీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసికీ-
మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుళుకీకురుతే స్మ యః,
తస్య శ్రీమల్లినాథస్య తనయోఽజని తాదృశః
కోలచల పెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృశ్వా యః,
వ్యాఖ్యాతనిఖిలశాస్త్రః ప్రబంధకర్తా చ సర్వవిద్యాసు.
తస్యానుజన్మా తదనుగ్రహాత్తవిద్యోఽనవద్యో వినయావనమ్రః,

దారాన్పద్మభువస్త్రిలోకజననీం వందే గిరాం దేవతామ్,

స్వామీ విపశ్చిద్వితనోతి టీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్త్రీం.
పుణ్యశ్లోకగుణోత్కీర్తిశాణకషణాదుత్తేజనాం లంభితం
సంజగ్రాహ రసాదిరత్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,
సోఽహం తద్వ్యవహారహేతుమధునా కంచిత్కరోమ్యాపణం
తత్రానుగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం క్రీణంతు ధన్యా జనాః.
యద్యన్నిగూఢమఖిలం శక్త్యా తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్విద్యానాథనామా మహాకవిరలంకారశాస్త్రమారభమాణస్తస్య విఘ్నపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనమ్, 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వప్రతిపాదకమాచార్యదండివాక్యం చ ప్రమాణయన్, వృద్ధాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టేష్టదేవతానమస్కారలక్షణం మంగళమంతేవాస్యనుగ్రహాయాదౌ గ్రంథతో నిబధ్నాతి—

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః శ్లో. "అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ' ఇతి స్మరణాత్. తా ఏవ కైరవాణి కుముదాని తేషాం కౌముదీం చంద్రికాం, నిఖిలవిద్యోల్లాసకారణభూతామిత్యర్థః. శ్రుతీనాం శిరాంస్యుపనిషద ఏవ శిరాంసి మూర్ధానః తత్ర సీమంతముక్తామణిం కేశమార్గాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యామిత్యర్థః. అథాస్యా లౌకికస్వరూపమాహ—దారానితి. 'దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యభిధానాద్బహుత్వం పుంస్త్వం చ. త్ర్యవయవో లోకస్త్రిలోకః, శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన వివక్షితః. తస్య జననీమితి షష్ఠీసమాసః. అన్యథా 'తద్ధితార్థ' త్యాదినా సమాహారసమాసే అకారాంతోత్తరపదత్వేన స్త్రీత్వాత్ 'ద్విగోః'ఇతీకారే త్రిలోకీతి స్యాత్. అత ఏవ 'ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యత్ర 'త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా, తామధీతే వేత్తి వా త్రైవిద్యః, న తు తిస్రో విద్యా అధీత ఇత్యణ్ప్రత్యయనిమిత్తస్తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః. అత ఏవాణ్ప్రత్యయస్య లుగభావః' ఇత్యాహ భగవాన్భాష్యకారః. ఇత్థం నమస్కర్తవ్యదేవతాయాః వైశిష్ట్యముక్త్వా స్వగ్రంథారంభోపయోగిత్వేన ఇష్టత్వం చ సూచయతి—యత్పాదేతి. పాదావబ్జే ఇవేత్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాబ్జే ఇతి రూపకసమాసః. తథా సత్యబ్జయోః

యత్పాదాబ్జనమస్క్రియాస్సుకృతినాం సారస్వతప్రక్రియా-
బీజన్యాసభువో భవంతి కవితానాట్యైకజీవాతవః. ౧
పూర్వేభ్యో భామహాదిభ్యస్సాదరం విహితాఞ్జలిః,
వక్ష్యే సమ్యగలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహమ్. ౨
చిరేణ చరితార్థోఽభూత్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య కీర్త్యైన ప్రకాశ్యతే ౩
రసప్రధానాశ్శబ్దార్థా గుణాలంకారవృత్తయః,

ప్రాధాన్యేన తత్ర నమస్కారాయోగాత్. సారస్వతప్రక్రియాః కావ్యనాటకాది వాఙ్మయవిశేషాః తాసాం బీజం కారణభూతశ్శక్తిప్రతిభాద్యపరపర్యాయస్సంస్కార విశేషః తదేవ బీజమంకురకారణం తస్య న్యాసభువః ఆవాపభూమయః, కవితానాట్యైకజీవాతవో ముఖ్యజీవనౌషధాని, అవిచ్ఛేదహేతవ ఇత్యర్థః. అత్ర నమస్కారాత్కవితాకారణభూతస్సంస్కారో జాయతే, సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవతీతి భావః. నమస్క్రియా ఇతి బహువచనం. తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి. తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథా చ శ్రుతిః—'భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ' ఇతి. అత్రోపమారూపకవిశేషాణాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. తదున్నయనప్రకారస్త్వలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతీత్యుపరమ్యతే. గ్రంథాదౌ వాయుబీజస్య వకారస్య క్షేమంకరస్య భూదేవతాకస్య మగణస్య చోపాదానాద్వర్ణగణాదిశుద్ధిరస్త్యేవేతి సర్వమవదాతమ్. ౧

అథాలంకారశాస్త్రప్రణేతృప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణమర్థం ప్రతిజానీతే—పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేకవిషయమిదం శాస్త్రం తథాపి ఛత్రిన్యాయేనాలంకారశాస్త్రముచ్యతే. తత్ర సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం సంగృహ్యతే సంక్షిప్యతే యేనాసావలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహః ప్రారిప్సితో గ్రంథః తం, సమ్యగ్విశదం వక్ష్యే ఇతి యోజనా. సంక్షేపవైశద్యాభ్యాం రసాదిసర్వప్రమేయప్రతిపాదనాత్పూర్వోత్కృష్టస్స్వగ్రంథ ఇతి సూచితో భవతి. ౨

సంప్రత్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణ్యలాభేనోత్కర్షమాహ—చిరేణేతి ౩

శాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం తద్విశినష్టి—రసేతి. రసప్రధానాః. రసజీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్త్వలంకారరసాత్మనా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్య జీవితత్వముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్మమాత్రవిశ్రాంతత్వేన ప్రాధాన్యాద్రసస్యైవ ముఖ్యం జీవితత్వం. వస్త్వలంకారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వథా రసపర్యవసానేనాప్రాధాన్యాత్త

రీతయశ్శయ్యేతి శాస్త్రప్రమేయం కావ్యపద్ధతిః. ౪
యద్యప్యసౌ ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,
తథాప్యస్యాస్సమం నేతురుదాహరణమాదృతం. ౫
పుణ్యశ్లోకస్య చరితముదాహరణమర్హతి,
న కశ్చిత్తాదృశః పూర్వైః ప్రబంధాభరణీకృతః ౬
ప్రబంధానాం ప్రబంధౄణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,
మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణనిరూపణమ్ ౭

యథా రామగుణవర్ణనం రామాయణవల్మీకజన్మనోర్మహాప్రతిష్ఠాకారణం, తథా మహాపురుషవర్ణనేన హి శ్రేయస్కరీ ప్రబంధస్థితిః. యథా వేదశాస్త్రపురాణాదేర్హితప్రాప్తిరహితనివృత్తిశ్చ, తథా సదాశ్రయాత్కావ్యాదపి ఇయాన్విశేషః కావ్యాత్కర్తవ్యతాధీస్సరసా ఽన్యత్ర న తథా. తథాహి—

దభావేఽపి వాచ్యాదుత్కృష్టత్వసామ్యాదౌపచారికో జీవితత్వవ్యవహార ఇతి న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్, గుణాదయో వక్ష్యమాణలక్షణాః, అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారశ్శయ్యాపాకావాకర్షతి. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్యప్యుదాహరణార్హనాయకనిరూపణాభావాత్ప్రాచాం ప్రబంధేష్వపకర్ష ఇత్యాహ—యద్యపీతి. అసౌ కావ్యపద్ధతిః. ౫

అత ఏవ ప్రబంధౄణామప్యపకర్ష ఇత్యాహ—పుణ్యేతి. చరితోదాహరణే కర్తృకర్మణీ. ౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభయేషాముత్కర్ష ఇత్యాహ—ప్రబంధానామితి. ప్రబంధౄణాం ప్రబంధకర్తౄణాం. ౭

తత్ర దృష్టాంతమాహ—యథా రామేతి. ఉత్తమగుణవర్ణనేనైవ ప్రబంధనిర్మాణమనేకశ్రేయసాం హేతురిత్యాహ—తథా మహాపురుషేతి. అత ఏవోత్తమగుణవర్ణనమవశ్యం కర్తవ్యమితి భావః. అథ స్వగ్రంథప్రతిపాద్యస్య కావ్యస్య వేదాదివత్పురుషార్థపర్యవసాయితామాహ—యథా వేదేతి. సన్నుత్తమనాయక ఆశ్రయో వర్ణనీయత్వేన యస్య తస్మాత్. అభ్యుచ్చయమాహ—ఇయానితి. ఉక్తమర్థముపపాదయతి—తథాహీత్యాదినా. ప్రత్యక్షాద్యవిషయమిష్టప్రాప్త్యుపాయం జ్యోతిష్టోమాదికమనిష్టపరిహారోపాయం కళంజభక్షణవర్జనాదికం చ యేన విదన్తి స వేదః. తదుక్తం—'ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యస్తూపాయో న బుధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేన తస్మా

యద్వేదాత్ప్రభుసమ్మితాదధిగతం శబ్దప్రధానాచ్చిరం
యచ్చార్థప్రవణాత్పురాణవచనాదిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,
కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతామాపాద్య కావ్యశ్రియా

ద్వేదస్య వేదతా' ఇతి తస్మాత్ప్రభుసమ్మితాద్రాజతుల్యాత్, కుతః? శబ్దప్రధానాత్ వాఙ్మాత్రేణ ప్రభురివ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ. ప్రభుర్విపక్షే దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వమితి భావః. ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయోరన్యథోచ్చారణేఽపి దురితశ్రవణాదన్యథానుష్ఠానే అననుష్ఠానే వా కైముతికన్యాయసిద్ధం. అధ్యయనవిధేః ఫలవదర్థావబోధపర్యంతత్వాదితి వేదితవ్యం. చిరం, మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. యత్కర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం అధిగతం ప్రమితం, అర్థప్రవణా దర్థవాదబహులత్వేనార్థప్రధానాత్, పురాణాదికం న వేదవ 'దేవం కుర్యా న్నైవం కుర్యా' దితి ప్రవర్తకం నివర్తకం వా విధినిషేధబలేన, కింతు తన్న్యకారేణ పూర్వపురుషచరితస్తుతిసందాముఖేన రాగద్వేషావుత్పాద్య మిత్రవత్ప్రవృత్తినివృత్తిహేతుభూతం. అతోఽస్యార్థప్రధానత్వమిత్యవగంతవ్యం. అతస్సుహృత్సమ్మితాత్పురాణవచనాచ్చ యదిష్టమభిరుచితం, తస్మిన్నిత్యధ్యాహ్రియతే; యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. కాంతాసమ్మితయాయయా, కవయతే వర్ణయతీతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః. తచ్చ పంకజాదివ ద్రూఢత్వాద్రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మకమేవ న కర్మమాత్రం. తస్య శ్రియా విలాసేన, సరసతామాపాద్య, ఉత్కంఠాజననేనాభిముఖీకృత్యేత్యర్థః. కర్తవ్యే గుర్వాజ్ఞాకరణాదౌ, బుధో విద్వాన్వా తు పామరః. కుతుకీ రాగవాన్, విరచితః. ఉభయత్రాప్యకారప్రశ్లేషాత్ అకర్తవ్యే పరదారహరణాదౌ అకుతుకీ ద్వేషవాంశ్చేతి లభ్యతే. యథా కామినీకటాక్షవీక్షణాదివిలాసైరేవ కామినమావర్జయంతీ 'మమేదమభిలషితం కురు అనభిలషితం మా కు'ర్విత్యనుక్త్వైవ సర్వం సంపాదయతి, తథా కావ్యశ్రీరపి వ్యంజనవ్యాపార మాత్రపరత్వేనోపసర్జనీభూతశబ్దార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభుసుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విలక్షణా సతీ సహృదయహృదయాహ్లాదకారిణా వ్యంజనవ్యాపారేణైవ 'రామాదివద్వర్తితవ్యం న తు రావణాదివ' దితి పుంసః కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి నివర్తయతి చాకర్తవ్యాదిత్యస్యాః కాంతాసమ్మితత్వమవగంతవ్యమ్. ఏతేనాస్యాస్సరసతాపాదనేన ప్రవర్తకత్వాద్భృత్యానునయపురస్సరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేషో వివక్షిత ఇతి బోద్ధవ్యం. అతస్తల్లక్షణాయ ప్రయతామహ ఇత్యాహ—తస్మై శ్రీ స్వ

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచితస్తస్యై స్పృహాం కుర్మహే. ౮

తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహూపయుక్తమ్. తచ్చోక్తం కావ్యప్రకాశే—

'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే' ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్మహాప్రబంధేషు—

* † 'పరివడ్ఢఇ విణ్ణాణం సంభావిజ్జఇ జసో విసప్పంతి గుణా,
సువ్వఇ సుపురుసచరిఅం కిం త జ్జేణ ణ హరంతి కవ్వాలావా.'

యత్ర పునరుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరి

---

† పరివర్ధతే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యశో విసర్పంతి గుణాః,
శ్రూయతే సుపురుషచరితం కిం తద్యేన న హరంతి కావ్యాలాపాః.

హాం కుర్మహ ఇతి. 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ఏతేన పురుషార్థోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తద్యుక్తం కావ్యం విషయః, తద్జ్ఞానం ప్రయోజనం, ఉభయోస్సాధ్యసాధనభావస్సంబంధః, జిజ్ఞాసు రధికారీ. ఇత్యనుబంధిచతుష్టయం సూచితమ్. ౮

న హ్యుక్తోపదేశవిశేష ఏవాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి సంభవతీత్యాహ—తత ఇతి. తతస్సప్రయోజనత్వాత్. బహుప్రయోజనసాధనత్వాదుపాదేయమితి భావః. అత్ర వృద్ధసంవాదమాహ.—తచ్చోక్తమిత్యాదినా. కృద్విద్యుజ్ శబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్ క్విబంతాః. అత్ర యశోఽర్థానర్థప్రతీకారాః ద్వయోరపి. వ్యవహారోపదేశౌ తు సహృదయస్యైవ. నిర్వృతికాలే కవిరపి సహృదయ ఏవేతి నిర్వృతిర్ద్వయోరపి. పరివడ్ఢఈతి. న హరంతీత్యత్ర మన ఇతి శేషః. విదప్పంతి గుణా, 'అర్జే ర్విఢప్ప ఇతి. కర్మణివిడప్పాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభోజరాజౌ. కిం బహునా? చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తిరప్యత్రైవ భవతీతి భావః. తథాపి పరనిర్వృతిరేవేహ ముఖ్యం ఫలమితి రహస్యం. అన్యథా కావ్యస్య కాంతాసమ్మితత్వవిశేషో న స్యాత్. తదుక్తం లోచనే—'చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తేరపి చానంద ఏవ పార్యంతికం ముఖ్యం ఫల' మితి. నను 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి నిషేధాద్విఫలోఽయం ప్రయాసః ఇత్యాశంక్య స్మృతే రన్యవిషయత్వ మాహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా రామాయ

---

* అయం శ్లోకః ప్రవరసేనకృతే సేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

త్యాజ్యమేవ. తస్మాలా చేయం స్మృతిః—'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి. న కేవలం కావ్యస్యాయం పంథాః. కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి సదాశ్రయత్వేన మహాన్లోకాదరః తథా వైశేషికాదేరీశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయా జగత్పూజ్యతా తథా మహాభారతాదీనామపి మహాపురుషవర్ణనపరతయైవ విశ్వాతిశాయిత్వమ్. కిం బహునా? వేదాంతా అపి బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా పరముత్కృష్యంతే

నాదేరపి హేయత్వప్రసంగాదితి భావః. కావ్యే కైముతికన్యాయేనోత్తమపురుషగుణవర్ణనస్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రజాతస్యాపి తత్పరత్వమాహ—న కేవలమిత్యాదినా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయేతి 'అంకురాదికం-సకర్తృకం-కార్యత్వాద్ఘటవ' దిత్యాదిప్రమాణై రితి భావః. అత్ర 'కర్తరి' చేతి నిషేధాత్ 'యాజకాదిభిశ్చ' ఇతి షష్ఠీసమాసో ద్రష్టవ్యః. తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా—శేషషష్ఠీసమాసః, తస్యైతన్నిషేధాభావాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. భారతాదీనామపి శాసకత్వాచ్ఛాస్త్రత్వేన నిర్దేశః. * నను చిదేకరసతయా నిర్ధర్మకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు వేదాంతేషు గుణవత్పురుషవర్ణనం నాస్తీతి చేన్నైష దోషః; బ్రహ్మణ్యానందాదీనామాపాధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పంచపాదికాయాం—'ఆనందో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంతి తద్ధర్మా' ఇతి. అథవా సచ్చిదానందస్య బ్రహ్మణో నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వమేవ గుణః. యథాహ మాఘః—'అపదోషతైవ విగుణస్య గుణః' ఇతి. తదేతదభిప్రేత్యాహ—కిం బహునేతి న చేదం మాఘవచనమబ్రహ్మపరమితి వచనీయమ్. తథా హి—'అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమద్యుతిబింబమస్తమితభాను నభః, అవసన్నతాపమతమిస్ర మభా దపదోష తైవ విగుణస్య గుణః' ఇతి. అత్ర ప్రాకరణికసంధ్యానభఃప్రతిపాదనాత్ప్రతీయమానస్యాప్రాకరణికస్య 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం' 'శో మోహః కశ్శోకః' ఇత్యాద్యుపనిషదర్థసనాథస్యాకాశపర్యాయనభశ్శబ్దార్థస్య బ్రహ్మణోఽర్థాంతరన్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దోషత్వమేవ గుణ ఇతి వివక్షితత్వాత్. పదార్థవివేచనప్రపంచః పునరస్మన్మహోపాధ్యాయవిరచితమాఘవ్యాఖ్యానే సర్వంకషాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః.

---

* వస్తుతస్తు—భేదవాదిమతే బ్రహ్మణో హేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణవిశిష్టతయా వేదాంతానాం గుణవన్మహాపురుషప్రతిపాదకత్వం సూపపాదమేవేతి కిమనేన నిర్గుణబ్రహ్మావలంబనక్లేశేనేతి విభావనీయమ్.

‘అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే’త్యుపక్రమమాణేన సూత్రకృతా మహర్షిణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ మహాపురుషగుణవర్ణనమేవ శాస్త్రస్య ప్రాణ ఇత్యురరీకృతం తత్తన్న్యాయనిరూపణపరస్యాపి ప్రబంధరాశేర్మహాపురుషగుణవర్ణనం హేమ్నః పరమామోదః అతశ్చ

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణానాశ్రిత్య నిర్మితః,
అలంకారప్రబంధోఽయం సంతః! కర్ణోత్సవోఽస్తు వః ౯
కాకతీయనరేంద్రస్య యశో భూషయితుం కృతా,
విద్యానాథకృతిశ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే. ౧౦

నిరీశ్వరవాదినామపి మీమాంసకానాం గుణాధేయధర్మప్రతిపాదనాదేవ గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వమిత్యాహ—అథాత ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంతరం, అతో వేదస్య వివక్షితార్థత్వాత్ ధర్మస్య జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి సంక్షేపతస్సూత్రార్థః. మహర్షిణా జైమినినేతి శేషః ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాదిరేవ, నాపూర్వమాత్మనిష్ఠమ్. తదుక్తం—‘శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదౌ విధితో భవేత్, తస్యైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మస్తత్సాధనం యతః’ ఇతి. ‘అపూర్వం చ యాగాదేరవాంతరవ్యాపారశ్శక్తిర్వే’తి భాట్టః. తన్మతాశ్రయణే ధర్మస్యాపూర్వద్వారా పురుషాశ్రితత్వం గుణత్వం చౌపచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతిరిక్తం స్థిరకార్యం లిఙ్గాదివాచ్యమపూర్వమేవ ధర్మ ఇతి ప్రతిపేదిరే. తన్మతే పునస్తస్యాత్మనిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్నమేవేతి సుష్ఠూక్తం పురుషాశ్రితస్య గుణస్యేతి. ఉరరీకృతమంగీకృతం, నన్వేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయనిరూపణపరం న పురుషగుణవర్ణనపరమిత్యాశంక్య తస్యాపి పురుషగుణధర్మనిరూపణార్థత్వాత్తత్రైవ పర్యవసానమ్ అన్యథా వైఫల్యమిత్యాశయేనాహ—తత్తన్న్యాయేతి.

ఉక్తమర్థముపసంహరన్ స్వగ్రంథస్య విద్వత్పరిగ్రహమాశాస్తే—అతశ్చేతి. ౯

వర్ణ్యప్రబంధయోరుభయోరుత్కృష్టత్వాదన్యోన్యముపస్కార్యోపస్కారకభావ ఇత్యాహ—కాకతీయేతి. కాకతి ర్నామ దుర్గా శక్తిరేకశిలానగరేశ్వరాణాం కులదేవతా సా శక్తిర్భజనీయాస్యేతి కాకతీయః. ‘వృద్ధాచ్ఛ’ ఇతి శైషికశ్ఛ ప్రత్యయః. ౧౦

తదుక్తం దండినా—

'ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయమ్,
తేషామసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతి' ఇతి.

సూక్త్యైవ ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధమహత్తా.

తదుక్తం ప్రాచా భామహేన—

'ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపదః' ఇతి

ప్రతిపాదితం చోద్భటేన—

'గుణాలంకారచారుత్వయుక్తమప్యధికోజ్జ్వలమ్,
కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరద్రుమః' ఇతి

రుద్రభట్టేనాపి కథితం—

'ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా' ఇతి.

ప్రపంచితం చ సాహిత్యమీమాంసాయామ్—

'నాయకగుణగ్రథితాస్సూక్తిస్రజస్సుకృతినామాకల్పంతి' ఇతి.

నిరూపితం చ భోజరాజేన—

'కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తిర్విద్వత్కర్ణావతంసతి,
నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తరః' ఇతి.

అత్ర ప్రబంధమహిమ్నా వర్ణ్యోపస్కారే వృద్ధసంవాదమాహ—తదుక్తం దండినేతి. అత్ర బింబశబ్దః కర్తృవాచీ. వాఙ్మయాదర్శః కర్మ. అత్ర నలనహుషాద్యసన్నిధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయాదర్శాధీనత్వోక్తేః ప్రబంధమహిమ్నా ప్రతిపాద్యోత్కర్ష ఇతి భావః. కేషుచిత్కోశేష్వేతత్పద్యం ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధోత్కర్షపరగ్రంథమధ్యే లేఖకదోషాల్లిఖితం తత్తు 'గౌర్గౌః కామదుఘాసమ్యక్' ఇత్యాద్యేతత్పద్యపూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా అస్మదుక్తార్థావధారణా దుపేక్షణీయమ్.

అథ వర్ణ్యమహిమ్నా ప్రబంధోపస్కారే భామహాదిసంవాదమాహ—సూక్త్యైవేత్యాదినా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ, గుణాశ్శౌర్యాదయః తంతవశ్చ, ఆకల్పవదాచరంతి ఆకల్పంతి. 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః' ఇతి క్విప్. అనేన కర్ణావతంసతిర్వ్యాఖ్యాతః

నాయకప్రకరణమ్.

మహాకులీనత్వాదినాయకగుణాః.

తత్రైతే నాయకగుణాః.—

మహాకులీనతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా,
తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః ౧౧
పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచిత్కథితా ఇమే,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
అథైతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ, తత్ర—

మహాకులీనతా.

* మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః,

యథా—

తాదృఙ్మధ్యమలోకభాగ్యవిభవాదింద్రాదిబృందారకైః
క్షోణ్యాం క్రీడితుమిచ్ఛుభిశ్చిరతరం సంప్రార్థితః పద్మభూః,
అత్యర్కేందుకులప్రశస్తిమసృజద్యం కాకతీయాన్వయం
తస్మిన్ సంప్రతి వీరరుద్రవపుషా జాగర్తి లక్ష్మీపతిః. ౧౩

ఏవమవశ్యం లోకోత్తరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం తే గుణాః క ఇత్యాకాంక్షాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచన గుణాన్ గణయతి—తత్రేత్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణే ప్రదర్శయతి-మహాకులీనతేత్యాదినా. 'మహాకులాదఞ్ఖఞౌ' ఇత్యత్రాన్యతరస్యామ్ గ్రహణానువృత్త్యా ఖఞ్ ప్రత్యయః. ౧౧, ౧౨

ఉదాహరతి.—తాదృగితి, అత్ర భూలోకస్య స్వర్గాతిశాయివైభవం కాకతీయనరేంద్రాణామింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౩

ఔజ్జ్వల్యమ్.

* రూపసంపన్న దేహత్వ మౌజ్జ్వల్యం పరికీర్త్యతే,

యథా—

మురారే ర్యగ పూర్వం జలనిధిసుతాయాముదభవ-
న్మహాదేవాజ్జాతస్స పున రవనీభృద్దుహితరి,
వపుష్మా న్కామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
ప్రతాపశ్రీరుద్ర స్స్వయ మితి మనీషా మృగదృశామ్ ౧౪

మహాభాగ్యమ్

*విశ్వంభ రాధిపత్యం య త్త న్మహాభాగ్య ముచ్యతే.

యథా—

సేవానమ్రనరేంద్రమౌళివిలసద్రత్నాంశునీరాజితం
రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదవీమారుహ్య సింహాసనమ్,
క్షోణీం రక్షతి విక్రమైరనుపమైః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి-
శ్లాఘాలంఘనజాంఘికై ర్గుణనిధిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః ౧౫

ఔజ్జ్వల్యమాహ—రూపేతి. కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఆవేధ్యారోప్యవిక్షేప్యబంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే' ఇతి.

ఉదాహరతి—మురారేరితి. మహాదేవాన్మహాదేవనామకాన్మహారాజాత్ అవనీభృద్దుహితరి రాజపుత్ర్యాం, ఈశ్వరాత్పార్వత్యామితి చ ధ్వన్యతే అత్ర మదనత్వోత్ప్రేక్షయా రూపసంపత్తిరుక్తా. ౧౪

మహాభాగ్యమాహ—విశ్వంభరేతి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీ' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే ముమాగమః. తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సేవేతి ప్రథమోఽవతారోఽవతరణం, 'అవేస్తౄస్త్రోర్ఘఞ్', ఇత్యత్ర ప్రాయేణ గ్రహణానువృత్తేరసంజ్ఞాయామపి ఘఞ్ప్రత్యయః. తస్య పదవీం సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రథమచిహ్నత్వాదితి భావః. ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతీనాం శ్లాఘాయా ఉత్కర్షస్యలంఘనే జంఘయా చరంతీతి జాంఘికాః శీఘ్రగామిన[illegible]చర[illegible]తైః తైః. దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం మఖిలక్షోణీసంరక్షణాదస్య మహాభాగ్యమ్.

ఔ దా ర్య మ్.

*యద్విశ్రాణనతాచ్ఛీల్యమౌదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే-
ర్గుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,
సమంతాదుద్భ్రాంతైర్ద్విరదమదగంధైస్సురభయః
క్రియంతే యద్విద్వజ్జనమణిగృహప్రాంగణభువః. ౧౬

తే జ స్వి తా.

†జగత్ప్రకాశకత్వం యత్తేజస్విత్వం తదుచ్యతే.

యథా—

సదా తేజో భానో స్ఫురతి జయినః కాకతివిభో,
రరిక్ష్మాభృత్కాంతాచికురతిమిరాహంకృతిముషి,

ఔదార్యమాహ—యదితి. తచ్ఛీలస్య, భావః తాచ్ఛీల్యం విశ్రాణనే తాచ్ఛీల్యమితి శివభాగవతవత్సమాసః.

ఉదాహరతి—వదాన్య ఇతి. త్రయాణాం జగతాం సమాహారస్త్రిజగదితి 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా ద్విగుః. గుణశ్రేణీశ్లాఘయా గుణగణోత్కర్షేణ పిహితం తిరస్కృతం హరిదీశానాం దిక్పతీనాం యశో యేన తస్య. అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః ౧౬

తేజస్విత్వమాహ—జగదితి

ఉదాహరతి—సదేతి. జయినో జయశీలస్య, కాకతిదేవతోపాసకో విభుః కాకతివిభుః మధ్యమపదలోపీ సమాసః. అరిక్ష్మాభృత్కాంతాచికురాః శత్రురాజస్త్రీకుంతలా ఏవ తిమిరం తస్యాహంకృతిముషి గర్వనిర్వాపకే, ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వాదితి భావః. తేజోభానౌ సదా న దివైవ స్ఫురతి సతీతి భావలక్షణా సప్తమీ. జరంతి జీర్ణాని, సర్వదా ప్రకాశవిరహాద్ధూసరీభూతానీత్యర్థః. 'జీర్యతే రతృ' న్నితి భూతే అతృన్ప్రత్యయః. తాన్యుద్దామాని బహులాని తమాంసి యాసాం తాసాం తథోక్తానాం, నసూర్యం పశ్యంతీత్యసూర్యంపశ్యాః, 'అసూర్యలలాటయోర్దృశి తపో' రితి ఖశ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషద'దిత్యాదినా ముమాగమః. 'ఉపపద మతి' ఙితి సమాసః, అత్ర న ఞస్సూర్యకర్మికయా దృశిక్రియయా సంబంధః,నతు సూర్యస్థయా సత్తయా.అతో సూర్యమిత్యసమర్థసమాసః. తథాపి సాధు రేవ. యదాహ భగవాన్భాష్యకారః.—'అవశ్యం

ప్రకాశవ్యుత్పత్తిర్భవతి జరదుద్దామతమసా-
మసూర్యంపశ్యానా మవధిగిరిపాశ్చాత్యదృషదామ్.

వైదగ్ధ్యమ్.

*కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే
యథా—

చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే గుణనిధే శ్రీవీరరుద్రప్రభో -
ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి మహద్వాణీశ్రియో రార్జవమ్,

కస్యచిన్నుఞ్ సమాసస్యాసమర్థస్య గమకస్య సాధుత్వం వక్తవ్యం అసూర్యంపశ్యాని ముఖా' నీతి తాసామవధిగిరేః లోకాలోకపర్వతస్య పాశ్చాత్యదృషదాం అప్రకాశ ప్రదేశవర్తిశిలానాం, ప్రకాశవ్యుత్పత్తిః ప్రకాశజ్ఞానం, యద్వా—అయం ప్రకాశ శబ్దవాచ్య ఇతి శృంగగ్రాహికయా సంగ్రహః అత్ర సూర్యప్రకాశరహితయోరపి దేశ కాలయోరతివేల ప్రకాశజననా ల్లోకోత్తరమస్య తేజస్విత్వమితి భావః.

వైదగ్ధ్యమాహ—కృత్యేతి. కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యార్థేషు, చాతుర్యం ప్రయోగ కౌశలం.

ఉదాహరతి—చాతుర్యమితి 'యత్ర విద్యా న తత్ర శ్రీర్యత్ర శ్రీ ర్న సర స్వతీ' ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి వాణీశ్రియోః, యత్ర వీరరుద్రే, మహ దార్జవం సౌహార్దమ్, ఏకత్రావస్థానమితి యావత్. అస్తీతి గమ్యతే. 'అస్తిర్భవతిపరో ఽప్రయుజ్యమానోఽ ప్యస్తీ'తి మహాభాష్యకారవచనాత్ ఉక్తన్యాయస్తు వీరరుద్రవ్య తిరిక్తనిర్గుణభూపాలవిషయ ఇత్యర్థః. ఆభ్యాం శ్రీవాణీభ్యాం, సహేతి శేషః. అత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థగమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూనే'తి జ్ఞాపనాత్తృతీయా. సదృశై స్స్వస్వశీలోచితై రుపచారైః ప్రియాచరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణామల్పోఽపి హార్దదః, మహానప్యన్యథా యుక్తో నైవ తుష్టికరో భవే' దితి. ఉపచారలక్షణమపి తత్రైవ-'వాసోఽంగరాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహా తత్త ద్దేశకాలానుకూల్యతః. అత్యాదరేణ సత్కార ఉపచారఇతీ రితః' ఇతి. ఆభ్యామిత్యత్రా ప్రధానే తృతీయావిధానేఽపి శ్రీవాణ్యోశ్శబ్ద ఏవోపసర్జనభావః, న త్వార్థః. 'సహ శాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీ'త్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయోరివ తయో ర్భుకశ్చ సమప్రధానభావోపపత్తేః; అన్యథా అనౌచిత్యాదితి రహస్యమ్. అత స్త్రీస్రోఽపి సదృ శోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, స నృపతిః, తత్తాదృశశబ్దయోః స్వరూప

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తత్త్వాదృశైః రుత్సవై-
ర్నిస్సాపత్న్య మిమాం భువం స నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౧౮

ధార్మికత్వమ్.

*ధర్మైకాయత్తచిత్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే,

యథా—

పరిహాసేఽ ప్యనౌచిత్యం స్వప్నేఽ ప్యన్యాంధూకథామ్,
శత్రావప్యగుణారోపం కాకతీంద్రో న మృష్యతి ౧౯

ఆదిగ్రహణాన్మహామహిమత్వ పాండిత్యప్రభృతయః.

మహామహిమత్వమ్.

* తన్మహామహిమత్వం స్యాద్యా పునర్దైవతాత్మతా.

యథా.—

కౌసల్యాఽఽసీ త్ప్రథమజననీ దేవకీ చ ద్వితీయా
విష్ణోర్మాతా తదను మహితా ముమ్మడంబా తృతీయా,
యస్త్రేతాయాం రఘుపతి రభూ ద్ద్వాపరే శౌరి రాసీ-
త్త్రాతుం క్షోణీం స జయతి కలౌ వీరరుద్రాభిధానః. ౨౦

ప్రకారస్తారకయోః ఖంజకుబ్జాదివస్విశేషణసమాసః వస్తు మశక్యై రిత్యర్థః. ఉత్సవైః హర్షోత్పాదకవ్యాపారైః, 'ఉత్పూయతే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యత' ఇతి తత్రై వోక్తేః మిథో విరుద్ధానామేతాసామన్యోన్యానురాగజననేన వశీకరణాద్వైదగ్ధ్య ముక్తం. వితరణవిద్వద్గోష్ఠీప్రజారంజనాదిభిః శ్రీవాణీధరణీర్నిర్విరోధం పోషయతీతి భావః.

ధార్మికత్వ మాహ.—ధర్మేతి. ధర్మం చరత్యాసేవత ఇతి ధార్మికః. 'సత్కృతధర్మేన ధార్మిక' ఇతి వృత్తికారః తస్య భావస్తత్త్వం.

ఉదాహరతి.—పరిహాస ఇతి. అనౌచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషానృతభాషణాది హేతుకమిత్యర్థః. పరిహాసాదావప్యనౌచిత్యాదికమసహమానస్య ధార్మికత్వం కిము వక్తవ్యమితి భావః. ౧౯

ఆదిగ్రహణసంగృహీతేషు మహామహిమత్వ మాహ.—తదితి. ఉదాహరతి. కౌసల్యేతి. కోసలస్యాపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా. 'వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్ 'ఇతిఞ్యఙ్ ప్రత్యయే టాప్. తద్దేవకీత్యం,అను పశ్చాత్, దేవకీత్వానంతరమిత్యర్థః. అసుర్లక్షణే, ఇతి

అత్ర గరుడధ్వజాత్మకతయా మహామహిమతోక్తా

పాండిత్యమ్.

*సర్వవిద్యాధికత్వం యత్పాండిత్యం తదుదాహృతమ్.

యథా—

గోష్ఠీభిః పండితానాం పదయు స్పృథగణా న్షడ్దర్శనీసీమభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శనచణై స్సూక్తైః కవీన్ప్రీణయన్,
సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై రాతోద్యయోగ్యక్రమై-
ర్ధిన్వ న్సంసది వైణికా న్విహరతే శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. ౨౦

అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

నాయకస్వరూపమ్.

*యశఃప్రతాపసుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః,

కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా మహితా పూజ్యమానా. 'మతిబుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానే క్తః. అత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన దేవతాత్మకత్వా న్మహామహిమత్వమ్.

పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరతి గోష్ఠీభిరితి. షణ్ణాం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థానానాం సమాహారః షడ్దర్శనీ, 'పాణినేర్జైమినే శ్చైవ వ్యాసస్య కపిలస్య చ, కణాదస్యాక్షపాదస్య దర్శనాని షడేవహి' ఇత్యాహుః. ద్విగుత్వాత్, ఙీప్. సా సీమా గోచరో యాసాం తాభి స్తథోక్తాభిః, గోష్ఠీభి శ్శాస్త్రప్రసంగైః సత్సారస్వతమార్గస్య సత్కవితామార్గస్య దర్శనం ప్రకాశం, దృశే ర్ణ్యంతా ల్ల్యుట్. తేన విత్తై స్సచ్చణైః, 'తేన విత్త శ్చుంచుప్చణపౌ' వితి చణ ప్ప్రత్యయః. సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునైః నాట్యవేదమర్మోద్ఘాటకైః, ఆతోద్యయోగ్యక్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితపరిపాటీభిః, వీణా శిల్ప మేషాం వైణికాః తాన్, ధిన్వన్ ప్రీణయన్, అత్ర విభో స్సర్వవిద్యావిశారదత్వా దఖండం పాండిత్యమితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణాద్వినీతత్వాదయో యే దశరూపకోక్తా స్తే తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. యథాసంభవమేతే స్త్రీపుంససాధారణా గుణాః. పురుషమాత్రనియతా స్త్వన్యేఽపి శోభాదయః. తదుక్తం.—'శోభా విలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం స్థైర్య తేజసీ, లలితౌదార్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పౌరుషా గుణాః' ఇతి.

తేఽపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యుపేక్ష్య నాయకలక్షణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

లక్షయతి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్తై స్సాధారణై ర్మహాకులీనతాదిభిరసాధారణై శ్శోభాదిభిశ్చ ఆఢ్య ఇత్యేతావదేవ సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి

ధురంధరో గుణాఢ్యశ్చ నాయకః పరికీర్తితః. ౨౨

యథా—

ధర్మాలంబసముచ్ఛ్రితాం త్రిభువనస్యైకాతపత్రశ్రియం
ధత్తే కాకతివీరరుద్రనృపతేస్స్ఫారం యశోమండలమ్,
ఛాయేవాస్య నభస్స్థలీకువలయశ్యామేయమాలోక్యతే
తస్మిన్నస్య నియతం ప్రతాపతపనస్తస్యోపరి ద్యోతతే. ౨౩

● ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్. ●

యథా—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ లోకే కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే. ౨౪

వృత్తం ఫలం చేతి నాయక ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రబంధవ్యాపి ఫలవానిత్యపి విశేషో ద్రష్టవ్యః. చ శబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ స్సన్నుత్తమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో నాయక ఇతీమం విభాగమాకర్షతి. తేనోక్తసకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపిఫలశిరస్క-వ్యాపార ఉత్తమః. కతిపయగుణహీనో మధ్యమః, బహుగుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః. అత్ర ధార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణ సంగృహీతానాం యశఃప్రతాపాదీనాం గుణాధ్యపదేశేనైవోపాత్తానామపి పునరుపాదానమేతేషాం సర్వేష్వపి నాయకేష్వావశ్యకత్వమభివ్యంజయితుమితి రహస్యమ్. సత్సమాఖ్యా యశః కోశదండజం తేజః ప్రతాపః ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః. ధూరేవ ధురా, 'టాబంతత్వం హలంతానా' మితి వచనాట్టాప్. తాం ధారయతీతి ధురంధరః. 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' త్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయః. 'ఖిత్యనవ్యయస్యే'తి హ్రస్వః 'అరుర్ద్విషద' దిత్యాదినా ముమాగమః. ౨౨

తత్ర యథాయోగముదాహరతి—ధర్మేతి ధర్మ ఏవాలంబో దండః తస్మిన్ సముచ్ఛ్రితాం విస్తారితాం, త్రిభువనస్యేతి సమాహారద్విగుః పాత్రాదిత్వాన్న స్త్రీత్వం స్ఫారం ప్రభూతం, అత్ర త్రిభువనోల్లంఘినః కీర్తిమండలాతపత్రస్యోపరి ప్రతాప తపనః ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షణా దర్వాచీనసూర్యాదిమహసాం ఛత్రాధః ఖచితమణి గణవదవభాసమానత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యాధికత్వం చ వ్యజ్యతే. ౨౩

ధర్మ ఇతి. అత్ర ధర్మార్థయోః పర్యాయేణోపమానోపమేయభావాదుపమే యోపమాలంకార ఇతి వక్ష్యతి. ఏతేనానయోరన్యోన్యమేవ సాదృశ్యం. నత్వేతత్స దృశోఽన్యః కోఽపీతి వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్తరార్ధేఽపి యోజ్యం. ౨౪

ధురీణతా.

యథా—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్శేష శ్శిరఃకంపనైః
లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్ఛపపతి ర్వక్షస్స్థలీదర్శనాత్,
దిఙ్నాగాశ్చ కరేణుకా శుచ మపాకుర్వంత్యనుప్రజ్యయా
దోష్ణా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౨౫

గుణాఢ్యత్వమ్

యథా—

ముఖైస్సహస్రేణ ఫణీ వదేచ్చే త్కరైస్సహస్రేణ లిఖే ద్వివస్వాన్,
నేత్రైస్సహస్రేణ హరిశ్చ పశ్యేత్ స్థానే గుణాన్కాకతివీరభర్తుః.
అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే—

నాయకవిశేషాః.

ఉదాత్త ఉద్ధత శ్చైవ లలితశ్శాంత ఇత్యపి,

ధురీణతేతి. 'ఖస్సర్వధురా' దిత్యత్ర ఖఇతియోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః.

గాయంతీరితి. స్వభర్తృభారావతరణసంతోషభరాద్వీరరుద్రకీర్తిమేవేతిభావః. కచ్ఛపపతిరాదికూర్మావతారో హరిః, అపోఢభారత్వాదాలింగనార్థం వక్షస్స్థలీదర్శనాత్, దృశేర్ణ్యంతాల్ల్యుట్ లక్ష్మీం ప్రీణయతే 'ప్రీఞ్ తర్పణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్చౌరాదికాణ్ణిచి 'ధూఞ్ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్యః' ఇతి నుక్. అనుప్రజ్యయా రంతుమనుధావనేన, 'వ్రజ యజోర్భావే క్యప్' ఇతి క్యప్. కరేణుకః శుచం విప్రలంభజనితాం, అద్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషాదయో భువం బిభ్రతి శేషాదీంస్తు కూర్మరాజ ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీయాం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనైకేన బిభర్తీతి విశ్వాతిశాయిధురంధరత్వమస్యోక్తం. ౨౫

ముఖైరితి. కరైరిత్యత్రాంశుహస్తయో రభేదాధ్యవసాయాల్లేఖనసాధనత్వం విజ్ఞేయం. వదేదిత్యాదా 'వర్హే కృత్యతృచ' శ్చేత్యర్హార్థే లిఙ్ ప్రత్యయః శేషాదయః ఏవాస్య గుణానా మభివదనాదీన్యర్హంతి. తథాచే ద్యుక్తమితి వాక్యార్థః. అసంఖ్యేయా గుణా ఇతి భావః. సహస్రేణేత్యత్ర సంఖ్యేయబాహుల్యేఽపి 'వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సర్వాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో'రిత్యమరవచనాదేకత్వమవగంతవ్యమ్. ౨౬

అథ ధీరోదాత్తాదయశ్చత్వారో నాయకాస్సర్వరససాధారణాస్తేషామేవ శృంగారాశ్రయతయాఽనుకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానాముత్తమమధ్యమాధమ

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చత్వారో నాయకా స్మృతాః. ౨౭

తత్ర సర్వరససాధారణా శ్చత్వారో నాయకాః ధీరోదాత్తధీరోద్ధతధీరలలితధీరశాన్తాః. ఏతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ

భేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽష్టా చత్వారింశద్భేదాః. ధీరోదాత్తాదిశబ్దాశ్చ మహావీరచరితాదిమహాప్రబంధేష్వేకస్యానేకరూపాభిధానేన వత్సవృషభమహోక్షాదిశబ్దవదవస్థావాచినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం † దశరూపకే తత్ర కతిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్తఇతి ధీరపూర్వాః ఉదాత్తాదయ ఇత్యుక్తే ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యుక్తం స్యాత్ అతోఽత్ర శబ్దపరేణార్థలక్షణా కల్పంచిత్కల్ప్యా. ౨౭

అత్ర ధీరోదాత్తాదీనాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి యథాక్రమం వీరరౌద్రశృంగారశాంతిప్రధానత్వం వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణపర్యాలోచనయా విజ్ఞేయమితి *రహస్యమ్.

---

† ధీరలలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణసమారోపితావస్థాభిధాయినో వత్సవృషభమహోక్షాదివన్నజాత్యా కశ్చిదవస్థితరూపో లలితాది రస్తి. తదా హి మహాకవిప్రబంధేషు విరుద్ధానేకరూపాభిధానమసంగతమేవ స్యాత్. జాతే రనపాయిత్వాత్ తథా చ భవభూతినైక ఏవ జామదగ్న్యః 'బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతా మేవ భూతయే, జామదగ్న్య శ్చ వో మిత్రమన్యథా దుర్మనాయతే' ఇత్యాదినా రావణం ప్రతి ధీరోదాత్తత్వేన 'కైలాసోద్ధారసార' ఇత్యాదిభి శ్చ రామాదీన్ప్రతి ప్రథమం ధీరోద్ధతత్వేన పునః 'పుణ్యా బ్రాహ్మణజాతిః' ఇత్యాదిభిశ్చ ధీరశాన్తత్వేన ఉపవర్ణితః. నచావస్థాన్తరాభిధానమనుచిత మఙ్గభూతనాయకానాం నాయకాన్తరాపేక్షయా మహాసత్త్వాదేరవ్యవస్థితత్వాదఙ్గిన స్తు రామాదే రేకప్రబన్ధోపాత్తా న్ప్రత్యేకరూపత్వాదారంభోపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరోపాదానమన్యాయ్యమ్ యథోదాత్తత్వాభిమతస్య రామస్య ఛద్మనా వాలివధాదమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపరిత్యాగ ఇతి వక్ష్యమాణానాం చ దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వాం ప్రత్యన్యయా హృత ఇతి నిత్యసాపేక్షత్వేనావిర్భావాదుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరాభిధానమఙ్గాఙ్గినోరప్యవిరుద్ధమ్.

* ఏతద్రహస్యవిజ్ఞానార్థం నాయకప్రకరణస్య అన్తే విద్యమానాః ౭౧,౭౨, 23 శ్లోకాః ద్రష్టవ్యాః.

ధీరోదాత్తః.

* మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః కృపావానవికత్థనః,
ప్రతాపరుద్రవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్స సమ్మతః ౨౮

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః క్షణమరీన్ హంతుం ధృతాసిః పురః
శౌర్యశ్రీప్రణయప్రశంసిషు నమద్భ్రూర్లజ్జతే వందిషు,
ఆకారాన్సుఖరోషహర్షపిశునాన్ వక్త్రే న ధత్తే మనాక్
త్రైలోక్యాతిశయాళుకీర్తిసుభగశ్రీర్వీరరుద్రో నృపః ౨౯

ధీరోద్ధతః

*దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికత్థనః,

తత్ర ధీరోదాత్తమాహ—మహాసత్త్వ ఇతి. క్రోధాద్యనభిభూతాంతఃకరణో మహాసత్త్వః అయమేవ ధీర ఇత్యాహుః. అత్రత్యధీరశబ్దేన తూద్యోగాదేరచలితత్వలక్షణః స్థిరశ్శాస్త్రచక్షుర్వాఽభిధీయత ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్ సత్యపి వికారే సావహిత్థో గంభీరః, పరదుఃఖాపహరణేచ్ఛుః కృపావాన్, ఆత్మశ్లాఘారహితోఽవికత్థనః, 'అనుదాత్తేతశ్చ హలాదే' రితి యుచ్. ఏవంగుణకో యః ప్రతాపరుద్రవద్వర్తతే స ధీరోదాత్త ఇతి యోజనా. ఏవం చ సర్వోత్కర్షేణ వృత్తిరౌదాత్త్యమితి ఫలితం. అత్ర స్థైర్యాది సామాన్యగుణానాం విశేషలక్షణేషూపాదానం తత్రావశ్యకత్వసూచనార్థమ్ ౨౮

ఉదాహరతి సందిగ్ధ ఇతి కృపయా మృదుః న తు కాతర్యేణేత్యనేన మహాసత్త్వతోచ్యతే. క్షణ మల్పకాలమేవ, పశ్చాత్తు హంత్యేవేతి స్థైర్యం. పురస్స్థితానరీన్, నతు పలాయితానితి ధార్మికత్వం శౌర్యేతి. వందివిహితప్రశంసాకర్ణనేనైవ లజ్జమానస్యాత్మశ్లాఘా తు దూరత ఏవే త్యవికత్థనత్వం, నమద్భ్రూత్వం లజ్జానుభావః, ఇష్టానుభవజన్య ఆనంద స్సుఖం, సాపరాధవిషయోఽమర్షో రోషః, ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః, తేషాం పిశునాన్ సూచకాన్ ఆకారాన్ అక్షినిమీలనభ్రుకుటిముఖరాగాదీన్, వక్త్రే మనాగీషదపి, న ధత్త ఇత్యవహిత్థయా గాంభీర్యం. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం 'తదతిశయాళు' రితి వధుపిపాసుప్రభృతిత్వాద్ద్వితీయా సమాసో ద్రష్టవ్యః. శీఙో వక్తవ్యా దాళుచ్ప్రత్యయః. అత్ర స్థైర్యధార్మికత్వకీర్తయ స్సాధారణా గుణాః, కృపాదయస్తు విశేషా ఇతి వివేకః. ౨౯

ధీరోద్ధత మాహ—దర్పేతి. దర్పశ్శౌర్యాదిమదః, మాత్సర్యమసహనమ్ అసూ

మాయావీ సులభక్రోధస్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే ౩౦

యథా—

రే రే ఘూర్జర ! జర్ఝరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపసే ?
వంగ ! త్వంగసి కిం ముధా ? బలరజఃకాణోఽసి కిం? కోంకణ!
హమ్మీర! ప్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్ర పరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయమిత్యరీనభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః ౩౧
అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

ధీరలలితః

*నిశ్చింతో ధీరలలితః కలాసక్త †స్సుఖై కభూః.

యథా—

శౌర్యోష్మా నిరవగ్రహః ప్రతినృపాస్సర్వేఽపి నమ్రీకృతాః
పాతివ్రత్యముపైతి భూరియమయం నాథస్స్వయంభూశ్శివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏవ వహతి శ్రీవీరరుద్రో ధురం

యేతి యావత్. తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండవృత్తిః రౌద్రః, వికత్థనః ఆత్మశ్లాఘాపరః, మంత్రాదిబలేనావిద్యమానవస్తుప్రకాశకః కేవలవంచకో వా మాయావీ. ౩౦

ఉదాహరతి—రేరే ఇతి. 'హీనసంబోధనేతు రే' ఇత్యమరః. తస్య ప్రతివాక్యమావర్త్యమానస్య 'వాక్యాదేరామంత్రితస్యాసూయాసమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనే' ష్వితి యథాయోగ మసూయాద్యర్థేషు ద్విర్భావః. అత్ర 'స్వరితమామ్రేడిత' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య 'సర్వ ప్లుతస్సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్తు' వ్యేతి పాక్షికః ప్రతిషేధః. శాస్త్రత్యాగస్సాహస మితి హారదత్తః. అత్ర ఘూర్జరాదివాక్యేషు యథాయోగముద్భావితైర్దర్పమాత్సర్యాదిభిర్యోద్ధారో వయమిత్యాత్మశ్లాఘయా చాంధ్రక్షమాభృద్భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. ౩౧

ధీరలలితమాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతసచివాదివినిహితయోగక్షేమతయా చింతావిరహితో నిశ్చింతః, అత ఏవ కళాసు గీతాదిష్వాసక్తః, సుఖీ భోగప్రవణః, శృంగారప్రధానత్వాత్ సుకుమారాకారో మృదుః.

ఉదాహరతి—శౌర్యేతి. అత్రానర్గళశౌర్యాదిభి ర్దైవానుకూల్యేన యువరాజ

'సుఖీ మృదుః' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

సర్వామిత్యనుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. 32

ధీ ర శా న్తః.

*ధీరశ్శాంతః ప్రసన్నాత్మా ధీరశాంతో ద్విజాదికః,

యథా—

వీరం రుద్రనృపాలరత్నమభితః ప్రాప్తోదయం మోదతే
సంఖ్యావద్గణ ఏష పూషణమివ ప్రత్యగ్రమబ్జాకరః,
ఉన్మీలత్కమలావిహారవసతిర్వ్యాఖ్యాత్వా వికాసైర్ద్విజై-
ర్విశ్వామోదముదంచయన్నవిరతం దోషావసానోత్సుకః. 33

అత్ర విప్రాణాం ధీరశాన్తత్వమ్.—

శృఙ్గారనాయకా నిరూప్యన్తే.

* అథ శృంగారవిషయాశ్చత్వారో నాయకా ఇమే,
అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్టశ్శఠ ఇతి స్మృతాః. 34

ధురంధరత్వేన చ నిశ్చింత స్సకలకలాసుఖ మనుభవతీతి వీరరుద్రకులజ్యేష్ఠస్య ధీరలలితత్వమ్. 32

ధీరశాంతమాహ—ధీర ఇతి వివేచకః క్లేశసహిష్ణుర్వా ధీరః. శమప్రధాన శ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్మా, ద్విజాదికఇత్యాదిగ్రహణాద్వణిక్సచివౌ వివక్షితౌ. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదిక' ఇతి †కేచిత్.

ఉదాహరతి—వీరమితి. సంఖ్యా జ్ఞానం తద్వతాం విదుషాం గణః సంఖ్యావద్గణః, ప్రాప్త ఉదయోఽభివృద్ధిరన్యత్రోదయాచలో యేన తం తథోక్తం, ప్రత్యగ్రముభయత్రాభినవం, ఉన్మీలంత్యా ఉల్లసంత్యాః కమలాయాస్సంపత్తే రన్యత్ర లక్ష్మ్యాః విహారవసతిః, వికాసై రుత్సవాదిభి రన్యత్ర దళవిశ్లేషైః, విశ్వస్యామోదం హర్షమన్యత్ర గంధవిశేషం, ఉదంచయన్నుద్బోధయన్; దోషావసానం పాపోపశమః అన్యత్ర, దోషాయా రాత్రే రవసానం ప్రభాతం, 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రావ్యయమవ్యసా' వితి విశ్వః. తత్రోత్సుక ఇతి. అత్ర దోషావసానేత్యాదౌ స్థైర్యశాంత్యోర్విశ్వామోదమిత్యాదౌ ప్రసాదాదేశ్చ ప్రతిపాదనాద్విప్రాణాం ధీరశాంతత్వమ్. 33

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణోదాహరణాని దర్శయతి—అథేత్యాదినా. 34

---

† కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

అనుకూలః.

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ—

* ఏకాయత్తోఽనుకూలస్స్యాత్.

ఏకస్యాం నాయికాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః.

యథా—

కిం నామాచరితం తపస్సఖి ! భువా యస్యాః పతిర్గీయతే
వీరో రుద్రనృపః క్వ తత్సుచరితం తస్య ప్రియా స్యాం యతః,
జానే మానిని ! మా విషీద పురతః ప్రఖ్యాప్య నామ స్థిరాం
త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా సక్తం విధాస్యే నృపమ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య క్షోణ్యాం విశేషానురాగో వ్యజ్యతే యేన వధ్వా స్థిరం రత్నాకరమేఖలేతి తన్నామగ్రహణేన స్నేహప్రఖ్యాపనం క్రియతే

దక్షిణః

. తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాసు నాయికాసు అప్యైషమ్యేణ స్నేహానువర్తి దక్షిణో నాయకః.

యథా—

నర్మోక్త్యైవ నిమన్త్రితా స్మరకేళిషు కాచిన్నయా

తత్రానుకూలమాహ—ఏకేతి. సత్స్వపి నాయకాన్తరేష్వితి శేషః.

తదేవాహ—ఏకస్యామితి. ఏకజానిరేవానుకూలః యథా రామాదిరిత్యన్యే.

ఉదాహరతి—కిమితి. నాయికావాక్యమేతత్. భువా కయాచిన్నాయికయా, నామేతి సంభావనాయామ్. యతస్సుచరితాత్. అథ సఖీ నాయికామాహ—జానఇతి. నాయకఘటనోపాయమితి శేషః. 'అనుపసర్గాద్జ్ఞః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. నామేతి కుత్సాయామ్. అనురాగోత్పాదనార్థం సపత్నీనామసామ్యేన నాయికాప్రకాశనస్య కుత్సితత్వాత్. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః. అత్ర రాజ్ఞో భూమౌ విశేషానురాగోఽన్యత్ర న తథేత్యానుకూల్యమ్. 3౫

దక్షిణమాహ—తుల్య ఇతి. స్నేహేనానువర్తతే తాచ్ఛీల్యేన స్నేహానువర్తీ.

ఉదాహరతి—నర్మేతి. అగ్రామ్య ఇష్టజనావర్జనరూపః పరిహాసో నర్మ. కేళిష్వితి విషయసప్తమీ. స్వాభిమతభావప్రకాశకో దృగ్వికార ఆకూతమ్. తదుక్తం—'ఆకూ

సాకూతేన విలోకనేన హృదయం కస్యైచిదావిష్కృతం,
కస్యాశ్చిత్ప్రహితః ప్రసాధనవిధిర్ధాత్రీకరేణ క్వ వా
గంతాస్మీ? త్యనుచింతయైవ నృపతేరాసీత్ప్రభాతా నిశా. 38

తథాచ—

వాణీం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోర్భ్యాం చ మేదినీం,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తే తాసు రుద్రనరేశ్వరః. 39

ధృ ష్టః.

* వ్యక్తాగాః గతభీ ర్ధృష్టః

స్పష్టం.

యథా—

రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భపతస్సర్వాంగమాలోక్యతే
కస్తత్రావినయోఽస్తి ? సాహసమిదం తన్నామ మయ్యర్పితమ్,
జానే త్వాం బహువల్లభం కిమపరం వక్తవ్య? మల్పా వయం

తం తద్వ్యత్రభావస్సోఽప్యభీష్టో విభావ్యత' ఇతి. ప్రసాధనవిధిః స్రక్చందనాభరణాదిః, ప్రభాతేతి. ప్రభాతప్రాయేత్యర్థః. అత్ర వాక్యత్రయే యథాక్రమముక్తివిశేషేణ కలావినోదస్య, విలోకనవిశేషేణ వక్షస్థలావిష్కరణస్య, కరేణ వశీకరణస్య చ సూచనాద్వాణీలక్ష్మీవసుంధరాః ప్రతీయంతే, అత్రాప్రభాతమనిశ్చితగంతవ్యతయా చింతాకులత్వేనాస్య సమానురాగత్వప్రతీతేర్దక్షిణోఽయం నాయకః. 38

ఉదాహరణాంతరమాహ—వాణీమితి. అత్ర వాణ్యాదీనాం వాచ్యత్వాన్ముఖాదిశబ్దై ర్ణర్మోక్త్యాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ పూర్వోదాహరణాద్భేదః. స్త్రీలింగమహిమ్నా ప్రతీయమానలౌకికనాయికాభేదాధ్యవసాయేన వాణ్యాద్యనురాగేఽపి న శృంగారనాయకత్వభంగప్రసంగః. 39

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరతి—రాజ్యేతి. రాజ్యశ్రీస్తన్నామ్నీ కాచిన్నాయికా రాజ్యలక్ష్మీశ్చ, తత్పక్షే సర్వాంగం సప్తాంగాని, అల్పాః దరిద్రాః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, జల్పితైః కిం? జల్పితసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్తృతీయా. 'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారకభావస్య, అపితు గమ్యమానా' పీతి న్యాసోద్యోతవచనాత్. బహుశ శ్చైతదుక్తం తాతపాదై స్సంజీవిన్యాదౌ. ధనబరాః

తస్యాంప్రేమ తవాధికం వసుమతీ యా నామ కిం జల్పితైః. 37

—॥ శఠః. ॥—

* గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః.

నాయికామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శఠః

యథా—

దృష్ట్వా పశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషసే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయస్యగ్రే న చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూ స్తవ పరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయతో
మాదృక్షేషు విడంబనైవ తదలం వ్యర్థైర్బహిస్సంభ్రమైః 38

అత్ర తత్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణాముదాహరణేన వీరరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

ఏషాం నాయికానుకూలనే పీఠమర్దవిటచేటవిదూషకనామానస్సహాయాః. తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

రాజానో న వాల్లభ్యపరా ఇతి నాయికాభిప్రాయః. అత స్త్ర్యంతరసంభోగప్రకాశనాద్గోత్రస్ఖలనా చ్చాపరాధాభివ్యక్తిర్నిర్భీకత్వం చేత్యస్య ధృష్టత్వం అన్యాసంభోగచిహ్నైః కుపితత్వా దియం ఖండితా. 'అధీరా పరుషైర్వాక్యైః ఖేదయే ద్వల్లభం రుషే' తి లక్షణాదధీరా చ. 37

శఠమాహ—గూఢేతి.

ఉదాహరతి—దృష్ట్వేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శ్చక్షుర్వాగింద్రియకరణత్వావ్యభిచారాదేవ సిద్ధే దృష్ట్వా వాచేతి చ పునరుపాదానస్య తాత్పర్యవిశేషార్థత్వా న్న పౌనరుక్త్యం. భూః పరం భూరేవ, ధ్యాయత శ్చింతయతః, అన్యాసక్తస్యేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్వితి శేషః. దృశేః క్సప్రత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర నాయికామాత్ర విదితభావశూన్యదర్శనాదివిధానాదస్య శఠత్వం. నాయికా త్వధీరమధ్యా. 38

వీరరుద్రగుణవర్ణనప్రతిజ్ఞాభంగం పరిహరతి—అత్రేతి.

అథ శృంగారనాయకస్య నాయికాసంబంధనియమాత్తదనుకూలనే సహాయానాహ—ఏషామితి.

* కించిదూనః పీఠమర్ద ఏకవిద్యో విటస్స్మృతః,
సంధానకుశలశ్చేటో హాస్యప్రాయో విదూషకః ౪౦
స్పష్టమేషాముదాహరణం
అథాష్టవిధాశ్శృంగారనాయికా నిరూప్యన్తే

శృఙ్గారనాయికాః

*స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలబ్ధా చ ఖండితా.
కలహాంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాభిసారికా చేతి క్రమాల్లక్షణముచ్యతే ౪౧

స్వాధీనపతికా.

*ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.

యథా—

ప్రియాం సర్వంసహాం తైస్తైర్విశేషైరుపలాలయన్,

క్రమేణైషాం లక్షణ మాహ.—కించిదిత్యాది. ప్రధానేతివృత్తనాయకా దీష న్న్యూనగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తనాయకః కించిదూనశబ్దేన వివక్షితః తదుక్తం—'పతాకానాయకస్త్వన్యః పీఠమర్దో విచక్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు తద్గుణైః' (దశరూపకే. ప్ర. ౨ శ్లో. ౮) ఇతి. స చ సుగ్రీవమకరందాదిః, నాయకో పయోగిగీతాది విద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః. వాక్యాంగవేషవికారాదినా హాస్యకారీ విదూషకః ౪౦

అథ సంభావితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ నాయికేతి సామాన్యలక్షణం సిద్ధవత్కృత్య తద్విశేషాః కతిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం నిరూప్యంతే. అథేత్యాదినా.

తత్రస్వాధీనపతికామాహ—ప్రియేతి. అధ్యుపరి ఇనః స్వామీ యస్యాసావధీనః ఆయత్తః, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వస్మిన్నధీనః స్వాధీనః, యద్వా—స్వస్మిన్నధికృతమధీతి వా విగృహ్య 'సప్తమీ శౌండై' రితి సమాసః. 'అషడ' క్షేత్యాదినా అధ్యుత్తరపదా న్నిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతసుఖాస్వాదలోభేనాసన్నత్వాత్ స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా. ౪౧

ఉదాహరతి—ప్రియామితి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహా నామ కాచి న్నాయికా, 'సంజ్ఞాయా'మిత్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే ముమాగమః. విశేషై ర్వాసోఽంగరాగాదిభి రుపలాలయ న్నవేక్షత ఇత్యనేనాసన్నాయత్తరమణత్వప్రతీతే రియం స్వా

ప్రతాపరుద్రనృపతిః ప్రతిక్షణ మవేక్షతే. ౪౨

వాసకసజ్జికా

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహుర్ముహుః,
కేళీగృహం తథాఽఽత్మానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా. ౪౩

యథా—

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగారముత్కయా,
శ్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతీక్షితః. ౪౪

విరహోత్కంఠితా

*చిరయత్యధికం కాంతే విరహోత్కంఠితోన్మనాః.

యథా—

న శంకాఽన్యా తాదృగ్గుణపరిమళే రుద్రనృపతౌ
కయా వా గోష్ఠ్యాఽసౌ చిరయతి సఖీభిర్న సులభః,

ధీనపతికా. నాయకస్త్వనుకూలః. భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూకోఽయమిత్యపి గమ్యతే.

వాసకసజ్జికామాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్మని భోగోపకరణైస్సజ్జాసన్నద్ధా సైవ వాసకసజ్జికా. 'స్త్రీణాం వారస్తు వాసకః' ఇతి పక్షే వాసకే వారదివసే సజ్జయతి సజ్జీకరోతి హర్షేణ కేళీగృహాదికమితి వాసకసజ్జికా. అయమేవ పక్షో విద్యానాథస్య వివక్షితః. ౪౩

ఉదాహరతి—స్వేతి. పరిష్కృత్యాలంకృత్య, ఉత్కయోన్మనసా, ఉత్కంఠితయేత్యర్థః. 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. అత్ర క్రీడాగారపరిష్కారాదిభిరియం వాసకసజ్జికా. అతఏవ సోదాత్తాఽపి. తదుక్తం—'ఉదాత్తాకేళివాసోఽంగమాల్యభూషాసు సాదరా, శయ్యాభవనసంస్కారపరిబర్హాసమేధినీ.' (దశరూపకే. ప్ర. ౨ శ్లో ౨౫.) ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయతీతి. అవ్యళీక ఇతి శేషః. 'అతఏవ' 'చిరయత్యవ్యళీకే తు' ఇతి ధనికేనోక్తం. అనపరాధప్రియవిలంబేనోన్మనాః విరహోత్కంఠితేత్యర్థః. ౪౪

ఉదాహరతి—నేతి. అన్యా శంకా, నాయికాంతరాసక్తిరూపేత్యర్థః. అతఏవానపరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి. 'త్యదాది' ష్విత్యాదినా క్విన్ ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నః' ఇతి తద ఆత్వం. అత్ర దృశ్యర్థాభావేనాసత్యప్యవయవార్థే తైలపాయి

సమానేతుం కాంతం వ్రజ మదన బద్ధోఽంజలిరయం
యతో విష్వద్రీచః కిరతి కిరణాం స్త్వత్ప్రియసఖః ౪౫

విప్రలబ్ధా.

*క్వచిత్సంకేతమావేద్య దయితేనాథ వంచితా,
స్మరార్తా విప్రలబ్ధేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్త్యతే ౪౬

యథా—

గచ్ఛాగ్రే సఖి! కా ప్రియాగమకథా? ప్రాప్తో నిశీథః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ వృథా జాతోఽశ్రుభిః పంకిలః,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరం ప్రియతమే రాజ్యశ్రియో వల్లభే
భారత్యా దయితే భువః కృతపదాః ప్రాయో వయం వంచితాః.

కాదివద్వ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. అత ఏవాహ వృత్తికారః—'తాదృశాదయో రూఢి శబ్దా' ఇతి. భాష్యే తు కర్మకర్తరి వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా 'తమివ పశ్యంతి జనా స్సోఽయం స ఇవ దృశ్యమాన స్త మివాత్మానం పశ్యతీ' తి. గోష్ఠ్యా సంగీతాదిప్రసంగేన, అత ఏవాసౌ ధీరలలితో నాయకః. త్వత్ప్రియసఖ శ్చంద్రః, విష్వద్రీచః సర్వతోదిశాన్, 'ఋత్వి' గిత్యాదినా క్విన్ ప్రత్యయే 'విష్వగ్దేవయో' రితి టే రద్ర్యాదేశః. ౪౫

విప్రలబ్ధామాహ—క్వచిదితి. ౪౬

ఉదాహరతి—గచ్ఛేతి. ఆగమనసమయ ఇవాధునా పురో గంతుమశక్తాహ—అగ్రే గచ్ఛేతి, నిశీథః పరమర్ధరాత్ర ఏవ ప్రాప్తః, న తు ప్రియః హే సంకేతాలయ త్వం మోక్ష్యసే, నాద్యాపి సంకేతస్థానం మోక్తుం శక్నోమీతి భావః. అశ్రుభి ర్న తు సురతశ్రమజలాదినా పంకిల ఇత్యనేన ద్వాగదేశం ప్రతి యాతాయాతే సూచ్యేతే. అన్యథా పంకిలత్వాభావాత్. అథ ప్రియముద్దిశ్య న చాయం తవాపరాధః, కిం తు బహువల్లభే త్వయ్యాసక్తానామ మస్మైవేత్యాహ—యద్వేతి నాహమేకైవ త్వయా వంచితా, కిం త్వనుమంతార స్సఖ్యాదయస్సర్వేఽపి మదీయాః ఇత్యాహ—వయమితి. అతఏవ న మమేత్యేకవచనప్రక్రమభంగః. అత్ర 'భారత్యా దయితే భువ' ఇతి పాఠ స్సాధీయాన్; క్షితినాయక ఇతి సమాసపాఠే వ్యాసప్రక్రమభంగప్రసంగాత్. అత్ర *సంకేతమావేద్య దయితేన వంచితా సతీ కామాతురేయం విప్రలబ్ధా. ౪౭

ఖండితా.

నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ఖండితా మతా. ౪౮

యథా—

రాత్రిర్వ్యామత్ర యపరిమితా వల్లభా స్తేసహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహమపి ప్రాతరేవాగతోఽసి,
కిం కర్తవ్యం? వద నృపతిభిర్వీక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోషస్తవ పునరహం కామమాయాసయిత్రీ? ౪౯

కలహాన్తరితా.

కోపాత్ప్రియం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా,
కలహాంతరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా ౫౦

యథా—

ఖండితామాహ—నీత్వేతి.

ఉదాహరతి—రాత్రిరితి. ఆద్యంతయోమార్ధయో రకుంఠితసంచారత్వే నారాత్రిత్వాభిమానాత్త్రియామేతి వ్యవహారః. సహస్రమితి. 'వింశత్యాస్సదైకత్వే సర్వాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో' రిత్యేకత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మదుద్దేశేన. ప్రాతరేవ, విహారానర్హసమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి—కిమితి. యద్వా—నైవాన్యత్ప్రయోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం నృపాణా మిత్యాహ నృపతిభిరితి. ౪౯

కింతు తవైవం ప్రయాసజననాత్కి-యద్వా పాపం మమైవం జీవంత్యా ఇతి చింతయామీత్యాహ—కోవేతి.అత్ర ప్రాతరాగతస్య ప్రేయసోఽన్యాసంగవికారదర్శనాత్కుపితేయం ఖండితా 'వక్తి సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగస' మితి లక్షణాద్ధీరమధ్యా చ. నాయకస్తు ధృష్టః.

కలహాంతరితామాహ—కోపాదితి. ప్రియం, ప్రణామాదినా ప్రసాదనపరమిత్యర్థః. ఉదుక్తం—'సత్యావాగార్జవరతిరుపకుర్వన్ ప్రియం వదన్, భజతే యస్స్వయం ప్రీతః ప్రియస్స భవతి స్త్రియాః' ఇతి. కలహే సతి సుఖేనాంతరితా కలహాంతరితా. ౫౦

*తహ తహ అణుణఅంతో పిఓ తువ హిఅఅరోసకలుసేణ,
అవహీరిదో ణ మునిఅం రాఏత్తి విఓఅవేఅణం సహస్సు ౫౧

ప్రోషితభర్తృకా.

*దేశాంతరగతే కాంతే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా,

యథా—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహసః శ్రీవీరరుద్రప్రభో-
స్సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు యద్యోషితః,
ద్వారాసక్తదృశో నయంతి దివసాన్వ్యుష్టాశయా చ క్షపా-
స్తద్ధ్యానప్రతిబద్ధసాంద్రపులకవ్యాకీర్ణకామేషవః ౫౨

అభిసారికా.

*కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాఽభిసారికా,

యథా—

---

* తథా తథా అనునయన్ప్రియస్త్వయా హృదయరోషకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాజ్ఞేతి వియోగవేదనాం సహస్వ.

ఉదాహరతి—తహేతి. మునిఅమితి. 'జాణముణో జ్ఞః' ఇతి జానాతేర్మునాదేశః. విసూరణమితి. 'ఖిదే ర్విసూరః' ఇతి విసూరాదేశ ఇతి శోకాంతరే. తథా తథేత్యనేన పునః పునః ప్రణామాది ర్ద్యోత్యతే. అత్ర తాదృశం రాజానం ప్రియమనాదృత్య కిమర్థమధునా దూయస ఇతి హృదయోపాలంభాదియం కలహాంతరితా. నాయకస్తూత్తమః, 'కామతంత్రేషు నిపుణః క్రుద్ధానునయకోవిదః' ఇత్యాదిలక్షణాత్. ౫౧

ప్రోషితభర్తృకామాహ—దేశేతి. కాంత ఇతి. 'కథాభిః కమనీయాభిః కామ్యై ర్భోగైశ్చ సర్వదా, ఉపచారైశ్చ రమయేద్యస్స కాంత ఇతీరితః' ఇత్యుక్తలక్షణ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—త్రైలోక్యేతి. వ్యుష్టం ప్రభాతం. తద్ధ్యానప్రతిబద్ధాః ప్రియచింతాప్రరూఢాస్సాంద్రపులకా ఏవ వ్యాకీర్ణకామేషవః కీలితకామబాణా యాసాం తా స్తథోక్తాః. అత్ర చింతాజాగరాదిప్రతిపాదనా ఖిన్నత్వేనేయం ప్రోషితభర్తృకా. ౫౨

అభిసారికామాహ—కాంతేతి. కాంతస్య కర్మణః కర్తుర్వాఽభిసరణే ఉద్యుక్తా. అత ఏవోక్తం—'స్మరార్తాఽభిసరేత్కాంతం సారయేద్వాభిసారికా.' [దశ రూ. ప్ర. ౨. శ్లో. ౨౭.] ఇతి. సారయేదితి. దూత్యాదిముఖేనేతి శేషః.

సంభ్రమైరలమల్పజ్ఞే! ప్రేయానస్తు మహీపతిః,
కరేణుస్థాం న పశ్యామి న శృణోమ్యభిసారికామ్. ౫౩

సహాయాః.

ఆసాం నాయకానుకూలనే సహాయాః—
*దూత్యో దాసీ సఖీ కారూః ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ,
లింగినీ శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికీర్తితాః ౫౪
ఏతాసాం స్వరూపముదాహరణం చ స్పష్టమ్.

పద్మిన్యాదిజాతయః.

కామశాస్త్రప్రసిద్ధాః పద్మినీచిత్రిణీప్రభృతయో జాతివిశేషాః జ్ఞాతవ్యాః.

ఉదాహరతి—సంభ్రమైరితి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మానయేతి కయాచిదుక్తే సఖ్యా వచనమేతత్. అథవా నైవ కరేణుస్థాభిసరణం దృష్టచరం శ్రుతచరం వేత్యాభాణకముఖేన సఖీ నాయికాయాః ప్రకటాభిసరణం వారయతి.—అల్పం జానాతీత్యల్పజ్ఞే ముగ్ధే! అత్ర 'ఆతోఽనుపసర్గే క'ఇతి కప్రత్యయః. న తు 'ఇగుపధజ్ఞా ప్రీకిరః కః' ఇత్యాదినా. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః—'ఆకారాదనుపపదాత్కర్మోపపదో విప్రతిషేధే'నేతి ఏతచ్చ సంజీవినీసర్వంకషాదావసకృదుక్తం తాతపాదైః. అత్ర కాంతకర్మకాభిసరణముక్తం. ఏవం కాంతకర్తృకాభిసరణేఽప్యుదాహార్యం. ఏతాసాం చ 'చింతానిశ్వాసఖేదాశ్రువైవర్ణ్యగ్లాన్యభూషణైః, యుక్తాః షడంత్యేద్వే చాద్యేక్రీడౌజ్జ్వల్యప్రహర్షితైః' [దశరూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౮.] ఇత్యుక్తదశవికారా ద్రష్టవ్యాః. ౫౩

అథాసాం దూతీరాహ—దూత్య ఇతి. దాసీ కర్మకరీ, సఖీ స్నేహనిబంధనా, కారూ రజక్యాదిః, ధాత్రేయీ ఉపమాతృసుతా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహవర్తినీ, లింగినీ పరివ్రాజికా, శిల్పినీ చిత్రకారాది స్త్రీ,స్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః, నాయకానుకూలనే ఇతి శేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'స్వోజ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే'ఇతి నపుంసకత్వేనాభిధానాత్. అథవా స్వా స్వకీయా, బాంధవస్త్రీతి యావత్. తదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భగినీ స్యాలికా వాపి మాతులస్యాథవా సుతా, ఏతా భవంతి దూత్యస్తు బాంధవస్త్రీతిసంజ్ఞితాః' ఇతి.౫౪

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్వం న ముగ్ధాదివదవస్థావాచిత్వమిత్యాహ.—పద్మి

ముగ్ధాదినాయికాః.

సంక్షేపేణ నాయికా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రౌఢా చేతి
* ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా,
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయౌవనా,
స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా. ౫౫

యథాక్రమముదాహరణాని

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధే! యన్మనసోఽపి గోప్యమఖిలం తన్మహ్యమావిద్యతే
కిం యా కాచిదహం? తవ ప్రియసఖీ ప్రచ్ఛాద్య కిం తామ్యసి?
ఆసక్తిస్తవ రుద్రదేవనృపతావాశాస్యతే కిం భవే?
దిత్యాళీభ్యాం ప్రణయైకవాచి సుతనుర్దత్తోత్తరా వ్రీడయా. ౫౬

మధ్యా యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముచితం తారుణ్యమేత్య త్రపా

నీతి ప్రభృతిగ్రహణాచ్ఛంఖినీహస్తిన్యౌ గృహ్యేతే. లక్షణాదికమేతాసాం కామశాస్త్ర ఏవ ద్రష్టవ్యమ్

ఇత్థం స్వాధీనపతికాద్యవస్థాష్టకముక్త్వా తదాశ్రయభూతానేకనాయికామధ్యే ముగ్ధాదిత్రయం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శయతి—సంక్షేపేణేత్యాదినా. ౫౫

తత్ర ముగ్ధాముదాహరతి—ముగ్ధ ఇతి. యా కాచిదనాప్తా కిం? నేత్యర్థః. అనుక్తేఽపి తవ మనోరథం జానామీత్యాహ—ఆసక్తిరితి. అస్తీతి శేషః. ఆశాస్యత ఇత్యేకం వాక్యం. యస్సర్వాభిరభిలష్యత ఇత్యర్థః యద్వా—రుద్రనృపతౌ తవాసక్తిరాశాస్యతే అస్మాభిరపేక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆఙ'శాసు ఇచ్ఛాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి యక్. కిం భవే? దితి సంప్రశ్నే లిఙ్. అత్రాఽభిరూప్యాదిగుణయోగసూచకేన సుతనుశబ్దేన ప్రథమయౌవనస్య దత్తోత్తరా వ్రీడయేత్యనేన లజ్జావిజితమన్మథస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. 'ఆభిరూప్యమకాఠిన్యమంగానాం చాతిమార్దవం, ఏవమాది గుణావస్థా ప్రథమే యౌవనే భవే'దిత్యుక్త్వా 'కృతాధరాంగసంస్కారా సఖీ కేళీషు లాలసా' ఇత్యాదినా తచ్చేష్టాశ్చోక్తాః. తచ్చాళీభ్యాం ప్రణయైకవాచీత్యనేన సూచ్యతే.

మధ్యాముదాహరతి.—లీలేతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యాదౌ కర్తవ్యో రంగప్రసాధనాఖ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోప

నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. ౫౭

ప్రౌఢా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపతిం
తదాత్వే ప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,

శాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్స కీర్తితః' ఇతి. లీలావిభ్రమాణామయత్నలబ్ధవిలాసానాం పూర్వరంగం తారుణ్యస్య విలాసహేతుత్వేన తత్పూర్వభావిత్వాత్పూర్వరంగత్వేన రూపణమ్. యద్వా—లీలావిభ్రమావేవ పూర్వరంగో యస్య తత్తారుణ్యమేవ రంగస్థలమితి గమ్యతే. తత్రైవ నేపథ్యం నీహారావరణసదృశీ యవనికా అత ఏవ తస్యాంతరే బింబితా స్మరకలా కామోద్దీపనం సైవ లాస్యప్రపంచశ్రీర్యస్యాస్తథోక్తాయాః, లజ్జామన్మథమధ్యస్థాయా ఇత్యర్థః లాస్యలక్షణం తు సంగీతచూడామణౌ—'శృంగారరసభూయిష్ఠైర్భూరిభావతరంగితైః, అంగైరనంగసర్వస్వైర్విభ్రమాతిశయశాలిభిః. అన్వితో నృత్తభేదో యస్తల్లాస్యమితి కథ్యతే' ఇతి. బింబగ్రహణోచితనేపథ్యం తదంతరే నర్తనం చ తత్రైవోక్తం కుండలినృత్తప్రస్తావే—'నీరంధ్రా తత్ర కర్తవ్యా స్నిగ్ధా యవనికాదిమా, అపరే ద్వే యవనికే నీహారవరణోపమే ప్రేక్షకాణాం వితన్వానా నయనానందకందళం, నేపథ్యాంతరితా భూత్వా నర్తకీ నృత్తమాచరే' దితి. భావస్య రత్యాఖ్యస్థాయిభావస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః. సజాతీయ విజాతీయైరతిరస్కార ఇత్యర్థః. అథవా—భావానాం సాత్త్వికసంచారిణా మనుబంధః కల్లోలవదసకృదనువర్తనం తేనోజ్జ్వలః మనోహరః. నాట్యపక్షే భావో నామ వ్యాపారవిశేషః. తదుక్తం—'వాగఙ్గసత్త్వాభినయై ర్ముఖరాగోపశోభితైః, భావయన్నాంతరం భావం వ్యాపారో భావ ఇష్యతే' ఇతి. కోఽప్యనిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం నర్తనం తస్య క్రమః పశ్యతేత్యస్య వాక్యార్థః కర్మ. ౫౭

ప్రౌఢాముదాహరతి.—సహేలమితి ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం, వ్యక్తశృంగారసూచకోఽంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా, పశ్యంత్యాః, అతఏవ తదాత్వే తత్కాలే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి ఉత్పద్యమానాని వివిధాని చ లలితాని కర్ణకండూయనకుచవిమర్దనాదికోమలాంగవిన్యాసాః, 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే' ఇతి లక్షణాత్. తేషామాటోపేన మధురమ్, ఇతి స్మరమందీకృతవ్రీడత్వముచ్యతే. రసస్య శృంగారస్య

రసప్రాదుర్భావాద్యగపదుదయత్సాత్త్వికమహో
మృగాక్ష్యాస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే ౫౮
భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహార్యమ్—
గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యే విలసితమ
స్ఫురచ్ఛబ్దార్థాభ్యాం తదపి హృదయానంది భవతి,
తయోరప్యన్వేషస్స్రవదమృతమాధుర్యసుభగః
పరం పుణ్యశ్లోకం చరితమనుబధ్నన్ విజయతే ౫౯
ఏష సంగ్రహశ్లోకః.

ప్రాదుర్భావాదుదయాత్, అనుభావాదిత్యర్థః 'ఉత్పన్నా రతిరేకత్ర ప్రథమం దర్శనాదిభిః హృదారంభానుభావేన శృంగారం విశినష్టి సా' ఇతి వచనాత్. కుసుమశరశిల్పం కామకలాకౌశలం. అత్ర దయితావలోకనకాలే అంగాదౌ సాతిశయవిశేషకథనాద్విలాసః. 'తత్కాలీనో విశేషస్తు విలాసోఽంగక్రియాదిషు' ఇతి లక్షణాత్. ౫౮

విస్తరభయాదస్మాభిరుపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థానాముదాహరణాని స్వయమేవ ద్రష్టవ్యానీత్యాహ—భేదాంతరమితి. అత్రాయం నాయికాసంగ్రహః.—'స్వాఽన్యా సాధారణా చ స్వా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భికా, ఆద్యైకధా త్రిధాఽన్యే ద్వే ధీరాధీరోభయాత్మనా. జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే పునః, అన్యా కన్యాపరోఢా చ వేశ్యాత్వేకేతి షోడశ. స్వాధీనపతికాద్యష్టావస్థాభిస్తాస్సమన్వితాః, ప్రత్యేకమష్టధా ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తాస్త్రిధా. ఇత్యేవం నాయికావస్థా స్సముద్రాష్టాగ్ని [౩౮౪] సమ్మితాః, విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలబ్ధాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయం ప్రాహుః కేచిత్కన్యాపరోఢయోః, చతుఃపంచాశదధిక త్రిశ [౩౫౪] త్యాసాం తదా భవేత్.

ఇత్థం ప్రసక్తమప్రసక్తం చ పరిసమాప్య పరమప్రకృతం పుణ్యశ్లోకగుణవర్ణనముపస్కుర్వన్నుపసంహరతి—గుణేతి. పుణ్యః శ్లోకో యశో యస్మిన్ తత్పుణ్యశ్లోకం 'పద్యే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః. ౫౯

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే నాయకనిరూపణం నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

*ఉపస్కారహేతూనాం గుణాలంకారాణాం సదృశేఽలంకార్యే సతి చరితార్థత్వమ్ యస్యాలంకారాశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయేనాలంకార్యమ్ తేన గుణాలంకారాణాం కావ్యమేవాశ్రయభూతమితి తదేవాలంకార్యమ్. రసాదేరలంకార్యత్వోక్తిః ప్రాధాన్యేనాత్మన ఇవ హారనూపురాద్యలంకార్యత్వమ్ జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యాత్మతా. క్వచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం క్వచిదలంకారస్య ప్రాధాన్యం క్వచిద్వస్తునః ప్రాధాన్యం చ.

రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈషదంకురితవిభ్రమచారౌ దేహపల్లవితకాంతిని తన్వ్యాః,
యౌవనే ముకులితస్తనమాత్రే పుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః ౬౦

ఏతత్కాంచిద్బాలామాలోక్య సప్పృహస్య ప్రతాపరుద్రస్య వచనమ్ అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతె

అలంకారప్రాధాన్యం యథా—

కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రస్య విహరంత్యాం దిగంతరే,
లోకాలోకతటాశ్శశ్వద్ద్రవచ్చంద్రోపలాంకితాః ౬౧

అత్ర చంద్రకాంతకుట్టిమానాం లోకాలోకాచలతటానాం రుద్రదేవకీర్త్యా చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్ద్రవోఽభూదితి భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యావస్థాయామలంకారస్యాపి ప్రాధాన్యమస్త్యేవ.

వస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుద్రే కాకతివంశే త్రిలోకమహనీయే,
త్యక్త్వా దుగ్ధపయోధిం తల్పఫణీశస్స్వమందిరం ప్రాప్తః ౬౨

అత్ర తల్పఫణీశో దుగ్ధాంబుధిం విహాయ స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యనేన క్షీరసముద్రే హరిర్నాస్తీతి వ్యజ్యతే అనేన పురుషోత్తమః ప్రతాపరుద్రరూపేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్

---

* 'ఉపస్కారహేతూనా' మిత్యాది 'ధృతిశ్లాఘాకారణ', మిత్యంతో గ్రంథో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే, నాపి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్వామిసోమపీథినా.

కావ్యమాశ్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః. తచ్చ కావ్యం శబ్దస్ఫురణేనార్థస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయానంది భవతి.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రౌఢబంధస్య డంబరః.

యశ్శబ్దాడంబర ఆరభట్యాం ప్రతిపాదయిష్యతే తచ్ఛబ్దస్ఫురణమ్.

యథా—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా ద్ధురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః.
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయోశ్చండయో,
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదాదమ్భోళయః కేళయః. ౬౩
* అచుంబితార్థసంపత్తి రర్థస్ఫురణమిష్యతే

యథా—

†ఖగ్గే జఝ్ఝువిజుంభిఎ రిపుమహీణాహాంజళిం బింబిఅం
పేఖ్ఖంతో జయళచ్ఛివాసకమళం మణ్ణాంతి విణ్ణాణిణో,
మణ్ణె వీరపఆవరుద్ధవిహుణో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
సిత్కే రిపుజీవిఆఇ విహిణో పత్తస్స పీఅంబుఅం ౬౪
ఉభయస్ఫురణం యథా —
ఉద్యద్బృంహితగర్వితైః కరిఘటాకాదంబినీడంబరైః
క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిస్సద్యస్స్ఫురద్దిక్తటైః,
ప్రావృట్సంభ్రమశంసినో రిపువధూబాష్పోద్భవం దుర్దినం
కుర్వంత శ్చలమర్తిగండనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౬౫

ఏవంవిధశబ్దార్థస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం.శబ్దార్థయోరపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్వమ్. అతో నాయకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

---

† ఖడ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మివాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతుం పున-
స్సృప్తైః రిపుజీవితాని విధేః ప్రాప్తస్య పీతాంబుజమ్.

*కులాచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,
క్రియతే నేతురేవం య త్తదేవ బహుసమ్మతమ్. ౬౬
అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణాన్బహూన్,
తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష వర్ణనం చ మతం క్వచిత్. ౬౭

యథాక్రమ ముదాహరణమ్

తత్త్వం యస్య పరః పుమానవతరో యస్యాన్వయే కాకతి-
క్ష్మాపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకరప్రక్రమమ్,
శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతరుస్వర్ధేనుచింతామణిః
సోఽయం విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౬౮
య త్తేజః ప్రతిపక్షభూపవిహరద్గర్వాంధకారాతపో
యద్దోరర్గళవిక్రమ స్త్రిజగతీశుద్ధాంతదౌవారికః,
సోఽప్యాసీద్యుధి సేవణక్షితిపతిస్సన్నాహభేరీధ్వనిం
శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతః పలాయ్యాకులః. ౬౯

ఏవంవిధవర్ణనముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే. తస్య లోకప్రసిద్ధ్యర్థం కులవ్యపదేశాదయో బహుధా వర్ణయితుమేవోచితాః. స్వతస్సిద్ధే తు నాయకే ద్వైవిధ్యమపి సంభవతి తస్య కులవ్యపదేశాదీనాం లోకప్రసిద్ధత్వాత్కవిభి ర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం. ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్ర. చ—

*ధీరోద్ధతే యథా రౌద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రమః,
యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావకృత్. ౭౦
న ధీరోదాత్తవిషయే తథా వర్ణనమిష్యతే,
కార్యతో రససంపూర్తి స్తస్మి న్నప్యుచితక్రమా. ౭౧
హాస్యాదీనాం తథాఽన్యేషాం రసానామపి కీర్తనం,
మందోద్యమానుభావం స్యాద్ధీరోదాత్తేతు నేతరి. ౭౨

సర్వనాయకాతిశయత్వాద్ధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబంధానామతిశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణాలంకారశాస్త్రే నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ కావ్యప్రకరణమ్.

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

* గుణాలంకారసహితౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ;
గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః. ౧

† అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమితి కావ్యసామాన్య లక్షణమ్.

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్యస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే.—అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణమాహ—గుణేతి. అత్ర గద్యపద్యేత్యాదినా కావ్యస్య త్రేధా విభాగో దర్శితః. శేషం లక్షణం. ౧

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం మమ్మటాచార్యైరఙ్గీకృతమ్, సాహిత్యదర్పణే రసగఙ్గాధరే చ బహుధా ఖణ్డితమ్. 'న్యక్కారో హ్యయమే' వేతి పద్యే విధేయావిమర్శదోషస్య సత్త్వేఽపి ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యత్వాఙ్గీకరణాత్ అదోషత్వపదస్య కావ్యలక్షణకాటాప్రవేశానౌచిత్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వాసంభవాదౌపచారికశబ్దార్థధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వవిశేషణస్యాపి లక్షణతానవచ్ఛేదకత్వమ్, కటకకుణ్డలాదిసమ్మితస్యాలఙ్కారస్య కావ్యత్వవ్యాపకతానియమే మానాభావాత్సాలఙ్కారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావ్యాపకత్వం చ సర్వమపి సూపపాదితం సాహిత్యదర్పణే. రసగఙ్గాధరస్తు శబ్దార్థయుగళఘటితార్థపదప్రయోగమపి నానుమనుతే. అర్థరూపేఽభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః నిఘణ్టుషు అప్రసిద్ధత్వాత్, కావ్యం పఠితం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాదిసర్వజనీనప్రయోగాన్యథానుపపత్త్యా చ కావ్యస్య అర్థాత్పార్థక్యమఙ్గీకరణీయమేవేత్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశోఽనుపపన్న ఇత్యతః, అలఙ్కారాణామసత్త్వేఽపి కావ్యత్వమవ్యాహతమిత్యతః, రసధర్మాణాం గుణాలఙ్కారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వకల్పనమసఙ్గతమిత్యతశ్చ లక్షణమేతత్సర్వథోపేక్షణీయమిత్యభిప్రైతి. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' ఇతి సామాన్యలక్షణం సాహిత్యదర్పణే. 'చమత్కారజనకభావనావిషయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్య'మితి రసగఙ్గాధరే.

* శబ్దార్థౌ మూర్తిరాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్,
హారాదివదలంకారా స్తత్ర స్యురుపమాదయః. ౨
శ్లేషాదయో గుణా స్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,
ఆత్మోత్కర్షావహా స్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః. 3
శోభామాహార్యికీం ప్రాప్తా వృత్తయో వృత్తయో యథా,
పదానుగుణ్యవిశ్రాంతిః శయ్యా శయ్యేవ సమ్మతా ౪
రసాస్వాదప్రభేదాస్స్యుః పాకాః పాకా ఇవ స్థితాః,
ప్రఖ్యాతా లోకవదియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః ౫

వాచకలక్షకవ్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యత్వేనార్థజాతమపి త్రివిధం. తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ

అత స్తదేవ నిష్కృష్యాహ—అదోషావితి. అత్ర సూత్రే ప్రథమమనుపాత్త స్యాపి దోషవర్జనస్యాదౌ వ్యాఖ్యానమల్పోఽపి దోషః ప్రమాదాదినాప్యనుపేక్ష్య ఇతి ద్యోతయితుం. తదుక్తం దండినా.—'తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథం చ న, స్యాద్వపుస్సుందరమపి శ్విత్రేణైకేన దుర్భగ'.మితి. 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంక' ఇతి తు కావ్యవ్యతిరిక్తవిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్.

అథవక్ష్యమాణలక్షణశబ్దార్థాదికావ్యసామగ్ర్యాం శరీరాదిలోకసామగ్రీమారోప యతి.—శబ్దార్థావిత్యాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్తధర్మా శ్చేష్టాదయః, ఆహార్యికీం కృత్రిమాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదానామానుగుణ్యం పదవినిమయాసహిష్ణుత్వం, రస శ్శృంగారాదిరాస్వాద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషాః రసాస్వాదప్రభేదాః. ౨-౫

అథ యథాయోగం వివేచయన్నాదౌ తావచ్ఛబ్దార్థౌ విభజతే—వాచకే త్యాదినా. క్రమేణాభిధాలక్షణావ్యంజనావ్యాపారై రర్థావబోధనాశ్శబ్దాః వాచకలా క్షణికవ్యంజకాః. తైరేవ బోధ్యా అర్థా వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి వివేకః. నను చతుర్థే తాత్పర్యార్థే జాగ్రతి కథమర్థత్రైవిధ్యోక్తి? రిత్యాశంక్య తస్య తృతీయేఽంతర్భావః ఇత్యాహ—తాత్పర్యార్థ ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధాపితో వాక్యావగమ్యో వాక్యార్థో రసాదిరూప స్తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే. తస్మిన్ పరా స్తత్పరా స్తదాసక్తాస్తద్విషయాః

న పునః. పృథగ్భూతః అభిధాలక్షణావ్యంజనాఖ్యాస్తిస్రశ్శబ్దవృత్తయః.

ఇత్యర్థః, తేషాం భావ స్తాత్పర్యం. నన్వభిహితానాం పదార్థానామర్థాభిధాయినాం వా పదానాంవిశిష్టార్థప్రత్యాయనశక్తిస్తాత్పర్యమితి మతభేదేన మీమాంసకా వర్ణయంతి. అతస్తన్మతే దేవదత్త గామానయేత్యాదౌ దేవదత్తకర్తృకదండకరణక గోకర్మకానయనరూపో విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధురస్తాత్పర్యాదవగతత్వాత్తాత్పర్యార్థ ఇత్యుచ్యతే, కథమస్య వ్యంగ్యేఽంతర్భావః? ఇతి చేత్సత్యం; న హి తావన్మాత్రే కవిసంరంభవిశ్రాంతిః! కావ్యశబ్దానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తినివృత్తివిషయభూతస్య ప్రధానస్య ప్రయోజనాంతరస్యాసంభవాత్. కింతు తదర్థస్యకాకారేణ ప్రతీయమానే సామాజికానందాస్వాదఫలే రసాదావర్థాంతరే అత స్స ఏవ తాత్పర్యార్థః, తత్ప్రత్యాయకపదార్థశక్తి రేవ తాత్పర్యం కవిసమయే. తచ్చనాభిధా; స్వార్థే సంకేతాభావాత్. నాపి లక్షణా; ముఖ్యార్థబాధాద్యభావాత్. అతో వక్ష్యమాణలక్షణస్య వ్యంజనస్యైవేదం నామాంతరకరణ మితి తదర్థస్య వ్యంగ్యార్థత్వమేవేతి భావః. తర్హ్యత్ర సంసర్గరూపో వాక్యార్థః కథం ప్రతీయతే? ఇతి చేత్ ? తార్కికాణా మివ వాక్యమహిమ్నా న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానామివేతి బ్రూమః. అత ఏవ తే వర్ణయంతి, ఆకాంక్షాదిమత్త్వే సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వయశక్తి ర్వాక్యం, తద్బలాయాతో వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతివిరసం పనసఫలం పరిణతిసరసమామ్రఫల మిత్యాది నిందాప్రశంసాదివాక్యేషు హానోపాదానాదిరూప ఏవ నాన్యః. తాత్పర్యమపి భావాభిప్రాయాద్యపరపర్యాయమ్. ఉద్దేశో నామ వక్తృధర్మో న మీమాంసకానామివ వాక్యధర్మ ఇతి. తదేతదుదయనాచార్యైః కుసుమాంజలౌ 'పుద్దేశ ఏవ తాత్పర్య' మిత్యేతచ్ఛ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్. యద్వా వైయాసిక దేవతాధికరణే అర్థాంతరాభావే సంసర్గ ఏవ తాత్పర్యార్థస్తత్సద్భావే తత్రైవ ప్రతీతివిశ్రాంతేస్స ఏవ తాత్పర్యార్థో న సంసర్గ' ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వదత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కావ్యే సంసర్గమాత్రవిశ్రాంతి ర్న సంభవతీత్యుక్తం, తర్హి 'అవ్యంగ్యమపరం స్మృత' మితి కావ్యప్రకాశవచనస్య కా గతి? రితి చే న్నైషదోషః; అవ్యంగ్యమిత్యత్రానుదరా కన్యేతివన్నఞః ఈషదర్థత్వేనాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్. తదుక్తమలంకారసుధానిధౌ.— 'అనుల్బణత్వా ద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యం చిత్రమీరితం, వ్యంగ్యస్యాత్యంతవిచ్ఛేదః కావ్యే కుత్రాపి నేష్యత' ఇతి. ఏవం చ సతి ప్రాచీనాలంకారశాస్త్రకారాణాం సంసర్గరూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యార్థత్వేన ప్రతిపాదనం మతాంతరాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'తాత్పర్యార్థోఽపి కేషు చి'దితి. ఉక్తంచ సుధానిధౌ-

గౌణవృత్తిరపి లక్షణా ప్రభేద ఏవ, సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్. యథాఽగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిసాదృశ్యవిశిష్టమాణవకప్రతిపత్తిర్వివక్షితా, తథైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గంగాసంబంధవిశిష్టతీరప్రతిపత్తిర్వివక్షితా; గంగాసంబంధస్యోపలక్షణత్వే ఘోషగత

'అసన్నిహితం కార్యవ్యాపారాపేక్షం న భవ'తీతి. విద్యాధరేణాప్యుక్తం-'తాత్పర్యం నామ వ్యాపారాంతరం పరైరభ్యుపగత'మితి తస్మాద్వ్యంజనాపరపర్యాయమేవ తాత్పర్యం కవిభిరంగీకృతం నాన్యదితి సిద్ధం, అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'అతో ధ్వన్యాఖ్యతాత్పర్యగమ్యమానత్వతస్స్వతః, కావ్యే రసాలంక్రియాదిర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుట'మితి. ఉక్తం చ ధ్వన్యాచార్యైః—'యత్త్వభిప్రాయవిశేషరూపం వ్యంగ్యం శబ్దార్థాభ్యాం ప్రకాశ్యతే, తద్భవతి వివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశ్యమాన'మితి. వృత్తయోఽపి త్రివిధా ఇత్యాహ—అభిధేతి. గౌణవృత్తిర్లక్షణాతోఽభిన్నేతి ప్రాభాకరాః. తదయుక్తం తస్యా లక్షణాయామంతర్భావాదిత్యాహ—గౌణవృత్తిరితి. గుణనిమిత్తా వృత్తిర్గౌణవృత్తిరిత్యర్థః అత్ర హేతుమాహ—సంబద్ధేతి. లక్షణాయా అపి తథాత్వాదితి భావః. ముఖ్యార్థయోగస్సంబంధః. తద్బాధోఽనుపపత్తిః, అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్రాగ్నిలక్షితపైంగళ్యాదిగుణసామాన్యయోగస్సంబంధః అనగ్నావగ్నిశబ్దప్రయోగోఽనుపపన్నః అత్రోభయసిష్ఠస్య గుణసామాన్యరూపస్య గుణవిశేషరూపస్య వా సాదృశ్యస్య సంబంధరూపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధర్మ్యేణోపచారాత్. తదుక్తం వాక్యపదీయే—'సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్విష్ఠం కైశ్చిత్ప్రతీయతే, గుణభేదోఽప్యభేదేన వృత్తిర్వా వివక్షితః' ఇతి. నను గౌణ్యాం యథా సంబంధస్య లక్ష్యవిశేషణత్వేనాన్వయో న తథా లక్షణాయాం. అతః కథమనయోస్సంబంధమూలకత్వసామ్య? మిత్యాశంక్య లక్షణాయామపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సదృష్టాంతమాహ—యథాగ్నిరితి. అత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వాత్తస్య తద్విశిష్టత్వమ్. అన్యత్ర గంగాశబ్దబోధ్యత్వహేతుకప్రవాహాత్మకత్వప్రతీతివిషయత్వమేవ తీరస్యాపి గంగాసంబంధవిశిష్టత్వం. ఏవం చ స్రోతస్తీరయోరేకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్యప్రతీతే స్స్రోతోధర్మా అత్యంత పావనత్వాదయ స్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజనసిద్ధిః. ఏవమనంగీకారే తదసిద్ధిరేవ బాధికేత్యాహ—గంగాసంబంధస్యేతి. ఉపలక్షణత్వ ఇతి నేదం సముద్రాది తీరం, కింతు గంగాతీరమితి గంగాసంబంధమాత్రప్రతీతావిత్యర్థః. ఘోషగతేతి. తీరద్వారేతి భావః. తథా సతి గంగాతీరే ఘోష ఇతి ముఖ్యశబ్దాభిధానాల్లక్షణాయా భేదో న స్యాదితి హృదయమ్ న చ మాభూద్భేద ఇతి వక్తుం యుక్తం, తథాసతి

పవిత్రత్వాద్యసిద్ధేః. అతఏవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్యా ఽజహద్వాచ్యా చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయా చేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశిక్యారభటీ సాత్వతీ భారతీ చేతి రచనాశ్రితత్వేన రసావస్థానసూచకా శ్చతస్రో వృత్తయః

ముఖ్యే సంభవతి గౌణస్యాన్యాయ్యత్వాత్సర్వసంప్రతిపన్నా లక్షణైవోత్సీదే దితి. అనేన సంబంధానుపపత్తిప్రయోజనానాం త్రయాణామపి లక్షణాబీజత్వముక్తం తస్యా విభాగమాహ—అత ఏవేతి. నిమిత్తభేదాదిత్యర్థః అత్ర సాదృశ్యశబ్దేనారోపాధ్యవసాయహేతవోఽన్యేఽపి కార్యకారణభావాదయ స్సంబంధా ఉపలక్ష్యంతే సంబంధశబ్దేన తద్వ్యతిరిక్తా గోబలీవర్దన్యాయేనోచ్యన్తే ద్వయోరపి ప్రత్యేకం ద్వైవిధ్యమాహ-సంబంధేత్యాది. అత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయయోస్సాదృశ్యనిమిత్తత్వే గౌణత్వం గౌర్వాహీకో గౌరయమిత్యాదౌ. కార్యకారణభావాదిసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం ఆయుర్ఘృతమాయురేవేదమిత్యాదౌ, ఏవం చాతుర్విధ్యే జహదజహల్లక్షణాభ్యాం సహ షోఢా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి ముఖ్యార్థస్య హానోపాదానారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివశాచ్చాతుర్విధ్యమేవ లక్షణాయాః ఆయుర్ఘృతమాయురేవేద మిత్యాదావపి గౌణత్వ స్యైవ సుకల్పత్వాచ్చ తదుక్తమలంకారచూడామణౌ—'యత్ర వస్త్వంతరే వస్త్వంతరముపచర్యతే స గౌణోఽర్థః; యత్ర న తథా స లక్ష్య ఇతి వివేకః' ఇతి 'కుశలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాక్షాత్సంకేతవిషయత్వేన ముఖ్యత్వా న్నరూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయాః' ఇత్యాచార్యహేమచంద్రః. రూఢిపక్షాశ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షం చాతుర్విధ్యమితి విజ్ఞేయమ్ నను కైశిక్యాది వృత్తీనాం విద్యమానత్వా త్కథం తిస్ర శ్శబ్దవృత్తయ ఇత్యాశంక్య శబ్దసందర్భాశ్రితత్వాత్తాసామశబ్దవృత్తిత్వమిత్యభిప్రాయేణాహ—కైశికీతి. రసాద్యనుగుణత్వేనౌచిత్యవానర్థవ్యాపారః కైశిక్యాదిః. తాదృశ ఏవ శబ్దవ్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—''రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః, ఔచిత్యవాన్ య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాస్థితా' ఇతి ఏవం కైశిక్యాదీనామర్థప్రాధాన్యేఽపి నాంతరీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాదిసాపేక్షత్వస్య ధ్వనికారాదిభిః ప్రతిపాదనాద్రచనాశ్రితత్వమిత్యనుసంధేయమ్.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

'కైశిక్యారభటీ చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా,
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః'. ఇతి.

రచనాయా అపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం రసాననుగుణవర్ణ రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. వైదర్భీప్రభృతయో రీతివిశేషా నవృత్తిష్వంతర్భూతాః.

* తత్ర సంకేతితార్థగోచర శ్శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధా-రూఢిపూర్వికా యోగపూర్వికా చేతి రూఢిపూర్వికా యథా—

కైశిక్యాదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాధీనత్వాత్తస్యాస్తథాత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి—రచనాయాఅపీతి. ప్రసిద్ధమితి. కావ్యాలోకాదావితి శేషః. తదుక్తం—'యస్త్వలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో ధ్వని ర్వర్ణపదాదిషు, వాక్యే సంఘటనాయాం చ సప్రబంధేఽపి దీప్యతే' ఇతి. యద్యపి విభావాదీనామేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనాదీనాం తు విభావాదిసహకారిత్వమేవ, అత ఏవోక్తం లోచనే—'సహకారిత్వమేవాభిధాతుం సంఘటనాయామిత్యాదౌ సప్తమీనిర్దేశః' ఇతి. తథా ప్యౌపచారికం రసవ్యంజకత్వమితి బోద్ధవ్యమ్ దోషత్వమితి. 'రసస్య స్యాద్విరోధాయ వృత్త్యనౌచిత్యమేవ' చేతి వచనాద్రసభంగహేతుత్వాదితి భావః అథ ప్రసంగాద్వైదర్భ్యాదీనాం వక్ష్యమాణం కైశిక్యాద్యనంతర్భావమధునా ప్రతిజానీతే—వైదర్భీప్రభృతయ ఇతి.

అథోద్దేశక్రమానుసారేణాభిధాలక్షణమాహ—తత్రేతి. సంకేత శ్శబ్దార్థయో స్సంబంధావధారణం; స కృతో యస్య స సంకేతితః; అర్థోఽత్ర జాతిగుణక్రియాద్రవ్యాత్మకః కేవలజాతిర్జాత్యాలక్షితవ్యక్తిరన్యాపోహో వా మతభేదాత్. సార్వపథీనాః ఖలు కవయో భవంతి. విశేషణద్వయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణ వ్యుదాసః, లక్షణాయాస్తు ద్వయో రన్యతరేణేతి వివేకః లక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీత్యన్వితాభిధానవాదినః తన్మతే శబ్దవ్యాపారపదేనైవేతి విశేషః. అశబ్దవ్యాపారో లక్షణేతి వక్ష్యతే

అభిధాం విభజతే—సేతి. రూఢిరశ్వకర్ణాదివ దవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః. తదుక్తమాచార్యైః—'అసత్స్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతి' ఇతి యోగః ప్రోక్షణ్యాదౌ ప్రకృష్టేక్షణకరణత్వాదివ దవయవప్రసిద్ధిః.

తపోవిశేషైః ప్రథితైః ప్రజానాం శుభైశ్చరిత్రై ర్జగతీమహిష్యాః.
భాగ్యైః ప్రభూతైర్భువనస్య చాస్య బిభర్తి రాజ్యం వరవీరరుద్రః ౬
అత్ర సర్వే శబ్దా రూఢాః. యోగపూర్వికా యథా—

రాజ్ఞి రుద్రనరాధీశే రంజయత్యఖిలాః ప్రజాః,
భూరన్వర్థా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థిరేతి చ. ౭

అత్ర వసుమతీరత్నగర్భేత్యేవమాదయో యౌగికాః.

అభిధానిరూపణమ్

వాచ్యార్థానుపపత్త్యా తత్సంబంధిన్యారోపితః శబ్దవ్యాపారో లక్షణా తత్ర జహల్లక్షణా యథా.—

జేతుః కాకతిభూభర్తు రాకర్ణ్య పటహధ్వనిమ్,

ఆద్యాముదాహరతి. తపఇతి తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః, జగతీమహిష్యాః భూకాంతాయాః, శుభైశ్చరిత్రైః పురంధ్రీసాధ్వ్యర్గౌరీవ్రతాదిభిః, అస్య భువనస్య మధ్యమలోకస్య, భాగ్యైరదృష్టపరిపాకైః అత్ర తపఃప్రభృతినిమిత్తభేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుం మధ్యమలోక ఏవ సమష్టివ్యష్టిభ్యామాశ్రితః ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకాసంభవాదితి ద్రష్టవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనామవయవార్థాభావాద్రూఢత్వే న కోఽపి వివాదః. ప్రజాదిశబ్దానామవయవార్థసద్భావేన యౌగికత్వేఽపి రూఢిర్యోగమపహరతీతి శబ్దశక్తిస్వాభావ్యా దర్థాంతరే ప్రయోగనివారణా న్నిర్మంథ్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వమభిమతమేవేత్యాశయేనాహ—అత్ర సర్వ ఇతి. ౬

ద్వితీయాముదాహరతి—రాజ్ఞీతి. ౭

అత్ర వసుమత్యాదిశబ్దానాం ధనవత్త్వాద్యవయవార్థసద్భావాద్యౌగికత్వమిత్యాహ-అత్రేతి.

లక్షణాం లక్షయతి—వాచ్యేతి. వాచ్యార్థానుపపత్త్యా ముఖ్యార్థబాధేన హేతునా తత్సంబంధిని ముఖ్యార్థసంబంధే విషయే ఆరోపితశ్శబ్దవ్యాపారో లక్షణేత్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వార్థం ప్రత్యాయ్యోపరతవ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరాయోగా దర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యర్థవ్యాపారో లక్షణా; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉపచర్యత ఇతి లక్షణాయాశ్శబ్దవృత్తిత్వవ్యవహార ఇతి విజ్ఞేయమ్.

అత్ర తావత్పూర్వోక్తవిభాగక్రమేణ జహల్లక్షణాముదాహరతి—జేతు రితి.

సామంతనగరాణ్యుచ్చైరాక్రోశంతి సమంతతః. ౮

అత్ర నగరాణ్యుచ్చైరాక్రోశంతీతి వాచ్యస్యానన్వయః! అచేతనానా మాక్రోశస్యాసంభవాత్.

అజహల్లక్షణా యథా—

పత్యుః కాకతినాథస్య పాదపీఠీ మనారతమ్,
స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మౌళయః. ౯

అత్రాలంకారసిద్ధ్యర్థం మౌళిభి స్తదాశ్రయభూతా నృపతయో లక్ష్యన్తే.

సారోపలక్షణా యథా—

మంథానాచలమూల మేచకశిలాసంఘట్టనశ్యామికా

అత్రాక్రోశసిద్ధ్యర్థం నగరశబ్దస్స్వార్థం హిత్వానిః ప్రాణినో లక్షయతీత్యేషా జహల్లక్షణా. తత్రత్యప్రాణిమాత్ర భయప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

ముఖ్యార్థబాధాం వ్యనక్తి—అత్రేతి.

అజహల్లక్షణాముదాహరతి—పత్యురితి. పాదపీఠీమితి అల్పం పీఠం పీఠీ; గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్. అతఏవోక్త మమరకోశే—'స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాల్యాదిర్వివక్షాపచయే య' దీతి. బాహుళ్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్. ౯

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. నృపతయ ఇతి. మౌళిసహితా ఏవేత్యర్థః. ఏవం చాత్రాపి స్వార్థం హిత్వైవ తద్విశిష్టార్థాన్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్ స్వార్థాపరిత్యాగే తు స్వార్థాంశే అభిధా, అంశాన్తరే తు లక్షణా చేత్యేకస్య శబ్దస్యైకదా వృత్తిద్వయాపత్తేః. తర్హి జహదజహల్లక్షణయోరభేద ఇతి చేత్సత్యం; కింత్వత్రాభిధాతః ప్రచ్యావ్యస్వార్థస్యాపి లక్ష్యత్వేన స్వీకారా దజహత్స్వార్థేతి వ్యపదేశః. అన్యత్ర తు తదపి నాస్తీతి జహత్స్వార్థేతి. తదుక్తం తాతపాదై రేకావళీతరళే తంత్రవార్తికవ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనే చ—'స్వార్థత్యాగే సమానేఽపి సహ తేనాన్యలక్షణా,' యత్రేయమజహత్స్వార్థా జహత్స్వార్థా తు తం వినా' ఇతి. నన్వర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం, తథా సత్యజహత్స్వార్థాయా స్స్వార్థాంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చేన్నైష దోషః; కేవలస్వార్థస్య లక్షకత్వం తత్సహితస్యాన్యస్య లక్ష్యత్వమితి భేదసద్భావాదిత్యేతదపి తత్రైవోక్త మిత్యలమబాలసులభైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణాముదాహరతి. మంథానేతి. మంథానో మంథదండః, తదచలో మంథానాచలో మందరాద్రిరిత్యర్థః.' మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా

కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి తత్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యేనన్విహ వీరరుద్రనృపతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తస్మాద్రాజ్యవరాహమిందుహరసా బిభ్రత్సముజ్జృంభతే.

అత్ర చంద్రకళంకరూపే కురంగే వరాహత్వమారోప్యతే
* విషయవిషయిణో రభిహితయోరభేదప్రతిపత్తిరారోపః,
* విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా —

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవత్యేష చంద్రమాః,
కృతః కువలయోల్లాసో యేనోదయముపేయుషా ౧౧

చ వాసుకి' మితి విష్ణుపురాణాత్, తస్య మూలోపలేషు సంఘట్టనేన వాసుకిసంఘర్షణేన యా శ్యామికా కాళిమా తదాకారమతినీలమిత్యర్థః. తస్మాదేతి. వరాహధ్వజత్వా త్కాకతీశ్వరస్యేతి భావః. లోకే కేనచి జ్జిత స్తస్మాద్రా మురసా బిభర్తీతి ప్రసిద్ధిః అత్ర కురంగస్య వరాహాత్మకత్వం ప్రతీయతే. ౧౦

అత్ర విషయవిషయిణో వివిక్తన్నారోపం దర్శయతి—అత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాసార్థమారోపలక్షణమాహ—విషయేతి. విషయః ప్రకృతో మాణవకాదిః, విషయీ ప్రకృతో వహ్న్యాదిః, తయోరభిహితయోరప హ్నుతభేదతయా సామానాధికరణ్యేనోక్తయోరిత్యర్థః. ఏతేనాధ్యవసాయాద్భేద ఉక్తః.

ప్రసంగాత్తస్యాపి లక్షణమాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగరణమత్యంతా పలాపః, తేనాభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యాల్లభ్యతే. నచాయం జహల్ల క్షణాభేదః, అత్ర సాదృశ్యాదినిబంధనస్య వస్త్వంతరే వస్త్వంతరోపచారస్య విద్య మానత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణాముదాహరతి— కాకతీయేతి. ఉదయ మభ్యుదయం పూర్వ పర్వతం చోపేయుషా ప్రాప్తవతా, కువలయోల్లాసో భూమండలాహ్లాదః కైరవవికా సశ్చ అత్రైష చంద్రమా ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన చంద్ర ఏవ పురోవర్త్యభేదాధ్యవసాయే నేదంతయా విశిష్యతే న తు రాజా వివక్ష్యతే, అన్యథా సారోపత్వప్రసంగాత్. అతస్తా దృశచంద్ర ఏవ నిగీర్ణవిషయతయా ఐకరస్యేన ప్రతీయతే. ౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రశ్చంద్రతయాఽధ్యవసీయతే. కాకతీయకులాంభోధే రిత్యారోపః.

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారార్థమర్థాంతరవిషయశ్శబ్దవ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః.

సా త్రివిధా శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకత్వేన.

తత్ర శక్తిమూలా యథా.—

వాహిన్యః కాకతీంద్రస్య సర్వతోముఖసంభ్రమాః,
కుర్వంత్యుద్వృత్తబంధానాం ప్రత్యహం క్షుభితార్ణవమ్. ౧౨

సర్వమేతన్మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి. లక్షణాంతరయోగే విచ్ఛిత్తివిశేషోఽస్తీత్యభిప్రాయేణాహ—కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తేర్లక్షణమాహ—అన్వితేష్వితి. పదార్థేషు పదైరభిహితేషు, అన్వితేషు ఆకాంక్షాదివశాన్మిథస్సంబద్ధేషు సత్సు, సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతీత ఇత్యర్థః. యద్వా అర్థప్రకరణాదినా ప్రాకరణికార్థపర్యవసితేష్విత్యర్థః. ఏతేనాభిధాన్వయశక్త్యోః స్ఖలితసంభవే లక్షణాయాశ్చానంతరభావీ వ్యంజనవ్యాపార ఇతి సూచితం లక్షణా తు సమన్వయశక్తిసమర్పితాన్వయవిధురీకరణధురీణత్వాదన్వయశక్త్యనంతరభావిన్యేవేత్యవోచన్నభినవగుప్తాచార్యపాదాః. వాక్యార్థస్య కావ్యశరీరభూతస్యోపస్కారార్థం శోభార్థం వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యస్యాత్మకశరీరవదచారుత్వాదితి భావః. వాచ్యలక్ష్యాభ్యామన్యోఽర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయశ్శబ్దవ్యాపారః. అత్ర శబ్దగ్రహణమర్థస్యాప్యుపలక్షణార్థం; అజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య విశిష్టస్య శబ్దానభిధేయస్య చార్థస్య వ్యంజకత్వాయోగాదుభయవ్యాపారత్వాభ్యుపగమాత్. కింతు శబ్దార్థశక్తిమూలయోర్యథాయోగమేకస్య ప్రాధాన్యమితరస్య సహకారిత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్తదంశయోరేవమేవ విభాగో ద్రష్టవ్యః.

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే—సా త్రివిధేతి. అత్రానేకార్థస్య శబ్దస్యార్థప్రకరణాదిభిరప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితేఽపి తత్ప్రతీతిర్యత్ప్రసాదలభ్యా సా శబ్దశక్తిమూలా. వక్తృబోద్ధవ్యాదివశాత్సహృదయానామర్థాంతరప్రతీతిహేతుర్వాచ్యాద్యర్థవ్యాపారోఽర్థశక్తిమూలా. ఉభయసంబంధే తూభయశక్తిమూలా. ఇతి వివేకః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలాముదాహరతి—వాహిన్య ఇతి. నదీపక్షే సర్వతోముఖస్యోదకస్య సంభ్రమో యాసాం తా ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. అర్ణవ ఇత్యాదావుద్వృత్తవర్త్మీయోఽపప్రత్యయః. ౧౨

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానామర్థప్రకరణాదినా సైన్యసర్వవ్యాపిత్వలూనమస్తకదేహపరాణాం వాచకత్వే నియన్త్రితేఽపి శబ్దశక్తిమూలా నదీజలప్రతిపత్తిః యతో జాయతే సా వ్యఞ్జనావృత్తిః. ప్రాకరణికార్థపర్యవసితాభిధా న శక్నోత్యప్రాకరణికార్థప్రతిపత్తిం కర్తుం. అప్రాకరణికార్థస్యాపి వాక్యార్థత్వం వక్తుర్వ్యుత్పత్తిత

సర్వమన్యత్స్వయమేవ వ్యాచక్షాణో వ్యఞ్జనావృత్తేః శబ్దశక్తిమూలత్వం వివినక్తి—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖ కబంధశబ్దానామితి అనేకార్థానామితి శేషః. అర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావః, ఆదిగ్రహణాదర్థనిర్ణాయకాస్సంయోగాదయో గృహ్యంతే. తదుక్తం వాక్యపదీయే—'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా, అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః. సామర్థ్యమౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తిస్స్వరాదయః, శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః' ఇతి. ఏతేషాముదాహరణప్రపంచః కావ్యప్రకాశికాదౌ ద్రష్టవ్యః. వాచకత్వే అప్రకృతనదీజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే నివారితే సత్యపి, యతః స్తత్ప్రతిపత్తిర్జాయతే సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యఞ్జనావృత్తిరితి యోజనా. అన్యథోద్దేశ్యవిధేయభావవైపరీత్యాపత్తేః. నన్వభిధా లక్షణా వా ప్రసిద్ధైవాప్రకృతేఽర్థాంతరేఽపి ప్రవర్తతాం! కిమప్రసిద్ధేన వ్యఞ్జనావ్యాపారేణేత్యాశంక్య క్రమేణదూషయతి—ప్రాకరణికేత్యాదినా. నను మాభూదప్రకృతార్థప్రతీతిర్యదర్థం వ్యాపారాంతరకల్పనేత్యత ఆహ—అప్రాకరణికేతి. వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యత్వస్యైవాభావ ఇతి భావః. శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాచ్ఛబ్దస్యైవాయం వ్యాపార ఇత్యాహ—అన్యత ఇతి. అన్యతః శబ్దవ్యతిరిక్తాదిత్యర్థః. అథ లక్షణాం ప్రతిక్షిపతి—నాత్రేతి. తత్ర ముఖ్యార్థబాధాభావ ఏవ హేతురిత్యాహ—వాచ్యేతి. నన్వేకస్మిన్ వాక్యే వ్యాపారభేదేనానేకార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదదోషస్స్యాదిత్యత ఆహ—నాత్రేతి. అత్ర హేతుమాహ—ప్రయోక్తురితి. పౌరుషేయవాక్యానాం ప్రయోక్తృపరతంత్రత్వాచ్ఛ్వేతో ధావతీత్యాదివదనేకార్థత్వం న దోషాయేతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే ధ్వనౌ ప్రకృతాప్రకృతౌ ద్వావప్యర్థౌ వాచ్యౌ తత్రాప్రకృతార్థాభిధానే వాక్యస్యాసంబద్ధార్థాభిధాయిత్వం మాప్రసాङ్క్షీదితి ప్రకృతస్యాప్రకృతేన సహోపమారూపణాదికంవ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ వ్యంగ్యమన్యథాసిద్ధం చేచ్ఛేష ఏవ. యథా 'భ్రమిమరతిమలసహృదయతాం ప్రలయం మూర్ఛాం తమశ్శరీరసాదం. మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్యకురుతే విషం వియోగినీనాం' ఇత్యత్ర జలవాచినా విషశబ్దేనాప్రకృతగరళార్థాభిధానే యదసంబద్ధార్థాభి

త్వాత్ అన్యత స్తదప్రతీతేర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శబ్దస్యై వ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి ; వాచ్యానుపపత్త్యభావాత్ నాత్ర వ్యాపారద్వయే నార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తృవివక్షా

ధాయకత్వం తజ్జలదభుజగేతి వాచ్యేన రూపకేణైవ నిరాకృతమితి వ్యంగ్యస్యావకాశాభావా చ్ఛ్లేష ఏవాయమిత్యుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః. తద్వదత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దానామర్థాంతరానభిధాననిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్ణవ మితి రూపకేణైవ నిరాకరణా చ్ఛ్లేష ఏవ యుజ్యతే. కిం చాలంకారసర్వస్వకారోఽపి 'విద్వన్మానసహంసోవీర' ఇత్యత్ర రాజ్ఞో హంసత్వేన రూపణం 'మానస మెు మానసం సర' ఇత్యర్థద్వయప్రతిపాదకస్య శ్లేషస్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్ర రూపకమేవ 'భ్రమిమరతి' మిత్యాదౌతు విషశబ్దస్య గరళార్థాభిధానం భ్రమ్యాదికార్యాష్టకనిబంధనం, న పునర్జలదభుజగేతి రూపకహేతుకం, అతః శ్లేష ఏవాయం న రూపక మిత్యవోచత్. అతఏవోక్తం తద్వ్యాఖ్యానే చక్రవర్తినా— 'రూపకం పూర్వసంసిద్ధం శ్లేషముత్థాపయేద్యది, తదా రూపకమేవ స్యాదన్యథా శ్లేష ఇష్యతే'ఇతి. తన్మతావలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానామర్థాంతరాభిధానే నిమిత్తాంతరాభావాద్రూపకహేతుత్వాచ్చ రూపకాలంకారత్వైవోచితా అతః పక్షద్వయేఽపి న ధ్వనిత్వశంకావకాశ ఇతి చేత్సత్యం; అప్రకృతార్థస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య చ వ్యంగ్యత్వమితి కేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు అభిధాయాః నియంత్రణేనాభిధేయస్యార్థాంతరస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య చ నిర్వివాదం వ్యంగ్యత్వ'మితి అత ఏవాసావిదముదాహృత్య వ్యంగ్యభావినోర్థాంతరాలంకారయోర్మధ్యే అలంకారస్య రూపకేణాభిహితత్వాదప్రకృతగరళార్థేఽభిధాయాః కుంఠీభావాద్వ్యంజనావ్యాపారవిషయత్వేనార్థాంతరమేవ వ్యంగ్యం. తచ్చ వాచ్యస్య జలదభుజగేతి రూపకస్య సాధకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యవోచత్. తద్వదత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య నద్యాద్యర్థాంతరస్య ప్రతిపక్షబలార్ణవమితి రూపకసాధకత్వాత్పూర్వోక్తమేవ గుణీభూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. నన్వేవమపి ధ్వన్యుదాహరణప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియతే? ఇతి చేదస్తు; తద్వా తాదృగ్వా కోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రీమాత్రప్రదర్శనపరాణామస్మాకముభయత్ర ప్రయోజనసిద్ధేః. ఉత్తమమధ్యమవివేకః పునరుత్తరత్ర భవిష్యతి. నన్వేవమపి శాంతికర్మణి వేతాళోదయః యదత్ర ద్వయోరప్యర్థయోః ప్రాకరణికత్వేనా ప్రాకరణికత్వేనోభయవిధత్వేన చ త్రివిధ శ్లేషః. తత్ర తృతీయం భేద

పరతంత్రత్వా ల్లౌకికవాక్యానామ్
అర్థశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిర్యథా—
శ్రుత్వా కాకతిభూభర్తుః క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవమ్,
అంగుష్ఠేనాలిఖ న్భూపాః పాదపీఠం నతాననాః

అత్ర భూపా విషణ్ణా ఇత్యర్థశక్త్యా వ్యజ్యతే న చార్థశక్తిమూలే

మనంగీకుర్వతః కావ్యప్రకాశకారస్య మతేఽర్థాంతర మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయశ్లేషస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధ స్స్యాత్. యదుత్తరత్ర భవానేవ బ్రవీతి—'నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తాగాగతై శ్మేరు మివ స్ఫురద్భి'రిత్యత్రోభయశ్లేష ఇతి న చ శబ్దశక్తిమూలధ్వనే రనవకాశత్వం, యత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వం తత్ర తస్యావకాశసంభవాత్. యథా—'రాజమౌళిరసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతి' రితి ఏవం చ సతీహాన్యథోదాహరణం పరీక్షకప్రతిభాపరీక్షార్థమేవే త్యలమతిప్రసంగేన

అర్థశక్తిమూలాముదాహరతి—శ్రుత్వేతి. అత్ర నతాననత్వాదేరనుభావస్యానేకకారణకత్వసంభావనయా ఝటితి కారణవిశేషాప్రతీతౌ వీరరుద్రవిభోర్ధరణీపరిణయశ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విశ్రాంతేస్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగత్వమ్

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి తర్హ్యాశీ సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిరిత్యస్య కా గతిః? యత్ర స్థాయిభావవ్యభిచారిభావవిభావానుభావవశాదాశుభావినీ రసాభివ్యక్తి స్సైవ గతిరితి రహస్యమ్ తదుక్తమభినవగుప్తాచార్యైః—'యద్యపి రసభావాది రర్థో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, న వాచ్యః కదాచిదపి, తథాపి న సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య విషయ' ఇత్యాదినా అత ఏవ ధ్వనికారోఽపి 'ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ, లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ' ఇత్యత్రోదాహరణే లజ్జాఖ్యం వ్యభిచారిభావ మనురణనవ్యంగ్యత్వేనావోచత్. వ్యంజనవ్యాపారస్యానుమానత్వ మంగీచకార మహిమభట్టస్తన్మతం దూషయతి - నచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అర్థోఽభిధేయః, సచ వస్త్వలంకారధ్వన్యోర్వస్త్వలంకారరూపో రసాదిధ్వనౌ తు విభావాదిరూపశ్చేతి వివేకః. తన్మూలే, తత్సామర్థ్యాక్షిప్త ఇత్యర్థః. అతఏవోక్తం లోచనే—'వాచ్యసామర్థ్యాక్షిప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం సామాన్యలక్షణమ్, ఇతి అనుమానత్వాభావే వ్యాప్త్యభావో హేతురిత్యాహ—వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమాహ—నమ్రేతి. నమ్రాననత్వాదిహేతోర్గురునమస్కారాదావనైకాంతికత్వాద్వ్యాప్త్యభావ ఇతి భావః. తర్హ్యత్ర విషాదైక విషయప్రతీతిః కుతః?

వ్యంజనేఽనుమానశంకా, వ్యంగ్యవ్యంజకయోరవినాభావాభావాత్.
నమ్రాననత్వాదికార్యస్యానేకకారణకత్వాత్ నియతకారణప్రతీతిర్వి
వక్షానుగృహీతాచ్ఛబ్దాదేవ. కించ ఏకస్మాదేవ వ్యంజకాత్తత్తద్వ్యం
గ్యార్థప్రతీతిర్వక్తృవివక్షానుసారేణ భవతి అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి
రనుమానపరిపాటివిరుద్ధా న చాభిధావృత్తిః, సంకేతితార్థ ఏవ తస్యాః
పరిచయ ఇతీయతీ గమనికా

ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూపప్రకాశనేచ్ఛా చేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్యో
వ్యంగ్యశ్చేతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః. చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం విషయః. తత్ర
వివక్షాద్వయం ప్రతిపాద్యద్వయం శాబ్దమితి వివేకః. తదేతత్సర్వం ధ్వన్యాచార్యైః
ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—'ద్వివిధో హి విషయశ్శబ్దానామనుమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ'
ఇత్యాదినా. తత్ర శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛాలక్షణయా వివక్షయాఽనుగృహీతాత్తత్సహాయా
దిత్యర్థః. శబ్దాదితి. వ్యంజకాదిత్యర్థః. దూషణాన్తరమాహ—కించేతి. యథా 'అస్తమేతి
గభస్తిమా' నిత్యుక్తే సంధ్యావందన విక్రేయవస్తూపసంహారణాభిసరణాద్యనేకార్థప్రతీతి
ర్యథాక్రమం విప్రవణిక్కాముకాదీనాముత్పద్యతే, తథా 'వహ్నిమానయం ప్రదేశో
ధూమవత్త్వా'దిత్యుక్తేనకస్యాప్యర్థాంతరప్రతీతి రితి వ్యంగ్యానుమేయయోర్వైలక్షణ్యా
దనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మీమాంసకాః పునరభిధైవ ప్రతీయమానే
ఽపి ప్రవర్తత ఇత్యాహుః తన్మతం దూషయతి—న చేతి కుత ఇత్యత ఆహ—సంకేతి
తేతి. ఆనంత్యవ్యభిచారాభ్యాం ప్రతివ్యక్తిసంకేతానుపపత్తేః సామాన్యరూపాణాం
కేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం, తతస్తేషామాకాంక్షావశాన్మిథోఽన్వయే తత్సంసర్గ
రూపో వాక్యార్థో లక్ష్యమాణస్సముల్లసతీతి భాట్టాః తదుక్తం. 'తస్మాత్పదైరభిహితైః
పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యార్థః ప్రతిపాద్యతే' ఇతి. అతస్తన్మతేఽపి స్వార్థసంసర్గరూప
తయా సన్నికృష్టవాక్యార్థాభిధానేఽప్యసమర్థానాం పదానామర్థాంతరత్వేన విప్ర
కృష్టస్య వ్యంగ్యస్యాభిధానం దూరాపాస్తమితి వ్యంజనోపాదానమేవ సమంజసమితి
భావః. తదుక్తం—'విశేషరూపం వాక్యార్థమపదార్థమపీచ్ఛతా, వ్యక్తిరిష్టాఽభిధా
తోఽన్యాఽభిహితాన్వయవాదినే'తి ప్రాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తి
నివృత్తినిమిత్తస్య వాక్యస్యైవ ప్రయోగయోగ్యత్వాత్తదంతర్వర్తినామేవ పదానాం
పదార్థవిశేషాన్వితస్వార్థసంకేతపక్షే ప్రతివాక్యం స్వార్థస్య విశేషరూపత్వాద్వాక్యాంత

ఉభయశక్తిమూలా యథా—

విజితారిపురో మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః,
రాజమౌళిరసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతిః. ౧౪

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళో రాజమౌళిరితి శబ్దశక్తిమూలత్వమిత్యుభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర ప్రతాపరుద్రశంకరయో రుపమాలంకారధ్వనిః.

కైశిక్యాదివృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్:—

అథ కైశిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యర్థసుకుమారార్థసందర్భా కైశికీ మతా,
అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తిరారభటీ స్మృతా. ౧౫
ఈషన్మృద్వర్థసందర్భా భారతీ వృత్తిరిష్యతే,
ఈషత్ప్రౌఢార్థసందర్భా సాత్వతీ వృత్తి రిష్యతే ౧౬

రేష్వస్యార్థస్యైతద్వాచకమితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః పదార్థాంతరసామాన్యాన్వితే స్వార్థే సంకేతః; విశేషవ్యుత్పత్తిస్తు సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూపత్వాద్భవిష్యతీత్యాహుః. తన్మతేఽపి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య స్వార్థసన్నికృష్టపదార్థాభిధానేఽప్యసమర్థస్య కుతో విప్రకృష్టార్థాంతరాభిధానశంకా? అతస్తేషామపి వ్యంజనమవశ్యమేష్టవ్యమితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'అనన్వితోఽర్థోఽభిహితాన్వయేపదార్థాంతరమాత్రేణాన్వితాభిధానేఽన్వితవిశేషస్త్వవాచ్య ఏవేత్యుభయమతేఽప్యపదార్థ ఏవ వాక్యార్థః' ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధాయాహ—ఇయతీతి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయతేఽనయేతి గమనీ గతిః, అల్పాగమనీ గమనికా. కరణే ల్యుటి టిత్వాత్ జీపి 'అల్పే' ఇతికని చ 'కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః.

ఉభయశక్తిమూలాముదాహరతి—విజితేతి. అత్ర ప్రకృతే నిర్జితారినగరోఽన్యత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్యర్థః. అన్యత్ర పార్వతీపరిచ్ఛిన్నార్ధదేహ ఇత్యర్థః. రాజమౌళిః రాజోత్తమః, అన్యత్రచంద్రశేఖరః.

అర్థశక్తిమూలత్వమితి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రతీయమానేనాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమానోపమేయభావో యథేవాదివాచకాప్రయోగా ద్గమ్యత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రతాపేతి.

అథ సంగ్రహకారికోద్దేశక్రమప్రాప్తా గుణాలంకారా బహువక్తవ్యత్వేనోపేక్ష్యసూచీకటాహన్యాయేనాదౌ తావద్వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాచ్ఛబ్దవృత్తినిరూ

తత్ర—

*అత్యంతసుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ,
అత్యుద్ధతరసౌ రౌద్రబీభత్సౌ పరికీర్తితౌ. ౧౭
హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,
ఈషత్ప్రౌఢౌ సమాఖ్యాతౌ రసౌ వీరభయానకౌ ౧౮

యత్ర శృంగారకరుణావతికోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యేతే తత్ర కైశికీ యత్ర రౌద్రబీభత్సావతిప్రౌఢేన సందర్భేణ ప్రతిపాద్యేతే తత్రారభటీ యత్ర నాతిసుకుమారా హాస్యశాంతాద్భుతా నాతిసుకుమారేణ సందర్భేణ సంగ్రథ్యంతే తత్ర భారతీ. యత్ర నాతిప్రౌఢౌ వీరభయానకౌ నాతిప్రౌఢేన సందర్భేణ నిర్వాహ్యేతే తత్ర సాత్వతీ. యథాక్రమ ముదాహరణాని.

తత్ర కైశికీ యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం
నరపతి మనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనామ్,
సపది విరచితాఽఽసీ దంగనానా మపాంగై-
ర్దివి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః. ౧౯

ఆరభటీ యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిష్ఠ్యూతరక్తచ్ఛటా

పణానంతరం కైశిక్యాదిస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేత్యాదినా. గతార్థమేతత్. ౧౭-౧౮

కైశికీ ముదాహరతి—జితేతి. జితమదనవిలాసమిత్యనేన సూచితైర్లోకోత్తరరూపయౌవనాద్యుద్దీపనవిభావై ర్నరపతిమంగనానామితి చాలంబనవిభావై రనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనాం కామినీనామిత్యౌత్సుక్యాదివ్యభిచారిభావై ర్దివి కువలయే త్యుపమాభూషితై రస్యాపాంగైరిత్యనుభావై శ్చాసంయుక్త కోమలవర్ణసందర్భసమాకృతైః ప్రతీయమానో రససార్వభౌమ శ్శృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నరపతించేతి విశేషణద్వయసూచితమహాకులీనతాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధనాయకవిషయతయా పరిపోషాతిభూమి మనుభవతీ త్యత్రేయం కైశికీ. ౧౯

ఆరభటీ ముదాహరతి—ఖడ్గేతి. అత్ర గళాదినిరసనవాచినా నిష్ఠ్యూతశబ్దేనోపచారా న్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—

జ్వాలైరుద్భటశస్త్రఘట్టనభవత్స్ఫారస్ఫులింగోత్కరైః,
స్త్యానాసృక్పిశితాస్థిఖండవికటస్థూలోజ్జ్వలాంగారకై-
రుచ్చండశ్చలమర్తిగండనృపతేః క్రోధాగ్నిరాయోధనే. ౨౦

భారతి యథా—

ఔన్నత్యం మహదన్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కాప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసోరన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతే ర్జానే న తన్నిర్మితా
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్వ వా కల్పితా? ౨౧

సాత్వతి యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రస్థానారంభభేరీనినద మరినృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరార్తాః,
ఆరుహ్యాద్రీన్విశంతో గహనమతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా-
స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతినృపతిధియా పాదపాన్ప్రార్థయంతే.

'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి. స్త్యానం ఘనీభూతమసృగ్యేషాం పిశితాస్థిఖండానామితి బహువ్రీహిః. చలమర్తిగండేతి శౌర్యాతిశయసూచకం బిరుదనామ. అత్ర ఖడ్గాదిశస్త్రోల్లాసాదిసూచితో రౌద్రో రక్తమాంసాదిసూచితో బీభత్సశ్చ పరస్పరం ప్రధానోపసర్జనభావాపన్నౌ పరుషవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యేతే. ౨౦

భారతీ ముదాహరతి—ఔన్నత్య మితి. అత్ర సర్వత్ర యథాక్రమం కిమన్య శబ్దా వనిర్వచనీయత్వలోకోత్తరత్వప్రతిపాదకౌ. అతఏవ రుద్రనృపతే స్సంబంధి సర్వమౌన్నత్యాదికం నూతనమేవ. సామగ్రీతి. బ్రాహ్మణాది ష్యఞంతాత్ సామగ్ర్య శబ్దాత్ స్త్రియాం ఙీష్ప్రత్యయో వైకల్పికః షిత్కరణసామర్థ్యాల్లభ్యతే. తదుక్తం. వామనేన - 'ష్యఞః షిత్కరణా దీకారో బహుళ'మితి. జాన ఇతి. 'అనుపసర్గాద్జ్ఞః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధేనాద్భుతరసప్రతిపాదనాద్భారతీ. ౨౧

సాత్వతీముదాహరతి—దూరాదితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపితేజసః. 'సృఘస్యదః క్వరచ్.' జైత్రయాత్రారంభభేరీభాంకారాకర్ణనేనైవ కాందిశీకానామరిభూపతీనాం దూరత ఏవ సమరకథేతి భావః, అత్ర వికటబంధపరుషవర్ణసందర్భేణ భయానకప్రతిపాదనాత్సాత్వతీ. ౨౨

* మధ్యమారభటీ త్వన్యా తథా మధ్యమకైశికీ,
వృత్తీఇమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే. ౨౩

అనయోః స్వరూపమ్

మృద్వర్థేఽప్యనతిప్రౌఢబంధా మధ్యమకైశికీ,
శృఙ్గారకరుణయో రతిసుకుమారయో రల్పప్రౌఢత్వం న దూష్యతే.
కిం త్వతిప్రౌఢసందర్భో నేష్యతే; ప్రతికూలవర్ణ రూపదోషాపత్తేః
మధ్యమారభటీ ప్రౌఢ ఉప్యర్థే నాతిమృదుక్రమా ౨౪
అతిప్రౌఢయో రపి రౌద్ర బీభత్సయో రీషన్మృదుబంధో న దూ
ష్యతే అతిమృదుసందర్భ స్తు విరుద్ధః

మధ్యమకైశికీ యథా—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మితస్త్యక్త్వా ప్రవాసం వ్రజే?
ధి గ్ధిక్ సాహస మావయో ర్విఘటనం కోఽహా విధిః కాంక్షతి?
ఇత్థం స్వప్ననివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధిస్తతో
బుద్ధ్వా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వద్వైరినారీజనః ౨౫

అథ మతాంతరానుసారేణ సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయమాహ—మధ్యమేతి.

అనయోః క్రమేణేషత్ప్రౌఢమతిప్రౌఢయోరతిప్రౌఢాతికోమలరసానుప్రవేశో న విరోధాయేతి వ్యుత్క్రమేణ ప్రతిపాదయతి—మృద్వర్థ ఇత్యాదినా. నదూష్యత ఇత్యేతదధ్యాహృత్య వ్యాచష్టే—శృంగారేతి. కిం తర్హి దుష్టమిత్యాకాంక్షాయామాహ—కింత్వితి. విపక్షే విపక్షే దండమాహ—ప్రతికూలేతి. రసాననుగుణత్వం ప్రాతికూల్యమ్.

ఏతద్వైపరీత్యం మధ్యమారభట్యా మిత్యాహ—మధ్యమేతి.

మధ్యమకైశికీ ముదాహరతి—ఆసన్న ఇతి. త్యక్త్వా, మహోత్సవమితి శేషః. ఇత స్సర్వసౌభాగ్యనిధే ర్నివాసా దిత్యర్థః. కథం ప్రవాసం వ్రజేః ? గర్హితమేతదితి భావః. 'విభాషా కథమి లిఙ్చే'తి గర్హాయాంలిఙ్. ధిగ్ధిగితి. 'నిత్యవీప్సయో' రిత్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విరుక్తిః. కోవావిధిరితి. న త్వ మేవం సాహసిక ఇతి భావః. త్వద్వైరినారీజనః. త్వయా విరోజితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేషత్ప్రౌఢసందర్భేణ శృంగారసంకీర్ణః కరుణో రసః ప్రతిపాద్యతే. ౨౫

మధ్యమారభటీ యథా—

మాంసకీకససంకర్ణాః ప్రసరద్రుధిరాపగాః,
వసాకర్దమితా యుద్ధే భువోఽంధ్రసుభటైః కృతాః. ౨౬

ఏవం రసాంతరేష్వప్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్.

వైదర్భ్యాదిరీతీనాం శబ్దగుణాశ్రితానామర్థవిశేషనిరపేక్షతయా కేవలసందర్భసౌకుమార్యప్రౌఢత్వమాత్రవిషయత్వాత్కైశిక్యాదిభ్యో భేదః సందర్భస్యాతిమృదుత్వమసంయుక్తకోమలవర్ణబంధత్వము, అతిప్రౌఢత్వం పరుషవర్ణవికటబంధత్వము సంయుక్తమృదువర్ణేష్వపి మృదుత్వము అవికటపరుషవర్ణేష్వపి ప్రౌఢత్వము.

మధ్యమారభటీముదాహరతి—మాంసేతి. అత్రైవమృదుసందర్భేణ బీభత్సః ప్రతిపాద్యతే. ౨౬

అథ వైదర్భ్యాదీనాం మతభేదేన వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాత్ కైశిక్యాద్యనంతరం తన్నిరూపణం చికీర్షుః ప్రథమం తావత్తదంతర్భావం వారయతి.—వైదర్భ్యాదీతి. తత్స్వరూపమాహ—శబ్దగుణాశ్రితానామితి. మాధుర్యాదిపరతంత్రాణామిత్యర్థః. యద్యపి సహృదయహృదయానామాహ్లాదకః శృంగారాదిధర్మో మాధుర్యం, చిత్తవిస్తారరూపదీప్తిజనకో రౌద్రాదిధర్మ ఓజః, శుష్కేంధనానలవదమలజలవద్వా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవ్యాపీ సర్వరసధర్మః ప్రసాదః, తథాపి తేషాం శబ్దగుణత్వమాత్మధర్మస్య శౌర్యాదేరాకారధర్మత్వమివౌపచారికమ్. తదుక్తంధ్వన్యాచార్యైః—'శబ్దధర్మత్వం చైషామన్యాశ్రితత్వేఽపి శరీరాశ్రితత్వమివ శౌర్యాదినా' మితి. తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే—మాధుర్యం వ్యంజకైర్వర్ణైరుపనాగరికేష్యతే, ఓజః ప్రకాశకైస్తైస్తు పరుషా కోమలా పరైః కేషాంచిదేతా వైదర్భీప్రముఖా రీతయో మతాః' ఇతి. ఫలితమాహ—అర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదిపర్యవసితత్వేన శృంగారాది నిరపేక్షత్వాదిత్యర్థః. వైదర్భ్యాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాది శబ్దధర్మ (పర)త్వం, కైశిక్యాదీనాం తు సాక్షాదేవ రసవ్యంజక (పర)త్వమితి మహాన్భేద ఇతి భావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చిదర్థతత్త్వాశ్రయాః పరాః' ఇతి. 'టవర్గవర్జితాః స్పర్శాః స్వస్వవర్గాంత్యశేఖరాః, లఘు రేఫలకారౌ చ కోమలాః పరికీర్తితాః. రేఫేణ యస్య కస్యాపి యోగ ఆద్యతృతీయయోః, స్వోత్తరాభ్యాం తుల్యయోర్వా పరుషాష్టగణ శ్చషా.'ఇతి కోమలవర్ణసంగ్రహః. యద్వా—శబ్దః పదరచనాత్మకః,తద్గుణా ఓజః ప్రసాదాదయః. యదాహ వామనః—'ఓజః ప్రభృతయో బంధగుణా' ఇతి.

వైదర్భ్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్.

అథ రీతీనాం స్వరూప ముదాహరణంచ

రీతి ర్వ్షమ గుణాశ్లిష్టపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా, వైదర్భిగౌడీ పాంచాలీ చేతి

బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా,
నాతిదీర్ఘసమాసాచ వైదర్భీ రీతి రిష్యతే ౧౭

యథా—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనమ్,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః ౧౮

యథావా—

వితరణగుణలీలాతోషితాశేషలోకే
విభవతి నరనాథే కాకతీయాన్వయేందౌ,

అథ రీతిసామాన్యలక్షణ మాహ—రీతి రితి. గుణాశ్లిష్టపదసంఘటనా మాధుర్యాద్యపరతంత్రశబ్దసందర్భ ఇత్యర్థః. యద్వా—ఓజః ప్రసాదాదివిశిష్టపదరచనేత్యర్థః.

విదర్భాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ వైదర్భ్యాదిసంజ్ఞికానా మేతాసాం విశేషలక్షణాని విషయవ్యాప్త్యర్థం ప్రత్యేక ముదాహరణద్వయం చ క్రమేణాహ.—బంధేతి. బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాఠిన్యం పరుషవర్ణారబ్ధం, నఞర్థస్య నశబ్దస్యాతిదీర్ఘసమాసే త్యనేన 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఏతేనాత్రాసమాసా మధ్యమసమాసా చ వివక్షితేతి బోద్ధవ్యమ్. తదుక్తం--'అవృత్తి ర్మధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనాతథే'తి. ౧౭

ఉదాహరతి—కాకతీయేత్యాది. వతంసీకృతేత్యత్ర— 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయో'రితి వచనాదకారలోపః. ౧౮

వితరణేతి. విభవతి ప్రభౌ సతి, క్షితిసురజనాః బ్రాహ్మణజనా స్తేషాం సమూహ ఇతి జనశబ్దాంతాత్ 'గ్రామజ' నేత్యాదినా తల్ప్రత్యయః. 'ఖండికాదిభ్య' శ్చేత్యత్ర సామూహికేషు తదంతవిధిర స్తీతి జ్ఞాపనాత్. అత్రోదాహరణద్వయేఽపి కోమలవర్ణైరల్పసమాసై ర్మృదుబంధేన చ కీర్త్యాదార్యాద్యుద్దీపనవిభావవ్యంగ్యశృంగారగతాహ్లాదకత్వలక్షణమాధుర్యప్రతిపాదనా ద్వైదర్భీరీతిః. అత్ర యద్యపి కీర్తిచందనచర్చనమిత్యాదౌ రేఫసంయోగః, తోషితాశేషేత్యాదౌ శకారషకారౌ చేత్యేవ మల్పశః పరుషవర్ణాస్సంతి; తథాపి న మాధుర్యభంగః. అత ఏవానందవర్ధనాచార్యైః—'శషౌచ

సురతరుగణనాయాం కామధేనుప్రసంగే
క్షితి సురజనతేయం వీతకౌతూహలాఽఽసీత్. ౨౯

యథా—

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,
బిభ్రత్యుర్వీధురాం గుర్వీం ప్రభవన్నంధ్రభూపతిః ౩౦
ఉద్యద్దోస్తంభఖడ్గత్రుటదరిమకుటాటోపసంజాతరావా-
భ్రాంతిభ్రశ్యత్పతంగాభయకరణచణస్ఫారనాసీరరేణుః,
అంధ్రక్ష్మాభర్త రాసీ దధికరణధురా భిన్నమత్తేభకుంభ
ప్రోద్యన్ముక్తౌఘతారాప్రకరపరివృతా స్స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః.
* పాంచాలరీతి ర్వైదర్భీ గౌడీరీత్యుభయాత్మికా.

యథా—

జేతుః కాకతివీరరుద్రనృపతే ర్జైత్రప్రయాణోత్థితే

రేఫసంయోగష్టవర్గశ్చాపి భూయసా, విరోధిన స్స్యుశ్శృంగారే తేన వర్ణారసచ్యుతాః' ఇత్యత్ర భూయసే త్యుక్తం. ఏవముత్తరత్రాప్యూహనీయమ్. ౨౯

గౌడీయామాహ—ఓజఇతి. అత్రౌజశ్శబ్దేనసమాసభూయస్త్వముచ్యతే. కాంతి శబ్దేన చోద్భటపదత్వం.

ఉదాహరతి—ప్రచండేతి. ఉర్వీధురాం భూభారం. 'ఋక్పూరబ్ధూః' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. ౩౦

ఉద్యదితి. అత్ర ఖడ్గోత్కృత్త ప్రతిభటముకుటేషు స్వర్భానుభ్రాంత్యాకాం దిశికస్య భానో రథయకరణ చణత్వం నాసీరరేణోరుత్ప్రేక్ష్యతే. తేనాస్య సూర్యాస్త మయప్రతీతిజనకం తన్మండలావరణం గమ్యతే తతశ్చ వీరవరణోత్సుకతయా సమాగతాప్సరోముఖానాం చంద్రత్వేన దళితే కుంభయుగళోద్గళిత మౌక్తికానాం తారాత్వేన చ రూపణాద్రణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. న చానేకనిశానాథకథనం దోషాయ; వీరరుద్రవిక్రమవిహ్వలీకృత చేతసాం తద్వైరివీరాణాం తథాత్వేన ప్రతీతేః. అత్ర పరుషవర్ణ సందర్భేణ సమాసభూయస్త్వేన చ రౌద్రరస గతదీపకత్వ లక్షణౌజః ప్రతిపాదనా ద్గౌడీయా. ౩౧

పాంచాలీ మాహ-పాంచాలేతి.

ఉదాహరతి—జేతురితి. నభస్యంతరిక్షే. భూవిభ్రమం భూభావం, బిభ్రతిసతి, వియద్దీర్ఘికా మందాకినీ, వికంకటాభ్యాం విశాలాభ్యాం తటీభ్యాం దీర్ఘానలీ మర్త్యనదీ

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతామర్త్యనదీవిశంకటతటీదీర్ఘా వియద్దీర్ఘికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాళగంగాయతే 32

యథా చ—స్థానే తచ్చలమర్తిగండనృపతే! త్వత్ఖడ్గభోగీ ద్విష-
త్ప్రాణైర్యత్పరితోషమేతి సతతం కిం త్వేతదత్యద్భుతం!
పీతేన ప్రతిపక్షపార్థివయశఃక్షీరేణ గౌరత్విషం
య త్సంవర్ధయతి త్రిలోకభరితాం త్వత్కీర్తిలక్ష్మీసుధామ్. 33

శయ్యానిరూపణమ్.

అథ శయ్యా—

*యా పదానాం పరాఽన్యోన్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,

యథా—

దాతుః కాకతివంశమండనమణేర్నిస్సీమవిశ్రాణన
శ్లాఘాలంఘితకల్పపాదపగుణప్రౌఢేర గాఢౌజసః,
బిభ్రచ్ఛారదకౌముదీపరిమళం సామంతసీమంతినీ-
గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః ప్రాయశః 34

భాగీరథీ జాతా. తథా గూఢతమా రజోమయభూమౌ రదోవర్తమానా గౌతమనదీ, పాతాళగంగాయతే భోగవతీ భవతీత్యహో! మహాదద్భుతమితి భావః. 32

స్థాన ఇతి. సర్పాణాం వాతాహారత్వాత్ఖడ్గోరగస్య ద్విషత్ప్రాణపరిపుష్టత్వం నాద్భుతమితి భావః. తర్హి కిమద్భుతమిత్యాకాంక్షాయామేతదిత్యాహ—పీతేనేతి. 'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం విషవృద్ధయే' ఇతిలోకప్రసిద్ధం. అత్ర పునరధికతర సుధావృద్ధయ ఇతి మహదద్భుత మితి భావః. త్రిలోకభరితామితి. త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకః శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతిపాదితం త్రిలోకజనీమిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే అత్రోదాహరణద్వయేఽపి పూర్వోక్తరీతిసాంకర్యే ణాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్పాంచాలీ. 33

అథ రీతయశ్చేయతీ త్యత్ర చశబ్దసముచ్చితయో శ్శయ్యాపాకయో ర్మధ్యే శబ్దధర్మత్వసామ్యాద్రీత్యనంతరం శయ్యామాహ—యాపదానామితి. పరాఉత్కృష్టా, అన్యోన్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహిష్ణుత్వమిత్యర్థః. అత ఏవాస్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి భావః

ఉదాహరతి—దాతురితి. గతార్థమేతత్. 34

అత్ర పదవినిమయాసహిష్ణుత్వాద్బంధస్య పదానుగుణ్యరూపా శయ్యా.

ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్.

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

*అర్థగంభీరిమా పాకః స ద్విధా హృదయంగమః,
ద్రాక్షాపాకో నాళికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరౌ. 3౫

యథాక్రమం స్వరూపముదాహరణం చ—

*ద్రాక్షాపాకస్స కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః,

యథా—

స్మరస్మేరాన్మందస్మితమధురసౌరభ్యసుభగా-
న్మనాగ్వ్రీడాజాడ్యాన్ ప్రణయరసకల్లోలభరితాన్,

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషాత్పాకమాహ—అర్థేతి. అర్థస్య శృంగారాదేర్గంభీరిమా ఆస్వాద్యమానతావిశేష ఇతి షష్ఠీ సమాసః 'పూరణగు'ణేత్యాదినా నిషేధస్తు "తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వా, త్తద్యత్నగౌరవం ప్రసజ్యే'తేత్యాదిపాణిని దశబరస్వామిప్రముఖమహాపురుషప్రయోగదర్శనాదనిత్య" ఇతి పదమంజరీకారః. 3౫

ద్రాక్షాపాకముదాహరతి—స్మరేతి విషయమాత్రవిశ్రాంతివిరహిణో విశృంఖలవృత్తిత్వమదమంథరత్వాదిగుణశీలాః స్మేరాః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'అపరిచ్ఛిన్నవిషయం మదమంథరమీలితం. స్ఫురద్భ్రూపక్ష్మతారం యత్తత్స్మేరమితి కథ్యతే' ఇతి. తే చ స్మరప్రధానాః స్మరస్మేరాః మందస్మితా హాసగర్భాః సంభోగౌత్సుక్యసూచకాః మధురాః సంతాపహారాః సౌరభ్యేణ పద్మినీజాతేరస్యాః స్మితనిమిత్తేన సుభగాశ్చ యే తథోక్తాః, 'కటాక్షైర్హాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనాత్. శీతలీక్రియతే తాపో యేన తన్మధురం స్మృత' మితి చోక్తేః నాయికాయాః ప్రౌఢత్వాన్మనాగల్పం వ్రీడా జాడ్యం యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ స్వానుకూల్యప్రకాశకాః. తదుక్తం—'సవ్రీడాలోకనేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశనా' మితి. 'విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢేదర్శనాదిభిః, యేనాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యత' ఇత్యుక్తలక్షణః స్నేహః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః. స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్యోత్తుంగతరంగవారిధివాస్తవ్యస్యకల్లోలైర్మహోర్మిభి ర్భరితాః. ప్రేమదాయినఇత్యర్థః 'ద్రవీభూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయి త'దితి లక్షణాత్. కృతానేకసంబంధాః, ప్రియ

కృతానేకస్కంధాన్మనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షాన్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్ 3౬
స నారికేళపాకస్స్యా దంతర్గూఢరసోదయః.

యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారుణ్యమేత్య త్రపా
నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః 3౭

అత్ర న ద్రాగర్థప్రతీతిః ఏవం వస్త్వలంకారప్రతీతావపి ద్రష్టవ్యమ్.
పాకాంతరాణి మధుక్షీరాదీని యథాసంభవమూహ్యాని.

కావ్యవిశేషనిరూపణమ్.

అథ కావ్యవిశేషాః.

సృష్టిప్రతిఘాతే నౌత్సుక్యభరేణ చ యథాక్రమమాసారప్రసారాభ్యామంగీకృతత రంగభంగికా ఇత్యర్థః. అత ఏవైతే సోత్సుకాస్తరంగితాశ్చ. తదుక్తం—'సోత్సుకం తద్యదాలోక్య భూయో భూయోఽవలోకనం, కల్లోల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేదస్తత్తరంగిత' మితి. మనసిజసహస్రాణి సృజతః విరక్తస్యాపీతి భావః. 'యద్దర్శనే విరక్తోఽపి క్షుభ్యత్యేతత్స మన్మథ' మితి లక్షణాదేతే సమన్మథా ఉచ్యంతే. ఏవం విధాన్కటాక్షాన్, వామాక్షీ మనోహరనయనా, రుద్రనృపతిం పరితః సర్వతః, కిరతి. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కటాక్షలక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—'యద్గతాగత విశ్రాంతి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనం, తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే' ఇతి. అత్రైవం సమ్మర్దసహిష్ణోః శృంగారస్య పాతసమయేఽప్యాస్వాద్యమానత్వాదంతర్బహిశ్చ స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్. 3౬

నారికేళపాకముదాహరతి—లీలేతి. విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతమేతన్నాయికా ప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే. 3౭

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. ఏవం వ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వాన్న ద్రుత మర్థప్రతీతి రిత్యర్థః. ద్రాక్షాపాకనారికేళపాకావర్థస్య ద్రుతవిలంబితప్రతీత్యోః పరాం కోటి మారూఢౌ, అతస్తదంతరాళవర్తిన్యా మధ్యమప్రతీతేరనేకవిధత్వాత్తదనుసారేణ కదళీరసాలాదిపాకాస్స్వయ మూహ్యా ఇత్యాహ—ఏవ మితి.

ఇత్థం కావ్యసామగ్రీం నిరూప్య తద్భేదా నిరూప్యంతే—అథేత్యాదినా.—

వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యామస్ఫుటత్వేన చ త్రివిధం కావ్యం. వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వని రితి వ్యపదిశ్యతే. అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్యమితి గీయతే వ్యంగ్యస్యాస్ఫుటత్వేఽధమం కావ్యం చిత్ర మితి గీయతే.

ధ్వని ర్యథా.—

స్వామి! న్క్ష్మాత్రమహీధరాన్ కిమధునా నిక్షిప్య ధత్సే కుతో?
గాధానంబునిధీన్ కలౌ పి ! పుమ్ పి కిం దిక్పతీనల్పకాన్?
ఇత్థం పార్శ్వచరానులాప మఖిలం వ్యక్తీకృత్య ధర్మైషిణా
సృష్టః పద్మభువా గుణైకవసతి శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః ౩౮

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కులశైలాతిశాయిసమున్నతత్వ మతిసముద్ర గాంభీర్యం లోకపాలాధిక మైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే తథా కులశైల పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసంరంభాతిశాయి సర్వవిలక్షణం కాకతీయ నిర్మాణవైభవ మితి చ వ్యజ్యతే

తేషాం సామాన్యతస్స్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగమాహ — వ్యంగ్యస్యేతి. ప్రాధాన్యాదినిమిత్తవశా దుత్తమాదికావ్యానాం ధ్వన్యాదిసంజ్ఞాప్రవృత్తి రిత్యాహ—వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్య ఇత్యాదినా. యథా లోకే కస్య చి ద్వస్తున స్సంజ్ఞానార్థం ప్రదీపాదా వివ వ్యంగ్యార్థ మేవ వాచ్యవాచకై శ్చిత్త్యాదౌ మహాకవిప్రవృత్తే ర్వ్యంగ్యస్య మధ్యే విశ్రాంతివిరహేణ స్వపర్యంతం సహృదయహృదయాకర్షణా చ్చ తస్య ప్రాధాన్య మిత్యనుసంధేయం. తద్విరుద్ధ మప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్యస్య చారుత్వాపకర్షోపాధికృతం న స్వాభావికమితి గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యత్ర చ్వి ప్రత్యయేన సూచ్యతే. అధమకావ్యస్యాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వేన నీరసత్వా త్కేవలవాచ్యవాచకైశ్చిత్రాశ్రయత్వే నాలేఖ్యప్రఖ్యత్వా చ్చిత్రశబ్దవాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో ర్వ్యాససమాసాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్ర మర్థచిత్ర ముభయచిత్రం చేతి త్రేధావిభిద్యతే.

తత్ర ధ్వని ముదాహరతి—స్వామిన్నితి. అల్పకానత్యల్పాన్, అనులాపం ముహుర్భాషా, మసకృత్కథన మితి యావత్. ధర్మైషిణా న తు కులాచలాద్యుపమైషిణా, గుణైకవసతిః నపున రచలాదివ దేకైకగుణాధారః. ౩౮

అత్రోన్నత్యాదివ్యంగ్యస్యాగూఢత్వాద్యపకర్షనిమిత్తాభావాత్ప్రాధాన్యేనోత్తమకావ్యత్వ మేవే త్యభిప్రాయే ణాహ—అత్రేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా.—

ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్రతాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే
విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనాధ్యాసిని,
ఆస్థానీం సముపాగతై ర్నృపవరైస్తాస్తా స్తథా దర్శితా
శ్చేష్టా యాభి రముష్య కాకతివిభో ర్దృష్టిః కృపార్ద్రీకృతా.

అత్ర ప్రాప్తాభిషేకమహోత్సవస్య ప్రతాపరుద్రదేవమహారాజస్యాగ్రే శరణార్థినాం పార్థివానాం తథావిధ కార్పణ్యోక్తిపునఃపునఃప్రణామాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యా దనతిశాయీతి గుణీభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రివిధం శబ్దచిత్రమర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతి తత్ర శబ్దచిత్రం యథా.

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయో శ్చండయో
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోళయః కేళయః ౪౦

గుణీభూతవ్యంగ్యముదాహరతి—ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్పణ్యవచనాదిచేష్టావిశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభిరముష్యేత్యాదివాక్యే నోక్తప్రాయత్వా దగూఢత్వేన న చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ—వాచ్యాదనతిశాయీతి.

శబ్దచిత్ర ముదాహరతి—క్షోణీతి. దురీక్ష్యక్రమాః, అభ్యాసజనితలాఘవాతిశయేన దురవబోధాయుధప్రయోగపరిపాటీకాః, క్షుద్రక్షత్రియపక్షో రాజపార్శ్వబలం, కౌక్షేయకః ఖడ్గః, కులకుక్షీత్యాదినా శైషికో ఢకఞ్ ప్రత్యయః. యద్యేతత్సూత్రం భాష్యకారో న మమృషే తదా 'దృతికుక్షీ' త్యాదినా ఢఞ్. స్వార్థికః కప్రత్యయః, అత్ర దోర్దండక్రీడానామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూపణే హేతుః. అతః పరంపరితం రూపకం. తస్మిన్ సత్యపి కవే ర్వృత్త్యనుప్రాస ఏవాభినివేశాచ్ఛబ్దచిత్రస్యైవ ప్రాధాన్య మర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి నోభయచిత్రత్వమస్యేతి భావః. ౪౦

అర్థచిత్రం యథా.—

† ఖగ్గే జుజ్ఝవిజుంభిఏ రిఉమహీణాహంజళిం బింబిఅం
పేక్ఖంతో జఅలచ్ఛివాసకమళం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
మణ్ణే వీరపఆవరుద్దవిహుణో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
సిట్ఠిఏ రిఉజీవిఆఇ విహిణో జత్తస్స పీఅంబుఅమ్. ౪౧

ఉభయచిత్రం యథా—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రతాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
రమావినిద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంతేవ పృథ్వీ రమతే గుణార్ద్రే.
అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా

అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్.

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యన్తే లత్ర ధ్వనేర్లక్షణాభిధామూలత్వే

---

† ఖడ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతం పునః
సృష్ట్యై రిపుజీవితాని విధే ర్యాతస్య పీతాంబుజమ్. ౪౧

అర్థచిత్ర ముదాహరతి—ఖడ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యాతస్యచ్ఛతిః [పత్త స్సేతి పాఠే ప్రాప్తస్యేతి ఛాయా] లచ్ఛివాసేత్యత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య 'దివహా మిథ స్స' ఇతి పాక్షికో హ్రస్వః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర 'తుమున్తవ్యక్త్వాసు గ్రహే' రితి తుమున్ప్రత్యయే గ్రహే ర్ఘేరాదేశే ఘేత్తు మితి సిద్ధమ్. తస్యోత్తరపదేన సంధ్యభావః 'పదయోస్సంధి' ర్వేతి వికల్పితత్వాత్. వీరప ఆవే త్యత్ర 'వా సమాస'ఇతి సమాసే; వికల్పా ద్ద్విత్వాభావః. జత్తస్సేతి వర్తమానాపదేశేన పరాసు వైరిప్రాణసంగ్రహణ లంపటస్య కమలభువః కమలోపవేశనావకాశాభావః ప్రతీయతే అత్ర ప్రతాపరుద్ర ఖడ్గప్రతిబింబితే రిపునృపాంజలౌ జయలక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్య తదపహ్నవే నార్థ సిద్ధేన బ్రహ్మాసనకమలత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవాలంకారః. అత్రైవ కవేరభినివేశాద స్యార్థచిత్రత్వమ్. వృత్త్యనుప్రాసే తు గుణభావపవేతి నాత్రా ప్యుభయ చిత్రత్వ మితి భావః. ౪౧

ఉభయచిత్ర ముదాహరతి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్ర కవే రభినివేశా దుభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి యద్యప్యేతత్ప్రాచీనాలంకారకారై రోన్నదాహృతం. తథాప్యనంతరప్రాధాన్యే

నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాఖ్యౌ ప్రథమం ద్వౌ భేదౌ అవివక్షితవాచ్యస్యార్థాంతరసంక్రమితాత్యంతతిరస్కృతవాచ్యతయా ద్వివిధస్య వాక్యపదగతత్వేన ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్ వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వౌ భేదౌ సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్తిమూలే వస్త్వలంకారరూప

నేతరభేదద్వయవదుభయప్రాధాన్యేనాస్యాపి సుపచత్వాదవిరోధః. కించ—'పాదాంబుజం భవతు వో విజయాయ మంజుమంజీరశింజితమనోహరమంబికాయాః' ఇత్యత్రోపమానుప్రాసయోరనోన్యనిరపేక్షత్వేన సమప్రధానభావయోస్సంసృష్టిమంగీకుర్వాణైః పూర్వైరేవోభయచిత్రమప్యంగీకృతమితి విజ్ఞేయం. నన్వేషూదాహరణేషు యథాయోగం విభావానుభావవిశేషకథనేన వీరశృంగారయోః పర్యవసానాత్కథమధమత్వమ్?. సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయోరేవ కవివివక్షావిషయత్వాద్విద్యమానోఽపి రసో దివాచంద్రప్రకాశవన్న ప్రతీయతే. తదుక్తం కావ్యాలోకే—'రసభావాదివిషయవివక్షావిరహే సతి, అలంకారనిబంధో యస్స చిత్రవిషయో మత' ఇతి ౪౨

ఏవం త్రివిధమపి కావ్యం సామాన్యతో నిరూప్య తత్రోత్తమకావ్యం ప్రపంచయితుం ప్రతిజానీతే—అథేతి. విభజతే—అత్రేతి. అవివక్షితం వ్యంగ్యేన న్యగ్భావితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః అన్యపరం వ్యంగ్యపరం రాజతాత్పర్యేణ రాజపురుషసేవనవద్వ్యంగ్యపరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యపరం తథాభూతం వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యపరవాచ్యః. తత్ర లక్షణామూలం చతుర్ధా విభజతే—అవివక్షితేతి. తత్రార్థాంతరసంక్రమితవాచ్యే వాచ్యస్యోపపద్యమానత్వేఽపి తావతాఽనుపయోగాదజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యానుపపన్నత్వాజ్జహల్లక్షణామూలత్వమితి వివేకః. సంక్రమితేతి ణిచా వ్యంజనసహకారివర్గస్యాయం ప్రభావ ఇతి సూచ్యతే. అభిధామూలం విభజతే—వివక్షితేతి. సంలక్ష్యః స్ఫుటసంవేద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయోర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర వ్యంజకస్య విభావాదేర్వ్యంగ్యస్య చ రసాదేస్సన్నపి క్రమో నిశితసూచ్యా శతపత్రపత్రశతవేధవదాశుభావిత్వాన్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. తత్రాద్యస్య శబ్దార్థోభయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్యాద్యం చతుర్ధా విభజతే—సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపోఽర్థో వస్తు. తదేవ విచ్ఛిత్తివిశేషయుక్తమలంకారః. ద్వితీయమష్టత్రింశత్ప్రకారమిత్యాహ—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదినా. అర్థస్య మూలభూ

తయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్ అర్థశక్తిమూలే సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సంభవిత్వేన కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వేన కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వస్త్వలంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యంజకతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగతత్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షట్త్రింశత్ప్రకారోఽర్థశక్తిమూలోఽనురణనధ్వనిః ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వేనైకవిధ ఏవ. ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యధ్వనేరేకచత్వారింశద్భేదాః.

తస్య వ్యంజకస్యేత్యర్థః. యో న కేవలం సాహిత్యమాత్రసిద్ధః కింతు లోకేఽప్యౌచిత్యేన సంభావ్యతే స స్వతస్సంభవీ. యః పునరసన్నపి లోకే కవినా ప్రతిభామాత్రేణ సంభావ్య సంపాద్యతే స కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధః కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధస్తు కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయాణాం వివేకః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజకతయేతి. వ్యంగ్యయోః వస్త్వలంకారరూపయోః, వ్యంజకతయేత్యర్థః తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే-'అర్థశక్త్యుద్భవోఽప్యర్థో వ్యంజకస్సంభవీ స్వతః, ప్రౌఢోక్తిమాత్రాత్సిద్ధో వా కవేస్తేనోదితస్య వా. వస్తువాలంకృతిర్వేతి షడ్భేదోఽసౌ వ్యనక్తి యత్, వస్త్వలంకారమథవా తేనాయం ద్వాదశాత్మక' ఇతి హేమచంద్రస్తు ప్రౌఢోక్తిమంతరేణ స్వతస్సిద్ధస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్తత్సిద్ధత్వమేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సంభవిత్వాదిభేదత్రయం నాంగీచకార. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రథమస్యానంతరభావీ స్నిగ్ధస్స్వనోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా 'త్సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్త్రివిధోఽప్యనురణనధ్వనిరుచ్యతే తత్ర 'విచ్ఛిత్తిశోభినైకేన భూషణేనేవ భామినీ, పదద్యోత్యేన సుకవేర్ధ్వనినా భాతి భారతీ'తి ధ్వన్యాచార్యవచనాత్పదగతేష్వపి రమ్యత్వమస్తీతి వేదితవ్యం. తృతీయమాహ—ఉభయశక్తీతి. ఏకవిధ ఏవేతి. ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య దుశ్శకత్వాదితి భావః, అనురణనధ్వనిభేదాన్ క్రోడీకృత్యాహ—ఏవమితి. ఏకశ్చ చత్వారింశచ్చ ఏకచత్వారింశదితి ద్వంద్వః 'సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవ'ద్భవతీ'త్యేకవద్భావః. 'లింగమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యే'తి :భాష్యకారవచనాజ్జనపదాదిశబ్దవన్నపుంసకత్వాభావః నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం నవత్యంతానామమరకోశే—'తాసు చానవతేః స్త్రియ' ఇతి నియమేన స్త్రీలింగతాభిధానాత్. యద్వా ఏకోత్తరా చత్వారింశదితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవమన్యత్రాపి

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ప్రబంధవాక్యపదపదైకదేశరచనావర్ణగతత్వేన షడ్విధః, ఏవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనేస్సప్తచత్వారింశద్భేదాః అవివక్షితవాచ్యభేదైశ్చతుర్భిస్సహ ధ్వనేః ప్రథమం శుద్ధా ఏకపంచాశద్భేదాః తేషాం ప్రత్యేకమేకైకస్యైకైకేన సంబంధే ప్రథమభేదస్యైకపంచాశద్భేదాః,ద్వితీయస్య పంచాశద్భేదాః, తృతీయస్యైకోనపంచాశద్భేదాః అనేన క్రమేణోత్తరోత్తరస్యైకైకభేదపరిత్యాగే షడ్వింశత్యుత్తరశతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬] సంఖ్యాకా మిశ్రభేదాః అవివక్షితవాచ్యస్య వివక్షితాన్యపరవాచ్యసంబంధే యో భేదస్తస్మిన్నేవాంతర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్యస్యావివక్షితవాచ్యసంబంధే భేదో న పృథగ్భూతః అనేనైవ క్రమేణ వస్తుధ్వనేరలంకారధ్వనిసంబంధభేదోఽప్యలంకారధ్వనేర్వస్తుధ్వనిసంబంధాన్న పృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరసంబంధే ఏకైకభేదన్యూనతా జ్ఞేయా. తస్యాపి మిశ్రణస్య త్రిరూపేణ సంకరేణైకరూపయా సంసృష్ట్యా చ పునశ్చతుర్ధా యోజనే చతురుత్తరశతత్రయాధికపంచసహస్రాణి [౫౩౦౪] భేదాః.

ద్రష్టవ్యం. ద్వితీయ మభిధామూలధ్వనిం విభజతే—అసంలక్ష్యేతి. రసాదీనా మానంత్యేన తద్భేదకల్పనస్యాశక్యత్వాత్తద్ద్యోతకప్రబంధాదికృతో రసాదే ష్షోఢా విభాగః ఇత్యాహ—ప్రబంధేతి. సర్వా నపి ధ్వనిభేదాన్ సంకలయ్యాహ—ఏవ మితి. శుద్ధాః, ధ్వన్యంతరాసంబద్ధా ఇత్యర్థః. మిశ్రభేదానాహ—తేషామితి. తేషాం, శుద్ధానా మిత్యర్థః. నను లక్షణామూలధ్వనే రభిధామూలధ్వనిసంబంధే యథైకో మిశ్రభేదః తథైవాభిధామూలధ్వనే ర్లక్షణామూలధ్వనిసంబంధే భేదాంతరం భవిష్యతి, ఏవమేకపంచాశతోఽపి భేదానాం విచార్యమాణేఏకోత్తరశతషట్కాధికసహస్రద్వయసంఖ్యాక [౨౬౦౧] మిశ్రభేదసంభవా దేకైకన్యూనతాశ్రయణేన షడ్వింశత్యుత్తర శతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬] సంఖ్యావలంబనమయుక్త మితి చేత్సత్యం; భేదద్వయేఽపి తస్యామునా సంబంధోఽముష్య వా తేనేతి సంబంధిప్రతిసంబంధినో రుచ్చారణవ్యత్యాసమాత్రం న పున శ్చమత్కారవిశేషః అత స్తేషాం యథాయోగం మిథోఽంతర్భావ ఏవేతి యుక్తమేవోక్తం. తదేతదాహ—అవివక్షితవాచ్యస్యేతి. విషయవ్యాప్త్యర్థం ధ్వన్యంతరే ఽప్యంతర్భావం దర్శయతి—అనేనైవేతి.భూయో విభాగమాహ—తస్యాపీతి. ధ్వన్యో స్సందేహాస్పదత్వేనానుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావేనైకవ్యంజకానుప్రవేశేన

(౫౮)

*శుద్ధాశ్చంద్రశరా.[౧౫] మిశ్రా ఋతునేత్రానలేందవః, [౧౩౨౬]
సంసృష్టిసంకరాయత్తా స్త్వబ్ధిఖాగ్నిశరాభిధాః [౫౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానామేకపంచాశద్భేదానాం నామధేయాని కథ్యంతే.

పదగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౧
వాక్యగతార్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౨
పదగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౩
వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౪
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౫
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౬
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౭
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౮
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౯
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౦
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౧
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౨

చత్రిరూపేణే త్యర్థః. సంకరవత్సాపేక్షత్వాభావాత్సంసృష్టేరేకరూపత్వం ద్రష్టవ్యం ఫలితాం సంఖ్యామాహ—చతురుత్తరేతి.

న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థముక్తామేవ సంఖ్యాం సంకేతభాషయా క్రోడీకృత్యాహ—శుద్ధా ఇతి. అత్రాంకప్రస్తారో వ్యుత్క్రమేణ ద్రష్టవ్యః. చంద్ర ఏకః, శరాః పంచ, [౫౧] ఋతవష్షట్, నేత్రే ద్వే. అనలాస్త్రయః, ఇందురేకః [౧౩౨౬] అబ్ధయశ్చత్వారః, ఖం శూన్యం-బిందురిత్యర్థః అగ్నయస్త్రయః, శరాః పంచ [౫౩౦౪] తర్హి కింనిమిత్తంకావ్యప్రకాశకారోఽంతర్భావయాతయామానపికతిచన భేదాన్ సంగృహ్య చతురుత్తరచతుశ్శతీయుతాయుత [౧౦౪౦౪] సంఖ్యాకాన్ సంసృష్టిసంకరాయత్తభేదా నజీగణత్?. కో వేద? కిం వా తత్ర నిమిత్తం?. తత్పునస్త ఏవ తత్రభవంతో విదాం కుర్వంతు. అస్మాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం వచో గ్రాహ్యం న తు పూరుషగౌరవా' దితి న్యాయసరణి రనుసరణీయేతి విద్యానాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథయతి—తత్రేతి. గతార్థమేతత్.

వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౧౩
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౪
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౫
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౬
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౧౭
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽనాలంకారధ్వనిః ౧౮
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారే ణాలంకారధ్వనిః ౧౯
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౨౦
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః ౨౧
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౨౨
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౨౩
పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౨౪
వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౨౫
వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౨౬
వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణవస్తుధ్వనిః ౨౭
వాక్యగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః
ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౨౯
ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౦
ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః
ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౩౨
పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోవస్తునా వస్తుధ్వనిః ౩౩
పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౪
పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౩౫
పదగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౩౬
వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౩౭
వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౩౮

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః
వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౪౦
ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౪౧
ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౪౨
ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః
ప్రబన్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౪౪
ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౫
వాక్యగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౬
పదగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౭
పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౮
రచనాగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౪౯
సర్ణగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ౫౦
వాక్యగతోభయశక్తిమూలో రసాదిధ్వనిః ౫౧

అత్ర దిఙ్మాత్రముదాహ్రియతే—

అర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిర్యథా—

మూర్ధానో యూయమస్మాకాః కిమిత్యన్యత్సమిచ్ఛథ,
ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపార్థివాః ౪౪

అత్ర అస్మాకా ఇతి సర్వదైన్యభూమయో వయం ఈదృశానామస్మాకం సంబంధినో యూయమిత్యర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యతా.

అత్ర కతిపయోదాహరణప్రదర్శనేనోహాకుశలానాం భేదాంతరాణి సుబోధానీత్యభిప్రాయేణాహ—అత్ర దిఙ్మాత్ర మితి.

ఉదాహరతి—మూర్ధాన ఇతి. అస్మాకా అస్మదీయాః, 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం 'ఖఞ్చ' ' త్యణ్ప్రత్యయే 'తస్మిన్నణి'చే త్యాస్మాకాదేశః. ౪౪

అత్రాస్మాకప్రకృత్యాఽస్మచ్ఛబ్దేనాస్మదర్థ మభిహిత్వైవ తావతాఽనుపయోగాద్దైన్యవిశిష్టోఽస్మదర్థ స్సామానవిశేషభావసంబంధేన లక్ష్యతఇత్యాహ—సర్వదైన్యేతి.

అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యో ధ్వనిర్యథా—

విశదిమవిలిప్తవియతో ధవళిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః,
విహరంతి యశఃపూరా గౌరాః శ్రీకాకతీంద్రస్య. ౮౫

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్. అనేనైవ క్రమేణ వాక్యగతత్వేనాప్యుదాహార్యమ్.

అథార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిర్యథా—

అబ్దానృతూన్ వినా మాసాన్ శుక్లపక్షాన్వినా తిథీః,
రాత్రీర్వినాపి కాంక్షంతే కాకతీయరిపుస్త్రియః ౮౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామోద్దీపకత్వాత్తదభావో రిపుస్త్రీభిరాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే తేన తాసాం ప్రియవియోగరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సర్వే శత్రవో నిహతా ఇతి వాచ్యా

వ్యంగ్యం పున ర్వీరరుద్రవైరిణాం వైనతేయసన్నిధానే వాతాశినా మివ విక్రమవిముఖత్వమిత్యేతదభిసంధాయాహ—అత్రేతి.

విశదిమేతి. అత్ర విశదిమధవళిమ్నో ర్విషయభేదాన్మిథో న పౌనరుక్త్యం. అనయో ర్వియద్విలేపనదిగంతపరిపూరణవిధానార్థత్వేనానువాద్యత్వా ద్విధేయేన గౌరా ఇత్యనేనాపి న పౌనరుక్త్యమితి విజ్ఞేయమ్. ౮౫

అత్ర విలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తే వియత్యనుపపద్యమానత్వాత్స్వార్థపరిత్యాగేనోపరంజనాతిశయం కార్యకారణ భావసంబంధేన లక్షయదాకాశే ప్రకాశాధిక్యం వ్యనక్తీత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. అనేనైవేతి. వాక్యగతత్వమేవాత్ర భేదకమితి భావః. అత్రజహదజహల్లక్షణయోర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం. తచ్చ శబ్దైకవ్యాపారాద్వ్యంజనాదేవ; అన్యథా లక్షణాయా ఏవానుపాదేయత్వప్రసంగాదితి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'యస్య ప్రతీతిమాధాతుం లక్షణా సముపాస్యతే' ఫలే శబ్దైకగమ్యేఽత్ర వ్యంజనాన్నాపరా క్రియే'తి.

శబ్దశక్తిమూలాపేక్షయా భేదబాహుళ్యేన బహువక్తవ్యత్వాదర్థశక్తిమూలానాదావుదాహర్తుమాహ—అథేతి. అబ్దానితి. ౮౬

అత్ర ఋత్వాద్యభావాకాంక్షాయా వాచ్యత్వేఽపి తస్యాః కామోద్దీపకత్వహేతుకత్వం వ్యంగ్యమేవేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తస్య వ్యంగ్యమాహ—తేనేతి. తేనానంతరోక్తవ్యంగ్యేనేత్యర్థః. తస్యాపి వ్యంగ్యమాహ—అనేనేతి. ప్రియ

దతిశయః తథా ప్రియవిరహావిధురా శ్శత్రుస్త్రియః కతిపయవత్సరాణాం జీవితాశయా ప్రథమమృతూనామభావం వాంఛంతి అనంతరం తానపి గమయితు మశక్తాః కతిపయమాసేషు ప్రాణాన్ధారయితు ముద్యుక్తాః జ్యోత్స్నాప్రతాం పక్షాణాం వినాశం వాంఛంతి అనంతరం మాసానప్యపనేతుమపారయంత్యః కతిపయతిథిషు జీవితాశయా రాత్రీణా మసృష్టి మభిలషంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

దృష్ట్వా కాకతివీరరుద్రనృపతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపినీం
వస్తుం వాంఛతి శంభు రత్ర శయితుం లక్ష్మీపతిః కాంక్షతి,
స్నాతుం ధావతి దివ్యతాపసగణః సంవర్ధితుం వార్ధయ-
శ్చేష్టంతే సవిలాసమభ్రము రపి స్ప్రష్టుం శనై రీహతే. ౪౭

అత్ర హారస్య కైలాసభ్రాంతి ర్హారేః క్షీరార్ణవభ్రాంతిరితి భ్రాంతి మదలంకారో వ్యజ్యతే

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య రణే కృపాణాః సద్య స్సముద్యద్రుధిరారుణశ్రీః,
ఆలంబతే రోషకషాయితస్య కాళీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౪౮

వియోగే నేత్యర్థః వ్యజ్యత ఇత్యనుషజ్యతే. ఏవము త్తరోత్తరవ్యంగ్య ఏవ కవిసంరంభ విశ్రాంతే స్తస్య వాచ్యా దుత్కర్షో యేనాస్య ధ్వనివ్యపదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వాచ్యా దితి. కించ—ప్రథమకక్ష్యాయాం ప్రతీయమానస్య బహుత్వాద్యభావాకాంక్షా లక్షణస్య వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్త్రైవిధ్యమిత్యాహ—తథేత్యాదినా.

దృష్ట్వేతి. అత్ర కీర్త్యా శంభుప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్షణేన వస్తునా తేషాం యథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రాభ్రమాతంగభ్రాంతిరూపో భ్రాంతి మదలంకారో వ్యజ్యతే. ౪౭

తదేతదాహ—అత్ర హారస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యేనాలంకార్యత్వేఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలాదలంకారవ్యపదేశో న విరుధ్యతే. ఏవమన్యత్రా ప్యలంకారధ్వనౌ వేదితవ్యమ్.

ప్రతాపేతి. కషాయితస్యారుణీకృతస్య అత్ర కృపాణస్య చండికాకటాక్ష విజృంభితాలంబనాసంభవా ద్విజృంభితానీవ విజృంభితానీతి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తు సంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. ౪౮

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

కాకతీయవిభోః కీర్తిపుండరీకే విజృంభితే,
ధత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం నభః ౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరీకే నభో భ్రమరక్రీడాం ధత్త ఇతి నిదర్శనాలంకారేణాశ్రయాశ్రయిణో ర్ననానుగుణ్యరూపోఽధికాలంకారో వ్యజ్యతే ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరీకస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యప్రతిపాదనే నాల్పత్వం నభసః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలత్వం.

అథకవిప్రౌఢోక్తిమూలోపి వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

శ్రావం శ్రావం ఖురళివిహారకార్తికేయేషుజాత-
చ్ఛిద్రచ్ఛద్మశ్రవణపదవీచారిణీం చారణౌఘైః,
శశ్వద్గీతాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం

కాకతీయేతి. పూర్వవన్నిదర్శనాలంకారః. ౪౯

అనానుగుణ్యరూప ఇతి. ఆధారస్య నభసోఽల్పత్వాదాధేయస్య యశసోఽధికత్వాచ్చేతిభావః. తచ్చ వ్యజ్యత ఇత్యాహ—ఆశ్రయస్యేతి. ఏషు స్వతస్సిద్ధేతి. వ్యంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వాదితి భావః.

అథ కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి— శ్రావం శ్రావ మితి. శ్రావం శ్రావం పునః పునః శ్రుత్వేత్యర్థః. ఆభీక్ష్ణ్యేణముల్ 'నిత్య వీప్సయో' రితి ద్విర్భావః, ఖురళీ ర్మల్లాదిసాధనశాలా తత్ర విహరతః క్రీడతః కార్తికేయస్య కృత్తికాపత్యస్యస్కందస్య ఇషుణా శరేణ జాతం యచ్ఛిద్రం తస్య ఛద్మనా వ్యాజేన యా శ్రవణపదవీ బహిర్నిర్గతం బాణరంధ్రమేవ శ్రవణసరణిర్బభూవేతి భావః. తత్ర చరతి తాచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం. పురాకిల కార్తికేయః ఖురళీవిహారణవేళాయాం పరశురామస్పర్ధయా క్రౌంచగిరిం దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహితాం పూజ్యమానా మితి శేషషష్ఠ్యా నిష్ఠాంతేన సమాసః. అతఏవ 'క్తేన చ పూజాయా' మిత్యాదిషు కారకషష్ఠ్యా ఏవ సమాసనిషేధ ఇతి హరదత్తః. అత్ర క్రౌంచాద్రేర్నిశ్చలాంగత్వే విస్మయాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారో వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యః. ఏవ మలంకారే సత్యపి క్రౌంచక్ష్మాభృదితి వస్త్వేవ స్థావరాణామపి

క్రౌంచక్ష్మాభృద్భవతి మహతో విస్మయాన్నిశ్చలాంగః ౫౦

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తిః స్థావరాణామపి విస్మయకారిణీతి వస్తు వ్యజ్యతే. వస్తునాలంకారధ్వనిర్యథా—

వీరరుద్రభటాన్ దృష్ట్వా జయలక్ష్మీవృతాన్ రణే,
కర్షంత్యరివధూకేశాన్ కాననే కంటకిద్రుమాః ౫౧

అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితాన్ వీరరుద్రభటాన్ దృష్ట్వా సమదనా ఇవ కంటకిద్రుమాశ్శత్రువధూకేశాన్కర్షంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

†ఓసరఇ సహీహి సమం లజ్జా వహూఅ సిఢిలమాణాఏ,
అప్పగ్గహణభయేణ వ్వ సవిహగఏ మణోహరే దఇఏ ౫౨

అత్రోత్ప్రేక్షయాఽఽలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వనిర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విషామ్,
రక్షాం నాంగీకరోతీవ వనం శాఖాగ్రకంపనైః ౫౩

అత్ర నాంగీకరోతీవేత్యుత్ప్రేక్షయా ప్రతాపరుద్రశత్రుభ్యో రక్షణం కర్తుం వనమపి బిభేతీవేత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిర్యథా—

† అపసరతి సఖీభిస్సమం లజ్జా వధ్వాశ్శిథిలమానాయాః,
ఆత్మగ్రహణభయేనేవ సవిధగతే మనోహరే దయితే. ౫౨

విస్మయకారిణీ కీర్తిరితి వస్తు వ్యక్తిః, న పునరలంకారభాగః. అతో వస్తునా వస్తుధ్వనేరేవేదముదాహరణం. ౫౦

వీరరుద్రేతి. నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్. ౫౧

ఓసర ఇతి. త్వోదవాపోతా ఇత్యపశబ్దస్య ఓకారః. భయేణవేత్యత్ర 'ఇవస్య పివమివవద్వా' ఇతీవశబ్దస్య కేవలో వకారో హేతూత్ప్రేక్షావ్యంజకః. ౫౨

అభయ మితి. అత్ర క్రియోత్ప్రేక్షయోర్వ్యంగ్యవ్యంజకభావఇత్యాహ—అత్రేతి. ౫౩

అథ కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి—

‡జహాతహా వ హోదు అజ్జా ణరణాహ కరేహి రక్ఖణం ససిణో,
జంతాయె కడక్ఖోక్కా అత్తాతం మసీకాదుమ్ ౫౪

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికామసహమానా రోషోజ్జ్వలితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం మషీకరోతి నురక్షణీయ ఇత్యనేన వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితుమశక్తాఽధునైవ త్వయా సమాగంతవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

కస్త్వం శుభ్రాఖిలాంగ శ్చరసి? నను యశో వీరరుద్రస్య వర్తే
కోఽయం తే దివ్యదేహస్స్ఫురతి పరిసరే?మత్సుహృత్తత్ప్రతాపః,
ప్రచ్ఛాద్యాలం స్ఫురద్భిః కుముదసరసిజైః*ఖ్యాపితం వస్స్వరూపం
సోమార్కా!స్వాగతం వా మవధిగిరిరహం కల్పితో నిస్తమస్కః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రయశః ప్రతాపయోః సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

†ఉవహ హాళా వహుఆఏ తహ ఆరూఢ్ఢో విణిభ్భరో మాణో,
ణివఇసమాఅమసంభమసంజాఅభఓ వ్వ ఓసరఇ ౫౬

---

‡ యథా తథావా భవత్వార్యా నరనాథ కురు రక్షణం శశినః,
యత్తయా కటాక్షోల్కా అజ్ఞప్తా తం మషీకర్తుమ్. ౫౪
† పశ్యత హాళా వధ్వాస్తథారూఢోఽపి నిర్భరో మానః,
నృపతిసమాగమసంభ్రమసంజాతభయ ఇవాపసరతి.

జహాతహా వేతి. 'నవాచ్యయో దాతాదా' వితి హ్రస్వః విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి విదగ్ధదూతీవచనమేతత్. ౫౪

కస్త్వమితి. అత్ర ప్రథమార్థే లోకాలోకవీరరుద్రయశసోః ప్రశ్నోత్తరవాక్యాని చత్వారి ద్వితీయార్ధ మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సుహృదితి. ఉభయోరేకజన్యత్వాదితి భావః. మే సుహృదితి క్వచిదపపాఠో లేఖకదోషాత్. యుష్మదస్మదాదేశానాం పదాత్పరత్వనియమాత్; అత్ర తు వాక్యాదిత్వేన తదభావాదితి.అతఏవోక్తం- 'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి. ప్రచ్ఛాద్యాలమితి. న ప్రచ్ఛాదనీయమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వో'రితి క్త్వాప్రత్యయే ల్యబాదేశః. ఖ్యాపితం వ ఇత్యత్ర ద్విత్వేఽభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం; యుష్మదిగురావేకేషా' మితి జయాదిత్యవచనాత్. నిస్తమస్కోబాహ్యభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

---

* 'ఖ్యాపితం వాం స్వరూప' మితి పాఠాన్తరమ్.

అత్రోత్ప్రేక్షయా ప్రియప్రార్థనాం వినైవ మానినీమనః ప్రసన్న మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

అప్రాప్య సేవావసరం నాథ! కాంతావృతస్య తే,
త్వత్కీర్తిం సేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగపాండురా ౫౭

అత్ర సేవమానేవేత్యుత్ప్రేక్షయా సర్వథాస్వీకార్యత్వాదిరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవముదాహరణాని ద్రష్టవ్యాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః స చ వస్త్వలంకారమూలత్వేన ద్వివిధః తథాచోక్తమ్—

'అలంకారోఽథ వస్త్వేవ శబ్దా ద్యత్రావభాసతే,
ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శ్శబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా' ఇతి

ఉపహేతి. పశ్యతే త్యర్థేఽవ్యయం హాళేతి చ సఖ్యాహ్వానే. 'వాసఖ్యామామి హాళాహళే'తి. భవేద్వే త్యత్ర 'మివతివవిఅవవ్వ ఇవార్థ'ఇతీవార్థే ద్విత్వం ప్రాప్తో వకారః.

విభావనాలంకార ఇతి. అకారణకార్యోత్పత్తేస్తల్లక్షణత్వాదితి భావః.

అప్రాప్యేతి. శ్యామా యౌవనవతీ. అత్ర విరహపాండిమ్నః కీర్తిసేవాహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ౫౭

అవశిష్టా అర్థశక్తిమూలా అన్యత ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ—ఏవమితి. అత్రానుక్తౌ హేతుమాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణావహితచేతసాముదాహరణాంతరావగమస్య సులభత్వాత్పునస్తదుపాదానం గ్రంథగౌరవమేవావహేదితి శబ్దప్రపంచపరం విస్తరశబ్దం ప్రయుంజానస్య హృదయం. 'ప్రథనేవావశబ్దే' ఇతి ఘఞ్ప్రతిషేధాదప్ప్రత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

శబ్దశక్తిమూలధ్వనేర్ద్వైవిధ్యే వృద్ధసంవాదమాహ—తథాచోక్తమితి. యద్యప్యలంకారోఽపి వస్త్వేవ; తథా ప్యలంకారో విచిత్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధమితి ప్రతిపాదయితుం వస్త్వేవేత్యేవకారః.

తత్రాలంకారధ్వనిర్యథా—

†ఏసో సచ్చం రాఏ సామా ఖు తుమం సమాఅమో దోణ్ణం,
కిం ఉణ ణపదోసకహా దీసఇ ఏఅం ఖు అచ్చరిఅమ్. ౫౮

అత్ర ప్రకరణేన కాంతానృపవాచకాభ్యాం శ్యామారాజశబ్దాభ్యాం నిశాచంద్రప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాససంతప్తాస్సంశృణుధ్వం*హితా దితః,
కురుధ్వ మధునా రాజపాదసేవాం నరేశ్వరాః ౫౯

అత్ర రాజపాదసేవామితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య ప్రతీతిః ప్రకరణాజ్జాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సేవా కర్తవ్యా కి మరణ్యవాసేన సంతప్తా? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే

---

† ఏష సత్యం రాజా శ్యామా ఖలు త్వం సమాగమో ద్వయోః,
కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ ఖల్వాశ్చర్యమ్. ౫౮

ఏసో ఇతి. నాయికాం ప్రతి సఖీవాక్యమేతత్ సమాగమ ఇతి. యుంజ్యత ఇతి శేషః. ప్రదోషా దోషః కాలవిశేషశ్చ అత్ర శ్యామారాజశబ్దవాచ్యయోః కాంతానృపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచంద్రాభేదాధ్యవసాయేన ప్రాప్తస్య ప్రదోషస్య కాలవిశేషలక్షణస్య ప్రతిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. తద్ద్యోతకమాశ్చర్యపదం. పరిహార స్తు దోషనిషేధాదితి విరోధాభాసోఽలంకారః. ౫౮

వ్యంగ్యం వివినక్తి—అత్రేతి అనేకార్థపదగుంభనమహిమ్నా కవేరర్థాంతరంవివక్షితమేవ ప్రతీయతే. తస్యాసంబద్ధత్వపరిహారాయ ప్రకృతేనౌపమ్యం కల్పనీయం. తేన వ్యంగ్యస్యోపమాలంకారస్య శ్లిష్టశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాచ్ఛబ్దశక్తిమూలత్వమితి భావః.

కాంతారేతి. హితాదాప్తాదితోఽస్మాన్మత్త ఇత్యర్థః. సంశృణుధ్వమిత్యత్ర కర్మణో హితోపదేశస్యాఽవక్షితత్వాదకర్మకత్వం తదుక్తం—'ధాతోరర్థాంతరేవృత్తేర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రి'యేతి. అతఏవ 'సమోగమ్యృచ్ఛి'త్యాదినా ఆత్మనేపదం

అత్ర ప్రకరణానుగృహీతస్య రాజపదస్య మహిమ్నా ప్రతాపరుద్రసేవా కర్తవ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

---

*హితార్థినః ఇతిపాఠాంతరమ్.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని ర్యథా—

జిష్ణు రేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,
ముంచంతు క్ష్మాభృతస్సర్వే నిజపక్షవిజృంభితమ్. ౬౦

అత్ర క్ష్మాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జిష్ణు రేష ఇత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలతా, భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రార్థ శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః తథా చోక్తం శృంగార తిలకే.—

'రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః,
భిన్నో రసాద్యలంకారాదలంకార్యతయా స్థితః' ఇతి.

రసభావోదాహరణం తత్స్వరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యమష్టవిధం నిరూప్యతే—

*గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమష్టవిధమ్

తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే—

'అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్,

జిష్ణు రితి. జిష్ణు ర్జయశీల ఇంద్రశ్చ, అద్భుతాయుధం ఖడ్గాదికం వజ్రాయుధం చ, క్ష్మాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, పక్షా బలాని గరుతశ్చ. ౬౦

శబ్దశక్తిమూలతేతి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వాభావాదితి భావః. అర్థశక్తిమూలతేతి. తత్సహిష్ణుత్వాదితి భావః. అయం తు వాక్యగత ఏవ.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వనిత్వే సమ్మతిమాహ—రసభావేతి. తదాభాసారసభావాభాసాః, ఆదిగ్రహణేన భావోదయభావసంధిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే. క్రమః, అసంలక్ష్యక్రమఇత్యర్థః. న చాత్ర రసవదాద్యలంకారశంకా కార్యేత్యాహ—భిన్న ఇతి. అత్ర హేతుమాహ—అలంకార్యతయేతి. ప్రధానతయేత్యర్థః, రసాదీనామంగభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తదుక్తం—'ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యే తస్మి న్నలంకారో రసాదిరితి మే మతి' రితి.

ఉదాహరణముత్తరత్ర భవిష్యతీత్యాహ—రసేతి.

అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తలక్షణత్వాద్విభాగమాహ—గుణీభూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢమిత్యాదినా. గుణస్యేతి. 'సర్వమధ్య

సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసుందరమ్, ఇతి.

కామినీకుచకలశవద్గూఢస్యైవ చమత్కారకారిత్వాదగూఢ వ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమ్

యథా—

ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః క్షుభ్యంతి గాధీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేమి యది వా జాతోఽస్మ్యగస్త్యస్థితే-
స్త్వత్పార్శ్వే గుణరత్నరోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో! ౯౧

అత్ర 'యది వా జాతోఽస్మ్యగస్త్యస్థిత, ఇత్యనేన జలనిధిపర్వతేభ్యో న బిభేమీతి వ్యంగ్యమత్రాగూఢమ్.

అపరస్యాంగం యత్ర రసాదే రసాదిరంగం తదపి గుణీభూత వ్యంగ్యమేవ.

యథా—

వీతవ్రీడమపాస్తమానముదయద్వైస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిష్ఠురగాత్రవేపథు మిళన్మూర్ఛం గళద్బాష్పకమ్,

హితం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే' ఇతి న్యాయాదితి భావః. వ్యంగ్యస్య ద్రుత ప్రతీతా వగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతౌ గూఢత్వం, విలంబితప్రతీతావస్ఫుటత్వం. తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమస్యోత్తమత్వం చేతి వివేకః.

అగూఢముదాహరతి—ఔన్నత్య మితి. ౯౧

వామనీకృతవింధ్యాచల శ్చులుకీకృతసింధుసలిల శ్చ కుంభసంభవ ఇతి మహతీ ప్రథా. అతోఽగస్త్యోఽస్మీ త్యనేన శైలసముద్రే భ్యో న బిభేమీతి వ్యంగ్యస్య వాచ్యాయమానత్వాదగూఢమిత్యాహ—అత్రేతి.

అపరస్యాంగ మితి. అనయో ర్వివక్షితా వర్థా క్రమే ణాహ—యత్రేతి. అత్ర ప్రథమాదిశబ్దేన భావాదయో వాక్యార్థీభూతో వాచ్యశ్చగృహ్యంతే. ద్వితీయాది శబ్దేన చ భావాదయోఽనురణనం చ గృహ్యంతే. తేన యత్రాంగినో రసభావాదేర్వాచ్యస్య వా రసభావాదిరనురణనం వాఽంగత్వేన నిబధ్యతే, తదపరాంగమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—వీతవ్రీడ మితి. వీతత్రోత్రోట్కళనాదన్యత్రాలాపాచ్చ మాన త్యాగః వైస్వర్యం గద్గదభాషిత్వం, మూర్ఛా కూర్స్న్యేంద్రియత్వం, ప్రళయో నష్ట చేష్టతా, శైలగుహాః స్వేత్యత్రాపి శబ్దోఽనుక్తోఽపి సామర్థ్యా ల్లభ్యతే అతస్తత్రాపి

సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్మరోద్వేజితా
భూపా శైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః

అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—

కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,
ధారయా శమయత్యుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విషామ్. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వాచ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధికృదితి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.

అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽప్యనంకుశః,
ప్రసూతే కీర్తిగంగాం యః పీత్వా ద్విషదసృఙ్నదీమ్. ౬౪

విజనం కంచన కోణప్రాంతం ప్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనాయకధర్మప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. అత్రాస్య పోషకత్వేనాంగస్యాపి. శృంగారస్య వర్ణ్యమానత్వేన ప్రాధాన్యాత్తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యేవ వ్యపదేశో న పునరంగీభూతభయానకరసాపేక్షయా ధ్వనిరితి. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'క్వచిత్క్వచిదవ్యవహార' ఇతి. ఏవమపరాంగాంతరముదాహార్యమ్. ౬౨

తృతీయం భేదమాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధేరుత్పత్తేరంగమితి వ్యుత్పత్త్యైవ స్వతస్సిద్ధస్య వాచ్యస్యోపోద్బలకాదపరాంగాదస్య భేదో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.

ఉదాహరతి—కరాళ ఇతి. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. అభిధాయాః ప్రకరణాత్ఖడ్గధారాయామేవ నియంత్రణాదితి భావః. అత ఏవ న శ్లేష ఇత్యుక్తం—'వాహిన్యః కాకతీంద్ర' స్యేత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే రూపకస్య సిద్ధికృదితి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ ప్రతీయమానజలధారా మపేక్షతే. అన్యథా కరవాలఏవ నవాంబుదః కరవాలో నవాంబుద ఇవేతి వా రూపకోపమితసమాసయోస్సందేహస్స్యాత్. న చాత్ర ప్రయుజ్యమానస్య కరాళత్వస్యోపమితసమాసబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణత్వాంగీకారేణ సమానధర్మత్వాభావాత్. న చాస్తు నామ సందేహ ఇతి వాచ్యం; సాధకబాధకాభావ ఏవ తస్యాలంకారత్వాదితి.

అస్ఫుట ముదాహరతి. వీరరుద్రేతి. జహ్నుః పీతా మేవ నదీం పున రత్యజత్,

అత్ర కృపాణస్య జహ్నోరాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః పరమస్ఫుటః ప్రతీయతే. సందిగ్ధం యథా—

కాకతిక్ష్మాపతే ర్దృష్టిరనురంగతరంగితా,
లగ్నా కల్యాణమాలేవ వధ్వా స్తుంగే కుచద్వయే. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయాం వాక్యవిశ్రాంతిరథవా స్తనమండలాలోక ఏవేతి సందేహః

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపాః ప్రతాపరుద్రస్య నిషేవధ్వం పదాంబుజే,
అన్యథాఽస్య మనస్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే! ౬౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదసేవా యది త్యజ్యతే తదానీం నగరేషు వాసో దుర్లభ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.

అసుందరం యథా—

†ఏఆసిళామహిళాణం సోఊణ ణరేందదంసణామోఅం,
గురుఅణణిఅంతిఆఏ వహూఅ సామళం వఅణమ్. ౬౭

---

†ఏకశిలామహిళానాం శ్రుత్వా నరేంద్రదర్శనామోదం,
గురుజననియంత్రితాయా వధ్వా శ్యామలం వదనమ్. ౬౭

అయం పునరన్యథేత్యుపమానాదుపమేయస్యాధిక్యలక్షణస్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన ప్రతీతేరస్ఫుటమిత్యాహ—అత్రేతి. ౬౪

సందిగ్ధప్రాధాన్యముదాహరతి.—కాకతీతి. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛారూపవ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్వాత్ప్రాధాన్యం ఉత వాచ్యస్యేతి సందేహాత్సందిగ్ధప్రాధాన్య మత్రేత్యాశయేనాహ—అత్రాలింగనేతి.

తుల్యప్రాధాన్యముదాహరతి—నృపా ఇతి. అకలుషం కలుషం భవతి కలుషాయతే, లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ప్రత్యయః. 'వాక్యష'ఇత్యాత్మనేపదం. సర్వత్ర కవినా వ్యంజనైకప్రవణేన భావ్యం అత్ర తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సహ సమప్రాధాన్యసంపాదనాద్గుణీభావ ఇతి భావః. ప్రాధాన్యస్య సందేహసాదృశ్యయోస్సహృదయ ఏవ ప్రమాణం. ఉద్ధృతై రన్యథాపి వక్తుం శక్యత్వాదిత్యుక్తం భట్టగోపాలేన. ౬౬

సప్తమముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వా దష్టమం భేదముదాహరతి—అసుందరమితి. ఏతే ష్వేషా ముద్దేశక్రమో న వివక్షిత ఇతి సూచ్యతే.

ఏఆసిళేతి. అత్రగురుజనపరాధీనా కాచిదేకశిలామహిళానాం నరేంద్రసంద

అత్ర నరేంద్రదర్శననిమిత్తం హర్షముత్పశ్యంత్యా వధ్వా ముఖం శ్యామలమితి వాచ్యస్యైవ చారుత్వం గురుజననియంత్రితాఽహం నరేంద్రం ద్రష్టుం న గతవత్యస్మీతి వ్యంగ్యార్థస్యాచారుత్వమ్.

ᵃయత్ర కాక్వాఽర్థాంతరమాక్షిప్యతే తదపి గుణీభూతవ్యంగ్యమేవ. యథా—

‡ పిఅసహి కహేహి అహిఆ ఖోణీ లచ్ఛీ సరస్సఈ మజ్ఝ,
జాం బహు మణ్ణఇ సో ణరణాహో గుణవిసేసణ్ణో. ౬౮

అత్ర క్షోణీ మదధికేతి కాకుకల్పనయాఽధికా న భవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం తత్ప్రపంచోఽప్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతి.

---

‡ ప్రియసఖి కథయాధికా క్షోణీ లక్ష్మీ స్సరస్వతీ మత్తః,
యాం బహుమన్యతే స నరనాథో గుణవిశేషజ్ఞః. ౬౮

ర్శనసంతోషమహోలాభం శ్రుత్వా మలినముఖాఽభూదితి వాచ్యస్యాతిచారుత్వాదాత్మనస్తదలాభరూపస్య వ్యంగ్యస్యాసుందరత్వమిత్యాహ—అత్ర నరేంద్రేతి. ౬౭

అవశిష్టం భేదమాచష్టే—యత్ర కాక్వేతి. కాకుర్నామ శబ్దధర్మః, తత్ప్రయోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్టత్వేన వ్యంగ్యస్య గుణీభావ ఏవ. తదుక్తం లోచనే—'కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూతవ్యంగ్యతై'వేతి. కావ్యప్రకాశకారస్తు—'గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కురు'ష్విత్యాదౌ క్వచిత్కాకోః ప్రశ్నమాత్రపర్యవసానాద్వ్యంగ్యస్య మయి న యోగ్యః ఖేదః కురుషు యోగ్య ఇత్యేవం రూపస్య గుణీభావానౌచిత్యేన ప్రాధాన్యాద్ధ్వనిత్వమప్యంగీచకార.

ఉదాహరతి,—పిఅసహీతి. 'మయి మమ మహ్యమజ్ఝ ఙసా' వితిపంచమ్యేకవచనేఽస్మదో మజ్ఝాదేశః. 'ఙసే ర్లు' గితి వైకల్పికో లుక్. శిత్వాత్పూర్వస్య దీర్ఘః. అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావాత్కేవలవాచ్యసామర్థ్యలభ్యత్వేన వ్యంగ్యత్వం. ౬౮

తస్య చ కాకుసంస్పర్శాద్గూఢత్వాకృతచారుత్వాతిశయభంగేన గుణీభూతత్వమేవ. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి.

అథ చకావ్యప్రపంచోఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రంత్వితి.

మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్.

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే—

*నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనమ్,
ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః ౧౯
విప్రలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనమ్,
మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి ౨౦
ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తన్మహాకావ్యముచ్యతే,
ఏషామష్టాదశానాం యైః కైశ్చిదూనమపీష్యతే ౨౧

తత్త్రివిధం గద్యమయం పద్యమయ ముభయమయం చేతి

అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమ్,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది. పద్యకావ్యం రఘువంశాది.

* అసర్గబంధమపి యదుపకావ్యముదీర్యతే ౨౨

అసర్గబంధం సూర్యశతకాది.

* గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే
వక్త్రం చాపరవక్త్రం చ సోచ్ఛ్వాసత్వం చ భేదకమ్. ౨3
వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞైరసావాఖ్యాయికా మతా.

పూర్వం ప్రబంధానాం ధ్వన్యాశ్రయత్వముక్తం. తత్స్వరూపస్య లక్షణమంతరేణ దుర్జ్ఞేయత్వాత్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణమాహ—నగరేత్యాదినా. ఏతచ్చ సర్గనిబంధచతుర్వర్గఫలచతురోదాత్తనాయకత్వాదీనాముపలక్షణం. తత్ప్రపంచస్తు కావ్యాదర్శే ద్రష్టవ్యః ౧౯-౨౧

చంపూకావ్యం దమయంత్యాది. ఆఖ్యాయికా నామ గద్యకావ్యవిశేషః. తల్లక్షణమాహ—వక్త్ర మితి. ఉచ్ఛ్వాసస్సర్గాదిరివ పరిచ్ఛేదభేదః. భేదకమితి. కథాయాః ఇతి శేషః. తదుక్తమభినవగుప్తాచార్యైః—ఆఖ్యాయికోచ్ఛ్వాసాదినా వక్త్రాపరవక్త్రాదినా యుక్తా. కథా తు తద్విరహి'తేతి దండినా పున 'రుభయో ర్నామ మాత్ర భేదో న జాతిభేద' ఇత్యుపపాదితం—"తత్కథాఽఽఖ్యాయికేత్యేకా జాతిస్సంజ్ఞాద్వయాంకితే త్యాదినా వక్త్రం నామాష్టాక్షరపాదో మాత్రా వృత్తవిశేషః. అపరవక్త్రమర్ధసమవృత్తభేదః. ఉభయోర్లక్షణం తు వృత్తరత్నాకరే—'వక్త్రం నాద్యాన్నసౌ

† యత్ర వక్త్రాపరవక్త్రనామానౌ వృత్తవిశేషౌ వర్ణ్యేతే సోచ్ఛ్వాసపరిచ్ఛిన్నా ఽఽఖ్యాయికా హర్షచరితాది.

అథ క్షుద్రాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే:—

యేన కేనాపి తాళేన గద్యపద్యసమన్వితమ్. ౨౪
జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాసవిచిత్రితమ్,
తదుదాహరణం నామ విభక్త్యష్టకసంయుతమ్. ౨౫

యత్రాదౌ జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం నిబధ్యతే, అనంతరమపి చేత్యుపక్రమాణ్యష్టవాక్యాని సప్రాసాని సతాళాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే, అనంతరం విభక్త్యాభాసాః, తదుదాహరణమ్.

* సంబోధనవిభక్త్యా యత్ ప్రచురం పద్యపూర్వకమ్,

స్యాతామబ్ధే రోఽనుష్టుభి ఖ్యాతమ్.' 'అయుజి ననరలా గురుస్సమే తదరవక్త్రమిదం నజౌ జరౌ' ఇతి.

అథ క్షుద్రప్రబంధేషూదాహరణస్య లక్షణమాహ—యేన కేనేతి. తాళేన చంచత్పుటాదినా, గద్యైః క్రమేణ కలికోత్కలికాపరపర్యాయైర్విభక్తివిభక్త్యాభాసాంకితైర్వాక్యైః. పద్యైః ప్రతివాక్యమాదౌ తత్తద్వాక్యసమానవిభక్తికనాయకనామాంకితైః శ్లోకైశ్చ సమన్వితం. మాలినీ నామ వృత్తవిశేషః; 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్. ౨౪-౨౫

అత్ర లక్షణస్య న్యూనత్వాద్వర్తమానపదానాం చ సంకీర్ణత్వాదుభయం వారయన్వ్యాచష్టే—యత్రేత్యాదినా. అత్ర సంబోధనవిభక్తిరష్టమీ ప్రబంధాంతే సర్వవిభక్త్యంకితో నవమశ్శ్లోకశ్చేత్యాది విశేషాణాం సాక్షిశ్లోకా సాహిత్యచింతామణౌ ద్రష్టవ్యాః. అంతే కవిప్రబంధనామాంకితం పద్యవిశేషం కుర్యాత్. తదుక్తం—'అంతేఽనుష్టుభమార్యాం వా కవికృత్యాఖ్యయాఽన్వితాం, కుర్యాచ్చాటుప్రబంధానామయం సాధారణో విధి' ఇతి.

చక్రవాళలక్షణమాహ—సంబోధనేతి. పద్యపూర్వకమిత్యనేన గద్యానాం కలికాత్వేనానుప్రవేశ ఉక్తః. విముక్తస్రక్ పునరాకృష్టో విముక్తపునరాకృష్టః. స్నాతానులిప్తాదివత్పూర్వకాలసమాసః. తథాభూతశ్శబ్దో ద్వ్యక్షరపదం యస్య తత్తథోక్తం, శృంఖలితదళాద్యంతపదమిత్యర్థః. అత్ర గద్యపద్యయోరావృత్త్యాదికమన్యతో

---

† కోశాంతరే వాక్యమిదం నోపలభ్యతే.

విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యాచ్చక్రవాళకమ్. ౭౬
ఆద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్మికా,
అష్టభిర్వా చతుర్భిర్వా వాక్యైస్స్కంధసమన్వితా. ౭౭
ప్రతిస్కంధం భిన్నవాక్యరీతిర్దేవనృపోచితా,
సర్వతో దేవశబ్దాదిరేషా భోగావలీ మతా. ౭౮
వర్ణ్యమానాంకబిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలా,
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావలీ. ౭౯
తారాణాం సంఖ్యయా పద్యైర్యుక్తా తారావలీ మతా.

ఏవం కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవ మూహ్యాః. అత్ర తేషాముదాహరణాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్

ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం—'ఓజస్విపదభూయిష్ఠమాద్యంతాశీస్సమన్వితం, చతుర్ధా వాఽష్టధా వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్షతే' ఇతి. ౭౬

భోగావలీమాహ—ఆద్యంతేతి. స్కంధః పరిచ్ఛేదభేదః. అత్ర భోగోపకరణోద్యానవసంతనాయకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ కర్తవ్యమ్

బిరుదావలీమాహ—వర్ణ్యమానేతి. అత్ర స్వవిక్రమకులక్రమాగతబిరుదవర్ణనాతిరిక్తం భోగావలీవద్ద్రష్టవ్యమ్. ౭౭-౭౯

తారావలీమాహ—తారాణామితి. సంఖ్యయా సప్తవింశత్యేత్యర్థః.

నన్వన్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్భద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి న లక్ష్యంతే? ఇత్యత్రాహ—ఏవమితి. ఉదాహరణానుక్తౌ హేతుమాహ—అత్రేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే కావ్యస్వరూపనిరూపణం నామ ద్వితీయప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటక ప్రకరణమ్

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యన్తే:—

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

చతుర్విధైరభినయైః సాత్త్వికాంగికపూర్వకైః,
ధీరోదాత్తాద్యవస్థానుకృతిర్నాట్యం రసాశ్రయమ్. ౧

అథ శ్రావ్యప్రబంధనిరూపణానంతరం నాటకాదిదృశ్యప్రబంధనిరూపణం ప్రతి జానీతే—అథేతి. అభినయత్యభివ్యనక్తి పదార్థానిత్యభినయః, పచాద్యజంతః. 'అభిపూర్వస్తు ణీఞ్ధాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః' ఇతి. తైశ్చతుర్విధైః. తత్ర పరగతసుఖదుఃఖభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం, తతో భవా భావాస్సాత్త్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽనిమేషనయనత్వాదిః. అంగం హస్తాది. తద్వ్యాపారః పతాకాదిరాంగికాభినయః. పూర్వశబ్దేన వాచికాహార్యాభినయౌ గృహ్యేతే. అత్ర పాఠ్యాపరపర్యాయం కావ్యనాటకరూపం వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగానుషంగాదిః. 'ఆహార్యాభినయో నాట్యోచితాలంకారధారణమ్.' అభినయాదిలక్షణం తు సంగీతచూడామణౌ—'అభివ్యంజన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాన్, ఉత్పాదయన్సహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అనుకర్తృస్థితో యోఽర్థోఽభినయస్సోఽభిధీయతే, ఆంగికో వాచికశ్చైవ సాత్త్వికాహార్యకావితి. స చతుర్ధాకృత స్తద్ద్వైరాంగికోఽంగక్రియోచ్యతే, రాగానుషంగి యద్వాక్యం నాట్యే తద్వాచికం స్మృతం. సత్త్వక్రియాసాత్త్వికస్స్యాదాహార్యో భూషణాదికః' మితి. ధీరోదాత్తాదినాయకానామవస్థా ధీరోదాత్తాదయః. అనియతత్వాదవస్థాత్వమేవ తేషాం న జాతిత్వమిత్యుక్తం నాయకప్రకరణే. తాసామనుకృతిరనుకరణం, చతుర్విధాభినయైర్నాభినేయతాదాత్మ్యాపత్తిరిత్యర్థః. రసాశ్రయమితి. వక్ష్యమాణక్రమేణ వాక్యార్థీభూతరసవిషయమిత్యర్థః. అతోఽత్ర వాక్యార్థాభినయ ఇతి వేదితవ్యం. 'నట అవస్పందన' ఇత్యస్మాద్ధాతో (పచ్చులనార్థణ్యత్ప్ర)త్యయే నాట్యమితి వ్యుత్పత్త్యా సాత్త్వికాభినయబాహుళ్యం సూచ్యతే. ౧

*భావాశ్రయం తు నృత్యం స్యాన్నృత్తం తాలలయాన్వితమ్.
ఏషా దశరూపకోక్తా ప్రక్రియా

నృత్తనృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహాస్వరూపనిరూపణంకృతమ్. తథోక్తం దశరూపకే —

*'మధురోద్ధతభేదేన తద్ద్వయం ద్వివిధం పునః,
లాస్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.

దశరూపకనిరూపణమ్.

తేన నాట్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

*'నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,
వ్యాయోగసమవాకారౌ వీథ్యంకేహామృగా దశేతి.

ప్రసంగాన్నృత్యనృత్తయోర్లక్షణమాహ—భావేతి. భావాః పదార్థభూతాః విభావాద్యా ఆశ్రయావిషయత్వేన యస్య తద్భావాశ్రయం. అత ఏవాత్ర పదార్థాభినయో ద్రష్టవ్యః, నృతేర్గాత్రవిక్షేపవాచినో నిష్ఠాంతాదర్హార్థే యతి నృత్యమితి వ్యుత్పత్త్యా ఆంగికాభినయబాహుళ్యం సూచ్యతే. అత ఏవ నాట్యాద్భేదద్యోతకస్తు శబ్దః. రసవిషయం సాత్త్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయమాంగికబహుళం మార్గాపరపర్యాయం నృత్యమితి వివేకః. నృత్తమితి. గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదః కాలవిశేషస్తాళశ్చంచత్పుటాదిః. తదుక్తం—'కాలో లఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో మితిం, గీతాదేర్విదధత్తాళస్సచ ద్వేధా బుధైస్స్మృతః' ఇతి. లయోఽపి 'తాళాంతరాళవర్తీ యః కాలోఽసౌ లయనాల్లయ' ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయాశ్రయం దేశ్యాపరపర్యాయం నృత్తమిత్యర్థః.

అస్య స్వకపోలకల్పితత్వం పరిహరతి—ఏషేతి. నృత్యేతి. క్వచిదవాంతరపదార్థాభినయేన శోభాహేతుత్వేన చ నాటకాదావుపయోగాత్తదంగత్వమితి విజ్ఞేయం.

తదేతత్సంవాదవ్యాజేనానయోః పునర్ద్వైవిధ్యమాహ—మధురేతి. మధురం లాస్యం, ఉద్ధతం, తాండవమిత్యర్థః.

తేనేతి. నృత్యనృత్తోపకృతేనేత్యర్థః. దశరూపకాణీతి. నాటికాసట్టకాదీనాం తత్రైవాంతర్భావాదితి భావః. తత్ప్రకారస్తు దశరూపకే ద్రష్టవ్యః.

నాట్యాభేదేఽపి వస్త్వాదిభేదాద్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్యాశ్రయత్వేనేతి' వస్తు కథాశరీరం, తస్యేతివృత్తమితి నామాంతరం. తదుక్తం భావప్రకాశే—'వస్తు యత్స్యాత్ప్రబంధస్య శరీరంకవికల్పితం,ఇతివృత్తం తదేవాహుర్నాట్యాభినయకోవిదాః'

నాట్యాశ్రయత్వేనాభేద ఇతి శంకా న యుజ్యతే,
వస్తునేతృరసాస్తేషాం రూపకాణాం హి భేదకాః. ౨

వస్తు త్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రం చేతి తథోక్తం దశరూపకే—

*'ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదాత్త్రివిధం మతమ్.' ఇతి.

ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పితముత్పాద్యం, సంకరాయత్తం మిశ్రం చేతి

ఏవమాదివస్తుభేదాన్నాయకభేదాద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః తథాహి:—

నాటకే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరసయోరన్యతరస్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానామంగత్వేనానుప్రవేశః,

ప్రకరణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగారరసస్యైవ ప్రాధాన్యమ్,

భాణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగారవీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

ఇతి. తద్ద్వివిధం ఆధికారికం ప్రాసంగికం చేతి. తత్రాధికారః ఫలస్వామ్యం. తద్వానధికారీ. అధికారేణాధికారిణా నిర్వృత్తమాధికారికం ప్రధానం. యథా రామాయణే సీతారామవృత్తాంతః. ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం అంగభూతం. తత్తు ద్వివిధం, పతాకా ప్రకరీ చేతి. తత్ర దూరానువర్తినీ కథా పతాకా; యథా సుగ్రీవాదివృత్తాంతః. అల్పానువర్తినీ ప్రకరీ; యథా జటాయుశ్శ్రమణాదివృత్తాంతః. ౨

ఏవమేకమాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగికమితి త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్య పునస్త్రైవిధ్యమాహ—వస్తు త్రివిధమిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పాద్యం మాలతీమాధవీయాది, మిశ్రముత్తరరామచరితాది. ఏవమాధికారికపతాకాప్రకరీణాం ప్రత్యేకం ప్రఖ్యాతాదిభేదభిన్నత్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం విజ్ఞేయం. ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ—ఏవమాదివస్తుభేదాదితి. దివ్యమర్త్యోభయాత్మనా వస్తునః పునరపి త్రైవిధ్యాంగీకారే తద్వదన్యేఽపి బహవో భేదాః కల్పయితుం శక్యంత ఏవ. లక్ష్యేషు తే స్వయమేవోహనీయా ఇతి విస్తరభియా నేహ పృథగుపపాద్యంతే.

వస్త్వాదయో రూపకభేదకా ఇత్యుక్తం తద్వివక్తి—తథాహీత్యాదినా. స్పష్టోఽర్థః.

ప్రహసనే కల్ప్యమితివృత్తం; పాషండప్రభృతయో నాయకాః; హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; దేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరోద్ధతా నాయకా స్తే షోడశ; రౌద్రరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; వీరరసః ప్రధానమ్.

సమవాకారే దేవాసురాదయో ద్వాదశనాయకాః; వీరరసః ప్రధానం; కల్పితమితివృత్తం ప్రసిద్ధం వా.

వీథ్యాం కల్పితమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారరసస్య సూచనామాత్రసాహితా.

అంకే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః ప్రధానమ్.

ఈహామృగే మిశ్రమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః శృంగార రసస్యాభాసత్వమ్.

సంధిపంచకనిరూపణమ్.

అథ తేషాం సామగ్రీ నిరూప్యతే—

తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

'ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి' రితి

సంధిర్నామైకేన ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథానామవాంతర ప్రయోజనసంబంధః తత్రారంభబీజసంబంధో ముఖసంధిః; ప్రయత్న

వస్త్వాదిభేదా ద్రూపకభేదో నిరూపితః. అధునా వస్త్వేకదేశవిశేషభూతసంధ్యాదిస్వరూపం నిరూపయతి.—అథేత్యాదినా.

తత్ర సమ్మతివ్యాజేన సంధీనాం విభాగమాహ—ముఖమితి. సావమర్శా అవమర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమర్శో నిర్వహణం చేత్యర్థః.

ఏతేషాం సామాన్యలక్షణమాహ.—సంధిరితి. ప్రయోజనమత్ర త్రివర్గరూపం ఫలం. తచ్చ ధర్మార్థకామేష్వేకైకస్య స్వవ్యతిరిక్తాభ్యాం ద్వాభ్యాముపసర్జనాభ్యాం వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే కైవల్యే చ ద్వాదశవిధం. తదుక్తం—'ఫలం త్రివర్గ

బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయోస్సంబంధో గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకర్యోస్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమకార్యయోస్సంబంధో నిర్వహణసంధిః తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణాః,
ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః.
అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థాసమన్వితాః,
యథాసంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః' ఇతి.

అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్.

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

'ఔత్సుక్యమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయసే 3
ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః,

స్తచ్ఛద్మమేకానేకానుబంధి' చేతి. తేనైకేన ముఖ్యేనాన్వితానామితివృత్తఖండానామవాంతరైకప్రయోజనసంబంధస్సంధిరిత్యర్థః తదుక్తం—'ఏకకార్యాన్వితేష్వత్ర కథాంశేషు ప్రయోగతః, అవాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధిరిష్యతే' ఇతి అథావస్థార్థప్రకృతిసంబంధే ముఖాదిసంధయో జాయంత ఇత్యాహ—తత్రేతి.

అత్ర సమ్మతిమాహ—బీజేతి అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధిహేతవ ఇతి కేచిత్. కథాశరీరకారణానీతి భోజరాజాదయః. తద్విశేషాః పూర్వోక్తా బీజాదయః పంచ. ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యోపాయస్య పూర్వోక్తా ఆరంభాదయః పంచావస్థా భవంతి. తదుక్తం—'అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభి'రితి. తదేతదుభయసంబంధే పంచసంధయో జాయంత ఇత్యర్థః తత్ర సాధనత్వాద్బీజస్యాదావుపక్షేపః, సాధ్యత్వాత్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం బిందోస్తయోర్మధ్యే పతాకాప్రకర్యోస్తు బీజకార్యయోర్మధ్యే. యథాయోగం నివేశ ఇతి విజ్ఞేయం. తత్ర పతాకాయా వికల్పమాహ కోహళః తన్మతే పతాకాస్థానే 'అపతాకే నివేశస్స్యాద్బిందోర్బీజస్య వా క్వచి' దితిభావప్రకాశోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవస్థానాముద్దేశక్రమస్సామర్థ్యలబ్ధస్స ఏవ ఏవ

అవస్థాపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—ఔత్సుక్యేతి. కాలాక్షమత్వలక్షణోఽభిలాషప్రకర్ష ఔత్సుక్యం; మాత్రశబ్దో వక్ష్యమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్ఛేదకః, ఫలస్య త్రివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః క్షుద్రస్య. అత్ర ఫలగతం భూయస్త్వం లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్కించిదుచ్ఛూనత్వమారంభ ఇత్యర్థః.

ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా కార్యసంభవః. ౪
అపాయాభావతః కార్యనిశ్చయో నియతాప్తికా,
సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః ౫

అథ బీజాదిపంచకం నిరూప్యతే—

స్తోకోద్దిష్టః కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యనేకధా,
అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమ్ ౬
ప్రతిపాద్యకథాంగం స్యాత్పతాకా వ్యాపినీ కథా,

ఆరంభాదీనాం సర్వేషాం నాటక ఏవోదాహరణం భవిష్యతీతి లక్షణమాత్రమత్ర పరీక్ష్యతే—ప్రయత్నస్త్వితి. ఫలాప్రాప్తావితి సతి సప్తమీ. ఫలప్రాప్తావితి పాఠే విషయసప్తమీ. కార్యసంపాదనయోగ్యతా ప్రయత్న ఇత్యర్థః. 3

ఉపాయేతి ఉపాయేనాపాయశంకయా చ కార్యస్య సంభవః సంభావనా ప్రతిబంధకోపనిపాతేన శంక్యమానత్వం ప్రాప్త్యాశేత్యర్థః.

లక్షయతి—అపాయేతి. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిరిత్యర్థః. సమగ్రేతి. బాధకబాధనేన ఫలపర్యంతత్వాదార్థం ఫలాగమ ఇత్యర్థః. ౪-౫

అథార్థప్రకృతిపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—స్తోకేతి. స్తోకోద్దిష్టః స్వల్పోపక్షిప్తః, అనంతరమనేకధా మూలస్కంధశాఖాపలాశాదివన్నాయకోపనాయకప్రతినాయకభేదేన బహుధా విస్తారీ కార్యస్య త్రివర్గరూపస్య ఫలస్య యో హేతుస్తద్బీజమివ బీజం; తచ్చ క్వచిదాత్మాధీనసిద్ధేర్నాయకస్యాత్మోత్సాహాత్మకం, క్వచిదమాత్యాధీనసిద్ధేస్తదుత్సాహాత్మకం, క్వచిదుభయాధీనసిద్ధేరుభయోత్సాహాత్మకం చేతి ద్రష్టవ్యం. అత్రామాత్యగతోఽప్యుత్సాహో యాజకవ్యాపారో యజమానస్యేవ నాయకస్యైవ ఫలం జనయతీతి బోద్ధవ్యం. అవాంతరేతి అవాంతరార్థైరవాంతరప్రయోజనైః విచ్ఛేదే సామర్థ్యాత్పరమప్రయోజనస్యేతి భావః. తదవిచ్ఛేదకారణం బిందుః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఫలే ప్రధానే విచ్ఛిన్నే బీజస్యావాంతరైః ఫలైః, తస్యావిచ్ఛేదకో హేతుర్బిందురిత్యాహ కోహళః' ఇతి. ౬

ప్రతిపాద్యేతి. ప్రతిపాద్యకథాయాః ఫలోద్దేశప్రవృత్తత్వేన ప్రధానభూతాయాః రామాదినాయకవ్యాపారరూపాయా అంగం తత్సంబంధిత్వాదితి భావః. తదుక్తమాచార్యైః— 'ప్రధానం ఫలసంబంధి తత్సంబంధ్యంగమిష్యతే' ఇతి. తథాభూతా కథా. సుగ్రీవాద్యుపనాయకవ్యాపారరూపా పతాకా వ్యాపినీత్యనేన ప్రకరీవ్యవచ్ఛేదః. నను పతాకాయామపి పృథక్ఫలమిచ్ఛంతి శారదాతనయాదయః. సు

అవ్యాపినీ ప్రకరికా కార్యం నిర్వాహకృత్ఫలే. ౭

అథ ముఖం నిరూప్యతే.—

*ముఖం బీజసముత్పత్తిర్నానార్థరససంభవా,
అంగాని ద్వాదశైతస్య బీజారంభసమన్వయాత్ ౮

గ్రీవాదీనాం తథా దర్శనాత్. నైతన్న్యాయసహం; అంగానాం ప్రధానఫలేనైవ ఫలవత్త్వనియమాదితి చేన్నైష దోషః; దక్షిణేంద్రియకామస్యేత్యాదావంగభూతానామపి దధ్యాదీనాం ఫలసంబంధాంగీకారాత్, నన్వంగప్రధానఫలయోరేకాశ్రయత్వం దృష్టాంతే. దార్ష్టాంతికే తు న తథేతి వైషమ్యమితి చేన్నైవం; ఫలసంతుష్టస్యైవానుచరస్యార్థక్రియాకారిత్వేన తత్ఫలస్యాపి స్వామిఫలత్వాభిమానాత్. అవ్యాపినీతి. లఘుః ప్రకరః ప్రకరీ. గౌరాదిత్వాన్ఙీష్. తదుక్తం 'స్త్రీ స్యాత్కాచిన్మృణాల్యాదిర్వివక్షాపచయే య' దీతి యథా పుష్పాదిప్రకరః పరేషామేవ వేదికాదీనాం శోభాయై భవతి ఏవ మృతువర్ణన జటాయుశ్శ్రమణాదివృత్తాంతరూపా ప్రకర్యపి ప్రధానస్యైవ ఫలం జనయతి న పునస్స్వస్యేతి గ్రంథాంతరోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవ్యాపినీతి. విశేషనిషేధస్తు పతాకోక్తప్రతిపాద్యకథాంగత్వమాత్రాభ్యనుజ్ఞాపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. కార్యమితి. ప్రధానఫలనిర్వాహకోఽంతిమః కథావయవః కార్యమిత్యర్థః. ౭

ఇత్థమవస్థా అర్థప్రకృతయశ్చ నిరూపితాః. తదుభయయుగళపంచకసమన్వయసంభూతసంధిపంచకలక్షణం క్రమేణాహ—ముఖమిత్యాదినా. ఏతదేవలక్షణందశరూపకాదావప్యుక్తం. తత్ర నానాభూతానామర్థానాం ప్రయోజనానాం రసానాం చ హేతుర్బీజసముత్పత్తిర్ముఖసంధిరితి కశ్చిద్వ్యాచష్టే. నానార్థశబ్దస్య రసవిశేషణత్వమంగీకృత్యానేకప్రకారప్రయోజనరసహేతురిత్యన్యః. మతద్వయేఽపి సర్వేష్వపి రూపకేషు లక్షణానుగతిలాభాయార్థశబ్దస్య త్రివర్గవ్యతిరిక్తం ప్రయోజనజాతం వివక్షితం. అత ఏవోక్తముభాభ్యాం. తేనాత్రివర్గఫలే ప్రహసనాదౌ రసోత్పత్తిహేతోరివ బీజత్వమితి. భావప్రకాశకారస్తు—'యథా కామోపయోగ్యత్ర శృంగారో దృశ్యతే రసః, అర్థోపయోగీ వీరస్స్యాద్రౌద్రోఽపి స్యాత్క్వచిత్క్వచిత్. రక్షారూపేణ ధర్మార్థోపయోగీ కరుణో భవేత్. అద్భుతోఽపి మనః ప్రీతిప్రదత్వాత్కామ్యసాహ్యకృత్. తే భయానకబీభత్సహాస్యాః కావ్యేషు యోజితాః, తత్తన్నేతృమనోవృత్తివశాత్ప్రాయస్త్రివర్గగాః, ఇత్యనేన శృంగాదీరానాం యథాయోగం త్రివర్గోపయోగిత్వమంగీచకార. తన్మతేఽనేకవిధత్రివర్గలక్షణప్రయోజనకరసహేతుత్వం వివక్షితం. లక్షణాను

బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని,

'ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,
యుక్తిః ప్రాప్తి స్సమాధానం విధానం పరిభావనా,
ఉద్భేదభేదకరణాన్యన్వర్థాని యథాక్రమమ్ ౯

ముఖసంధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.

యథాక్రమమేతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజన్యాస ఉపక్షేపః బీజస్య బహూకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజసుఖాగమః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజసుఖదుఃఖహేతు ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా, గూఢబీజప్రకాశనముద్భేదః, బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం ఏతాని ద్వాదశముఖసంధేరంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్భేదసమాధానానామావశ్యకత్వమ్.

అథ ప్రతిముఖసంధిః:

* లక్ష్యాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమ్,
బిందుప్రయత్నానుగమాదంగాన్యస్య త్రయోదశ ౧౦

బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

ప్రతిముఖసన్ధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.

* విలాసః పరిసర్పశ్చ విధూతం శమనర్మణీ,

గతి రపి సులభైవ. యదత్ర యుక్తం తద్గ్రాహ్యం. అంగానాముత్పత్తిమాహ—అంగానీతి. ౮

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—అన్వర్థానీతి. న పృథగ్లక్షణాపేక్షేతి భావః. ౯

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిజానీతే—యథాక్రమమేతేషా మితి. కంటకశోధనమంగలక్షణానాం యథాయోగముదాహరణప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః. మిథః ప్రయోగక్రమో న వివక్షిత ఇతి వక్ష్యామః.

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్యేతి. కేనచిదంశేన లక్ష్యత్వ మపరేణాంశేనాలక్ష్యత్వం చేత్యర్థః, ప్రత్యంకనిబద్ధకార్యానుకూలానేకప్రయోజనమభేది

నర్మద్యుతిః ప్రగమనం నిరోధః పర్యుపాసనమ్,
వజ్రం పుష్పముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి. ౧౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం పరిసర్పః; అనిష్టవస్తువిక్షేపో విధూతం, అరత్యుపశమనం శమః; పరిహాసవచనం నర్మ; అనురాగోద్ఘాటనోత్థా ప్రీతిర్నర్మద్యుతిః; ఉత్తరోత్తరవాక్యైరనురాగభిజప్రకాశనం ప్రగమనమ్; ఛద్మనాహితాగమననిరోధనం నిరోధః ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనం; ప్రముఖనిష్ఠురవచనం వజ్రం; అనురాగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం, అనురాగహేతువాక్యరచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారం, ఏతేషాం మధ్యే పరిసర్పప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ గర్భసంధిః:—

గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహుః,
అస్యాప్త్యాశాపతాకానుగుణ్యేనాంగోపకల్పనమ్. ౧౨

పతాకాప్రాప్త్యాశానుగుణ్యేన గర్భసంధ్యంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

గర్భసన్ధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.

అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,
సంగ్రహశ్చానుమానం చ తోటకాధిబలే తథా,
ఉద్వేగసంభ్రమాక్షేపా ద్వాదశాంగాన్యనుక్రమాత్. ౧౩

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్మాచరణమభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను

కతిపయనివృత్తిర్లక్ష్యత్వం కతిపయానివృత్తిరలక్ష్యత్వం చేతి మతాంతరం. తాదృశస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రకాశనం ప్రతిముఖమితి. ౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధిమాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధౌ లక్ష్యాలక్ష్యతయా దృష్టనష్టస్య బీజస్యాపాయశంకానువృత్త్యా విచ్ఛేదానువృత్తే ర్ముహుః పౌనఃపున్యేనాన్వేషణం గర్భసంధిరితి. అత్ర పతాకాయా వైకల్పికత్వాత్తదభావపక్షేఽపి ప్రాప్త్యాశానియతైవ. పతాకాస్థానే తు బీజబిందోరన్యతరస్య నివేశ ఇత్యనుపదమేవోక్తమ్.

కీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం రూపం; ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధానముదాహృతిః; సంచింతితార్థప్రాప్తిః క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగిసమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగాదభ్యూహనమనుమానం; రోషసంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతిసంధానమధిబలం; అపకారిజనాద్భయముద్వేగః; శంకాత్రాసౌ చ సంభ్రమః, ఇష్టార్థోపాయానుసరణమాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధిబలాక్షేపాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ విమర్శసంధిః—

గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థస్యావమర్శనం,
హేతునా యేన కేనాపి విమర్శస్సంధిరిష్యతే,
నియతాప్తిప్రకట్యక్తైరంగాన్యత్ర త్రయోదశ. ౧౪

నియతాప్తిప్రకర్యానుగుణేన విమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని

విమర్శసన్ధ్యఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్.

తత్రాపవాదస్సంఫేటో విద్రవద్రవశక్తయః,
ద్యుతిః ప్రసంగశ్ఛలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,
ప్రరోచనం విచలన మాదానం తు త్రయోదశ. ౧౫

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపన మపవాదః; రోషసంభాషణం సంఫేటః; వధబంధాదికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతి ర్ద్రవః; విరోధశమనం శక్తిః; తర్జనోద్వేజనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం ప్రసంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తిప్రశంసనం వ్యవసాయః; క్రోధసంరబ్ధానామన్యోన్యవిషేపో నిరోధనం; సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం; కార్యసంగ్రహ ఆదానమ్

అథ సాంగం విమర్శసంధి మాహ—గర్భసంధావితి. యేన కేనాపి హేతునా క్రోధవ్యసనాదినా అర్థస్యావమర్శనం పర్యాలోచనం క్రోధవ్యసనాదిజన్యో గర్భనిర్భిన్నబీజార్థసంబంధః ఫలప్రాప్త్యవసాయాత్మకో విచారనిర్ణయో విమర్శ ఇత్యర్థః. తదుక్తమ్—'గర్భనిర్భిన్నబీజార్థసంబంధో వ్యసనాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ ఇతిస్మృతః' ఇతి. ౧౪—౧౫

† 'ప్రస్తుతోపయోగిసమాధానవచన' మితి పాఠాన్తరమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః—

'బీజవంతో ముఖాద్యర్థావిప్రకీర్ణా యథాయథమ్,
ఐకార్థ్య ముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్. ౧౬
ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యాదంగాన్యస్య చతుర్దశ,

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యేన నిర్వహణసంధేరంగానిచతుర్దశ ప్రతిపాదనీయాని

నిర్వహణసన్ధినిరూపణమ్.

*సంధిర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణమ్.   ౧౭
ప్రసాదానందసమయాః కృత్యాభాషోపగూహనమ్,
పూర్వభావోపసంహారౌ ప్రశస్తి శ్చ చతుర్దశ.   ౧౮

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపశమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరిభాషా; పర్యుపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః; దుఃఖప్రశమనం సమయః; లబ్ధస్థిరీకరణం కృతిః; ప్రాప్తకార్యానుమోదన మాభాషణం; అద్భుతార్థప్రాప్తిరుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వభావః; కార్యార్థోపసంప్రాప్తి స్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

అథ సాంగం నిర్వహణసంధిమాహ—బీజవంత ఇతి. సంసర్గేమతుప్; బీజయుక్తా ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాస్వం విప్రకీర్ణాః, నిజస్థానేషూపన్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో ముఖ్యోఽర్థః ప్రయోజనం యేషాం తేషాం భావస్తత్త్వం; యత్ర బీజయుక్తాముఖసంధ్యాద్యర్థాః పరమప్రయోజనసంబంధం లభంతే. స నిర్వహణసంధిరిత్యర్థః. అత్రోపక్షేపాదిషు యత్ర క్వచన కార్యకారణభావసద్భావస్తత్రైవ క్రమోఽంగీకర్తవ్యో న త్వన్యత్ర; వస్తుస్వరూపవిచారే క్రమాంగీకారే కారణాభావాత్ లక్ష్యేషువ్యుత్క్రమదర్శనాచ్చ. తదుక్తం—'వస్తునేతృరసాదీనామానుగుణ్యేన యోజయేత్, వివక్షితోఽత్ర నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః' ఇతి. న చ తేషాం ప్రధానవస్తుసంబంధ ఏవ నిబంధనీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యథాపి దోషాభావాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—'ఉపక్షేపాదయః ప్రబంధేష్వాధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవ్యాః. యథా సందర్భస్య శోభాయై భవం'తీతి. ౧౬-౧౮

ఏవం చతుష్షష్ట్యంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిపాదితాః.

ఏతేషాం షట్ ప్రయోజనాని సంభవంతివివక్షితార్థప్రతిపాదనం గోప్యార్థగోపనం, ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమృద్ధిశ్చమత్కారిత్వ, మితివృత్తవిస్తరశ్చేతి.

తత్రేతివృత్తం సూచ్యమసూచ్యం చేతి ద్వివిధం అసూచ్య మపి ద్వివిధం, దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః పంచవిధః తథోక్తం దశరూపకే—

'విష్కంభచూళికాంకాస్య ప్రవేశాంకావతారకైః' రితి.

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యోపసంహరతి—ఏవం చతుష్షష్టీతి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజనమాహ—ఏతేషామితి. అభినయరాగసమృద్ధిరితి. అభినయదర్శనేన సామాజికమనోరంజనసమృద్ధిరిత్యర్థః. నన్వేతేషాం ప్రయోజనకథన మనుపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలేనైవ ఫలవత్త్వనియమాదితి న వాచ్యం; తస్య దృష్టఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం. తదుక్తం శృంగారప్రకాశే— 'అంగానాం షడ్విధం హ్యేతద్దృష్టం శాస్త్రే ప్రయోజన' మితి.

ప్రయోజనానామేతేషాం లక్ష్యేషూదాహరణమూహనీయమిత్యుపేక్ష్య పునరపి వస్తునో ద్వేధా విభాగమాహ—తత్రేతివృత్తమితి ద్వితీయం ద్వేధా విభజతి—అసూచ్యమితి. తత్ర. నీరసోఽనుచితస్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరసభావనిరంతరః, ఇత్యాద్యయో ర్వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా. శ్రావ్యం చేత్యత్ర చ శబ్దః శ్రావ్యగతావాంతరభేదానుక్త మశ్రావ్యభేదం చ సముచ్చినోతి. శ్రావ్యం చ సర్వశ్రావ్యం చేతి ద్వేధా. ద్వితీయం చ జనాంతికమపవారితం చేతి ద్వేధా. ఏతేషాం లక్షణం తు— 'సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యాదశ్రావ్యం స్వగతం మతం' 'త్రిపతాకకరేణాన్యానపవార్యాంతరా కథాం, అన్యోన్యామంత్రణం యత్స్యా త్తజ్జనాంతే జనాంతికం. రహస్యం కథ్యతేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽపవారిత' మితి. త్రిపతాకగ్రహణం పతాకస్యాప్యుపలక్షణార్థం. తదుక్తం తద్వేదిభిః—'త్రిపతాకః పతాకశ్చ గండశ్రోత్రం గతః కరః, జనాంతికే రహస్యే చ దోషే శ్రవసికీర్తితః' ఇతి. లక్షణం త్వనయోస్సంగీతరత్నాకరే— 'తర్జనీమూలసంలగ్నకుంచితాంగుష్ఠకో భవేత్,పతాక స్సంహతాకారః ప్రసారితతలాంగు

విష్కమ్భః.

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః ౧౯
సంక్షేపార్థస్తు విష్కమ్భో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,

స ద్వివిధః, శుద్ధస్సంకీర్ణశ్చేతి కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధః, సంస్కృతప్రాకృతమిశ్రితస్సంకీర్ణః.

అథ చూలికా—

* అన్తర్యవనికాసంస్థైశ్చూలికార్థస్య సూచనా. ౨౦

యత్ర నేపథ్యగతైః పాత్రైరర్థస్సూచ్యతే సా చూలికా.

అథాంకాస్యమ్—

* అంకాంతపాత్రైరంకాస్య ముత్తరాంకార్థసూచనా,

లిః, స ఏవ త్రిపతాకస్స్యాద్వక్రితానామికాంగుళి' రితి. విష్కమ్భేత్యాదిశ్లోకశేషః పునః—'అర్థోపక్షేపకైస్సూచ్యం పంచభిః ప్రతిపాదయే' దితి. ప్రథమాంకే ప్రస్తావనానంతరం విష్కమ్భంకుర్యాదితి భోజరాజః, అన్యత్రాంకద్వయమధ్య ఇత్యన్యే.

మతద్వయమప్యంగీకృత్య తల్లక్షణమాహ—వృత్తేతి. 'వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథాసూచక ఇత్యర్థః. సంక్షేపార్థః సంక్షేపైకప్రయోజనకః, మధ్యపాత్రైరైకేనానేకేన వా ప్రయోజితః, తత్రైకమధ్యపాత్రోఽనేకమధ్యపాత్రశ్చేతి శుద్ధోద్వివిధః. నీచమిశ్రస్తు సంకీర్ణ ఏకవిధః. తదుక్తం—'ఏకానేకకృత శ్శుద్ధః సంకీర్ణో నీచమధ్యమై' రితి తత్ర సంకీర్ణేఽపి మధ్యపాత్రసంభవాత్తత్ప్రయోజితత్వం న విహన్యతే. అతఏవ నాత్ర నాయకపాత్రప్రవేశ ఇతి వేదితవ్యమ్.

చూలికాం లక్షయతి—అంత రితి. అంతః ప్రధానా యవనికా అంతర్యవనికా, తత్ర సంస్థా యేషాం తైః, యవనికాంతర్వర్తిభిరప్రవిష్టరంగై రిత్యర్థః. ౧౯-౨౦

విశేష్యమధ్యాహృత్య వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

అంకాస్యం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రైరుత్తరాంకార్థసూచ్యతే తదంకాస్యమ్.

అథ ప్రవేశకః—

వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౧
ప్రవేశకస్తు నాద్యేఽంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,

నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేఽంకే నయుక్తః

అథాంకావతారః—

యత్ర స్యాదుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః ౨౨
అసూచితాంకపాత్రం తదంకావతరణం మతం,
ఏభిస్సూచ్యం సూచయిత్వా దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయేత్.

తత్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతే:—

* ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యాప్తిపురస్కృతః,

యత్ర కుత్రాప్యంకాంతపాత్రైరితి శంకాంకురముత్పాటయన్ వ్యాచష్టే—యత్ర పూర్వేతి.

ప్రవేశకం లక్షయతి—వృత్తేతి. నీచపాత్రైశ్చేటీప్రముఖైరేకేనద్వాభ్యాంబహుభిర్వా మధ్యమా సంకీర్ణై ర్వృత్తవర్తిష్యమాణానాం, పూర్వోత్తరాంకశేషాణామేవేత్యర్థః.

అత ఏవాస్య విష్కంభవత్ప్రథమేఽంకేన ప్రవేశ ఇత్యాహ—నాద్యేఽంక ఇతి. ౨౦

అంకావతారం లక్షయతి—యత్రస్యా దితి పూర్వోత్తరాంకార్థయో ర్విష్కంభాదివిచ్ఛేదేన న భావ్యమితి భావః. అసూచితేతి. పూర్వాంకవర్తినామేవ పాత్రాణామత్రానుప్రవేశాన్న తత్సూచనమితి భావః. 'అంకాభ్యంతరభావిత్వమంకాస్యాంకావతారయోః, భవేదంకబహిర్భావో విష్కంభే చ ప్రవేశకే. ఉభయం చూళికాయాం తు యథాయోగమితి స్థితి' రితి. ౨౨-౨౩

దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయే, దిత్యుక్తం. తత్ర కీదృశోఽంకః? ఇత్యాకాంక్షాయామాహ—తత్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేన సాక్షా న్నిర్దిశ్యమానం నేతృచరితం

అంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః. ౨౮

అథాముఖం నిరూప్యతే—

*సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం,

నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందువ్యాప్తిపురస్కృతః, బిందుసూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానాప్రకారార్థానామనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశవిశేషాదీనాం 'రసానామంగభూతానామంగినో వా రసస్య చ, న చాతిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసం వాన తిరోదధ్యాద్వస్త్వలంకార లక్షణై' రిత్యుక్తరీత్యా పరస్పరానుపమర్దినా మాశ్రయః. అత్రాంకే—'దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిప్లవం, సంరోధం భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనం. అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్, నాధికారివధః క్వాపి త్యాజ్య మావశ్యకం న చ. అధికారివధస్యాపి క్వచిత్సాక్షాత్కల్పనార్హతా, అర్వా కృత్రికారాత్స పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది, నాయకస్య యదేకాహచరితప్రతిపాదకః, ఏకప్రయోజనాక్లిష్టస్తత్రైవాసన్ననాయకః విదూషకాదిభిః పాత్రైర్యోజ్యస్త్రిచతురైరపి, సమస్తపాత్రనిష్క్రమావసానోఽంకోఽభిధీయతే' ఇత్యాదిప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతిరనుసరణీయా. ౨౮

ఏవం సూచ్యాసూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదకమంకవిష్కంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాపి కావ్యార్థస్య సూచికా భారతీవృత్తిర్నిరూపణీయా. తస్యాశ్చత్వార్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీథిః ప్రహసనం చేతి. తత్ర వీథిప్రహసనయోః ప్రాయేణ ప్రబంధాదావనుదాహరణేన కృతాకృతత్వాద్దశరూపకమధ్యేప్రాధాన్యేనాపి పఠితత్వాచ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమార్గేణ తత్రైవ భవిష్యతీత్యుపేక్ష్యాల్ప వక్తవ్యాం ప్రరోచనాముదాహరణసమయ ఏవ దర్శయిష్యన్ సంప్రతిసాఙ్గస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర పురుషవిశేషప్రయోజ్యః సంస్కృతప్రధానో వాగ్వ్యాపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతౄణాం ప్రవృత్త్యున్ముఖీకరణం ప్రరోచనా. తదుక్తం—భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నటాశ్రయః, ఉన్ముఖీకరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచ'నేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్, ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖమి త్యపరే. అస్యైవ పర్యాయః ప్రస్తావనేతి దశరూపకకారః. తన్మతానుసారేణ లక్షణ

స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్తదాముఖమ్. ౨౫
ప్రస్తావనా వా యత్ర స్యాత్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకమ్,
ప్రయోగాతిశయశ్చేతి త్రీణ్యంగాన్యాముఖస్య తు. ౨౬

ఆముఖాఙ్గస్వరూపనిరూపణమ్

ఏషామంగానాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

స్వేతివృత్తసమం వాక్యమర్థం వా యత్ర సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః. ౨౭
ప్రస్తూయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,

మాహ—సూత్రధార ఇతి. ద్వావత్ర సూత్రధారౌ. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః, ఇతరస్తు నటస్థాపకాద్యపరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రవర్తకః. అత్ర తు నటీమారిషాదిసంభాషణాదయమేవ వివక్షితః. అస్య గృహిణీ నటీ, మారిషః పారిపార్శ్వకః, నర్మసచివో విదూషకః ఏతేషాం లక్షణాని భావప్రకాశే—'ఆసూత్రయన్ గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదితః. చతురాతోద్యభేదజ్ఞా తత్కలాసు విశారదా, కరణాభినయజ్ఞా చ సర్వభాషావిచక్షణా. నటానుయోక్త్రీ కృత్యేషు నటస్య గృహిణీ నటీ, భరతేనాభినీతం యో భావం నానారసాశ్రయం. పరిష్కరోతి పార్శ్వస్థః స భవేత్పారిపార్శ్వకః, తదాత్వప్రతిభో నర్మచతురశ్ఛేదప్రయోగవిత్. వేదవిన్నర్మవాదీ యో నేతుస్స స్యాద్విదూషకః' ఇతి. స్వకార్యమభిమతరూపకప్రయోగేణ పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యార్థరూపం వస్త్వాదిచతుష్టయం తదాక్షేపిణ్యా ఉభయప్రతిపాదకయేత్యర్థః. అత ఏవ చిత్రోక్త్యా నాట్యాదికం యద్రూప్యతే తదాముఖమిత్యర్థః. తదుక్తం—'పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యార్థం స్థాపయేన్నటః. దివ్యమర్త్యే స తద్రూపో మిశ్రమన్యతరస్తయోః, సూచయేద్వస్తు బీజం వాముఖం పాత్రమథాపి వా' ఇతి. స్థాపకో దివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మర్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వా మిశ్రం వస్తూభయోరన్యతరో భూత్వా సూచయేదిత్యర్థః. ౨౫-౨౬

అథాముఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి. పాత్రం కర్తృ: సూత్రిణస్సూత్రధారస్య వాక్యమర్థం వాక్యార్థం వా. ౨౭

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తూయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంచి దుపాదాయేతి వచనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాదేర్గుణవర్ణనయా ఆసన్నప్రవేశపాత్రసామ్యేనేతి భావః.— 'ప్రకటితరామాంభోజః కౌశికవాగ్లక్ష్మణానందీ, సురచాపనమనహేతో రయ మవతీర్ణ

ప్రవిశేత్సూచితం పాత్రం యత్ర తత్స్యాత్ప్రవర్తకం ౨౮
ఏషోఽయమిత్యుపక్షేపాత్సూత్రధారప్రయోగతః,
పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౨౯
వీథ్యంగాన్యాముఖాంగత్వాదుచ్యంతేఽత్ర స్వభావతః,
ఉద్ఘాత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం ౩౦
వాక్కేళ్యధిబలే గండమవస్యందితనాళికే
అసత్ప్రలాపవ్యాహారమృదవాని త్రయోదశ ౩౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపేణ ప్రశ్నోత్తరమాలారూపేణ చోద్ఘాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

*యత్రైకత్ర సమావేశాత్కార్యమన్యత్ర సిద్ధ్యతి,
వస్తునోఽన్యత్ర వా యత్స్యాద్ద్వేధాఽవలగితం మతం. ౩౨

అన్యకార్యచ్ఛద్మనా అన్యకార్యకరణం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్రకృతకార్యసిద్ధిశ్చ; అసద్భూతం మిథస్స్తోత్రం ప్రపంచః; త్రిగతం ద్వివిధం; పూర్వరంగాంగం ప్రస్తావనాంగం చేతి, పూర్వరంగే నటాదిసల్లాపోఽత్ర తు సామ్యాదనేకార్థయోజనం త్రిగతం ప్రియైస్సదృశైర్వాక్యై

శ్శరత్సమయః' ఇత్యత్ర రామలక్ష్మణవిశ్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశకథనాత్ప్రవర్తకం. ౨౮

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి ఏతదిదమోరన్యతరశబ్దప్రయోగేణోపక్షేపాదిత్యర్థః. ౨౯

నన్వనంతరముద్ఘాత్యకాదీని వీథ్యంగాన్యుచ్యంతే, కథం తేషామాముఖే సంగతిరిత్యాశంక్యోభయేషామంగానామభేదాదవిరోధ ఇతి సంగమయన్నాహ—వీథ్యంగానీతి. న చైవం వీథ్యాముఖయోరంగినోర్నామమాత్రభేద ఇతి శంకనీయం. వీథ్యాం కథోద్ఘాతాదివిశేషాంగవికలత్వం సూత్రధారాదిసంబంధవైధుర్యం ఉద్ఘాత్యకాదిసర్వాంగావశ్యకత్వం పాత్రికప్రాధాన్యం చ ఆముఖే పునరేతద్వైరూప్యమిత్యనయోరత్యంతవిలక్షణత్వాత్. అథ సాధారణాంకాన్యుద్దేశపూర్వకం లక్షయతి.—ఉద్ఘాత్యకేత్యాదినా.

అన్యోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యాయశ్చేత్యేవమేకా మాలా. ప్రశ్నోత్తరం చేతి ద్వితీయా. ద్వేధాఽవలగిత మిత్యాహ—అన్యకార్యేతి. పూర్వత్ర

రప్రియైర్విలోభనం ఛలం సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్కేళిర్ద్వివిధా స్పర్ధయాఽన్యోన్యవాక్యాధిక్యమధిబలం. సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధిగండం. రసవశాదుక్తాన్యథావ్యాఖ్యానమవస్యందితం. సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళికా. అసంబంధకథాప్రాయః ప్రలాపోఽసత్ప్రలాపః. అన్యార్థం హాస్యలోభకరం వచనం వ్యాహారః. దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృదవం ఏతేషాం మధ్యే యథాసంభవం కానిచిత్ప్రస్తావనాయాం ప్రయోక్తవ్యాని

ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్నపూర్వకత్వ ముత్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థః. ఆసద్భూతం పారదార్యాదిప్రసంగేన దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు స్తోత్రం హాస్యేన విశింషంతి- 'ఆసద్భూతం మిథస్తోత్రం ప్రపంచో హాస్యకృన్మతః' ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం తత్రైకం పూర్వరంగాంగ మపర మాముఖాంగ మితి వివించ న్నుభయోః క్రమేణ లక్షణ మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాదిగ్రహణాత్పారిపసూత్రధారౌ గృహ్యేతే తదుక్తం భావప్రకాశే పూర్వరంగప్రస్తావే—'సూత్రధారో నటశ్చైవ తథా వై పారిపార్శ్వకః, సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్మృత' మితి. అత్ర త్వితి. ప్రస్తావనాయాం. సామ్యాదితి. శబ్దసామ్యాదిత్యర్థః. తదుక్తం దశరూపకే—'శ్రుతిసామ్యాదనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయాలాపః పూర్వరంగే తదిష్యతే' ఇతి. ఛలం వ్యక్తం, సాకాంక్షస్యేతి. నివర్తనం 'ఉపరిప్రస్తుత మేన్నమశ్నివా'యేతివదితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యుక్తిః రుక్తిప్రత్యుక్తిః. అత్ర ద్విస్త్రిరితి శేషం ప్రాంచః పూరయంతి. అన్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశకవాక్యాధిక్యమిత్యర్థః. సహసోదితమవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; అర్థభేదేన ప్రస్తుతోపయోగిగండమితి కేచిత్. తదుక్తం—'గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహసోదిత' మితి. రసవశాదితి. ఉక్తేన సంబధ్యతే న తు వ్యాఖ్యానేన. సోపహాసేతి. నిగూఢో గోపితో బాహ్య ఆభ్యంతరో వా ముఖ్యార్థో యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంతర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుక్తం విదగ్ధముఖమండనే—'వ్యక్తీకృత్య కమప్యర్థం స్వరూపార్థస్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యాంతరావర్థౌ కథ్యేతే సా ప్రహేళి' కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వాపో న్మాదశైశవాదిప్రయుక్త ఇతి శేషః. అత ఏవ నాయమసంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థమిత్యర్థాంతరోద్దేశేన హాస్యప్రలోభకారీత్యర్థః. దోషాణామితి. వైపరీత్యస్యాప్యుపలక్షణమేతత్. తదు

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర—

నాటకమ్

సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శసంహృతైః,
పూర్ణం ప్రకృతిరన్యేషామాధికారికవృత్తవత్. 33
వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతమ్. 34

తత్ర నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

నాందీస్వరూపనిరూపణమ్.

అర్థతశ్శబ్దతో వాపి మనాక్కావ్యార్థసూచనమ్,

క్తం—'దోషా గుణాగుణా దోషా యత్ర స్యుర్మృదవం హి త'దితి. ఏతేషా మంగానాం కార్త్స్న్యేన ప్రయోగనిర్బంధో నాస్తీత్యాహ—ఏతేషామితి.

రూపకోపోద్ఘాతరూపాం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపకస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. తత్ర సర్వప్రకృతిత్వేన ప్రధానస్య నాటకస్య స్వరూపమాహ—సాంగైరితి. యత్రేత్థమిదం కర్తవ్యమితి కృత్స్నాంగోపదేశాభావే అన్యతస్సిద్ధాంగాకాంక్షాయాం తద్వదిదం కర్తవ్యమిత్యతిదేశేన యత్రానుపదిష్టాంగపరిపూరణం సా వికృతిః. యథైంద్రాగ్నాదిః. తద్వదత్రాపి సంధిపంచకాంగాదికృత్స్నోపదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన వికృతిభూతానాం ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేతదాహ—ప్రకృతిరన్యేషామితి. ఫలస్వామ్యమధికారః; తద్వా నధికారీ. అధికారేణాధికారిణావా నిర్వృత్త మాధికారికం ప్రధానం. వృత్తశబ్దేనాత్ర ప్రఖ్యాతముచితం చేతి వృత్తం వివక్షితం. తదుక్తమిత్యర్థః. ప్రధానమిత్యనేన రసాంతరాణా మంగత్వేనానుప్రవేశస్సూచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రామాయణాదిప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాత్తో రాజర్షిర్దివ్యో వా. తదుపేతం నాటకం. ఏవమేవోక్తం దశరూపకే—'అభిగమ్య గుణైర్యుక్తో ధీరోదాత్తః ప్రతాపవాన్, కీర్తికామో మహోత్సాహ స్త్రయ్యా స్త్రాతా మహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షిర్దివ్యోవా యత్ర నాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం వృత్తమత్రాధికారికం. యత్తత్రానుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయే'దితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదౌ కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ కర్మవిశేషః. తదుక్తం—'యస్మాన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి

యత్రాష్టభిర్ద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా.
ద్వావింశత్యా పదైర్వాఽపి సా నాన్దీ పరికీర్తితా. 35

నాటకాదిరూపకాణా మాదౌ విహితం పద్యం నాందీత్యుచ్యతే. వేణీసంహారే ఽష్టపదా నాందీ. అనర్ఘరాఘవే ద్వాదశపదా. బాలరామాయణే ద్వావింశతిపదా. కైశ్చిన్నాంద్యాం పదనియమోనాభ్యుపగతః నాంద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ రంగప్రసాధనపురస్సరం భారతీవృత్త్యాశ్రయణేన శ్లోకైః కావ్యార్థస్సూచనీయః. తథోక్తం దశరూపకే:—

'రంగం ప్రసాద్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః,
ఋతుం కంచి దుపాదాయ భారతీం వృత్తిమాశ్రయేత్' ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటకస్యైవ ముఖ్యా—

పూర్వరంగస్య కీర్తితః' ఇతి. తస్య ప్రత్యాహారాదీని ద్వావింశతిరంగాని. తన్మధ్యేఽవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—'యద్యప్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథాప్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే' ఇతి. అత స్తత్స్వరూపం నిరూప్యత ఇత్యాహ—తత్రేతి. నాందీతి.'చంద్రనామాంకితా ప్రాయో మంగళార్థపదోజ్జ్వలా, ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వా ప్రకల్ప్యతే' ఇత్యాదివిశేషోఽన్యత్ర ద్రష్టవ్యః. 33—35

ఆసాధారణత్వమస్యా నివారయన్వ్యాచష్టే—నాటకాదీతి. స్పష్టమన్యత్.

అనంతరకర్తవ్యమాహ—నాంద్యంతరమితి. సూత్రధారేణ ద్వితీయేన రంగప్రసాధనం నామ సభాపతావుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాంప్రదాయికసంపాదితో యవనికాపగమావిష్కృతపాత్రవిశేషప్రకీర్ణపుష్పాంజలిపరిష్కృతో నృత్తగీతవాద్యవిశేషప్రయోగః, కేవలగీతవాద్యవిశేషప్రయోగో, గీతాదేరేకైకశః ప్రయోగో వా. ఏతచ్చ 'సంగీతజ్ఞైర్బుధైస్సార్థం నాయకే ప్రేక్షకే స్థితే; ప్రవిశ్య రంగభూమిం తే తిష్ఠంతస్సాంప్రదాయికాః' ఇత్యాదినా సంగీతరత్నాకరే ప్రపంచితం. తదపేక్షాయాం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. భారత్యా లక్షణ ముక్తం. అత్రార్థే సంవాద మాహ—రంగమితి. అత్ర స్వోక్తిసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థసూచనభారతీవృత్త్యాశ్రయణయో రుద్దేశ్యవిధేయభావవైరూప్యం ఫలభేదాభావా న్న దోషాయేతి ద్రష్టవ్యం.

అథ ప్రకరణమ్—

*ఉత్పాద్యేనేతివృత్తేన ధీరశాంతప్రధానకమ్,
శేషం నాటకతుల్యాంగం భవేత్ప్రకరణం హి తత్. ౩౬

అథ భాణః—

*భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసౌభాగ్యసంస్తవైః,
సూచ్యతే వీరశృంగారౌ విటేన నిపుణోక్తినా ౩౭
కల్పితేనేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్రవర్ణనమ్,
ఏకోఽంకో ముఖనిర్వాహౌ యత్ర భాణస్స సమ్మతః ౩౮

'నాటకేఽంకా న కర్తవ్యాః పంచ న్యూనా దశాధికాః' ఇతి. అస్యాస్సామగ్ర్య అసాధారణత్వమాహ—ఏషేతి· ముఖ్యా నియతేత్యర్థః.

ప్రకరణం లక్షయతి—ఉత్పాద్యేనేతి. ఇతివృత్తేనోపలక్షితం శేషం వస్తు. నాటకతుల్యాన్యంగాన్యాముఖాదీని యత్ర తత్తథోక్తం ఆయమతిదేశో యథాయోగ ముత్తరత్రాప్యనుషంజనీయః. ధీరశాంతప్రధానకమిత్యత్ర ప్రధానగ్రహణముద్దేష్టవ్య ధర్మాంతరసూచకం. తాని చ దశరూపకే—'అథ ప్రకరణే వృత్త ముత్పాద్యం లోకసంశ్రయం, అమాత్యవిప్రవణిజామేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం సాపాయం ధర్మకామార్థతత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరసాదికం' విపదంతరి తార్థసిద్ధిస్సాపాయః; కించ 'త్రేధాఽత్ర నాయికా జ్ఞేయా కులస్త్రీ గణికోభయం, తద్వశాద్రూపకం త్రేధా తృతీయం ధూర్తసంకులం గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే కులస్త్రీ సంస్కృతం తథా' ఇతి. వికృత్యంతరాపేక్షయా సంధ్యాదీనాం ప్రకర్షేణ కరణాత్ప్రకరణం. ౩౬

భాణం లక్షయతి.—భారతీతి. శౌర్యసౌభాగ్యయోస్సంస్తవైః ధూర్తాః ద్యూతకరాదయః తేషాం చారిత్రం స్వేనాన్యేన వాఽనుభూతమితి శేషః. స్పష్టమన్యత్. 'ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్మిన్ కుర్యాదాకాశభాషితం, అన్యేనానుక్తమప్యన్యో వచశ్శ్రుత్వేవ యద్వదేత్. ఇతి కింభణసీత్యేతద్భవేదాకాశభాషితం, లాస్యాంగదశకం చాత్ర యోజ్యం గేయపదాదికం· భావప్రకాశికాద్యేషు తత్ప్రపంచః పరీక్ష్యతాం, అత్రోపరమ్యతేఽస్మాభిరతివిస్తరభీరుభిః' యత్రైక ఏవ విటస్స్వకృతం పరకృతం వా భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణతి స భాణః. ౩౭-౩౮

అథ ప్రహసనమ్ —

"యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్ణనం భాణవన్మతమ్,
హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవేత్ప్రహసనం హి తత్. ౩౯

తచ్చ త్రివిధం శుద్ధం, వైకృతం, సంకీర్ణం చేతి తత్ర శుద్ధమ్ —

* పాషండవిప్రప్రభృతిచేటీచేటసమాకులమ్,
వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యవచోఽన్వితమ్ ౪౦

అథ వైకృతమ్ —

కాముకాదివచోవేషైః షండకంచుకితాపసైః,
ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్ప్రకీర్త్యతే. ౪౧

అథ సంకీర్ణమ్ —

యద్వీథ్యంగైస్సమాకీర్ణం సంకీర్తనం ధూర్తసంకులమ్

అథ డిమః—

"యత్ర వస్తు ప్రసిద్ధం స్యాద్వృత్తయః కైశికీం వినా,

ప్రహసనం లక్షయతి.—యత్రేతి. హాస్యవచః ప్రచురత్వాదిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర శాక్యశ్రోత్రియాదివేషభాషావిశిష్టం శుద్ధం; విటాకాముకవృద్ధకంచుకిప్రముఖవచోవేషానుకారి వైకృతం; వీథ్యంగవిశిష్టం ధూర్తచేష్టితసంకులం సంకీర్ణం.

తదేతత్త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి—తచ్చేత్యాదినా.

తత్ర శుద్ధమాహ—పాషండేతి. పాషండాశ్శాక్యాదయః విప్రాజాతిమాత్రోపజీవినోఽత్యంత మృజవో వా ప్రభృతిపదేన తాదృశా ఏవ వైశ్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్యాదయో లక్షితచరాః ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావభూతైరేతైస్సమాకులం వేషభాషాదిసహితమితి. అర్థాదేతేషామేవేతి గమ్యతే. ౪౦

వికృతమాహ—అథేతి. కాముకాదయో భుజంగాద్యాః, తేషాం వచోవేషా యేషాం తైస్తథోక్తైః. తథా షండకంచుకితాపసైస్తద్వేషభాషాయుక్తైరేవాన్వితమితి శేషః. ౪౧

సంకీర్ణమాహ—యదితి. వీథ్యంగైరుద్ఘాత్యకాదిభిః, ధూర్తాశ్చోరద్యూతకరాదయః.

డిమం లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహాదయః. వృత్తయః కైశికీవర్జాస్తిస్రః రసా దీప్తా ఏవ. అత ఏవోక్తం—'శృంగారహాస్యవిధురై రసైర్దీప్తైర్నిరంతరః' ఇతి. అపశ్యాంతరసస్య ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి భావః. రౌద్రః స్థాయిత్వేన

నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహోరగాః. ౪౨
భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్యంతముద్ధతాః,
హాస్యశృంగారరహితా రసా రౌద్రప్రధానకాః ౪౩
చత్వారోఽంకాస్సంధయశ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
మాయేంద్రజాలసంగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహాదయః,
శేషం నాటకవత్సర్వం స డిమః పరికీర్త్యతే. ౪౪

అథ వ్యాయోగః —

*యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం స్యాదుద్ధతో నాయకో మతః,
గర్భావమర్శరాహిత్యం డిమవద్రసపోషణమ్,
ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః. ౪౫

అథ సమవకారః —

**యత్రాముఖం నాటకవత్సంధయో మర్శవర్జితాః,
నేతారో ద్వాదశ పృథగ్ఫలా దేవాసురాదయః. ౪౬

ప్రధానం యేషాం తే రౌద్రప్రధానకాః, మర్శో విమర్శః, మాయాదయోఽనుభావాః. తత్ర మాయేంద్రజాలయోర్లక్షణం భావప్రకాశే.—'సద్రూపోద్భావనా మాయా స్వత ఏవాసతః పురా, అథ వాఽన్యపదార్థానామన్యథాకృతిరేవ వా. అదేశకాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః మంత్రౌషధాదిభిస్సోఽయమింద్రజాల ఇతీరితః, ఇతి చంద్రగ్రహాదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేనోల్కానిర్ఘాతాదయో గృహ్యంతే. గతమన్యత్. 'డిమ సంఘాతే' ఇతి ధాతోః నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్మకత్వాడ్డిమ ఇతి ధనికః. ౪౨-౪౪

వ్యాయోగం లక్షయతి.—యత్రేతి శాంతశృంగారహాస్యరహితా రౌద్రప్రధానకాష్షడ్రసాః కైశికీవర్జమితరవృత్తయశ్చేత్యేతడ్డిమవద్రసపోషణమిత్యతిదేశేన లభ్యతే. అస్త్రీనిమిత్తోఽత్ర మహారణః తదుక్తం—'అస్త్రీనిమిత్తసంగ్రామో జామదగ్న్యజయో యథే' తి. వ్యాయుజ్యంతేఽస్మిన్బహవః పురుషా ఇతి వ్యాయోగః. ౪౫

సమవకారం లక్షయతి —యత్రేతి. 'శేషం నాటకతుల్యం౯' మిత్యతిదేశానుషంగాదేవానుపదిష్టాముఖాద్యఖిలాంగలాభేఽప్యత్రాముఖం నాటకవదిత్యతిదేశో రూపకాణామిదమావశ్యకమితి సూచనాయేతి ద్రష్టవ్యం. ఏకకార్యాణామపి నాయకానాం పయోధిమథనే సుధాలక్ష్మీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్వాఽఽహ —నేతార ఇతి. వీరప్రధానా ఇత్యనేన శృంగారాదీనామంగత్వేనానుప్రవేశః, అత ఏవాత్ర మందశృం

వీరప్రధానాశ్చ రసాస్త్రయోఽంకాస్తేషు చ క్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవారికృతాస్స్యుః కపటాస్త్రయః. ౪౭
పురరోధరణాగ్న్యాదినిమిత్తా విద్రవాస్త్రయః,
ధర్మార్థకామానుగుణాస్త్రిస్రశ్శృంగారరీతయః. ౪౮
ప్రథమేఽంకే నిబద్ధవ్యా కథా యామత్రయావధిః,
యామావధిర్ద్వితీయేఽంకే తృతీయేఽంకేఽర్ధయామికా,
అసౌ సమవకారస్స్యాద్వీథ్యంగైః కైశ్చిదన్వితః. ౪౯

అథ వీథీ.—

యత్ర భాణవదంగానాం క్లృప్తిర్వృత్తిస్తు కైశికీ,
శృంగారః పరిపూర్ణత్వాత్సూచనీయోఽతిభూయసా,

శిష్ట్యోవృత్తయశ్చేతి గమ్యతే. త్రయోఽంకా ఇతి. ప్రథమేఽంకే ముఖప్రతిముఖయోః ద్వితీయే గర్భస్య తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రష్టవ్యః. అంకత్రయే కపటవిద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబంధ ఇత్యాహ—తేషు చ క్రమాదితి. కపటో నామ మోహః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'కపటస్య స్వరూపం తు భ్రమో మోహాత్మకః స్మృత' ఇతి. స చ నిమిత్తానురోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ.—వస్తుస్వభావేతి. 'వస్తుస్వభావకపటః క్రూరసత్త్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్నివర్షవాతాదిసంభవః. శత్రుజః కపటస్తత్ర సంగ్రామాదిసముద్భవః' కపటజన్యం పలాయనం విద్రవః; సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ—పురరోధేతి. పురరోధరణాదినిమిత్తోఽరికృతో విద్రవః; అగ్న్యాదినిమిత్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాళవ్యాఘ్రాదినిమిత్తో వస్తుస్వభావకృతో విద్రవః; వ్రతాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థప్రాప్తిహేతురర్థశృంగారః; పరదారసురాపానాదిసుఖలలితః కామశృంగారః. అంకత్రయవర్తినో వస్తునః కాలనియమమాహ.—ప్రథమేఽంక ఇత్యాది. యథాలాభముద్ఘాత్యకాదీనామనుప్రవేశ ఇత్యాహ.—వీథ్యంగైరితి. సమన్తాదవకీర్యంతేఽస్మిన్నర్థా ఇతి సమవకారః; శేషం స్పష్టమ్. ౪౬-౪౯

వీథీం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఏకోఽంకో ముఖనిర్వహావిత్యాదికో భాణవదిత్యతిదేశలభ్యః. విశేషమాహ—వృత్తిరిత్యాదినా. శృంగారోఽతిభూయసా సూచనీయ ఇత్యనేన రసాంతరాణామత్యల్పశస్సూచనం గమ్యతే. ఉద్ఘాత్యకాదీని ప్రస్తావనాయాముక్తాని. యత్రైవం సా మగ్రీ సా వీథీ. వీథీవదంగానాం మార్గవత్పఙ్క్తివద్వావస్థా. ఏకపాత్రేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఽత్రాన్యతోఽవగంతవ్యః. ఇదము

ఉద్ఘాత్యకాదీన్యంగాని సా వీథీ వీథివన్మతా. ౫౦

అథాంకః —

' యత్రేతివృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,
స్త్రీణాం విలాపో వాగ్యుద్ధం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
భాణవత్సంధివృత్త్యాది స ఉత్సృష్టోఽంకసంజ్ఞితః. ౫౧

అథేహామృగః.—

* మిశ్రమీహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికమ్,
మర్త్యదివ్యౌ చ నియమాన్నాయకప్రతినాయకౌ. ౫౨
ధీరోద్ధతౌ స్త్రియం దివ్యాం హర్తుకామౌ చ కాముకౌ,
అనథం యుద్ధమన్యోన్యమాభాసరసయోస్తయోః ౫౩

ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరీత్యనుసారేణ.

వ్యత్రానుసంధేయమ్.—'అస్యాం ప్రాయేణ లాస్యాంగదశకం యోజయేన్నవా, సామాన్య పరకీయా వా నాయికాఽత్రానురాగిణీ. వీథ్యంగప్రాయవస్తుత్వాన్నోచితా కులపాలికా, లక్ష్యమస్యాస్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీథికాదిక' మితి. ౫౦

అంకం లక్షయతి—యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాత ముత్పాద్యం వేతి కేచిత్ ప్రాకృతాదివ్యతిరిక్తాః అతఏవ శారదాతనయేనోక్తం—'దివ్యైరయుక్తః పురుషైశ్శైషైరసైస్సమన్వితః' ఇతి. సుగమమన్యత్. య ఏవంవిధస్సోఽయం పుత్రాదీనామివ ప్రాకృతనాయకాదీనామాశ్రయత్వాదంక ఇతి సంజ్ఞితః. అయమంకో నానాప్రకారేతి లక్షణముల్లంఘ్య సృష్టత్వాదుత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే అత ఏవోత్సృష్టికాంక ఇతి నాటకాంతర్గతాంకవ్యవచ్ఛేదార్థమితి ధనికో వ్యాచష్ట. ౫౧

ఈహామృగం లక్షయతి—మిశ్రమితి. గర్భావమర్శరహితాస్త్రయస్సంధయో యస్మిన్ తత్త్రిసంధికం. ఆభాసరసయోరనురాగశూన్యనాయికానురక్తత్వాదితి భావః. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—'దివ్యస్త్రియమనిచ్ఛంతీమపహారాదినేచ్ఛతః' ఇతి. అవధం యుద్ధమజాయుద్ధకల్పమిత్యర్థః. గతమన్యత్ మృగవదలభ్యాం నాయికాం నాయకోఽస్మిన్నీహత ఇతీహామృగః అస్యా రూపకసామగ్ర్యస్యోన్మేషమూలత్వం వారయతి—ఏషేతి ౫౨-౫౩

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటకముదాహ్రియతే:—

నాన్దీ.

భద్రాం కౌతుకవేదిమాగతవతోరన్యోన్యమాసేదుషో-
శ్శైలైర్మేరుహిమాచలప్రభృతిభిర్దేవైర్హరీంద్రాదిభిః,
వ్యాప్తాం పార్శ్వయుగే పురోఽంబుజభువా పశ్చాచ్చ మేనాదిభి-
స్సాధ్వీభిశ్శివయోరపాంగసరణిర్వైవాహికీ పాతు వః ౧

† [ఏషా ద్వావింశతిపదా నాందీ అస్యాం వివాహప్రవృత్తయో

కేవలోద్దేశలక్షణాభ్యాం రూపకసామగ్ర్య దుర్గ్రహత్వాద్రూపకాంతరాణామేతదుదాహరణేనోదాహృతకల్పత్వం హృది నిధాయ జిజ్ఞాసుజనానుగ్రహార్థం నాటకమాత్రమత్రోదాహ్రియత ఇతి ప్రతిజానీతే—తత్రేతి. అథ సాంగం నాటకముదాహర్తుమారభమాణో విద్యానాథస్తత్ప్రత్యూహపరిపంథినః పూర్వరంగస్య ప్రధానాంగభూతా మాశీరూపమంగళాన్వితాం నాందీ మాదావుదాహరతి—భద్రామితి. భద్రాం విచిత్రవితానమణితోరణాదిపరిష్కారేణ మంగళాం, పార్శ్వయుగే వధూవరప్రత్యాసన్నైర్మేరుహరిప్రభృతిభిర్వ్యాప్తాం, పురోభాగే అంబుజభువా యాజ్ఞికేన బ్రహ్మణా. తదుక్తం శ్రీకంఠలీలాయాం కల్యాణకాండే—'దాతా మహీభృతాం నాథో హోతా దేవశ్చతుర్ముఖః, వరః పశుపతి స్సాక్షాత్కన్యా విశ్వారణి స్తథే' తి మేనా హిమాచలమహిషీ, తదాదిభిస్సాధ్వీభిః పురంధ్రీభిః, పశ్చాద్భాగే వ్యాప్తాం, కౌతుకవేదిం వివాహోత్సవవితర్దికాం, ఆగతవతోః ప్రాప్తయోరన్యోన్యమాసేదుషోః, యథా మిథస్సంస్పర్శ స్తథాఽఽసీనయోరిత్యర్థః, 'యథాస్థానముపవిశ్యాన్వారబ్ధాయా' మిత్యాపస్తంబస్మరణాత్. శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. 'పుమాన్ స్త్రియే' త్యేకశేషః. వివాహే భవా వైవాహికీ, అపాంగసరణిరన్యోన్యదర్శనమిత్యర్థః. ఇదమపి తత్రైవోక్తం—'దేవోఽపి దేవీమాలోక్య సలజ్జాం హిమశైలజాం, న తృప్యతి నతాంగీ సా చ దేవం వృషధ్వజ' మితి. స వః పాత్వితి సంబంధః. ౧

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—ఏషేతి.

† ఏవం కుండలితం చిహ్నితఞ్చ లక్షణయోజకవాక్యమితి జ్ఞేయమ్. ఏవమగ్రేఽపి.

శ్శివయోర్వర్ణనయా సకలనరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపరుద్రస్య కాకతీయ రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనరూపా కించిదర్థశక్త్యా సూచ్యతే.]

దేయాత్సిద్ధిం మహాలక్ష్మీర్గజగద్రక్షాధురంధరా,
విష్ణువక్షస్స్ఫురన్మాలా విహితాలయతోరణా. ౨

[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపరుద్రరాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా]

నాంద్యంతే సూత్రధారః (సమంతాదవలోక్య సహర్షమ్) —
కథమాసూత్రిత ఏవ సమంతతో రంగమంగళవిధిః?

తథాహి:—

ఆవిష్కుర్వంతి మురజాస్సర్వతశ్శబ్దమాధురీమ్,
సంగీతోపనిషద్విద్యాం వీణాః ప్రస్తావయంత్యమూః. 3

[ఏతద్రంగప్రసాధనమ్]

(సప్రహర్షమ్)

భూభృత్సుతామహాదేవౌ పితరౌ యస్య విశ్రుతౌ,

నాంద్యంత ఇతి నాందిం ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారేవినిర్గత ఇత్యర్థః. సూత్రధార ఇతి. ద్వితీయో నటాఖ్య ఇత్యర్థః రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మనుపద మేవ 'రంగం ప్రసాధ్యే' త్యాదినా తత్కృత్యముక్తం. తదాహ—సమంతాదితి.

సహర్షం. సూచనమాత్రాదేవ సాంప్రదాయికైస్సన్నద్ధ మానద్ధాదికమితి సప్రసాద మిత్యర్థః.

త్రివిధం రంగప్రసాధనముక్తం తత్ర ద్వితీయముదాహరతి.—ఆవిరితి. శబ్దానాం వాద్యవిశేషాణాం మాధురీం శ్రోత్రప్రియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ ష్యఞంతాత్ జీష్ప్రత్యయే 'యస్యే' తి యలోపే మాధురీతి సిద్ధం అత ఏవాహ వామనః—'ష్యఞష్షిత్కరణా దీకారో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిషత్సంగీతరహస్యం. తామేవ విద్యాం. ఉభయత్ర మారజికా వైణికాశ్చ లక్ష్యంతే. 3

అథ శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైరిత్యాదినా భారతీవృత్త్యాశ్రయణముక్తం, తదుదాహరతి—భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతామహాదేవౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ, పితరౌ మాతాపితరావితి విశ్రుతౌ, 'పితా మాత్రే' త్యేకశేషః. కదాచి ల్లీలయా గౌరీగిరిశౌ గజాకారేణ విహరమాణౌ గజానన మజీజనతాం. తదుక్తం స్కాందపురాణే —'ప్రశస్తమత్తమాతంగవపుర్భూత్వాఽథ భూతపః, భ్రమమాణో వనే తస్మిన్ క్రీడాం స్వీకృతవాన్విభుః. తమాలోక్య మహాదేవీ మహేశేచ్ఛానువర్తినీ, కరిణీరూప

నరనాగాకృతిశ్శ్రీమాన్ స దేవశ్శ్రేయసేఽస్తు వః. ౪

(ఊర్ధ్వమవలోక్య):— చిరాదనుకూలేన కాలేనాపగతదుర్దినాని దిఙ్ముఖాని.

యతః —

విహరద్రాజహంసశ్రీ విలసన్మిత్రమండలః,
ప్రసాధయతి సన్మార్గం ప్రసన్నశ్శరదాగమః. ౫

[కావ్యార్థసూచకాభ్యాం శ్లోకాభ్యామృతుసమాశ్రయణేన సంస్కృతప్రాయనటాశ్రితవాగ్వ్యాపారరూపా భారతీ వృత్తిః కథితా.]

మాస్థాయ తేన సా విచచార హే' త్యాదినా. ఏకస్మిన్నర్ధే నరస్యేతరస్మిన్ కరిణశ్చాకృతిర్యస్య సోఽయం నరనాగాకృతిః. తథాపి శ్రీమాన్ రమణీయ స్స దేవో గణేశో వస్సామాజికానాం, శ్రేయసే అస్త్వితి వాచ్యార్థః. సూచ్యార్థస్తు, యస్య కథానాయకస్య, భూభృత్సుతా రాజపుత్రీ ముమ్మడంబా. మహాదేవస్తన్నామకో మహారాజః, పితరావితి విశ్రుతౌ. నరనాగా నరశ్రేష్ఠాః 'సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' ఇత్యభిధానాత్. ఉపమితసమాసః. తదాకృతిః, నలనహుషదిలీపాదిసదృశ ఇత్యర్థః. స దేవో రాజా. 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః. అత్ర ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వాభావాన్న శ్లేషః, నాపి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్. కింతు సూచకత్వసంబంధాచ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః. అత ఏవోక్తమలంకారసర్వస్వే శ్లేషాలంకారప్రస్తావే—'యత్ర సూచనవ్యాపారోఽస్తి తత్ర శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిర్బోద్ధవ్య' ఇతి. ౪

ఋతుం కంచిదుపాదాయేతిమమంశముదాహరతి—ఊర్ధ్వమిత్యాదినా. విహరన్తీ రాజ్ఞశ్చంద్రస్య హంసానాం చ శ్రీర్యత్ర స తథోక్తః అన్యత్ర రాజహంసాః రాజశ్రేష్ఠా స్తల్లక్ష్మీవిహారభూమిరిత్యర్థః విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం సూర్యమండలం, అన్యత్ర సుహృత్సమూహో యత్ర స తథోక్తః. ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘాపగమాదన్యత్ర స్వభావాచ్చేతి భావః. సన్మార్గం, అన్యత్ర సాధుమార్గం, ప్రసాధయతి భూషయతి. అత్ర ప్రస్తుతశరద్విశేషణసామ్యేనాప్రస్తుతరాజసూచనాత్సమాసోక్తిః, అతఏవేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, న పునః పూర్వవద్ధ్వనిరితి బోద్ధవ్యం. ౫

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—కావ్యార్థేతి.

(సవినయముపసృత్య సభాభిముఖ మంజలిం బధ్వా):—

భో భో మధ్యమభువనభాగధేయవివర్తస్యైకశిలానగరపుణ్యరాశేః కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహోత్సవమాసేదివాంసో విద్వాంసః కలార్ణవనాట్యవేదాచార్యస్య పుత్రమభినయదర్పణం మామభిమతరూపకప్రయోగానుజ్ఞయా పరమనుగృహ్ణీత ౬

(ఆకాశే కర్ణం దత్వా)—కిం బ్రూథ?

'యస్మిన్ జగన్మంగళమస్తి వస్తు
యస్మై స్వయంభూస్స్పృహయత్యజస్రమ్,
తచ్ఛ్రోత్రయోర్లోచనయోః పథీనః
శృంగాటకం నాటకమావిరస్తు. ౭

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్మన్మనోరథసంవాద్యేవ పరిషదాదేశః; యత్ప్రతాపరుద్రచరితానుబంధః ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

అహో! సర్వం సుఘటితమనువిధాత్రా విధాత్రా

యతః—

సభా స్వయంభూపరమేశ్వరస్య ప్రతాపరుద్రస్య గుణా మహార్ఘాః,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్వా సుధాముచస్తస్య కవేశ్చ వాచః.

అథ సామాజికానుగ్రహమాశాస్తే—సవినయమిత్యాదినా. భాగధేయవివర్తస్య భాగ్యపరిపాకస్య, కళార్ణవో నామ నాట్యవేదాచార్యః. ౬

ఆకాశభాషితేన తదీయముత్తరమాహ—ఆకాశ ఇతి తల్లక్షణం తు—'కిం బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్స్యాదాకాశభాషిత' మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూరీశ్వరో యస్మై వస్తునే అజస్రం స్పృహయతి. 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. జగన్మంగళం తద్వస్తు యస్మిన్నాటకేఽస్తీతి యోజనా. వాచికాభినయేన శ్రావ్యత్వాదితరాభినయేన దృశ్యత్వాచ్చాహ—శ్రోత్రయోరిత్యాది. శృఙ్గాటకం చతుష్పథం; తన్నాటకమావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉత్తరసమాప్తౌ. ౭

సంవాదేన సంతుష్యన్నుత్తరార్ధముద్ఘాటయతి.—సహర్షమిత్యాది. అఘటమానఘటకం దైవానుకూల్యం జాతమిత్యాహ—అహో ఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః. మహార్ఘా మహామూల్యాః, నటానామామ్నాయో నాట్యం, 'ఛందోగౌక్థికేతి ఇత్యి

[ఏషా ప్రశంసయాఽభిముఖీకరణరూపా భారతీవృత్తేరంగం ప్రరోచనా.]

(సవిమర్శం)—కథమస్మత్ప్రియసీ సంగీతశారికా చిరయతి?

ప్రవిశ్య నటీ:—(పురోఽవలోక్య సస్పృహమ్)

† కింభారఈఏ సువ్వఇ మంజీరరవో సహాఏ విహరంతీఏ,

అహ సంగీఅసుఇవ్వ విణ్ణాద ణట్టప్పముహాతూరణిణాఓ.

[ఏతత్సామ్యాదనేకార్థయోజనరూపం త్రిగతం ప్రస్తావనాంగం.]

(ఉపసృత్య)—‡అజ్జ! ఇఅమ్హి ఆణవేదు కో ణిఓఓ అణుట్ఠీఅదు త్తి

సూత్రధారః.—ఆర్యే!

యద్గేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ధ్రువాం

లాస్యం చారుభిరంగహారలలితైరావిష్కరిష్యామి యత్,

---

† కిం భారత్యాశ్ర్రూయతే మంజీరరవస్సభాయాం విహరన్త్యాః,

అథ సంగీతశ్రుతిర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముఖతూర్యనినాదః.

‡ ఆర్య! ఇయమస్మి; ఆజ్ఞాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠీయతామితి.

ప్రత్యయః తస్య శ్రుతిశబ్దేన చూతవృక్షాదివ త్సమానాధికరణసమాసః తస్యాః పారం దృష్టవాన్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్వా దృశేః క్వనిప్. సుధాముచోఽమృతవర్షిణ్యః.

ప్రరోచనా ముదాహరణే యోజయతి—ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతార్థస్యేతి శేషః. అభిముఖీకరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. 'ప్రేక్షకాద్యున్ముఖీకారః ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా ప్రరోచ' నేతి లక్షణాత్.

కిమితి. భార ఈఏ ఇత్యత్ర ఏకారస్య 'ఏదోతోః క్వచిత్పూర్వరూపేణ హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఏవ మన్యత్రాపి సూత్రానుసారేణ ద్రష్టవ్యం.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి —ఏతదితి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన పూర్వరంగాంగ త్రిగతవ్యవచ్ఛేదః.

సూత్రధారో విలంబితవతీం నటీ ముపాలభతే.—యదితి. ధ్రువాలక్షణం వక్ష్యామః. 'మాధుర్యం గాయనీవిశేషగుణః; తదుక్తం శార్ఙ్గదేవేన— 'రూపయౌవనశాలిన్యో గాయన్యో గాతృవన్మతాః, మాధుర్యధుర్యధ్వనయశ్చతురాశ్చతురప్రియాః' ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః, అంగహారేషు లలితైః, లలితాదిసుకుమారాంగహారై రిత్యర్థః. 'సక్తమిశాండై' రితి బహువచనే నాద్యర్థలాభః. లాస్యం మృదునర్తనం;

రమ్యం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యామ్యహం
ప్రాగిత్యుక్తవతీ తదద్య నిపుణే! నిర్వ్యూఢమేవం త్వయా. ౧౦
[ఏతత్ప్రియసదృశైః ప్రియైర్వాక్యైరుపాలంభనాత్ ఛలమ్]

నటీ:—(సభయమ్)—

†నట్టసామగ్గిం సమగ్గీకాదుం విళంబిఅం సజ్జీకిఆ ఖు ఏసా. కేణ ఉణ రువ్వఏణ పఓఓ ఉఅక్కమీఅదు?

సూత్ర:—సన్విదమేవ రూపయతు (ఇతి పత్రికాం దదాతి)

నటీ:—(గృహీత్వా, సంస్కృతమాశ్రిత్య వాచయతి)

తేజఃపర్యాయహారయోః కింకిం సంబోధనం మతం?,
కిమాశీర్వాదవిషయో? విద్యానాథకృతిశ్చ కా? ౧౧

† నాట్యసామగ్రీం సమగ్రీకర్తుం విలంబితం సజ్జీకృతా ఖల్వేషా. కేన పునా రూపకేణ ప్రయోగ ఉపక్రమ్యతాం?.

'లాస్యం తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్ధక' మితి లక్షణాత్ గాస్యామీత్యాదీనాం స్థానినోఽస్మదోఽహామితి విశేషణం ధ్రువాగానాదీనామవిలంబసూచనార్థం, అత్ర ధ్రువాగానాదికం సర్వం నిర్వహామీతి ప్రాగుక్తవత్యా భవత్యా సర్వమేవం నిర్వ్యూఢమితి విపరీతలక్షణయా న నిర్వ్యూఢమితి లభ్యతే. అత్ర నర్తనోపయోగికరపాదాదికమంగవిశేషః కరణం తు పుష్పపుటాది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే—'స్యాత్క్రియా కరపాదాదేర్విలాసేనాత్రుటద్రసా, కరణం నృత్తకరణం భీమవద్భీమసేనవ'దితి. తత్సముదాయసాధ్యో నర్తనప్రయోగవిశేషః. అంగానాముచితదేశప్రాపణేన హారక్రియాంగప్రయోగత్వేన వాఽంగహార ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—'అంకానాముచితే దేశేహారణం సవిలాసకం, అనేకకరణోత్పాద్యమంగహారోఽభిధీయతే. యద్వా హారో హారస్యాయం ప్రయోగోఽంగైరితి స్మృతః ఇతి లలితాదిలక్షణం బహ్వపేక్షమిహ విస్తరభయాన్న లిఖ్యతఇత్యన్యతో ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦

సంస్కృతమాశ్రిత్యేతి. పత్రికాగతస్య స్వభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి పఠతి. వచిరయం చౌరాదికః.

నాళికాఖ్యమంగం వక్తుం బహిర్లాపాం ప్రహేళికామాహ—తేజ ఇతి. నాళికాలక్షణే సోపహాసవిశేషణం కృతాకృతమితి హృదయం. అత ఏవోక్తమేషా నిగూఢార్థా నాళికేతి. ౧౧

నటీ:—(సమందస్మితమ్)—*ణిగూఢత్థంఖుఏదంఛేఆణం వఅణం పడిభాఇ కీరిసం ఉత్తరం ణిరూవేదు అజ్జో?.

సూత్ర:—అయి! సువ్యక్తమేతత్. ప్రతాపరుద్రకల్యాణమితి ప్రతీయత ఏవ.

*[ఏషా నిగూఢార్థా నాలికా]

నటీ:—

†కహం కహాణాఅఅణామహేఆణుబంధమణోహరంఖునాడఅమ్.
పఆవోవపదంకిఅం తస్స రణ్ణో ణామ కహం జాఅతి పుచ్ఛీఅది.

సూత్ర:—ప్రియే! శ్రూయతాం

తం సుజాతం సముద్వీక్ష్య తీక్ష్ణాం రవిమివోదితం,
ప్రతాపరుద్ర ఇత్యాఖ్యామకరోత్కాకతీశ్వరః. ౧౨

అన్యచ్చ—

విష్ణో ర్వీరైకవీరస్య కాకతీయకులే స్థితం,
అవతార మముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే. ౧౩

నటీ:—‡లోఆణ కణ్ణజుఅళస్స భాఅహేఏణ ఏద ణామజుఅళం సుణీఅది.

---

* నిగూఢార్థం ఖల్వేతచ్ఛేకానాం వచనం ప్రతిభాతి కీదృశ ముత్తరం నిరూపయత్వార్యః?

---

† కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం.?
ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాతమితి పృచ్ఛ్యతే.

‡ లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేన ఏతన్నామయుగళం శ్రూయతే. చిరస్య నాట్యవిద్యానువర్తనం ఫలితం యేన లోకమంగళం కాకతినరేంద్రచరిత మభినీయతే.

ణిగూఢత్థ మితి, ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం. అత్ర కథమిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాత మితి పృచ్ఛ్యతే. అత్ర కథంశబ్దః కారణవాచీ; 'కారణేఽపి కథం తర్కే విస్మయే సంపదుద్భవ' ఇతి భావప్రకాశవచనాత్.

సూర్యసదృశత్వా త్ప్రతాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాతేత్యుత్తరమాహ—తమితి.
వీరావతారత్వాద్వీరరుద్రసంజ్ఞాఽపి సముభూదిత్యాహ—విష్ణోరితి. ౧౨,౧౩
లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేనైతన్నామయుగళం శ్రూయతే.

చిరస్స ణాట్టవిజ్జాణువట్టణం ఫళిఅం జేణ లోఅమంగళం కాకఇణరిందచరి అంఅభిణిజ్జఇ.

* [ఏతన్నాట్యప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనాదవలగితం ద్వితీయం.]

సూత్ర:—అహో! ప్రజ్ఞాసంవాదోఽయ మాయుష్మత్యాః!, యదియం కవీనాం ప్రశ్నోత్తరమాలికా.

యథా కిల —

కిం లోకశ్రవసోర్భాగ్యం మంగళశ్రవణం ముహుః?,
కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతమ్! ౧౪
*[ఏతత్ప్రశ్నోత్తరమాలారూపముద్ఘాత్యకం]

నటీ:—

‡అయ్య పరివట్టణేణ సవ్వం సఘుటిఅది.

సూత్ర:—ఆర్యే!

త్వయా దారై రుదారశ్రీ ర్నాట్యసంపదియం మమ,
ప్రబంధలక్ష్మీరిత్యేవ విదర్భఫణితిప్రశా ౧౫
[ఏష మిథస్స్తోత్రరూపః ప్రపంచః]

నటీ—† ఏఆరిసగుణమహగ్ఘపఆవరుద్దచరిఅం అహింకరిఅతో తస్సకఇణో సంపుణ్ణో సరస్సఈపసాదో.

సూత్ర:—ఆర్యే! ఏవమేవ నన్వేషా కవిభారతో వ్యాక్కేళిః.

---

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాదృశగుణమహార్ఘప్రతాపరుద్రచరితమధికుర్వత స్తస్య కవేః సంపూర్ణః సరస్వతీప్రసాదః.

అథావలగితస్య ద్వితీయం భేదముదాహరతి—చిరస్సేతి. ప్రకృతకార్యం నాటకప్రయోగరూపం.

అహోఇతి. ప్రతాపోఽంకశ్చిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథోక్తస్య.

ద్వితీయ ఉద్ఘాత్యక భేదోఽయమిత్యాహ—ఏతదితి.

మిథస్స్తోత్రమాత్రమపి ప్రపంచలక్షణం మత్వాఽఽహ—అయ్యేత్యాదినా.

త్వయేతి. దారైః కళత్రేణ. 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః, విదర్భకవిప్రియా ఫణితిర్విదర్భఫణితిః, తత్ప్రశా రీత్యా వైదర్భ్యా. ౧౪-౧౫

---

‡ 'అయ్య పరిణత్తణేణ' (పరివర్తనేన.) ఇతి పాఠాన్తరమ్.

యథాకల—

మాతః! భారతి! వత్స! కిం?, తవ కృపాం యాచేఽద్య కిం ప్రస్తుతం?
జిహ్వా కాకతివీరరుద్రనృపతే స్తోత్రాయ సన్నహ్యతి,
జ్ఞాతం తే విహరంతు వాగ్లహరయ స్సంధ్యానటద్ధూర్జటి-
త్వంగన్మౌళితరంగిణీకలకలారంభ ప్రియంభావుకాః ౧౬
[ఏషాఽన్యోన్యసంలాపరూపా వాక్కేళిః.]

నటీ—†అమ్హాణం ఈరిసణరింద చరిఆణుఊలో ణట్టాడంబరో హోఇణ వేత్తిసజ్ఝసేణ వేవఇ మే హిఅఅం

సూత్ర—(కించిత్ సాసూయం) ఆః కిముచ్యతే? నిరవద్యా నను మన్నాట్యవిద్యాసామగ్రీ! కీదృశీ పునస్తవ గీతేర్యోగ్యతయా భవిష్యతి?

† అస్మాకమీదృశనరేంద్రచరితానుకూలో నాట్యాడంబరో భవతి న వేతి సాధ్వసేన వేపతే మే హృదయమ్.

కవిభారత్యో రుక్తిప్రత్యుక్తి స్త్రిరావృత్తిరూపాం వాక్కేళిమాహ—మాతరితి. అత్ర మాతృశబ్దేన కవేర్భారత్యాం భక్తివిశేషో వత్సశబ్దేన తస్యా స్తస్మిన్వాత్సల్యాతిశయశ్చ సూచ్యతే. కవిరాహ—తవేతి. భారతీ ప్రయోజనం పృచ్ఛతి—అద్యేతి. కవి స్తదాహ—జిహ్వేతి. భారతీ స్మరణమభినీయైవాహ—జ్ఞాతం త ఇతి. ప్రార్థనానిమిత్తమితి శేషః. సంధ్యానటద్ధూర్జటిత్వంగన్మౌళితరంగిణీకలకలారంభస్య సంధ్యాతాండవప్రవృత్తఖండపరశుదోధూయమానజటాజూటవిజృంభమాణజాహ్నవీకల్లోలకోలాహలస్య ప్రియా భవంతీతి ప్రియంభావుకాః. తత్కల్పా ఇత్యర్థః. 'కర్తరి భువః' ఇతి ఖుకఞ్ప్రత్యయే ముమాగమః. వాగ్లహరయో వాగ్వైఖర్యః. విహరంతు ప్రవర్తంతాం, యది జ్ఞాతమిత్యేకం వాక్యం, తదా 'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి నియమాద్వాక్యాంతరవర్తిపదస్య నిమిత్తత్వాయోగాత్పదాత్పరస్య యుష్మదో విధీయమానః 'తేమయావేకవచనస్యే'తి తయాదేశో న స్యాత్. ౧౬

అమ్హాణమితి. సూత్రధారః స్వసామర్థ్యమావిష్కుర్వన్నాహ.—కించిదిత్యాది. ఆః కోపే. ననురవధారణే, యోగ్యతయా సామర్థ్యేన కర్త్ర్యా).

నటీ:—సంగీదసారస్స మహణ్ణవ ఉవ్వేల్లీఅఇ. అవహాణజాణపత్తం ఆరోహదు అజ్జో.

[ఏతదనన్యవాక్యాధిక్యాదధికమ్.]

సూత్ర:—చిరమ నాతా ఏవాసి ధ్రువాముపక్రమ్య ధ్రువా?

[నటీ కర్తృకే ధ్రువాగానప్రయోజనే సంభ్రమోద్గత మితి గణ్ణం]

నటీ:—(సస్మితమ్) కహం అజ్జో ధువం గాఅఇ?

సూత్ర:—అయి! కథ మద్యాపి ఏవ త్వం నాట్యవిద్యైకదేశం న జిఘ్రసి

[ఏతదుక్తే న్యాయ్యన్యథాయోజనరూప మాస్యందితమ్]

ఆర్య! నూనం ధ్రువాగానోత్సుకం త్వం మతం తదారభ్యతాం గీతిః

నటీ:—(తథా కరోతి)

లచ్ఛిసరస్సఈ చ్చేఅం ధవళిఅభువణన్తరా విరాఅన్తీ,
విలసన్తకువలఅసిరీ రణ్ణో అస్స పసాహణం కుణఇ ౧౨

సంగితసారస్య మహార్ణవ ఉద్వేల్యతే. అవధానయానపాత్రమారోహత్వార్యః
కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి?.
లక్ష్మీస్సరస్వతీ చేయం ధవళితభువనాంతరా విరాజంతీ,
విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్ఞః ప్రసాధనం కురుతే.

నటీ స్వసామర్థ్యాధిక్యమావిష్కరోతి—సంగీతేతి సంగీతసారస్య మహార్ణవః ఉద్వేల్యతే ప్రవర్ధ్యతే, అవధానయానపాత్రమారోహత్వార్యః, అవహితో భవేత్యర్థః.

అతఏవాధిబల మిద మిత్యాహ—ఏతదితి. చిరమిత్యాది గండాంతం స్పష్టమ్.

సూత్రధారవాక్యం విడంబయతి—సస్మిత మితి.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి. ధ్రువా నాట్యవిద్యేతి మే వివక్షితం. తదర్థోక్త ఏవ త్వమన్యథా మన్యస ఇత్యాహ—అయీతి. త్వరాకర్త్రీ.

ధ్రువాగానోత్సుక మితి. అన్యథా త న్మయి నారోపయేదితి భావః.

నటీ రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రవృత్తాం ధ్రువాం గాయతి-లచ్ఛీతి. ఇమా ఇయం లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, కౌక్ష్ల్యనిమిత్తత్వనిబంధనేన యశసా ధవళితాని భువనాంతరాణి లోకాంతరాణి యస్యాస్సా తథోక్తా.విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసదుర్వీమండలశోభా చ, రాజ్ఞో నృపస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇయం సరసీ;

సూత్ర:—(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్)

గాఢాలింగనసమ్మర్దప్రత్యక్షరగళత్సుధామ్,
ధ్రువాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రైకామృతవర్షిణీమ్. ౧౮

*[ఏష రసవశాదసంగతార్థవ్యాహారరూపోఽసత్ప్రలాపః]

నటీ:—(సోపహాసం— † సుఉమారా క్ఖు ఏసా అయ్యస్స ణిద్దఆలింగణవేల్లణం ణ సహఇ.

* [ఏష హాస్యలోభకరో వ్యాహారః.]

సూత్ర—(సవ్రీడం)—

రసాస్వాదేన తరళా యే మాద్యంతి విపశ్చితః,
త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాళవః. ౧౯

[ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా న్మృదవమ్.]

†సుకుమారా ఖల్వేషా ఆర్యస్య నిర్దయాలింగనక్షేపణం న సహతే.

ధవళితం కాలుష్యాపగమేన నిర్మలీకృతం భువనాంతర ముదకమధ్యం యస్యాస్సాతథోక్తా, విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసన్నీలోత్పలసంపత్తిశ్చ,రాజ్ఞశ్చంద్రస్య, ప్రసాధనం కరోతి. రూపకేషు తావన్మార్గాభినయేన ప్రావేశికీ ప్రభృతయః పంచధ్రువాః ప్రయోక్తవ్యాః. తదుక్తం 'ధ్రువాః పంచప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి. తత్రేయమంతరా నామ ధ్రువా. తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే—'సర్వాసామంతరా వస్తురసాదివశకల్పితా. అంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజినీ'తి. విశేషాంతరాణి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభయా దిహ న లిఖ్యంతే. ౧౭

రసప్రయుక్తం ప్రలాపముదాహరతి—గాఢేతి. పూర్వం శ్రోత్రయోరేకం ముఖ్య మమృతం వర్షతి తచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం, సంప్రతి గాఢాలింగనసమ్మర్దేన ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షాసదృక్షాదశేషాదపివర్ణా ద్గళత్సుధాం సతీం ధ్రువాం సర్వాంగే కరోమి. ౧౮

సూత్రిణోఽసత్ప్రలాపముద్ఘాటయితుమాహ—సోపహాసమితి. సుకుమారాఖల్వేషా ఆర్యస్య కర్తు ర్నిర్దయాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితియావత్. న సహతే. 'క్షిప ప్రేరణ' ఇత్యస్య ధాతోః 'క్షిపేర్వేల్ల' ఇత్యాదినా వేల్లాదేశః.

దోషం గుణీకరోతి—రసేతి. తరళా రసలోలా యే విపశ్చితో విదగ్ధాః రసాస్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తఏవ లోకే భావుకాశ్చర్వణనిపుణాస్సంతో

నటీ:—‡అయ్యో అణంతరకరణిజ్జం ణిరూవేదు

సూత్ర:—నన్వయమిదానీం సభాపతిర్దేవస్స్వయంభూరుపశ్లోక్యతే

సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతేః,
రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగ్రహకారిణః. ౨౦

(నేపథ్యే) భోః! సత్యం సత్యం!!. సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతి రేవాయం రుద్ర ఇతి.

సూత్ర:— (సహర్షమ్) కథముపక్రాంతమేవాస్మద్వాక్యానుగుణ్యేన ప్రస్తుతస్యానుగుణం కుశలైః కుశీలవైః? యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణనాయోద్యతయోర్వైతాళికయో ర్వచనమివోపక్షిప్యతే.

*[అయం కథోద్ఘాతః, ఇదమేవ గుణవర్ణనా త్ప్రివర్తకం చ]

(పురోఽవలోక్య) కథమేతౌ వైతాళికావిత ఏవాభివర్తేతే?

---

‡ ఆర్యోఽనంతరకరణీయం నిరూపయతు.

హృదయాశ్శవస్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాళుజన్యతరస్యా' మిత్యాళుచ్ప్రత్యయః. 'యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్మయీభవనయోగ్యతా. అత ఏవ హృదయసంవాదభాజస్సహృదయాః' ఇత్యభినవగుప్తాచార్యాః. ౧౯

సూత్రధారోఽనంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాచరతి—నన్విత్యాదినా. సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతేరర్ధాంగజానే రిత్యర్థః. ౨౦

అత్ర సర్వాంగవ్యాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరరుద్రవిషయార్థాంతరస్యానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవలంబ్య వచనముపక్షిప్యతే—నేపథ్యఇతి.

ఉక్తమర్థముద్ఘాటయతి—కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. 'భూమికాభిరనేకాభిః కర్మవాగంగచేష్టితైః, యథాప్రకృతిసంధానకుశలాస్తే కుశీలవాః, ఇతిలక్షణాత్.

అతఏవాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయమితి.

ఏతచ్ఛద్దోపక్షేపేణ ప్రయోగాతిశయముదాహరతి—కథమేతావితి. వైతా

[ఏషోఽయ మిత్యుపక్షేపాత్ప్రయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్. తదేహి ఆవామప్యనంతరకరణీయాయ సజ్జీభవావః]

(ఇతి నిష్క్రాంతౌ)

[ఇతి సమగ్రాంగా ప్రస్తావనా]

విష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకయాతకౌ వైతాళికౌ)

ప్రథమః—సహర్షమ్

యోఽయం జాతస్త్రిలోకీప్రథితసుచరితే కాకతీయాన్వవాయే
యస్మై శ్రేయాంస్యజస్రం వితరతి భగవాన్ దేవదేవస్స్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వపృథ్వీపతిముకుటమణిశ్రేణికేళీవయస్యా
సోఽయం భూపాలమౌళిర్జయతి గుణమహాన్ రుద్రదేవో నరేంద్రః.

[స్వయంభూదేవశ్శ్రేయోవితరణరూపబీజన్యాసాదుపక్షేపోఽంగమ్]

శికలక్షణం తు భావప్రకాశే— 'తత్తత్ప్రహారకయోర్గ్యైరాగైస్తత్కాలవాచిభిః శ్లోకైః, పరభసమేవ వితాళం గాయ న్వైతాళికో భవ' తీతి. ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదౌ విష్కంభం కుర్యాదితి మతమవలంబ్య ప్రస్తావనా వృత్తస్య వర్తిష్యమాణస్య చ వీరరుద్రచరితస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్రద్వయప్రయోజితం శుద్ధవిష్కంభముదాహరతి—తతః ప్రవిశత ఇత్యాదినా

ఇతః పరం స్వప్నోపదేశపర్యంతో వృత్తకథాభాగః. తత్రోపక్షేపముదాహరతి—యోఽయమితి. మణిముకుటశ్రేణ్యాః కేళీవయస్యా క్రీడాసఖీ, సర్వైరపి భూపాలైరస్యాజ్ఞా శిరసా ధార్యత ఇతి భావః. యోఽయమిత్యత్ర దంశబ్దః ప్రసిద్ధిమాత్రపరో న తు యచ్ఛబ్దాపేక్షితార్థబోధకః. అన్యథోత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగానుపపత్తేః. యతోఽనువాదవాక్యగతయచ్ఛబ్దసన్నిహితానాం తదేతదిదమదసాం ప్రసిద్ధిపరత్వం, ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్ఛబ్దసన్నిహితానామేతదిదమదసామపి. తథైవ లోకవేదయోః ప్రయోగదర్శనాదిత్యాది బహుధా ప్రపంచితమస్మన్మహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరిభిస్తారావళీతరళే. అతస్సోఽయ మిత్యత్రాప్యేవ మేవ ద్రష్టవ్యమ్. ౨౧

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే?

యో రుద్రో రజతాచలే స్థితిమగాదర్ధాంగనారిః పురా
సోఽయం సంప్రతి కాకతీశ్వరకులే సర్వాంగనారి స్థితః,
స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా-
న్యాసన్ వైరిపురాణి చిత్రమధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౨

ప్రథమః—సఖే! సాధు సమర్థితమ్!, అన్యథా కథమస్మై మహారాజాయ స్వప్నే కులగురుసదృశస్స్వయంభూదేవ స్తాదృశీం శ్రేయస్సంగ్రహకారికాముపదిష్టవాన్?

*[స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహూకరణాత్పరికరః]

ద్వితీయః—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్)కథమవగతం రాజరహస్యం వయస్యేన?

ప్రథమః—సఖే కస్య వా న విదితమిదం? యత్సర్వస్మిన్నపి నిజనగరే

పురా కిల కాకతికులసంభూతే గణపతినామ్ని మహారాజే దుహితృమాత్రసంతానే కదాచి ద్దైవయోగేన కాలపరిపాకముపేయుషి తన్మహిషీ రుద్రదేవీ నామ రాజ్ఞీ బహూని వర్షాణి తద్రాజ్యమకంటకం పరిపాల్య పరిణతా సతీ దౌహిత్రే ప్రతాపరుద్రే రాజ్యధురాం నిదధే తామిమాం కథాం మనసి నిధాయాహ—యో రుద్ర ఇతి అర్ధాంగం నారీ యస్యాసావర్ధాంగనారిః, సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వజ్ఞాపనా 'న్నద్యృత' శ్చేతి కబభావపక్షే 'గోస్త్రియో రుపసర్జన' స్యేతి హ్రస్వః. సర్వాంగేణ నారీ సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః తత్పురుషత్వాత్పరవల్లింగతా. అథవా అత్రాపి బహువ్రీహిః ప్రక్రియాఽపి పూర్వవదేవ అవతారభేదాదాకారభేదేఽపి తస్మిన్ రుద్రే పౌరుషభేదాభావో నాశ్చర్యావహ ఇత్యాహ—స్థాన ఇతి యద్యతః విషమావలోకనం తృతీయదృష్టిః, అన్యత్ర క్రోధదృష్టిః, తస్య కళామాత్రేణాంశమాత్రేణ, వైరిపురాణ్యసురనగరాణి స త్రిస్రః పురో భిత్త్వేభ్యో లోకేభ్యోఽసురాన్ప్రాణుద' తేతి శ్రుతేరితి భావః. అన్యత్ర శత్రునగరాణి, స్థానే యుక్తమిత్యర్థేఽవ్యయం కైలాసవాసినో రుద్రస్య కంఠే విషం కాకతికులవాసినస్తు స్త్రీరూపస్య విషమితి మహదేతదద్భుతమిత్యాహ—చిత్రమితి. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః' ఇతి భావః. ౨౨

అథ వర్తిష్యమాణకథాభాగే పరికరముదాహరతి—సఖ ఇత్యాదినా. సంగ్రహకారికాం సంగ్రహశ్లోకమ్ రుద్రేశ్వరేణ రుద్రదేవ్యా, స్త్రీవ్యక్తావపి పుంస్త్వేన నిర్దేశే స్వయమేవోపపత్తిం వక్ష్యతి.

మహోత్సవమాదిశతా రుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయాస్స్వప్నోపదిష్టాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంత ఏవ కులదేవతాప్రసాదరూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన పరినిష్పత్తేః పరిన్యాసః |

ద్వితీయః—అహో నిరంతరప్రసాదోన్ముఖతా దేవస్య! యథా కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాంస్యుత్తరోత్తరమనుబధ్యంతే

[ఏతద్బీజస్య శ్రేయోఽనుబంధరూపగుణాఖ్యాపనాద్విలోభనమ్]

తదస్మిన్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖండలం చలమర్తిగండముపశ్లోకయితుమావయోరయమేవావసరః తదేహి రాజకులం ప్రవిశావః

ప్రథమః.—వయస్య సాంప్రతం పురోధఃప్రముఖానమాత్యవృద్ధానపి పురస్కృత్య కల్యాణస్వప్నక్రమం మీమాంసమానో నృపతిరభ్యంతరాస్థానీమధితిష్ఠతి తదావామపి తావదితో గత్వా యథావసరం ప్రతీక్షావహే

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).

రాజా:—(సహర్షాతిశయమ్) అహో ప్రసాదాతిశయః పరమేశ్వరస్య

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు. అనుబధ్యంతే అవిచ్ఛేదేనసంబధ్యంతే. మహీయసి మహే మహోత్సవే, ఉద్దండపురుషఖండకో వీరప్రకాండక శ్చలమర్తిగండ ఇతి బిరుదశబ్దేనోచ్యతే.

వయస్యేతి. మీమాంసమానో విచారయన్, ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంకమారభతే.—తత ఇతి.

సోమాఽర్కాభిజనం తమద్య జయతి శ్రీకాకతీయాన్వయః
పాతివ్రత్యముపైతి సాంప్రత మమీష్వస్మాసు విశ్వంభరా,
అస్మాభి ర్నిజదోఃప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మన్యతే
యత్కర్తవ్య ముపాదిశ త్కులపతి ర్దేవస్స్వయంభూస్స్వయమ్.

పురోధసః—మహారాజ భవాదృశా ఏవ పర మర్హన్తి తాదృశ మహిమ్నో దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కిమత్రాభినవం? పుత్రాణాం హితోపదేశాధికారః పితు రేవ. యదిత్థం కథయంతి తద్విదః—

సైవోమా చేతి నిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథామగాత్,
తవ మాతా శివా సాక్షాద్దేవో గణపతిః పితా. ౨౮

మంత్రిణః—ఏవమేవైతత్. అన్యథా కథమీశ్వరప్రసాదాదృతే నిరంకుశం స్త్రీవ్యక్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుషశంభునా గణపతిమహారాజేనాభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నః సదృశ

హార్థానుభావం ప్రియభాషణమాహ—సోమేతి. అభిజనో వంశః, కం ప్రసిద్ధం, అమీష్వేవమనుగ్రహపాత్రేష్వితి భావః. అజో బ్రహ్మా, నిజదోఃప్రసూతిం క్షత్రజాతిం 'రాజన్యో మనుష్యాణా' మితి తస్యా బాహుజత్వ శ్రవణాత్. కుత ఇత్యత ఆహ-యదితి. ౨౩

రుద్రాంబాయాః పితరౌ సోమాంగణపతిదేవౌ. తయోరుమామహేశ్వరాత్మకత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారాజయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి అతో హితోపదేశో యుజ్యత ఏవేత్యాహ—అథవేత్యాదినా.

సైవేతి. సైవ తవ మాతా ఉమా చేతి నిర్దిష్టా సతీ, లోకైరితి శేషః. సోమా చేతి ప్రథాం ప్రసిద్ధిమగాత్. పరస్పరసముచ్చయార్థౌ చకారౌ. పితా గణపతిస్తు, సాక్షాత్ప్రమథాధిపః శివో దేవ ఇతి తత్పిత్రోశ్శివయో శ్చ తాదాత్మ్యమితి భావః. ౨౮

అథాముష్యా భవిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభావ్య మహారాజో దుహితరం పుత్ర ఇతి వ్యవహృతవానిత్యాహ—ఏవమితి. అభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నః, దుహితృభావిమాహాత్మ్యగోచరాయా అంతఃకరణవృత్తేరిత్యర్థః. అత ఏవాహ తత్రభవాన్ కవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—'సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణమంతఃకరణప్రవృత్తయః' ఇతి. అత్ర దుహితరి, తదనుగుణా వ్యవహారానుగుణా,రుద్ర ఇతి పుంస్త్వేన సమాఖ్యేత్యర్థః. ప్రాచామియం శైలీ యదయం లింగవ్యత్యాసేన ని

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ రుద్ర ఇత్యాఖ్యా.
పురో—(సకౌతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వప్నోపదేశపరిపాటీ?
రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.

కదాచి త్కల్యాణే రజనిసమయే స్మేరవదనం
పురః ప్రాదుర్భూతం స యువతివపు స్సాక్షనిటలం,
స్రవంతి చంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్యకిమపి
స్వయంభూదేవోఽసావయమితి హఠోత్థాన మభజమ్ ॥౨౫॥

ర్దేశ ఇతి. యథా స్త్రీవ్యక్తౌ శిఖండీతి పుంస్త్వేన వ్యవహారః, యథా చేంద్రం పుమాంస మపి శ్రుతిరేవ సుబ్రహ్మణ్యేతి స్త్రీత్వేన నిర్దిశతి. తథా చ షడ్వింశబ్రాహ్మణమ్—'సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యో మితి స్త్రియ మివ త్రిరా' హేతి. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

స్వప్నోపదేశక్రమ మాదరవశా త్ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయతి—రాజేతి.

కదాచిదితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళరజనిసమయే స్మేరవదనం ప్రసాదోన్ముఖత్వాత్. సయువతివపు రర్ధాంగనారి రిత్యర్థః సాక్షనిటిలం, ఫాలలోచనసహితమిత్యర్థః. ఉభయత్ర బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో' రితి షజంత స్సాక్షశబ్దః స్రవంతీ మందాకినీ. కిమపి వక్తుమశక్యం వస్తుప్రేక్ష్య. హఠశబ్దేన చిరంతనతటాకోదకాచ్ఛాదితహరితద్రవ్య ముచ్యతే. తదుత్పాద్యయోగా మపి స్వచ్ఛందతో ముహురుదకమాచ్ఛాదయతీతి స్వచ్ఛందవ్యవహారో లక్ష్యత ఇత్యుక్త మాచార్యై రుద్భిదధికరణే. ఏవ మత్ర సంభ్రమేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రమో లక్ష్యత ఇతి వదామః. తేన హఠోత్థానం సంభ్రమోత్థాన మితి వేదితవ్యం. స్వప్నే దేవతాదిదర్శనే ఫలం దైవజ్ఞవల్లభే—'సుగంధపుష్పాక్షతపూర్ణకుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రమహీపతీనాం, ఉద్యద్దినేశేందుసుహృత్సురాణాంసితద్విజాదర్శసువాసినీనాం.సువర్ణధాన్యాబ్జఫలేగ్రహీణాం భక్ష్యాన్నరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శనం శ్రేష్ఠమ శంతి సంత స్స్వప్నే మృతానాం చ సుచేష్టితానామ్.' ఇతి. అభజమిత్యనద్యతనే లఙ్. తేన చతుర్థయామాదర్వాచీన స్స్వప్న ఇతి సూచ్యతే. తత్ఫలస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిరూపస్య, విజయయాత్రయా ద్విత్రమాసవిలంబసంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతిమతే స్వప్నాధ్యాయే—'స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ విపచ్యతే, ద్వితీయే చాష్టభి ర్మాసై స్త్రిభి ర్మాసై స్తృతీయకే. అరుణోదయవేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్, గోవిసర్జనవేళాయాం సద్య స్స్వప్నఫలం భవే' దితి. ॥౨౫॥

అనంతరం స్వప్న ఏవ.—

వపుషా తం నమస్కృత్య స్తువన్ సూనృతయా గిరా,
స్వామినే కాకతీయానాం రత్నాసన ముపాహరమ్ ౨౬

చామరగ్రాహిణీ—†అహో దేవస్స అణుసంధాణ జం సివిణే వి కుళ
సామిణో సమారాహణం.

పురోధసః—కిముచ్యతే? ఆవిష్టభక్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాకతీయనరదేవాః తతః.

రాజా —

శయ్యాశిరస్స్థానకృతస్య పూర్ణకుంభస్య తోయైః పరికల్ప్య పాద్యమ్,
అతీందుసారై ర్మణిభిః కిలాహ మపూజయం దైవత మస్మదీయమ్.

---

† అహో దేవస్యానుసంధానం యత్స్వప్నేఽపి కులస్వామినః సమారాధనమ్.

వపుషా నమస్కృత్య సాష్టాంగం ప్రణమ్యేత్యర్థః. 'సత్యం ప్రియం చ వచనం యత్తత్సూనృత ముచ్యతే.' నృతే ర్ఘఞ్విభుజాదిత్వా త్క ప్రత్యయః 'అన్యేషా మపి' ఇతి సోర్దీర్ఘః. ౨౬

ఆవిష్టం భక్తిర్యేషామితి లింగసామాన్యే నపుంసకపూర్వపదో బహువ్రీహిః. స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాత్ 'అప్రియాదిషు' ఇతి నిషేధేన 'స్త్రియాఃపుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావప్రతిషేధప్రసంగాత్. అతఏవాహ వృత్తికారః—'దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదత్వస్యావివక్షితత్వాత్సమాధేయ'మితి భోజరాజస్తు—'కర్మసాధనస్యైవ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠో న భావసాధనస్య. దృఢభక్తి రిత్యాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కశ్చిద్విరోధ ఇత్యాహ. ప్రపంచితం చైతత్తాతపాదైస్సంజీవిన్యాదౌ తత్ర తత్రేత్యస్మాభి రుపరమ్యతే. తస్మా దత్రాపి స్త్రీపూర్వపదో వా బహువ్రీహి రనుసంధేయః.

శయ్యాశిరస్స్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం. తదుక్తం స్మృతిరత్నావళ్యాం—'మాంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్స్థానే విధాయ చ, వైదికై ర్గారుడైర్మంత్రై రక్షాం కృత్వా స్వపే న్నిశి' ఇతి. అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః; స్వప్నే దేవతార్చనే 'సుర పూజోత్సవసేవా నైవేద్యం నృత్తగీతవాద్యం, చేత్యాదినా దైవజ్ఞవల్లభోక్తం మహాఫలం ద్రష్టవ్యం. మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధౌ—'సువర్ణకుసుమైర్దివ్యై ర్మణివిద్రుమవిస్తృతైః, రాజతైరత్నసంభూతైరథవా చిత్రవస్త్రకైః. యేఽర్చయంతి హరం భక్త్యా నరాస్తే స్యుర్మహేశ్వరా' ఇతి. ౨౭

అథ చ.—

విభుస్స్వయంభూరవదచ్ఛుచిస్మితాం
గిరం స్వవామార్ధవధూపలాలితాం,
స్పృశన్కరేణాభయదానశాలినా
కృతాంజలిం మాం వినయానతాననమ్. ౨౮

యత్కిల —

ఉన్మస్తకై ర్మధ్యమలోకభాగ్యై-
స్తపోవిశేషై రనఘైః పృథివ్యాః,
సమ్యక్ఫలైస్సచ్చరితైః ప్రజానాం
ప్రతాపరుద్రోఽయమిహావతీర్ణః. ౨౯

వత్స! కాకతీయకులప్రదీప !

స్వీకృతే పుత్రభావేన దౌహిత్రే ప్రాజ్ఞమాజ్ఞయా,
అస్మిన్నిధేహి ధౌరేయే గుర్వీముర్వీధురామితి ౩౦

పురోధసః— (సప్రమోదం) మహారాజ ! కాకతీయకులయోగక్షేమవిధానదక్షిణేన దాక్షాయణీపతినా సాక్షాదేవమాదిష్టం. తవాప్యయమేవ మనోరథః ప్రియంకరశ్చాయం మహోత్సవః ప్రజానాం. తదారోహతు ప్రాగతిసృష్టయౌవరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య భుజశిఖరం సాగరమేఖలా తత స్తతః

పూజానంతరవృత్త మాహ.—విభురితి. స్వవామార్ధవధూపలాలితాం పార్వత్యాఽనుమోదితాం, అభయదానశాలినా, ప్రసాదసూచకేనేత్యర్థః. ౨౮

ఉన్మస్తకై రుల్లంఘితశిరస్కై రతిప్రభూతై రిత్యర్థః. మధ్యమలోకస్య భాగ్యై రదృష్టపరిపాకై స్తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః, సచ్చరితైః స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితవ్యాపారైః, అత్ర భాగ్యాదినిమిత్తభేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుం మధ్యలోకఏవ సమష్టివ్యష్టిభ్యామాశ్రితః. ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకాసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం ఏవం చాస్మిన్ రాజ్యం శాసతి సస్యాకరాదిసంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధిశ్చ ప్రభవతీతి ఫలితమ్. ౨౯

వత్సేతి రుద్రాంబాయాః పుంస్త్వేన సంబోధనం. ప్రాగ్జన్మకాలే. ధురం వహతీతి ధౌరేయో ధురంధరః, 'ధురో యడ్ఢకౌ' విలి ఢక్. 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః తతష్టాప్. ౩౦

*[ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః]

రాజా.—తద్వచనమాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్షవికస్వరలోచనా మేదిన్యపి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా.

చామర.—† మహారాఅస్స హి అఅ అణువట్టమాణాఏ వసుంధరాఏ ఉఇదో ఖు హరిసావిబ్భావో.

* [ఏషా స్వయంభూదేవస్య వచనాకర్ణనేన మేదిన్యాః సుఖాగమేన ప్రాప్తిః]

రాజా.—కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవఏవ ప్రమాణమితి తస్యాఽఽజ్ఞా మయా శిరసి ధృతా. దేవోఽపిసప్రసాదాతిశయ మవలోక్యాంతర్హితోఽభూత్.

* [ఇదం మేదినీప్రాప్తిహేతో ర్బీజస్య స్వయంభూదేవస్యోపదేశాంగీకరణాత్సమాధానం.]

మంత్రిణః—విశ్వప్రియంకరః స్వప్నప్రత్యయః,కింతు కాకతీయనరేంద్రవృద్ధోచితమాచారమనువర్తమానస్య దేవస్య నగరనివాసవైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరరుద్రస్య విశ్వరక్షాక్షమే బాహుపరిఘే రాజ్యధురా విశ్రాంతిరి చ విషాదహర్షయోస్సీమానం స్పృశత్యస్మాకం మనః.

* [ఏతత్సుఖదుఃఖహేతుభూతం విధానమ్.]

---

† మహారాజస్య హృదయ మనువర్తమానాయాః వసుంధరాయాః ఉచితః ఖలు హర్షావిర్భావః.

సత్రమోద మితి—అస్మిన్నర్థే విప్రతిపత్తే రభావాదితి భావః. తదుక్తం బృహస్పతినా తే.—'దేవతాశ్చ ద్విజా గావః పితరో లింగినస్తథా, యద్వదంతి నరంస్వప్నే తత్తథైవ వినిర్దిశే'దితి. ప్రియం కరోతీతి ప్రియంకరః. 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చే'తి ఖశ్ప్రత్యయః. అతిస్పష్టం దత్తం.

స్వప్నశేష మాహ—తద్వచన మితి.

స్వప్ననివేదనం నిగమయతి—కాకతీయేతి.

విశ్వేతి—ప్రియంకరాదిశబ్దా అనుపదమేవోక్తాః. ధురంధరశబ్దస్తు నాయకప్రకరణే.

చామర—†అచ్చరిఅం అచ్చరిఅం. కుళామచ్చముహేణేవ్వ పవ్వఈవల్ల హేణ ఏవ్వం ఉవదిట్ఠం.

*[ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభావనా]

రాజా—(సహర్షాతిశయం) (అమాత్యాన్ ప్రతి) అయం కాకతీయకులశ్రేయఃకల్పలతాప్రరోహః స్వయంభూదేవానుగ్రహః సర్వేషామపి శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

*[ఏష బీజప్రకాశనా దుద్భేదః.]

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః

రాజా—కిమిదానీం కర్తవ్యమ్?

పురో—మహారాజ కిమన్యత్?. సజ్జీక్రియతాం ప్రతాపరుద్రదేవస్య రాజ్యాభిషేకసంభారః.

*[ఏష బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపో భేదః]

మంత్రిణః—దిగ్విజయయాత్రావశీకృతానాం సర్వపార్థివానాం వర్గేణానీతైః సకలతీర్థసలిలైః ప్రకాశితం స్వయంభూదేవప్రసాదమహాభిషేక మనుభవతు రాజపుత్రః

పురో—ఉచిత మనుమంత్రితం మంత్రిభిః

రాజా—తర్హి జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జీక్రియంతాం షడ్విధాని బలాని. అహమపి సజ్జో భవామి.

* [ఏష ఆరంభః. ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏవమారంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః]

---

† ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !! కులామాత్యముఖేనైవ పార్వతీవల్లభేన ఏవముపదిష్టం,

అయం కాకతీయేత్యాది. స్పష్టం.

షడ్విధాని, మౌలాదిరూపాణి, బలాని 'మౌలం భృతం సుహృచ్ఛ్రేణీ ద్విషదాటవికం బల' మిత్యమరకోశాభిధానాత్.

అత్ర విష్కంభాదౌ వైతాళికవాక్యోపక్షిప్త స్యాంగవశాదనువర్తమానస్య బీజస్య నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపా త్కించిదుచ్చ్రసత్వలక్షణారంభసంబంధాన్ముఖసంధి రిత్యాహ. ఏవ మితి.

(నేపథ్యే) వైతాళికౌ.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవస్య. యదిదానీమ్.

లోకాలోకగిరీంద్రకందరతమస్సందోహదర్పాపహం
త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనాన్యాక్రమ్య సంక్రీడతే,
ఇత్యాలోకనకౌతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో
భాస్వానేష సమగ్రదీప్తి రధునా వ్యోమాగ్ర మారోహతి.

అపిచ.—

ఉద్గాయంతి శరన్నిశాకరకరస్తోమత్విష స్త్వద్గుణాన్
క్రీడంత్యో మలయాద్రిచందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,
పీత్వా తత్తదుదీర్ణవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రధారాం సుధాం
వాతాహారతయా ప్రభూతమయశః ప్రక్షాళయంత్యో నిజమ్

ఇదానీం ఖలు—

ఆఘ్రాయ కిరణాన్భానో ర్యజురామోదమేదురాన్,

మధ్యాహ్నవర్ణన మారభతే—సుఖాయేతి.

లోకే యత్కించన విప్రకృష్టం వస్తు దిదృక్షవో వృక్షాగ్రమద్రిశృంగం వారోహంతి. తత్సమాధి మావర్తనవికర్తనస్యాహ—లోకాలోకేతి. సంక్రీడతే, 'క్రీడోను సంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధికారస్తమోఽపహత్వలక్షణస్తన్నిమిత్తశ్రమశిథిలో యస్య స తథోక్తః. ఏతచ్చ రాజతేజస ఏవ తద్వ్యారోద్వహనాదితి వేదితవ్యం. అతఏవాలోకనకౌతుకీ వేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. తత్ర నిమిత్తముపాదత్తే. అధునేతి. 30

ఉద్గాయంతీతి—మలయాద్రిచందనలతాకుంజే, దివావిహారదేశ ఇత్యర్థః తదుక్తం భావప్రకాశే—'సరితః పులినం వేలా కాంతారారామ భూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా, దివావిహారదేశాస్స్యు'రితి. క్రీడంత్యః, నిజరమణైరితి శేషః. తత్తదితి వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఉదీర్ణవర్ణాదుచ్చారితాక్షరాద్గళితాం, గళంతీ త్యర్థః: 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య' శ్చేత్యత్ర చ శబ్దస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్. అతఏవాహ వృత్తికారః—'సుప్తశయితేత్యేవమాదయో వర్తమానే ద్రష్టవ్యాః' ఇతి. ఇదమేవ కవే ర్వివక్షితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్సుధామిత్యవోచత్. అత ఏవ ప్రత్యగ్రధారా మతిరసా మిత్యర్థః. 31

ఆఘ్రాయేతి—యజురేవామోదః పరిమళవిశేషః తేన మేదురాన్, తన్మయానిత్యర్థః. 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేఅహ్నః' ఇతిశ్రుతేః. 'భంజనభాసమిదోఘురచ్'

యతంతే కృతినస్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నికీం క్రియామ్. 33

రాజా.—(ఆకర్ణ్య సర్వాన్ ప్రతి) సాధయత యూయమభిమతాచరణాయ. అహమపి తావదభ్యంతరం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచిత ముత్థాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే)

ఇతి నాటకప్రకరణే కల్యాణస్వప్నో నామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

నేపథ్యే—†ఇదో ఇదో అజ్జో.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ—(సహర్షం) చిరాయ యౌవనమతిశయానయా చరితార్థయా జరయాఽనయా సంచరే. యయా దీర్ఘాయుషా ప్రతాపరుద్ర మహాభిషేకమహోత్సవమనుభవితాస్మి.

[ఏష మధ్యాహ్నవర్ణనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృతార్థస్య పునరవమర్శా ద్బిందుః.]

అపిచ.—

పదే పదే స్ఖలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,

---

† ఇత ఇత ఆర్యః.

ఏతేన భానుకిరణానాం పుష్పసమాధిసిద్ధేః జ్ఞాత్వేత్యస్మిన్నర్థే అఘ్రాయేతి పదం బోద్ధవ్యం మధ్యాహ్నే కర్తవ్యా మాధ్యాహ్నికీ. 'కాలాట్ఠఞ్'ఇతి శైషికః ఠఞ్ ప్రత్యయః. 33

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

చూళికా ముదాహరతి—నేపథ్య ఇత్యాదినా.

తతః ప్రవిశతీతి. నేపథ్యమేవ న రంగం; అన్యథా చూళికాలక్షణభంగప్రసరగాత్. యౌవన మతిశయానమేతి. అత్రైవ పురుషార్థలాభాదితి భావః. జరయా సంచం ఇతి, 'సమస్తృతీయా యుక్తా' దిత్యాత్మనేపదం. పురుషార్థమాహ—యయేతి. అనుభవితాస్మి. అనద్యతనే లుట్.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇతోఽపి జరాయాః శ్లాఘ్యత్వమేవేత్యాహ—పదే పద ఇతి. ౧

అవలోక్య హసన్నాస్తే స్వామీ రుద్రనరేశ్వరః. ౧

(సవిమర్శాశ్చర్యమ్)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీ ర్మూలవేశ్మనః,

యువరాజగృహే సద్య గవాక్షై స్స్వైర మీక్షతే. ౨

^ [ఏష రాజ్యలక్ష్మ్యాః ప్రతాపరుద్రగతాభిలాషా ద్విలాసః]

(పురోఽవలోక్య) కథమయం రాజపుత్రపరిచారకో దారక స్ససంభ్రమం మామభివర్తతే?.

(ప్రవిశ్య)దారకః—† అయ్య! పణమామి

కంచుకీ:—భద్ర? కల్యాణాస్పదం భూయాః! కమనుమతం రాజపుత్రస్య దిగ్విజయప్రస్థానం రుద్రనరేశ్వరేణ?,

దారకః:—‡కహం కహం వి అణుమదం.

కంచుకీ:—స్వనామానుగుణమిదం రాజపుత్రస్య యత్సజ్జీకృతసాధనం మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయమేవ జైత్రయాత్రాయాముత్తిష్ఠతే

దారకః:—♦అయ్య! అణణుహూదజుజ్ఝపరిస్సమో జువరాఓ. దుక్కరో ఖు దిఅంతజఓ కహం భవిస్సఇ?

కంచుకీ:—భద్ర! నిరంకుశా స్స్వయంభూదేవ ప్రవృత్తయః. విష్ణోరవతారః ఖల్వయం వీరరుద్రోఽప్యచింత్యమహిమా.

---

† ఆర్య ప్రణమామి.

‡ కథంకథమప్యనుమతమ్.

♦ ఆర్య! అననుభూతయుద్ధపరిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరః ఖలు దిగంతే జయః కథం భవిష్యతి?.

సపాదోపగ్రహమితి, సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదోపస్పర్శరూపో గురునమస్కారః పాదోపగ్రహః. తదుక్తం మనునా.—'వ్యత్యస్తపాణినా కార్య ముపసంగ్రహణం గురోః, సవ్యేన సవ్యస్స్ప్రష్టవ్యో దక్షిణేన తు దక్షిణః' ఇతి. ఉత్తిష్ఠతే. ఉద్యుక్తే— 'ఉదోనూర్ధ్వకర్మణి' త్యాత్మనేపదమ్.

భద్రేతి. అత్ర పూర్వాంకే స్వప్నదృష్టస్య మధ్యాహ్నవర్ణనయా నష్టస్య చ బీజస్య స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య 'భద్ర! నిరంకుశా'ఇత్యనేనానుసర్పణాత్పరిసర్ప ఇత్యర్థః.

*[ఏష దృష్టనష్టబీజానుసరణరూపః పరిసర్పః]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనాల్లక్ష్యస్య దిగ్విజయయాత్రోద్యమేనాలక్ష్యస్య బీజస్యోత్పాదనాదుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధిరయం]

దారకః—†ఏవ్వం ఏదం. అమాణుసో ఖుసో పహావో.

కంచుకీ:—కుత్రేదానీం రాజపుత్రః?.

దారకః— ‡కాలఈఅకుళదుగ్గాదేవీసమారాహణేణ విఅఅపత్థాణ మంగలం కాడూణ తత్థహణుమదఅలపేరంత బహిరుజ్జాణే ణివేసి అఖంధావారో అమచ్చ పరివుదోజువరాఓ చిట్ఠఈ తా అణుజాణీహి మమతత్థ పత్థాణం.

కంచుకీ:—భద్ర! సాధయ. అహ మపి రాజకులం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ)

ఇయంచూళికా

ప్ర వే శ కం.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణః పరిజనశ్చ)

ప్రతా—

కిం రాజ్యేన శమోన్ముఖం రచయతా తాతం కులాలంబనం

---

† ఏవమేతత్. అమానుషః ఖలు స ప్రభావః.

‡ కాకతీయకులదుర్గాదేవీసమారాధనేన విజయప్రస్థానమంగళం కృత్వా తత్ర హనుమదచలపర్యంతబహిరుద్యానే నివేశితస్కంధావారః అమాత్యపరివృతో యువరాజ, స్తిష్ఠతి. తదనుజానీహి మమ తత్ర ప్రస్థానమ్.

అతఏవాయం ప్రతిముఖసంధిరిత్యాహ—అత్రేతి. ఉద్భేదః ప్రకాశనం, భద్రేత్యాదివాక్యేనేతి భావః.

ఏవమేతదిత్యాది. స్పష్టం. ఇయం చూళికా.

కిమితి. తాతం శమోన్ముఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్యర్పితేన సతేతి శేషః. కిం న మే కించి త్ప్రాధ్య మస్తీతి భావః. న కేవల మస్మిన్రాజ్యే పితృవియోగా

కించాస్మిన్ సముదాహరంతి మహతో దోషాన్బహూన్సూరయః,
ధర్మాధ్వా చ ఖిలీకృతోఽయ మధునా క స్సంచరే దస్ఖలం-
స్త న్నేష్టం కిల యౌవరాజ్య మపి మే బాల్యోత్సవక్రీడతః 3

తద్వయం మహారాజభుజపరిఘమసృణితేషు దిగంతేషు విజయయాత్రావినోదేన విహరామహే.

[ఏతద్రాజ్యేఽనిచ్ఛాభిధానా ద్విధూతం]

మంత్రిణః:— రాజపుత్ర! సర్వపథీనయా కాకతీయాన్వయభాగ్యసంపదా త్వాం ధురంధరం లబ్ధ్వా నరేంద్ర శ్చిర మాసక్తాం ధురం శిథిలయితు మధ్యవస్యతి ఆచార శ్చాయం కాకతీశ్వరాణాం యద్ధారయే పుత్రే శమోన్ముఖత్వం కులస్వామినా స్వయంభువా వ్యేవ మేవానుశిష్టం అనతిక్రమణీయం రాజపుత్రేణ గుర్వో ర్గరియసీ ఖల్వాజ్ఞా కలికాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠాం నిరోద్ధుం పోషుం చ మహతీం మహీధుర

దిష్టహాని రనేకమహాదోషసంభవా దనర్థప్రాప్తిశ్చేత్యాహ.—కించేతి. అత ఏవోక్తం మహాభారతే శాంతిపర్వణి భీమం ప్రతి యుధిష్ఠిరేణ—'అసంతోషోఽప్రమోదశ్చ మదో రాగోఽప్రశాంతతా. బల మోజోఽభిమాన శ్చ సముద్వేగ శ్చ సర్వతః. ఏభిః పాప్మభి రావిష్టం రాజ్యం త్వ మభికాంక్షసీ'తి. నన్వేవం సతి 'యదహ్నా కురుతే కర్మ ప్రజా ధర్మేణ పాలయన్, దశవర్షసహస్రాణి తస్య భుంక్తే మహత్ఫల' మిత్యాదినా రాజ్యే మహాఫలప్రతిపాదకమన్వాదివచనవిరోధస్స్యాదిత్యాశంక్య తస్య యుగాంతరవిషయత్వాన్న విరోధ ఇత్యాశయేనాహ.—

ధర్మాధ్వేతి. అయం యజ్ఞదాన తపోజ్ఞానలక్షణః ఖిలీకృతః సంప్రతి, పాదమాత్రావశిష్టత్వాదితి భావః. అతఏవోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే. 'కృతాదీనాం వ్యవస్థేయం ధర్మపాదవ్యవస్థయే'తి ఆదిపురాణేఽప్యుక్తం 'న విద్వత్తా న శుద్ధోఽర్థో న శుద్ధి ర్మనసః కలా'ఇతి. అధునా కలికాలే, అస్ఖల న్నప్రమత్తః, కస్సంచరేత్?, న కోఽపి సంచరితుం శక్నుయాదిత్యర్థః. 'శకిలి'జ్చేతి లిజ్. తృతీయాభావాన్నాత్మనేపదం. తద్యౌవరాజ్యమపి, నేష్టం కిల కిముత దుష్టం రాజ్యమితి భావః. మసృణితేషు నిష్కంటకీకృతేషు, అతఏవ స్వస్య న ప్రయాస ఇతి వినయోక్తిః 3

రాజపుత్రేతి. సర్వాన్పథో వ్యాప్నువంత్యా సర్వపథీనయా. 'తత్సర్వాదే' రితి ఖప్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. 'ధర్మ్యే వర్త్మని సంస్థాప్య ప్రజా వర్తేత ధర్మవిత్, పుత్రసంక్రామితశ్రీశ్చ వనే వన్యేన వర్తయే' దితి వ్యాసస్మరణాత్. గురోర్వృద్ధివ్యమానుష

మవతీర్ణస్య కాకతీయవిష్ణో స్తవ న సాంప్రతం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్.

ప్రతాపః—(సానురోధమ్.)

స్వయంభూస్తాత ఇత్యేతావీశ్వరౌ దివ్యమానుషౌ,
తయోరన్యతరో రాజా యువరాజోఽస్మి సర్వథా. ౪

మంత్రిణః —రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతీశ్వరాణాం స్వయంభువి మహారాజే

'[ఏష ప్రకృతవిషయారత్యుపశమా చ్ఛమః]

పరిజనః —

† కాఅఈఅకుళట్ఠవిరో తత్తభవంతో సఅంభూదేవో ధురం ధారేదు. రాఅఉత్తో రజ్జసిరిఅం అంకేఆరోవేదు.

ప్రతాప—(సమందస్మితం పరిజనమవలోకయతి)

[ఏత త్పరిహాసవచోరూపం నర్మ.]

పరిః—‡ చిరేణ చరిఅత్థా మేఇణీ సంవుత్తా

గోత్తగిరిసిహరణిట్ఠురవిఅడసిలావసఇబబ్బరంగిఏ,
ఖోణీఏ హోదు వాసో బాహాఉమ్మి పఆపరుద్దస్స. ౫
జహ హరిచందస్స భుఏ జహ రహుణాహస్స బాహు ఫలఅమ్మి
కాఅఇలచ్ఛిపఇణో బాహఉమ్మి తహ మహీ రమదు. ౬

---

† కాకతీయకులస్థవిర స్తత్రభవా న్ స్వయంభూదేవో ధురం ధారయతు. రాజపుత్రః పునా రాజ్యశ్రియ మంకే ఆరోపయతు.

‡ చిరేణ చరితార్థా మేదినీ సంవృత్తా.

గోత్రగిరిశిఖరనిష్ఠురవికటశిలా వసతి బర్బరాంగ్యాః,
క్షోణ్యా భవతు వాసో బాహౌ ప్రతాపరుద్రస్య. ౫
యథా హరిశ్చంద్రస్య భుజే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,
కాకతిలక్ష్మీపతే ర్బాహౌ తథా మహీ రమతామ్. ౬

రౌః, గరీయసీ గురుతరా, పూజ్యతమేతి యావత్. 'ప్రియస్థి' రేత్యాదినాగురోర్గరాదేశః. కించ ధర్మసంస్థాపనార్థమేవావతీర్ణస్య విష్ణుమూర్తే స్తవేదం దుష్పరిహారమిత్యాహ—కలికాలేతి. ప్రత్యాఖ్యాతుం పరిహర్తుం.

తర్హి తావ త్స్వయంభూదేవ ఏవ మహారాజోఽస్తు, పూర్వవదేవాహం యువరాజ ఏవేతి వచనభంగ్యా రాజ్య మంగీకరోతి—స్వయంభూరితి. అరత్యుపశమా ద్విషయద్వేషనివృత్తేః. ఏష శమః.

ప్రతాపః—(సబాహుస్ఫురణమధోముఖ స్తిష్ఠతి)

* [ఏషాపరిజనవచనోత్థా ప్రీతి ర్నర్మద్యుతిః.]

మంత్రిణః—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోత్తమస్య తవ పాణిగ్రహణాయ స్పృహయంతీ రాజ్యలక్ష్మీ ర్విలంబనం న సహతే

పరి:—†విజ్జావహూణాం అహిఅం దఁయూణ పఇమ్మి పణఅవిస్సంభం,

ఖోణీ లచ్ఛీ అ కహం విలంబిఅ సహఉ జుంపరాఏ 2

మంత్రిణః—ఇత్థమేవ.

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగారముత్సుకా,

ప్రతీక్షతేఽద్య రాజ్యశ్రీ ర్యువరాజసమాగమమ్ 3

*ఏష మంత్రిణాం పరిజనస్య చ వాక్యైర్బీజానురాగప్రకాశనా త్పరిగమః

పరి:—‡ కహం అందరిఓ ఖు ఏసోమహూసఓ దిసావిజఅజత్తాఏ.

*[ఏతద్దిగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనాన్నిరోధః

మంత్రిణః—(సావజ్ఞం) కథం చిరయంత్యాంధ్రచమూపతయః? అథవా కిం తైః? వయ మపి న కేవలం మంత్రశస్త్రాః, కింతు బహుశః సమరాపదానారాధితస్వామిన ఏవ.

---

† విద్యావధూనామధికం దృష్ట్వా పత్యౌప్రణయవిస్రంభం,

క్షోణీ లక్ష్మీశ్చ కథం విలంబితం సహతాం యువరాజే. 2

‡ కథ మంతరితః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

సబాహుస్ఫురణమితి. పుంసో దక్షిణబాహుస్ఫురణం శుభనిమిత్తమితి వక్ష్యతే. నర్మవచన మనురాగబీజోద్ఘాటనం.

విజ్జేతి. వధూనాం భర్తృవాల్లభ్యమవలోక్య సపత్న్య స్సముత్సుకా భవంతీతి భావః.

రాజ్యశ్రీ ర్నో వాసకసజ్జికాసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి గతార్థమేతత్. 3

కహ మితి నిరోధనలక్షణే ఛద్మనేత్యుక్తం తత్కారణమాత్రోపలక్షణమితి ద్రష్టవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమరమేవాపదానమద్భుతకర్మ తేనారాధితస్వామినః ప్రసాదితేశ్వరాః.

[ఏతన్నిష్ఠురవచనరూపం వజ్రం

(ప్రవిశ్య) దౌవారికః—† జేదు జేదు జుఅరాఓ ఏదే ఖు చమూవఇణో పడిహారభూమి భాఅమ్మి సజ్జీంఅచఉరంగబలా వట్టంతి.

మంత్రిణః—అచిరం భోః ప్రవేశయ

దౌవా:—తథా (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాధిపతిభి స్సహ పునః ప్రవిష్టః)

సేనా:—(యథోచితం ప్రణమ్య)స్వామిన్! కాకతీయకులతిలక! సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంతం భవంత మనుప్రాప్తా ఏవ తదనుగ్రహాయాళునా కటాక్షేణ నిరీక్ష్యంతాం

. [ఏతదనునయవచనరూపం పర్యుపాసనమ్.)

మంత్రిణః—రాజపుత్ర త్వయా సమాహూయతాం ప్రతిపక్షవారణో వారణః ఆలోక్యంతాం నిరంతరపరిపన్థిప్రమాథిన్యో వరూథిన్యః ప్రస్థాయతాం సేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసామంతనిజస్థానం ప్రస్థానం

† జయతు జయతు యువరాజః. ఏతే ఖలు చమూపతయః ప్రతీహారభూమిభాగే సజ్జీకృతచతురంగబలా వర్తంతే.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యాప్యుపలక్షణమిత్యాశయేనాహ—ఏతన్నిష్ఠురేతి.

ద్వారే నియుక్తో దౌవారికో వేత్రధరః. 'తత్ర నియుక్త' ఇతిఠక్. 'ద్వారాదీనాంచే' త్యైజాగమః.

స్వామిన్నితి. సర్వతోముఖాటోపాస్సర్వతోదిక్సంభ్రమా వాహిన్య స్సేనాః. శౌర్యోదన్వంతమితి రూపకబలాదుదకసంభ్రమవత్యో నద్యశ్చేతి లభ్యతే. అనుగ్రహయాళునా అనుగ్రహీత్రా, కటాక్షేణ, అనుగ్రహదృష్ట్యేత్యర్థః. 'గృహయాగ్రహణే' ఇత్యస్మాద్ధాతో రదంతా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగృహి' త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః. అతోలోపస్య స్థానివత్త్వా న్న లఘూపధగుణః.

రాజపుత్రేతి. పరిపంథిప్రమాథిన్యశ్శత్రు ఘాతిన్యః. వరూథిన్య స్సేనాః. ప్రస్థాయతామితి. ప్రస్థానారంభ ఏవ నాసీరైస్సామంతనగరాణ్యాక్రమ్యంత ఇతి సేనాబాహుళ్యం సూచ్యతే.

ప్రతాప.— యథాభిరుచితమమాత్యేభ్యః.

(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి)

మంత్రిణః:—

కరోదగ్రేణ మహసా విష్వగాక్రమితుం దిశః,
ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వానివోదయమ్. ౯

* ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పమ్

(సర్వే యువరాజహస్తినం పురస్కృత్య ససంబాధం కించిత్పరి క్రామంతి)

సేనాపః—(సోత్సాహప్రణామం)స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పాదాతపాదాహతిదళితమహీరంధ్ర నీరంధ్రనిర్య-
ద్ధూళీజాలాంబుదాంతర్విలసదసిలతావిద్యుదుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్నిస్సాణరాణస్తనితపటపటద్ధిక్తటాః ప్రారభంతే

యథేతి గంధోపలక్షితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజశాస్త్రే త్రైవర్ణికజాతిగజేషు గంధ ఉక్తః. తథాప్యౌచిత్యాదత్ర క్షత్రియజాతిరుచ్యతే తదుక్తం—'భద్రశ్రీహరితాళగుగ్గులుశిలాగంధోఽతిశూరో రణే నానాశస్త్రనిపాతవేగసహనస్తంబేరమః క్షత్రియః, ఇతి. అత్ర శుభాశుభగంధవిభాగస్తదభివ్యక్తిస్థానం చ తత్రైవోక్తం— 'స్వేదే ద్వారమలే శుభాశుభకరం గంధం సుధీర్లక్షయేత్సేవ్యో భూరుహలాజపాటలఘృతప్రఖ్యః ప్రశస్తాహ్వయః, ఏతస్మాదపరో శుభోఽయముదితస్సత్త్వేన రూపేణ యోయుక్తస్సోఽపి మతంగజస్సముచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి.

కరేతి. కరేణోదగ్రేణోద్ధతేన మహసా తేజసా భుజబలేనేత్యర్థః, అన్యత్ర కరైః కిరణైః ఉదయం పూర్వపర్వతం. ౯

అత్ర మంత్రిణాం వీరరుద్రం ప్రతిరాగప్రకాశవిశిష్టవచనాత్పుష్పం నామాంగమిత్యాహ—ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన, బీజానుకూల్యేనేత్యర్థః. విశేషబంధో రాగవిశేషబంధ ఇత్యర్థః.

ధావదితి. పదాతీనాం సమూహః పాదాతం, భిక్షాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. నిస్సాణరాణో నిస్సాణధ్వనిః. రాణఇతి. యద్యపి 'వశిరణ్యోరుపసంఖ్యాన'మితి కబభావే ఘఞ్ బాధితః, అత ఏవోక్తమమరకోశే—'రణ క్వణ'ఇతి. తథాపి స్రావాదివత్ బాహుళకో ఘఞ్ ద్రష్టవ్యః. పటశబ్దాదవ్యక్తానుకరణా 'న్నిత్యవీప్సయో'రితి ద్విర్భావే 'సర్వప్రాతిపదికేభ్య' ఇత్యాచారే క్విప్ కథంచిత్కల్పనీయః. తతో లటః

ప్రావృల్లక్ష్మీం ధ్వజిన్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః ౧౧
(అన్యతో నిరూప్య)—

బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః
పురందరహరిజ్జయవ్యవసితాస్సహాయోద్ధతాః,
చలంతి చిరమత్సరాశ్శిఖరిణో యథా దంతినో
భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఫక్కత్ఫణాః. ౧౧

పరిజః—(విలోక్య సాశ్చర్యం) †మహంతో ఖు ఎసో తిలంగసుభడాణ ముస్సాహో.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

ఉద్యత్తోమరడామరాః ప్రతిపదప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః
స్వైరోద్గీర్ణముసుంఢయః పటుతరాకృష్టధ్వనత్కార్ముకాః,

† మహాన్ ఖల్వేష త్రిలింగసుభటానాముత్సాహః.

శత్రాదేశః. పటదిత్యస్యైవానుకరణత్వే పూర్వావయవస్య తకారాభావశ్చింత్యః కరటతటం గండస్థలం ౧౦

సేనాంగేషు మతంగజసహ్నాహమాహ—బలఇతి. చిరమత్సరాః పక్షచ్ఛేదాత్ప్రభృతి ప్రరూఢవైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజ్జయవ్యవసితాః, ప్రాచీవిజయోద్యుక్తాః ఇత్యర్థః. ఇయంతం కాలం తూష్ణీం స్థిత్వేదానీం వైరనిర్యాతనే హేతుమాహ—సహాయోద్ధతాఇతి. యథా కస్యచిద్వస్తునో భారాక్రాంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాంతరం తూన్నమతి తద్వద్దంతిభారాక్రాంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య శేషాంచిత్ఫణానామవనమనమితరేషామున్నమనం ద్రష్టవ్యం. ఫక్కనమత్ర సంకోచః. 'ఫక్కనీచైర్గతావి'త్యస్మాద్ధాతోర్లటశ్శత్రాదేశః. అత్ర యథాశబ్దమాహాత్మ్యాదద్యద్యప్యుపమా ప్రతీయతే. తథాప్యుపమానభూతానాం విశిష్టశిఖరిణాముపమేయదంతి రూపతయాఽధ్యవసానాదుత్ప్రేక్షాయాం పర్యవస్యతీత్యుపక్రమోత్ప్రేక్షేయం.

పత్తిసంపత్తిమాహ—ఉద్యదితి. తోమరాదండవిశేషాః తైర్డామరా భయంకరాః కౌక్షేయకాః ఖడ్గాః 'కులకుక్షీ' త్యాదినాఢకఞ్ ప్రత్యయః. స్వైరోద్గీర్ణముసుంఢయః స్వేచ్ఛోద్యతదారుమయాయుధవిశేషాః, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుస్తద్విశేషో వా, గదాః ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః.తదుక్తం వృత్తికారేణ—'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా'మిత్యత్ర'ప్రాస్యతఇతి

భ్రామ్యద్భీమగదా స్సమగ్రవిహరత్ప్రాసా స్స్ఫురత్పట్టసాః
ఖేలంత్యద్ధ్రచమూభటాః సవపుషో రౌద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రిణః.—అహో తురంగతరంగాస్త్రిలింగాధిపతేః!
ఉత్క్షిప్యోత్క్షిప్య పాదౌ రవితురగశిరస్తాడనాయేవ పూర్వౌ
పాశ్చాత్యాభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవష్టభ్య సంరబ్ధనున్నాం,
వాలైర్వ్యాధూయమానైః ప్రతినృపతిహయోత్సాహమున్మార్జయంతః
క్రామంత్యశ్వాస్సహేలక్రమణపరిణమత్పంచధారాప్రపంచాః. ౧౩
(విలోక్య) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!

ప్రాస'ఇతి. రౌద్రప్రకారాః రౌద్రభేదాః. తోమరాదీనా మభిధానం వైజయంత్యాం—'తోమరోఽస్త్రీ లోహముఖదండః కాసూశ్చ సర్వలా. 'ముఖం ద్విఫలకత్రాగ్రం' 'ముసుంఢీస్యా ద్దారుమయీ వృత్తాయఃకీలసంచితా' కార్ముకం తు చతుర్హస్తం, 'పట్టసోలోహదండో యస్తీక్ష్ణ ధారః క్షురోపమః' ఇతి. ౧౨

తురంగసామగ్రీమాహ.—ఉత్క్షిప్యేతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్వాముహుర్రగ్రపాదోత్క్షేపణమశ్వానాం పురుషాఖ్యస్థానభేదః. తదుక్తం.—'ముహుః పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్వాగ్రపాదయోః, ఊర్ధ్వం ప్రేరణయా స్థానమశ్వానాంపురుషః స్మృత' ఇతి, అత్ర పూర్వపాదోత్క్షేపణస్య సూర్యాశ్వశిరస్తాడనఫలకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.—ఉత్క్షిప్యేతి. 'నిత్యవీప్సయో' రితి ద్విర్భావః పశ్చాద్భవౌ పాశ్చాత్యౌ. 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్యక్'. సంరబ్ధా సంరంభవిషయీభూతా సతీ, నున్నేత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. తాం ధరణిమవష్టభ్యాలంబ్య, తత్ర స్థిత్వేత్యర్థః. సహేలక్రమణేన వినోదగత్యా, పరిణమంతః. ప్రయత్నం వినా ప్రవర్తమానా ఇత్యర్థః. ధారా నామాస్కందితాదయో గతిభేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం—'అశ్వానాం తు గతి ర్ధారా విభిన్నాసా చ పంచధే' తి. 'ఆస్కందితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతం, గతయోఽమూః పంచ ధారా' ఇత్యమరశ్చ. ఏతాసామేవాశ్వశాస్త్రే సంజ్ఞాంతరేణోక్తానాం ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యే పంచదశవిధత్వం. తదుక్తం —'గతిః పులా చతుష్కా చ తద్వన్మధ్యజవాఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పంచ ధారాః ప్రకీర్తితాః ఏకైకా త్రివిధా ధారా హయశిక్షావిధౌ మతా, లఘ్వీ మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్వైతా యోజయే త్క్రియా' ఇతి. తదేత న్మనసి నిధాయాహ—పంచధారాప్రపంచా ఇతి. ౧౩

తథా హి.—

రథాస్సరభసం భ్రమన్నిబిడహేమనేమిక్షత-
క్షమాతలసముచ్చలద్బహుళధూళిజాలాంబుదైః,
తిరోహితమసూయయా సపది భానవీయం రథం
విధాయ ముఖరీభవన్త్యనిభృతాక్షధూర్నిస్స్వనాః ౧౪

ప్రతాపః—(సర్వతోఽవలోక్య సప్రమోదం) కథం సమగ్రసాధనాని సైన్యాని?

బృంహమాణగజాకీర్ణాః హ్రేషమాణహయాకులాః,
సంక్రీడత్స్యందనాః క్ష్వేడాస్సుభటా సైన్యసంపదః ౧౫

మంత్రి—యువరాజాలోకనా దుద్వేల సైన్యసాగరో వర్తతే

అభ్యాపతంతీరభితో మహీభృద్వాహినీర్బహూః,

లోకే కశ్చిద్వీరభటః ప్రతిభటమభిభూయ గర్జతి. తత్సమాధిమత్ర భానురథాభిభావినాం వీరరుద్రరథానామాహ.—రథా ఇతి. అసూయయా, స్పర్ధయేత్యర్థః. అక్షాణాం చక్రాధారకాష్ఠానాం ధురోఽగ్రాణి అక్షధురః. 'అక్షం రథాంగ ఆధార' ఇతి వైజయంతీ. 'అనక్ష' ఇతి నిషేధా 'దృక్పూ' రిత్యాదినా న సమాసాంతః నిభృతో నిశ్చలో నభవతీత్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తథాభూతోఽక్షధూర్నిస్స్వనో యేషాం తే తథోక్తాః. ౧౪

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహణశీలాః. తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ప్రత్యయః. నతు శానచ్; 'బృహి శబ్దే' ఇత్యస్య ధాతోః పరస్మైపదిత్వాత్. అత ఏవ భట్టమల్లః- 'హేషతే హ్రేషతేఽశ్వానాం హస్తినాం బృంహతీతి' చేతి. సంక్రీడత్స్యందనాః కూజద్రథాః. 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్య' శ్చేత్యత్ర 'సమోఽకూజన' ఇతి నియమాత్పరస్మైపదం. అత ఏవోక్తం తేనైవ—'ఉత్సర్జతి సంక్రీడత్యేతౌ శకటకూజనే' ఇతి. క్ష్వేడంతే సింహనాదం కుర్వంతీతి క్ష్వేడాః. 'ఞిక్ష్విదా స్నేహనమోచనయో' రిత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వాద్దకారస్య డకారః. కవికల్పద్రుమకారస్తు డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్యాహ. ధాతూనామనేకార్థత్వాదుక్తార్థలాభః. అత ఏవ 'క్ష్వేడా తు సింహనాదస్స్యా' దిత్యమరః. క్ష్వేడదితి. క్వాచిత్క-శ్చత్రంతపాఠోఽస్య ధాతో రనుదాత్తేత్త్వా దుపేక్షణీయః. ౧౫

అభ్యాపతంతీరితి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూపాలసేనాః, అన్యత్ర పర్వతప్రభవా నదీః. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'ప్రశేదద్భిరివ క్షోభ్యో నిగర న్సరివాహినీః,

కాకతీయకులాంభోధిరేష స్వైరం గ్రసిష్యతే. ౧౬

సేనాపతయః—యదాదిశంత్యమాత్యాః. (ఇతి సప్రణామం) విజయయాత్రాకుతూహలిన్యో ధ్వజిన్యః సాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం ప్రతిపాలయంతి

ప్రతాప (సప్రసాద మమాత్యా నాలోకయతి)

మంత్రిణః—(సోత్సాహం) ప్రతిష్ఠంతాం ప్రాచీం ప్రతి సైన్యాని

సేనాప—యథాదిశంత్యమాత్యాః (ఇతి ప్రస్థాననాటితకేన సమంతాదవలోక్య సహర్షాతిశయం)

పవనేనానుకూలేన ప్రసారితపటాంచలాః,

ఉద్యుంజంత ఇవాక్రష్టుం ధ్వజాస్సౌత్రామణం దిశం ౧౭

(సర్వే సుశకున మభినందంతి)

[ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనాదుపన్యాసః]

ప్రతాప—(పురోఽవలోక్య) కథం కరాభ్యాముత్క్షిప్తసాక్షత కనకపాత్ర స్సమాగత ఏవ విప్రవరః?

(ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయమగ్రతస్స్థిత్వా ప్రాధ్వం దక్షిణ

శూరాణాం సింహనాదైశ్చ హేషారావైశ్చ వాజినామ్, మహారథమహాధ్వానై ర్మాతంగ ఘనగర్జితై'రితి. ౧౬

పవనేనేతి. సుత్రామ్ణ ఇంద్రస్యేమాం సౌత్రామణీం దిశం ప్రాచీం, సుశకునం శుభ నిమిత్తం, 'శకునం తు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే' ఇతి విశ్వః. అనుకూలవాయో శ్శుభ నిమిత్తత్వం చ తత్రైవ—'దక్షిణాక్షిపరిస్పందా ద్దక్షిణస్య భుజస్య చ, మనసశ్చ ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన చ. ఏవంనిమిత్తైర్నిశ్చిత్య విజయం భూపతిర్వ్రజే' దితి. ౧౭

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్షయ్య యోజయతి—ఏషఇతి. ఉపన్యాసలక్షణేఽపి ప్రకృతానుగుణ్యేనేత్యేతదనుషజ్యత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రస్థానానుగుణేతి. బీజోప యోగిత్వా త్ప్రస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదనుగుణస్య శకునస్యానురాగహేతుభూతస్య కథనాదుపన్యాస ఇత్యర్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం సూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రాధ్వమాశీర్వాదానుకూల్యేనోద్యమ్య, 'అనుకూల్యార్థకం ప్రాధ్వ'మిత్యమరః. మకారాంతమవ్యయం చైతత్. నను యాత్రాయాం కనకపాత్రాది మంగళద్రవ్యదర్శనం కార్యసిద్ధికర వస్తు కిం ల్వేకస్మిన్ బ్రాహ్మణే దృష్టే కార్యహాని

భుజముద్యమ్య విజయతాం విజయతాం వీరరుద్రః. రాజపుత్ర! స్వయంభూదేవమహోత్సవాద్యనంతరం మహీసురవరాశీర్వాదవాసితాః కాకతీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరం గృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంగే గజమూర్ధని చ నిధాయ)

ఆమూలాత్ఫలితా ప్రసక్తిలతికా పత్యుస్స్వయంభూప్రభో-
రాజ్ఞా క్షత్రియమౌళిమండనమణేస్తాతస్య సానుగ్రహా,
విప్రాశీర్వచనాని మంత్రసురభీణ్యాకాంక్షితాన్యన్వహం
పౌరాణాం చ జయోత్తరాణి తదమూరీషజ్జయాస్సర్వదిశః.

[ఏష బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణకీర్తనాద్వర్ణసంహారః]

మంత్రిణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిరర్గళస్య తవ భుజార్గళయోరోజాయితస్య కియతీ భూతలవిజయవిడంబనా?

రితి కింవదంత్యాః కా గతి రితిచేన్నైష దోషః. తస్యాః కృపణబ్రాహ్మణవిషయత్వాత్. విశిష్టబ్రాహ్మణదర్శనే మహాఫలస్మరణాత్. ఇదమపి తత్రైవోక్తం—'పూర్ణకుంభే తథాఽఽదర్శే దధ్ని మద్యే తథామిషే, మీనే శంఖే ధ్వజే ఛత్రే చామరే చారుయోషితి. చాషే మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్షతేషు చ, వృషభే సమదే నాగే సితవాహే ద్విజోత్తమే, సువర్ణే దివ్యరత్నే చ వీణాయాం పటహేఽపి చ, బద్ధే చైకపశౌ దృష్టే యాత్రా భవతి సిద్ధి'దేతి వసంతరాజీయేఽప్యుక్తం—'ధృతాతపత్రశ్శుభశుక్లవాసాః పుష్పార్చితశ్చందనచర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖావాన్కృతభోజనశ్చ దదాతి దృష్టః పథి సర్వసిద్ధి' మితి. మహోత్సవాదీత్యత్రాదిశబ్దేన ధేన్వాదిదానం గృహ్యతే. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'తతః కృత్వా మహాపూజా ముద్దిశ్య కులదేవతాం. ధేనుం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రేభ్యో విధినాఽర్పయేత్. తదాశిష స్సమాదాయ నీరాజితహయద్విపః' ఇతి

ఆమూలాదితి—సంపూర్ణస్స్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణామాకాంక్షితాని మనోరథాః. నపుంసకే భావే క్తః. జయోత్తరాణి జయప్రదానాని. తత్తస్మాదమూశ్చతస్ర ఏవ దిశః ఈషజ్జయాః, సులభజయా ఇత్యర్థః. 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. దిగ్విజయే దేవతాప్రసాదాదికం బృహతీఫలభంజనే మహోపలప్రయోగమనుకరోతీతి భావః. ౧౮

అంగం యోజయతి—ఏష ఇతి.

రాజపుత్రస్యేతి—'ఓజశ్శబ్దో వృత్తివిషయే తద్వతి వర్తత'ఇతి పదమంజరీ

†పరి విలఅలలచ్ఛిపాణిగ్గహణసమఅదిణ్ణా విఅ మంగళంక్ఖదాజు వరాఅస్స సీసే దీసింది.

విప్రః—రాజపుత్ర! తత్తద్దిగ్విజయవార్తాహారిణః పురుషా నాతిచిరా దేవ ప్రేషణీయాః ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

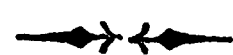
ప్రతాప—శిరసి కృతస్తాతస్య నియోగః (అమాత్యాన్ప్రతి) కతిచన యూయం కాకతీశ్వరసేవార్థం నివర్తధ్వం. కతిపయే విజయయాత్రాపరాః ప్రవర్తధ్వం

అమాత్యాః—(సప్రణామం) యదాజ్ఞాపయతి యువరాజః

విప్రః—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంథానస్సంతు రాజపుత్రాయ

ప్రతాప— (సప్రశ్రయం) భగవన్ననుజానీహి వయమితః ప్రతిష్ఠామహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే)

ఇతి నాటకప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృతీయోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తౌ జాంఘికౌ)

*ఏత త్పూర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయోరుత్తరాంకే ప్రవేశాదంకాస్యం |

విజయలక్ష్మీపాణిగ్రహణసమయదత్తా ఇవ మంగళాక్షతా యువరాజస్య శీర్షే దృశ్యంతే. ४०

కారః. అత స్తద్వత స్సింహశార్దూలాదేరివాచరితం ఓజాయితం, బలమిత్యర్థః. 'కర్తు క్యఙ్సలోప'శ్చేతి క్యఙంతాద్భావే క్తః. 'ఓజసోఽప్సరసో నిత్యమి'తి నిత్య స్సలోపః.

స్వస్తీతి. విజయాయేతి. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. రాజపుత్రాయేతి స్వస్తియోగే. ४१

సప్రశ్రయమితి. ప్రతిష్ఠామహ ఇతి. 'సమవప్రవిభ్య స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ఇతి నాటకప్రకరణే ద్వితీయోఽఙ్కః,

తతఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికౌ వార్తాహరౌ.

అంకాస్యం యోజయతి—ఏతదితి.

ప్రథమః—(సానుసంధానాశ్చర్యం) అహో! ప్రతాపరుద్రస్య మహిమానుభావః! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమే నైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానామపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—వయస్య! కిముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోఽయ మంశ శ్చాతుర్భుజ స్స్వయం,
యద్వజ్రకవచాయంతే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభువః ౧

[ఏష స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్యాన్వేషణాద్గర్భసంధిః]

ప్రథమః—(అధ్వక్లమమభినీయ పురోఽవలోక్య) ప్రాప్తేయమంధ్రనగరీ కించిత్ప్రవేశనాటితకేన సమంతతో నిరూప్య) అహో! నిరతిశయ మౌదార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! యదేతే వైతాళికా స్సర్వతో భోగావళీప్రముఖాంశ్చాటుప్రబంధానుచ్చైః పఠంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పాఠయంతీవ కకుభః.

ద్వితీయః—(సమ్యఙ్నిర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్యమపవార్య) సఖే! పశ్యపశ్య.

సమ్య జ్మాగధవేషధారణతిరోభూతా అపి క్ష్మాభుజః

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః ద్వయానాం పర్వతానాం రాజ్ఞాం చ. కటకాని పర్వతనితంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయోః' ఇతి విశ్వః.

కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయంతే వజ్రకవచవదాచరంతి. 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చే'తి క్యఙ్ ప్రత్యయః ఙిత్త్వాదాత్మనేపదం.

గర్భసంధిం యోజయతి—ఏషఇతి. బీజస్యేతి. ప్రతిముఖసంధౌలక్ష్యాలక్ష్యతయా దృష్టస్యేతి శేషః ఏతచ్చాన్వేషణాదిత్యనేన లభ్యతే.

వైతాళికభోగావళీప్రముఖా ఉక్తలక్షణాః. పాఠయంతీతి. ప్రతిదిశం ప్రతిధ్వనిరుత్పద్యత ఇత్యర్థః

అపవార్యేతి—రహస్యకథనార్థ మితి భావః.

సమ్యగితి—మాగధలక్షణముక్తం. 'రాజ్ఞః పురజనస్యాపి మంగళాచారశంసినః. మాగధైర్మాగధికాగీతై ర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి. ప్రభుత్వైవ రహస్యం గూఢం వస్తు.

సూచ్యంతే ప్రభుతారహస్యపిశునైరావిష్కృతైర్లక్షణైః,
హస్తాగ్రైర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలైర్వక్షస్స్థలైర్విస్తృతైః-
రాకారై రమనుష్యమాత్రసులభైర్వృత్తైః ప్రసన్నైరపి ౨

ప్రథమః—నూనమేతే ప్రతాపరుద్రస్య ఉపరాజ్యముఖా వక్షస్స్థల విరచితపరీహాలక్ష్మాణః ప్రాణత్రాణార్థమనయా రీత్యా కాకతీయమహారాజం ప్రసాదయితుమధ్యవస్యంతీతి తర్కయామి

*[ఏతత్పరిస్తుతోపయోగి ప్రతిరాజచ్ఛద్మాచరణం చ భూతాహరణం, జాంఘికేన పునస్తైస్తైర్లక్షణైర్నరేశ్వరాభ్యూహనాదను మానం చ]

ద్వితీయః—అహో; విజయయాత్రాశ్రవణసతూహలితా పౌరాణాం! యదా వామనుసరంతి పునః పునః ప్రశ్నమాలయా తత్సఖే! ప్రకాశ్యతాం ప్రతాపరుద్రస్య భుజయోర్విజయోదాహరణం.

ప్రథమః—(కించిదుచ్చైః) భో భోః! శ్రూయతాం కాకతీయకులశ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః

మాగధవేషతిరోహితత్వాత్తేషామితి భావః ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యసూచకరేఖోపలక్షణార్థం తదుక్తం వరాహసంహితాయాం.—'చక్రాబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభసన్నిభా రేఖాః. కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహీపాలం', ఇతి. వక్షో విస్తారఫలమపి తత్రైవ—'ఉరో లలాటం వదనం చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం ప్రశస్తం' ఇతి. వృత్తైః, జంఘాదావితి శేషః. 'వృత్తజంఘో భవేద్భూపో వృత్తలింగో భవేద్ధనీ'తి వచనాత్. అనీచై రున్నతైః వక్షఃప్రభృతిషు దీర్ఘై ర్వా హనుప్రభృతిషు. తదపి తత్రైవోక్తం—'వక్షోఽథ కక్షౌ నఖనాసికాస్యం కృకాటికా చేతి షడున్నతాని' 'హనులోచనబాహునాసికం స్తనయో రంతరమత్ర పంచమం, అతిదీర్ఘమిదం తు పంచకం న భవత్యేవ నృణామభూభృతా' మితి. అతఏవామనుష్యమాత్రసులభైః భూపతివ్యతిరిక్తదుర్లభై రిత్యర్థః. ౨

సూచితమర్థం దృఢయతి—నూనమితి—అస్యా అపి రీతేర్దాస్యావాంతరభేదత్వాదితి భావః. యదాహుః—'పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తస్నామకరణం చేతి దాస్యమేతచ్చతుష్టయ' మితి. శిష్టం స్పష్టం.

ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రా కాకతివీరరుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
క్ష్మాపాలాః కరదీకృతాః కృతమిదం నిర్వీరముర్వీతలం,
యస్యోద్యద్భుజవైభవం సరభసారోహద్విషత్కామినీ-
మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖై ర్వ్యాకుర్వతే పర్వతాః 3
*[ఏష తత్త్వానుకీర్తనరూపో మార్గః]

ద్వితీయః—సఖే! నూనమేషు దివసేషు కాకతీయమహారాజో నిరంతరం పురస్కృతపురోధగప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయమాశంసమానో గమయతి వాసరాణి

ప్రథమః—ఉచితమాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽవలోక్య సహర్షం) కథ మస్మదీయం వచనమాకర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితుమమాత్యపుత్రస్సహర్షసంభ్రమం రాజకులాభ్యంతరం ప్రవిశతి?. తదావామపి ప్రతిహారభూమి మధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరం ప్రతిపాలయిష్యావః

(ఇతి పరిక్రామతః)

*[ఏతద్వితర్కప్రతిపాదనాద్రూపం.

(తతః ప్రవిశత్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో! మమ ధన్యతా యదీదృశానాం మహోత్సవానాం నివేదయితాఽస్మి సంవృత్తః! యన్మయా విజ్ఞాపితైః శ్రవణప్రియంకరైర్వార్తామృతైస్స్వప్నసాక్షాత్కృతాదపి స్వయంభూదేవప్రసాదా త్పరిమోదయిష్యతే కాకతీయనృపః.

*[ఏషోత్కర్షవచనరూపోదాహృతిః.]

జేత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయేన ఇయంతం కాలమజయ్యా అపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరం ప్రతివీరరహితం. యే కరం న ప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాణైరేవ వియోజితా ఇత్యర్థః. తతః కిం జాతమత ఆహ—యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే. 3

అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభిరితి ప్రియంకరాణి. 'అధ్యసుభగే'త్యాదినా ఖ్యున్ ప్రత్యయే ముమాగమః. కాకతీయనృపః కాకతీంద్రః.

(పురోఽవలోక్య) కథమయం మహారాజః పురోహితైరమాత్యైరన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండపమధితిష్ఠతి. తదహముపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి).

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణశ్చ పురోధసశ్చ)

రాజా:—(సవిమర్శాశ్చర్యం అమాత్యాన్ప్రతి) అహో! శైశవేఽప్యుచితకారిత్వం వత్సస్య వీరరుద్రస్య! యదస్మదనురోధార్థ మిమానమాత్యా న్నివర్త్య స్వయ మేవ జిగీషుః ప్రస్థితః.

మంత్రిణః(సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పిత్రుమాన్ కుమారః.

పురోధసః:—విజయప్రస్థానా త్ప్రభృతి నక్తం దివమున్మిషంతి కల్యాణాని తన్నిర్జితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజా:—భవతామాశిష ఏవ కాకతీయకులశ్రేయాంసి స్వయంప్రదుహతే.

పరి:—† కాఅఈఅకులస్స కిం ణు ణ సంపుణ్ణం పుణ్ణేణజస్సిం అవఇణ్ణో భువణేక్కభద్దో పఆవరుద్దో

అమాత్యపుత్రః—(సవినయసంభ్రమముపసృత్య సప్రణామం) దేవ! మధ్యమలోకపాల! యువరాజప్రేషితౌ విజయవార్తాహారిణౌ ప్రఘాణప్రాంగణమధివసతః

'[ఏష సంచిన్త్యమానాప్తప్రాప్తిరూపః క్రమః]

(సర్వే సహర్షాతిశయం నిరూపయంతి)

---

† కాకతీయకులస్య కిన్ను న సంపూర్ణం పుణ్యేన యస్మిన్నవతీర్ణో భువనైకభద్రః ప్రతాపరుద్రః.

భవతా ఖలు పిత్రుమానితి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రాంతిరుచితైవేతి భావః.

నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. 'అచతు' రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థవృత్త్యోరవ్యయయోర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే. కల్యాణాని శుభనిమిత్తాని ఉన్మిషంత్యుద్భవంతి. ప్రదుహతే దుహతే కర్మకర్తరి తఙ్ 'నదుహ' ఇతి యక్ప్రతిషేధః.

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః:—యదాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య సహ తాభ్యాం పునః ప్రవిష్టః.)

పురుషౌ—(ప్రణమంతావుపసృత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా పుత్రేణ వర్ధసే బాఢ మప్రమేయమహిమా ప్రతాపరుద్రభుజస్తేమ్నా,య చ్ఛ్రీ వేంకటేశ్వరయితతపణకాకతీయపరాక్రమ స్తస్య విక్రమః

రాజా:—(సహర్షాంతశయ మమాత్యానవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ చింతితోపగతాభ్యాం మహార్ఘం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం. ద్విగుణీకృతహర్ష యోరనయోస్సుఖాద్వత్సస్య విజయలక్ష్మీ పరి గ్రహవృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత్ర వృత్తిం)

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి భౌరిముఖా త్తథా కుర్వంతి) : [ఏష సామదానాచరణరూప స్సంగ్రహః]

పురుషౌ—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ధ్ని విధాయ మహారాజ ప్రసాద మభినందతః)

మంత్రిణః—భద్రా వితి ఏత్య యువరాజవిజయవిహృతయః సంక్రమ పల్లవితా మహారాజసదసః కర్ణపూరీక్రియంతాం

పురుషౌ —సావధాన మవధారయతు మహారాజః.

ప్రథమః.—దేవః దేవస్య ప్రసాదేన వాజనీరాజనాసమిధ్యమానస్య పీతహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప రుద్రే ప్రతిష్ఠమానే

ప్రఘాణో బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకః. అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ నిపా తితః. తత్ప్రాంగణ మధివసతః. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి సకర్మకత్వం.

భూరి సువర్ణం, తత్ర నియుక్తో భౌరికః కనకాధ్యక్షః.

నీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్శాంతికర్మవిశేషః. సచ గజప్రాధాన్యేనాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తదుక్తం శౌనకేన— 'నవమ్యామాశ్వ యుజ్యాసే కార్తికాయా మథాపి వా, హస్తినీరాజనం కుర్యాద్రాజా జనసమృద్ధయే. అశ్వనీరాజనం కుర్యాదశ్వానాం హితకామ్యయా, తద్వచ్చై వాశ్వయుజ్మాసే పూర్వ

యాత్రారంభమహేష్వహంప్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
క్షుణ్ణక్షోణితలోత్థితేఽతిబహుళే పాంసౌ వియద్వ్యాపిని,
జేతవ్యాస్సకలా దిశస్స్వవిభుతా మంతః పిధాయాధిక
త్రాసాత్స్వపి పలాయితా ఇవ దృశాం నైవాభవన్ గోచరాః

అనంతరం చ—

ఉద్వేలచ్చతురర్ణవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దున్దుభిగర్జితం ప్రపుఞ్జిత్కల్పాంతఘనాఘనః,
ఇత్యాటోపపటీయసీషు పరితో ధాటీషు భారాన్నమ-
చ్ఛేషాశేషఫణాసు విస్మితమథ త్రస్తం దిగీశైరపి. ౫

పురోధసః—అహో! నిరంకుశమోజాయిత మంత్రచమూపతీనాం.

ద్వితీయః—అథ యువరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మాఘవనీం దిశం ప్రచలితాని సైన్యాని.

పక్షే నృపోత్తమః' ఇతి తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజినీరాజనేతి. వీతిహోత్రస్య హుతభుజః.

యాత్రేతి. మహేషూత్సవేషు, అహంప్రథమోఽహం ప్రథమఇతి యస్యాం క్రియాయామసావహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. స్వార్థే కప్రత్యయః. స్వవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం; అత్రానుపహితదిగ్గతం విభుత్వం చ ఉపహితాస్వపి ప్రాచ్యాదిషూపచర్యతే, అత్ర సేనారజోవ్యాప్తినిమిత్తస్య దిశామదర్శనస్య భయనిమిత్తపలాయనహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః. ౪

ఉద్వేల్లదితి. పరితో ధాటీషు 'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యః సుభటఘోటకైః, విజిగీషోః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణాసు, ఆటోపపటీయసీషు సంరంభపటుతరాసు, సర్వతోముఖసంభ్రమాస్విత్యర్థః. ఇతి విస్మితమిత్యన్వయః. ఉద్వేలార్ణవకోలాహలకల్పాంతపటహప్రణాదకల్పయోశ్చమూసంరంభదుందుభిగర్జితయోరభూతపూర్వయోరనుభవాదద్భుతమభూదిత్యర్థః. అథ సైనికాభినివేశదర్శనానంతరం దిగీశైరింద్రాదిభిరపి త్రస్తం, కిముతాన్యై రంతరాళవర్తిభిరితి భావః. ఉభయత్ర భావేక్తః. ౫

మఘోన ఇంద్రస్యేమాం మాఘవనీం దిశంప్రాచీం.

రథేనాభిముఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
మృష్యతే నాయమిత్యర్క-సైన్యరేణౌ తిరోహితః.

మంత్రిణః—తత స్తతః. ౬

ద్వితీయః—అనంతరం సేనాగ్రగైరేవ పౌరస్త్యాక్షుద్రక్షత్రియానిర్జిత్య సర్వపథినేనాటోపేన పటీయసి తస్మిన్మహతి బలే ప్రచలతి

గుద్ధాయ సమనహ్యంత కళింగా స్స్ఫుటపౌరుషాః,
మాద్యద్ద్విపఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః ౭

తైస్సార్ధమంధ్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యాయోధనే

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగలగలద్రక్తమైరేయధారాం
మత్తో మ స్తిష్క-లగ్నై ర్దళితనృపవపుః కీకసై స్సృష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రౌద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోర-
స్సంగ్రామోర్వ్యాం కళింగై ర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.

పురోధసః—మానుషవేషతిరోహితేనాపి కాకతీయవిష్ణునా కించిదావిష్కృతో నిజప్రభావః.

సైన్యరజసా సూర్యే తిరోహితే సత్యుత్ప్రేక్ష్యతే—రథేనేతి.—మామర్క-మయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే పరిపంథిబుద్ధ్యేతి భావః. ౬

పౌరస్త్యాక్ ప్రాచ్యాక్, సర్వాక్ పథో వ్యాప్నువతా సర్వపథీనేన.

యుద్ధాయేతి. మాద్యద్ద్విపానాం ఘటాః సంగ్రామాదౌ సజ్జనాని 'కరిణాం ఘటనా ఘటే'త్యమరః. తాసా ముద్దామసంభ్రమేణాధికాటోపేన, ఆడంబరేణ సంగ్రామపటప్రణాదేన, ఉద్ధతాః. ౭

యుద్ధే వీరరుద్రఖడ్గస్య కాలభైరవసమాధిమాహ—పీత్వేతి. మాంసేనోపదశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్వే త్యర్థః. 'ఉపదంశ స్తృతీయాయా' మితి ణముల్ప్రత్యయః. మాంసస్య దంశనక్రియాకర్మత్వేఽపి పానక్రియాకరణత్వాత్తృతీయోపపదత్వం. 'తృతీయా ప్రభృతీ న్యన్యతరస్యా' మితి వికల్పా దుపపదసమాసః. మ స్తిష్కం నామ మస్తకస్థితో గోర్ధాపరపర్యాయో మేదోవిశేషః. లగ్నైస్సక్తైః కీకసై రస్థిభిః సృష్టదంష్ట్రః. ౮

మంత్రిణః.—(సహర్షాతిశయాద్భుతం) అహో! పరాక్రమాతిభూమిః ప్రతాపరుద్రస్య!

పరి:—†సరిసం ఖుఏదం జం మహారాఅరుద్దణరేసరణందణేణ కిదవ్వం జం కాకఇఅకులప్పసవాణం ఖమం జం కులదేవదాఏ సఅంభూదేవస్స ప్పసత్తివిసేసాణం జుత్తం తం ఖు కిఅం జువరాఏణ

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరమ్—

ఛిన్నోద్యద్వైరివీరప్రతిభయమకుటాటోపసంజాతరాహు-
భ్రాంతిభ్రశ్యత్పతంగాభయకరపృతనారేణుబద్ధాంధకారా,
ఆసీత్సంగ్రామవేళావిహరదసిలతోద్భిన్నమత్తేభకుంభ
ప్రోద్యన్ముక్తౌఘతారానికరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రా ౯

అనంతరం యువరాజాజ్ఞయా—

వృత్రారాతిదిగంతరాళవిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః
పారే పూర్వపయోధికల్పితజయస్తంభాః స్ఫురత్తేజసః,
వేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం
శృణ్వంతో ముహురంధ్రసైన్యపతయః ప్రాప్తా దిశం దక్షిణాం.

తత్ర చ.—

మునౌ లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా

---

† సదృశం ఖల్వేతత్ యన్మహారాజరుద్రనరేశ్వరనందనేన కర్తవ్యం యత్కాకతికులప్రసవానాం క్షమం యత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివిశేషాణాం యుక్తం తత్ఖలు కృతం యువరాజేన

ఛిన్నేతి—ప్రతిభయేన భయంకరేణ మకుటాటోపేన సంజాతయా రాహుభ్రాంత్యా భ్రశ్యతః క్లిశ్యమానస్య పతంగస్య సూర్యస్యాభయకరణేనాభయసాధనేన, మకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతినివర్తకత్వేనేతి భావః. చమూరేణునా బద్ధాంధకారా. అత ఏవ సంగ్రామవేళాయాం రాత్రిత్వం ప్రతీయతే. తత్రేభకుంభనిర్గతాః ముక్తా ఏవ తారాః; అప్సరోముఖమేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ—విహరదితి. ౯

వృత్రేతి—వృత్రారాతిరింద్రః, తస్య దిక్ ప్రాచీ, పారం పూర్వపయోధేః పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా' వేత్యవ్యయీభావః. ౧౦

మునావితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునావగస్త్యే. నికటస్థే సమీపస్థేఽపి

భవంత్యేతా నద్యః కలుషమముస సైన్యరజసా,
ఇతీవ వ్యోమాగ్రే మలయపవనాందోళితశిఖాః
పతాకాః సోత్ప్రాసాః ప్రతిపద మనృత్యన్నతితరాం. ౧౧

అనంతరం పాండ్యప్రముఖాః దాక్షిణాత్యాః క్షితీశ్వరాః శరణ ముపగతాః కాకతీయవీరరుద్రస్య చమూపతినిర్విశేషం సంభావ్య తైస్సహ ప్రతీచీం దిశం ప్రచలితః

మంత్రిణః—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండ్యైర్యత్పూర్వమేవ దేవస్య చరణమూలం ప్రాప్తాః. తతస్తతః.

ద్వితీయః—తత్ర చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరస్త్రస్తదండేషు గృధ్ర-
వ్రాతైర్వ్యచ్ఛుండతుండాహతివిహతపటీష్వాహతక్షిప్తపక్షైః,
అస్త్రం గారుత్మతం తత్సమజని విజయప్రార్థినా మంధ్రసైన్య-
ప్రష్ఠానాం జన్య మన్య న్నిజనిబిడభుజాదండకండూవిడంబః ౧౨

అగస్త్యోదయే నద్యో నిర్మలా భవంతి. తదుక్తం— వరాహసంహితాయాం.— ఉదయే చ మునే రగస్త్యనామ్నః కుసుమాయోగమలప్రదూషితాని, హృదయాని సతామివ స్వభావాత్పునరంబూని భవంతి నిర్మలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్యమితి విరోధద్యోతకోఽపిశబ్దః. సోత్ప్రాసాః సోపహాసాః. లోకే కశ్చిత్ప్రబలం కంచన విజిత్య సోపహాస మున్నతస్థలే చలచ్ఛిఖో నరీనర్తి, తద్వదితి భావః. ౧౧

సాధ్వితి—ఆత్మనే హితమాత్మనీనం 'ఆత్మన్విశ్వజ'నేత్యాదినా ఖప్రత్యయః.

పాశ్చాత్యానామితి—పశ్చాద్భవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్'. తేషాం ధ్వజేషు 'గృధ్రవ్రాతైః స్థిత మితి యత్తదేవ గారుత్మత మస్త్రం సమజని. యుద్ధాత్పూర్వం గృధ్రై రేవ తత్ఫలం కృతమితి భావః. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం— 'క్రవ్యాదకౌశికకపోతకకాకకంకైః కేతుస్థితైర్మహదుశంతి భయం నృప'స్యేతి. అత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతోత్పలపరిమళకారః, తర్హి పునర్యుద్ధస్య కిం ఫలమత ఆహ—విజయేతి—ప్రష్ఠానామగ్రగామినాం, 'ప్రష్ఠోఽగ్రగామి' నీతి నిపాత్యతే. జన్యం యుద్ధం, కండూవిడంబః కండూయాపనయనం. ౧౨

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీ మథ వీరరుద్రః ప్రత్యర్థినారీనయనాంబుపూర్ణాం,
రేవాం సముత్తీర్య గజానుబద్ధసేతుం విజేతుం గతవానుదీచీమ్.
తత్రాంగవంగకళింగమాళవప్రభృతయస్సర్వే భూపాలా మిళి
త్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదురభవన్.

మంత్రిణః.—అహో! పరమనాత్మవేదితోదీచ్యానాం యత్ప్రతాపరు
ద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి

రాజా:—తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సమమనీకినీభిరాపతంతీభిః రాజకాని
విలోక్య సగర్వమేవ ముక్తం సేనాపతిభిః.

'రే రే ఘూర్జరజర్జరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపసే ?
వంగ త్వంగసి కిం ముధా ? బలరజః కాణోఽసి కిం కోంకణ ?,
ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రాపరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో‡వయమిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః.
*[ఏతద్రోషసంబంధవచనరూపం తోటకం] ౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవఈణం వఅణం. ఏవ్వం భణిఅ
ఉణ కీరిసం ఉవక్కదం తేహిం.

ప్రథమః—కిం కథ్యతే. సైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః ?.

---

† సాధు సాధు చమూపతీనాం వచనం. ఏవం భణిత్వా పునః కీదృశముప
క్రాంతం తైః

జిత్వేతి—క్త్వాప్రత్యయే నైవానంతర్యే సిద్ధే అథశబ్దో విలంబాభావసూచ
నార్థః. నయనాంబుపూర్ణాం, దుస్తరామిత్యర్థః. తరణోపాయమాహ—గజానుబద్ధ
సేతు మితి. రేవాం నర్మదాం. ౧౩

సమమనీకినీభిస్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాన్ 'గోత్రోక్షే'
త్యాదినావుఞ్ ప్రత్యయః.

రేరేఇతి. వ్యాఖ్యాతం నాయకప్రకరణే. ౧౪

రోషసంరబ్ధ వచనరూపమితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచనరూపమిత్యర్థః.

---

‡ 'వయమంధ్రనాథసుభటాః ప్రత్యర్థిదావానలాః' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

యస్తత్రాభవదాహవస్తమఖిలం జానాతి భాగీరథీ
యాంఽఽత్యాక్షీత్సురభూయకారణనిజాహంకారముచ్ఛృంఖలం,
ఆరాద్వీక్ష్య సమగ్రమంధ్రసుభటప్రోద్ధూర్ణఖడ్గావలీ
ధారాతీర్థముపేత్య దివ్యనగరీమారోహతో భూపతీన్. ౧౫

అనంతరం తత్ర ప్రలీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలానన్వేష్టుకామాః త్రిలింగసైనికాస్తత్తద్దేశవేషభాషాదికమావిష్కుర్వాణాస్సర్వతః పర్యటంతి స్మ జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్మ యువరాజాంతికం.

మంత్రిణః—సాధీయాన్ఖలు సైనికానాముద్యమః.

[ఏతత్ప్రకృతోపయోగిత్వేన వంచనాదధిబలం]

రాజా:—తతస్తతః.

ద్వితీయః.—అనంతరం నరపతయో నిజపరిజనేష్వప్యకృతవిశ్వాసాః ప్రతాపరుద్రస్య పాదమూలమేవ శరణముపగతాః

పరిజనః—†అహో ణరవఈణం ♦ సజ్ఝసకాఅరత్తణం.

† అహో నరపతీనాం సాధ్వసకాతరత్వం ! *

స్వాత్మని తనుత్యజా మంతే స్వయమేవ దివ్యత్వం సంపాదయామీతి స్వర్గంగాయాం యోఽయం మహానహంకారస్తన్నివారకోఽయం మహాహవః. తదతిశాయిమహిమేత్యనుపమసైనికపరాక్రమఇత్యాహ— యస్తత్రేతి. సురాణాం భావస్సురభూయం 'భువోభావ' ఇతి క్యప్. అత్యాక్షీత్ త్యక్తవతీ, ఆరాత్సమీపే. ౧౫

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తీన్పార్థివాన్ ప్రచ్ఛన్నమార్గైణైవాసాధయన్నిత్యాహ—అనంతరమితి. జీవగ్రాహం గృహీత్వేతి. జీవతీతి జీవః; ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. జీవంతం గృహీత్వేత్యర్థః. 'న చ హన్యాత్ స్థలారూఢం న క్లీబం న కృతాంజలిం, న భీతం న పరావృత్తం సతాం ధర్మమనుస్మర'న్నితి భీతవధే మనునా నిషేధస్మరణాదితి భావః. 'సమానే' త్యాదినా ణముల్ప్రత్యయః కషాదిత్వాదనుప్రయోగః.

ఇష్టజనాతిసంధానమధిబలలక్షణం; తత్రేదం ప్రకృతోపయోగి. జనాతిసంధానం వంచనమిత్యేవమర్థం మత్వా యోజయతి—ఏతదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్ఛద్మాచరణమాత్ర 'మభూతాహరణం; తేన పరవంచనమధిబలమిత్యనయోర్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యం.

♦ 'జుజ్ఝకాఅరత్తణం' (యుద్ధకాతరత్వం) ఇతి పాఠాన్తరమ్.

* [ఏషభయప్రతిపాదనాదుద్వేగః.]

రాజా:—(సౌత్సుక్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ మహోత్సవః?.

ప్రథమః— కి ముచ్యతే కాతర్య మితి?.

అంగా స్సంగరభీరవ స్సమభవం శ్చోళాః‡ పలాయాకులాః
కాశ్మీరా స్స్మరణీయవిక్రమకథా స్థానా నిరీణశ్రియః,
లంపాకాభయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనిన స్సింహాశ్చ నీరంహసః ౧౬

అపి చ —

కాంభోజాః క్షతకుంభినీపరిచయాః ప్రాప్తవ్రణా స్సేవణా
గౌడాః పీడితవిగ్రహాః శ్రితకులగ్రావాంకణాః కొంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళద్భ్వవిహ్వాలా స్సింహాలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణవేపథుభృత స్తంద్రాళవో మాళవాః. ౧౭

కించ—భోజా వ్యర్థభుజాయుధాః క్షతనిజశ్రీకేళయః కేరళాః
పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితప్రోజ్జర్జరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభయశ్చాటూత్కటాః కీకటాః
కాంపిల్ల్యా శ్శ్రితపల్లయః కృతయశోభంగాః కళింగా అపి. ౧౮

(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

ఏష ఇతి భయప్రతిపాదనాదితి అపకారికృతభయప్రతిపాదనాదిత్యర్థః.

కాతర్యమేవ రాజ్ఞాం శ్లోకత్రయేణాహ—అంగా ఇత్యాదినా. పలాయః పలాయనం, తత్రాకులాః 'ఉపసర్గస్యాయతౌ' ఇతి లత్వం. నిరీణశ్రియో గతసంపదః, రీణా తేర్ల్వాదిత్వాన్నిష్ఠానత్వం. నిరంగీకృతాః నిరవయవీకృతాః. నీరంహసో నిర్వేగాః. ౧౬

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః, తంద్రాళవో ఽలసాః, నిరుద్యోగా ఇత్యర్థః. 'స్పృహిగృహి' త్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః. ౧౭

భోజా ఇతి. చాటూని త్రాయస్వేత్యాదీని ప్రియవాక్యాని, తైరుత్కటాః, శ్రితపల్లయః ప్రాప్తాల్పగ్రామాః. ౧౮

---

‡ 'ప్రలాపాకులాః' పా.

పరి—(సాశ్చర్యం) † అహో వీరరుద్దస్స అఇసఇదతిహుఅణాఇ జుజ్ఝావదాణాఇ.

రాజా:—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిష్ఠామారోపితం ఖలు కాకతీయ కులం విశ్వైకవిజయినా వత్సేన.

పురోధసః—ఆమూలచూడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ దేవతానాం.

రాజా—తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సకలదిగ్విజయసముత్తేజితతేజోవిలాసః సర్వనరేశ్వరాణాం తాని తాన్యుపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రసైన్యైస్సపత్నైః క్ష్మాభృద్గణైరాశ్రితేన మహతా బలార్ణవేన న్యవర్తత విశ్వైకవీరోవీరరుద్రః.

మంత్రిణః—(సహర్షం) కుత్రేదానీం రాజపుత్రః ?

ద్వితీయః—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోకస్సర్వానపి సేనాపతీన్నగరం ప్రస్థాప్య కతిపయమౌలపరివృతః కాకతీయవీరః స్వైరం గోదావరీపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే

మంత్రిణః—(సవిమర్శం) మహారాజ ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసుమతీం యావద్రాజ్యమేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

[ఏషా ప్రాప్త్యాశా దిగ్విజయాకృష్టనరేశ్వరవత్తాం తస్య వ్యాపిత్వా త్పతాకా నిరూపితా]

రాజా—తదచిరమేవ యుష్మాభిరానేతవ్యో వత్సః, అనునేతవ్యశ్చ రాజ్యాభిషేకాయ

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రాంతాః)

నేపథ్యే—(ససంభ్రమం) భో భోనాగరికాః ! సత్వర మపసరత దూరం. యదిదానీం —

---

† అహో వీరరుద్రస్య అతిశయిత త్రిభువనాని యుద్ధాపదానాని.

ఆమూలచూడం ఆమూలాగ్రం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీభవద్రాజవర్గః మౌలం మూలబలం.

ఏషా ప్రాప్త్యాశేతి—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాలక్షణ ప్రతిబంధకోపనిపాతేన శంక్యమానత్వాదితి భావః. పతాకాం యోజయతి——దిగ్విజయేతి.

ఆలానం తరసా నిపాట్య నిగళాన్యుచ్ఛిద్య ధూతాంకుశో
వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటీనిర్యన్మదాంబుస్రుతిః,
భ్రశ్యత్పణ్యపథం చలద్గజహయం బిభ్యజ్జనౌఘం పురం
విష్వగ్వ్యాకులయత్యమందరభసస్స్వైరం కరిగ్రామణీః ౮౯
*[ఏష శంకాత్రాసరూప స్సంభ్రమః.]

రాజాః—(ఆకర్ణ్య సస్మితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరీంద్రః?.

పురుషః—మహారాజ! నూనమిదానీం నగరం ప్రవిశతాం నరేశ్వరోపాయనానాం ద్విపానాం గన్ధానిలాయ సంక్రుధ్యన్నిరర్గళో జాతః ప్రధానహస్తీ

పురో:—

పిత్రా స్వయం భూపతి నోపదిష్టం ప్రతాపరుద్రస్యమహాభిషేకం,
నిర్విఘ్నమాపాదయితుం గజాస్యః కరేణురాజాకృతిరభ్యుపైతి
*[ఏష గర్భబీజోద్భేదనాదాక్షేపః]

రాజా.—(సహర్షం) తర్హి వయమపి ప్రమదవనద్వారప్రాసాదమారుహ్య గజేంద్రమవలోకయిష్యామః (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే వీరరుద్రవిజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

ఆలానమితి—ఆలానం బంధనస్తంభః, నిగళాని శృఙ్ఖలాని, పాతితధూర్గతః పాతితాధోరణః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గణపతిర్నామగజశ్రేష్ఠః. భ్రశ్యత్పణ్యపథమిత్యాదౌ శంకాత్రాసయోర్నిరూపణాత్సంభ్రమ ఇత్యాహ—ఏష ఇతి.

కటకం నగరం.

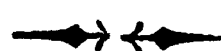
పిత్రేతి—గజాస్యో గణేశః, అత్రేష్టార్థస్య మహాభిషేకస్య నిర్విఘ్నమిత్యనేన గణేశప్రసాదరూపోపాయానుసరణాదాక్షేపః 'ఇష్టార్థోపాయానుసరణమాక్షేప' ఇతి లక్షణాత్. అత ఏవాత్ర గర్భబీజోద్భేదనాదిత్యాహ. 'తస్య ప్రాప్త్యాశాసంబంధిత్వే నైవంవిధత్వా' దితి. ౨౦

అంతఃపురోచితం రాజ్ఞో వనం ప్రమదవనం 'జ్యాపో' రితి హ్రస్వః.

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

*

చతుర్థోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి ధాత్రీ చేటీచ)—

ధాత్రీ.—(సరోషం)†హంజే! ఏఆరిసపహస్సకజ్జపజ్జాఉలరాఅఉళమహూసవే వి సఅలావి రఅణీ కేణ సమం తుఏ ణీదా ఈరిసమహగ్ఘాఈ భూసణాఈ కుదో చోరిఆఈ?. కహం ణ విణ్ణాదం తుయే దాసీఏ ఉత్తోఏ?. సఅలా దిసో జేఊణ చఉరంతసామంతపరివారో పఆవరుద్దో ణఅరం పవిట్ఠో కులదేవదాఏ పసత్తీఏ మహారాఅస్స అణ్ణాఏ పురోహిదాణం అణురోహేణ అమచ్చాణం అణువట్టణేణ పఆణం భాఅహేఏణ ఖోణీఏ తవోవిసేసేణ అంహారిసస్స పరిఅణస్స సుకిఅపరిపాఏణ అబ్భుపగఆ మహారజ్జాహిసే ఓజువరాఓ సంజాఓ. ఏవ్వం విఏఆఇణీం మం మహూసవాఉలిఅం మోత్తుణ కహిం రిదా?

---

† హంజే ఏతాదృశసహస్ర కార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽపి సకలాఽపి రజనీ కేన సమం త్వయానీతా?. ఈదృశమహార్ఘాణి భూషణాని కుతశ్చోరితాని? కథం న విజ్ఞాతం త్వయా దాస్యాః పుత్ర్యా?. సకలా దిశో జిత్వా చతురంతసామంతపరివారః ప్రతాపరుద్రో నగరం ప్రవిష్టః. కులదేవతాయాః ప్రసత్త్యా మహారాజస్యాజ్ఞయా పురోహితానామనురోధేన అమాత్యానామనువర్తనేన ప్రజానాం భాగధేయేన క్షోణ్యాస్తపోవిశేషేణ అస్మాదృశస్య పరిజనస్య సుకృతపరిపాకేనాభ్యుపగతమహారాజ్యాభిషేకో యువరాజ స్సంజాతః. ఏవమపి ఏకాకినీం మాం మహోత్సవాకులితాం ముక్త్వా క్వ స్థితా.

నీచపాత్ర ద్వయయుక్తం ప్రవేశకం ప్రారభతే—తత ఇతి. తత్ర ప్రతీహారప్రవేశాత్పూర్వః కథాభాగః పూర్వాంకశేషతయా వృత్తః. ఉత్తరస్తూత్తరాంకశేషతయా వర్తిష్యమాణ ఇతి ద్రష్టవ్యం. హంజే చేటి! 'హండే హంజే హలా హ్వానే నీచాం చేటీం సఖీం ప్రతీ' త్యమరః. ఈరిసేతి. మహార్ఘాణి మహామూల్యాని, దాస్యాః పుత్ర్యా 'పుత్ర్రేఽన్యతరస్యా' మితి వికల్పాదలుక్.

* [అనేన రోషవశా న్నియతాప్తిప్రదర్శన ముఖేన బీజస్యావమర్శా ద్విమర్శసంధిః చేటీగతదోషప్రఖ్యాపనా దపవాదోఽంగం]

చేటీ —[1]సామిణి! అవరాహం సహస్స (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ —(ససంభ్రమభంగం)[2]దాసీఏ ఉత్తి! పటంచలేణ సప్పందసణం పడిమజ్జేసిజం పణామేణ ఈరిసాపరాహం సిఢిలేసి.

* [ఏష రోషసంభాషణరూపస్సంఫేటః.]

చేటీ —[3] ఈరిససహావా ఏవ్వ తుమం తా ణిక్కారణకోవిణీంహోదీం అణువట్టిఉం అహం ణ పజ్జత్తా

ధాత్రీ —(సరోషశిరఃకంపం)[4]వక్కశీలదుల్లవిలిఏ లూణకణ్ణణాసిఅం తుమం బంధిఊణ కారాఘురభాఅణం కరోమి. (ఇతి బాహుబన్ధనం నాటయతి.)

*[ఏష బంధనరూపో విద్రవః]

చేటీ—(సభయకంపం,)[5]సామిణి! రక్ఖేహిరక్ఖేహి అసరణం ణిరవరాహం ఇమంజణం తుహ అత్తిఆఏ హిడింబస్సమం గచ్ఛంతీఏ అహం బలక్కారేణ ణీదా తత్థపడిఊలం దేవ్వం పసాదఅంతీఏ బిలంబిదం కిం కరేమి.

---

1 స్వామిని ! అపరాధం సహస్వ.

2 దాస్యాః పుత్రి ! పటాంచలేన సర్పదంశనం పరిమార్జయసి. యత్ప్రణామేన ఈదృశాపరాధం శిథిలయసి.

3 ఈదృశస్వభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపినీం భవతీమనువర్తితుమహం న పర్యాప్తా

5 వక్రశీలే! దర్లలితే! లూనకర్ణనాసికాం త్వాం బధ్వా కారాగృహభాజనం కరోమి.

5 స్వామిని ! రక్ష రక్ష అశరణం నిరపరాధమిమం జనం. తవ అత్తికయా హిడింబాశ్రమం గచ్ఛంత్యా అహం బలాత్కారేణ నీతా. తత్ర ప్రతికూలం దైవం ప్రసాదయంత్యా విలంబితం కిం కరోమి.

విమర్శసంధిం యోజయతి,—అనేనేతి. అనేన, గ్రంథసందర్భేణేత్యర్థః. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిః; తస్యాః ప్రదర్శనముఖేన బీజస్య గర్భసంధాప్రసిద్ధస్యావమర్శనాత్. పర్యాలోచనాత్. తవ అత్తికయా జ్యేష్ఠభగిన్యా 'అత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

ధాత్రీ—(సరోషప ఖంకారం)[1] ఏఆరిసం రాఅఉలమహూసవం ఉఝి అహిడింబాలఅగండసేలేసుఃకిం త్తిమత్తఅం తాడిజ్జఇ మందభాఇణీఏ.

* [ఏప గురుతిరస్కృతిరూపో ద్రవః]

చేటీ—[2]సామిణి ! సహేహి విలంబిఅం. తుప కాదవ్వం మంగలోవఆరంసిఘ్ఘుంణివ్వట్టేమి(ఇతి వపుషా ప్రణమతి)

ధాత్రీ—(సప్రసాదం)[3]హంజే ! ఉట్ఠేహి ఉట్ఠేహి.

* [ఏషా విరోధశమనరూపా శక్తిః]

చేటీ—(సహర్షముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా.)[4]ఇదో ఇదో తత్తహోదీ

ధాత్రీ.—కించిత్పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ)[5] కహం ఏసో పడిహారవరో ససంభమం ణిగ్గఓ. తా పచ్చాసణ్ణోవిఅ మహాహిసేఅసమఓ తేణ రాఅపుత్తస్సమంగళణీరాఅణాదీవరిచ్ఛోళిం ణివ్వట్టేదుం అభ్భంతరం పవిసావో.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

పవేశకః —(తతః ప్రవిశతి ప్రతీహారః.)

ప్రతీ—(సాటోపం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకలమసహమానః సావమానం కనకవేత్రలతాముద్యమ్య)

---

1 ఏతాదృశం రాజకులమహోత్సవ ముఝిత్వా హిడింబాలయగండశైలేషు కిమితిమస్తకం తాడయిష్యతి మందభాగినీ.

2 స్వామిని ! సహస్వ విలంబితం. తత్ త్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం శీఘ్రం నివర్తయామి.

3 సఖి ! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ

4 ఇత ఇత స్తత్రభవతీ.

5 కథమేష ప్రతీహారప్రవరః ససంభ్రమం నిర్గతః?. తత్ప్రత్యాసన్న ఇవ మహాభిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళనీరాజనదీపరింఛోళిం నిర్వర్తయితుమభ్యంతరం ప్రవిశావః.

ప్రతీహార ప్రవరః వృద్ధప్రతీహారః, దీపరింఛోళిం దీపపద్ధతిం.
ప్రవేశకః—

రే రే నరేశ్వరాః ! సంశృణుధ్వమ్.

దంతివ్యూహముపాయనీకృతమముం కుర్వంతు పుర్యా బహి-
ర్యస్యోద్యద్ఘనబృంహితై ర్ఘనఘటికాఘంటాధ్వని శ్రూయతే,
దూరే చాస్తు రథాశ్వమేతదఖిలం యస్యాతిసమ్మర్దతో
నిష్క్రామత్ప్రవిశచ్చ నాగరకులం న స్వైరమాచేష్టతే. ౧

*[ఏషా తర్జనోద్వేజనరూపా ద్యుతిః.]

(కించి దుచ్చైః) భోభో కులామాత్యవృద్ధాః ప్రధానాధికారిణః పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశృణుధ్వమ్, ఏషా రుద్రదేవస్యాజ్ఞా యథాకిల—

పూర్వైః కాకతివంశజైర్నృపతిభిస్సవ్యగ్రతాయా చిరం
యస్యా మానుషశంభునా గణపతిక్షోణీభుజాఽభూత్ప్రథా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్రివసతిం విస్తారితా మేదినీ
సేయం సంప్రతి వీరరుద్రభుజయోరాస్యాతు ప్రతిష్ఠాం స్థిరామ్.

*[ఏషా స్వవంశజానాం కీర్తనా ద్గుణకీర్తనరూపః ప్రసంగః]

(పునస్సాటోపం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కిమిదానీ మారభధ్వే? కిముపక్రాంత స్స్వయంభూదేవసమారాధనవిధిః? కచ్చిద్దత్తాః పురదేవతాభ్యో బలయః? కి మభ్యర్చితా స్సర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్ప్రసాధితా మహాభిషేక వేదిః? కిం సజ్జీకృతాని కనకకలశేషు పుణ్యతీర్థసలిలాని? కచ్చిదభ్యర్ణముపనీతాన్యుత్తమోపకరణాని? కిం మంగళముహూర్తే కృతావధానా జ్యోతిర్విదః? కచ్చి దలంకృతా స్త్రీలింగనగరీమృగీదృశశ్చ ? యదిదానీం వసుమతీపాణిగ్రహణోచితమంగళాచారవేషః ప్రతాపరుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహాంతఃపురే వర్తతే. తత్త్వరధ్వం. (అన్యతో గత్వా సభ్రూక్షేపమవలోక్య) కథం

తతఇతి— దంతీతి. రథాశ్వమితి. సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. నాగరకులం పౌరసమూహః, స్వైరం అసంబాధేన. ౧

సంశృణుధ్వమితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్మకాత్ 'సమోగమ్యృ' చ్ఛీత్యాదినా ఆత్మనేపదం.

కాకతిభూపతీనాం భూపరిపాలన ముదితోదితం భవతీత్యాహ— పూర్వైరితి. విస్తారితే త్యత్ర 'గతి బు' ద్ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. తస్మిన్నభిధేయే కర్మణి క్తః; 'ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ' ఇతి వచనాత్. ౨

ఉత్తమోపకరణాని ఛత్రచామరాదీని; అభ్యర్ణ మంతిక ముపనీతాని సమర్పితాని.

రాజానో న విరమంతి? (కించిదుపసృత్య) భో భో భూపాలాః!యథా వకాశమాధ్వం సజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం న వృథా సమ్మర్దం సహ తే మమ వేత్రయష్టిః.

*[ఏతదవమానరూపం ఛలనం]

(సమంతాదవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో ! తృణీకృతజగ తాం క్షితిభృతాముద్వేలం సమ్మర్దం నివారయతో మమ ప్రభావః. అథవా కాకతీయదౌవారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్

*[ఏష స్వశక్త్యావిష్కరణరూపో వ్యవసాయః.]

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ దౌవారికః.)

దౌవా.—(సాక్షేపమ్)అరే! కేన ఖల్వసమయవిదా భూపతయో నివా రితాః? మహోత్సవ దిదృక్షవ స్సర్వే ప్రవిశంతు

ప్రథమః—(సరోషం) అరే ! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మామస మయవేదిన ముదాహరసి?

ద్వితీయః—భవతు యో వా కో వా భవాన్ ప్రవేష్టవ్యా నరపతయః ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

*[ఏతత్ప్రతీహారయోరన్యోన్యరోషసంరబ్ధవచనరూపం విరోధనం]

ప్రథమః—కిమనేన సమం శుష్కకలహేన? తావత్ప్రధానాగార ద్వారవేదికామధ్యమధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువ రాజ మేవోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి)

ద్వితీయః—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుతిష్ఠామి (ఇతి పరిక్రామతి). (తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టం ప్రతాపరుద్రః పురోధసో మంత్రిణశ్చ)

పురోధసః—కాకతీయకులతిలక!యువరాజేన భవతా లీలయైవ దిశో దశ విజితా ఇత్యమీ సమ్యగద్య సత్యాశిషో వయం.

లిఖితపఠితమాబాల్యా దభ్యస్తం, న నూతనం భవతీత్యర్థః, స్నాతానులిప్తాదివ 'త్పూర్వకా'లేతి సమాసః.

పటాక్షేపేణ నేపథ్యాపసరణేన ప్రవిశ్యేత్యర్థః.

కించః—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాం ప్రాప్తస్త్రిలోకీప్రథితాం ప్రతిష్ఠాం,
రాజన్వతీ భూరియమద్య జాతా వీతోపసర్గాస్సకలాః ప్రజాశ్చ. 3
*[ఏషా సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనాత్ప్రరోచనా].

మంత్రిణః—

సూర్యసోమాన్వయామాత్యమహత్త్వాఽద్యాధరీకృతా,
అస్మాభిరధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్. ౪
[ఏతత్ప్రకృతానుగుణప్రశంసనాద్విచలనం]

పురోధసః—రాజపుత్ర! సజ్జీకృతేయం మహాభిషేకసామగ్రీ. కాకతీయనరేశ్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాసనం భవదధిరోహణం ప్రతీక్షతే తత్పరిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజస్యాజ్ఞామ్.
* [ఏతత్కార్యసంగ్రహరూప మాదానం]

ప్రతాప—తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం నమస్కృత్య గుర్వాజ్ఞాం వోఢు మిచ్ఛామి

పురోధసః—సదృశోఽయ మాచారః కాకతీయకులప్రదీపస్య భవతః కింతు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకసమయః తదచిరేణైవ విహితకర్తవ్యేన రాజపుత్రేణాగంతవ్యం. వయమితః కరణీయశేషం పరిపాలయామః

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్కృత్యాహ—అద్యేతి. రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ. 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. వీతోపసర్గాః నిరుపద్రవాః

విచలనం నామ స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశింష్య యోజయతి—ఏతదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసనమభిషేకోపయోగీ పీఠవిశేషః. తదుక్తం వాస్తుశాస్త్రజ్ఞైః—'శ్లక్ష్ణం షడంగులోత్సేధం షోడశాంగులివిస్తృతం, *ద్విద్వాదశాంగులాంగులాయామం క్షీరదారుసముద్భవం, పద్మాంకితం భవేద్భద్రపీఠం స్నపనకర్మణీ 'తి. ఏతత్సింహాసన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరంతి.

---

* ('ద్వావింశదంగులాయామ' మితి పాఠాంతరం).

ప్రతాప.—యథాఽఽదిశంతి కాకతీయాన్వయ ప్రత్యాయయితారః.

(ఇత్యుత్థాయ యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతాః సర్వే)

ఇతి నాటకప్రకరణే త్వరితమహోత్సవో నామ చతుర్థోఽంకః.

పఞ్చమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశంతి జ్యోతిర్విదః)

జ్యోతిర్విదః—(ససంభ్రమం పరిక్రమ్య) భో భోః! ! త్వరధ్వం కుత్ర పురోధసః? కుత్ర వా మంత్రిణః' సమానీయతాం స్వయంభూదేవ సమారాధనాసక్తచిత్తతయా విళంబమానో రాజపుత్రః యేన ప్రత్యాసన్నతరో వర్తతే మహాభిషేకముహూర్తః.

'[ఏతదుత్తరాంకస్య పూర్వాంకానుసంగతత్వాదంకావతరణం]

(సవిమర్శాశ్చర్యం) అహో! విశ్వాతిశాయినీ కాకతీయకుల ప్రతిష్ఠా యతః—

ఆదేష్టా కులదేవతా స భగవాన్ యస్య స్వయంభూశ్శివో
యం సజ్జీకురుతే పరాక్రమజితః క్షోణీపతీనాం గణః,
యస్మై చ స్పృహయత్యశేషజగతీ తం వీరరుద్రాకృతే-
ర్విష్ణో ర్వీక్ష్య మహాభిషేచనవిధిం నందంతి సర్వే జనాః. ౧

ప్రత్యాయయితారో విశ్వాసయితారః, స్వాధీనత్వసంపాదకా వా, పక్షద్వయేఽపి గ్రాహ్యావాచ ఇత్యర్థః. ప్రతిపూర్వా దిణో ణ్యంతా త్తృచ్ ప్రత్యయః 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః. సర్వమన్యత్సుగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే చతుర్థోఽఙ్కః.

తత ఇతి. జ్యోతిర్విదో మౌహూర్తికాః.

అత్ర పూర్వాంకవర్తిభిర్మౌహూర్తికైరసూచితైరేవాత్రానుప్రవిష్టైరభిహితస్యాంకార్థస్య పూర్వాంకార్థానుగతత్వాదంకావతరణమిత్యాహ—ఏతదుత్తరేతి.

ఆదేష్టేతి.

*[ఏష స్వయంభూదేవోపదేశనరేశ్వరవిజయప్రముఖసంధ్యాదిబీజనానార్థానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజనా న్నిర్వహణసంధిః]

(సోల్లాసం)నూనమిదానీం.—

స్వప్నేఽప్యాసూత్రితా మాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
న మాంత్యంతర్ముదశ్శంభో ర్విభో రప్యభినందతః. ౨

[ఏష ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వాప్నోపదేశరూపస్య బీజస్యోపగమాత్సంధిః]

(కించి దుచ్చైః)

కల్యాణీ సకలాఽపి భూతసరణిః క్షేమప్రదా దేవతాః
శ్రేయః ప్రస్రవనిర్భరా ద్విజనుషా మాశీర్గిరో జాగ్రతి,

అత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యర్థానాం పరమప్రయోజన సంబంధలాభాన్నిర్వహణసంధిరిత్యాహ—ఏషఇతి

స్వప్నఇతి. ఆసూత్రితాం సూచితామప్యాజ్ఞాం పాలయంతమభినందతోఽనుమోదమానస్య శంభోర్విభోర్వ్యాపకస్యాప్యంతర్ముదో న మాంతి, అప్రమేయోవిచిత్రో హర్షోఽభూదిత్యర్థః. ౨

సంధ్యాఖ్యమంగం యోజయతి.—ఏష ఇతి. ఉపగమాత్ప్రాప్తేరుపగమనాదిత్యర్థః.

కల్యాణీతి. భూతసరణిః పృథివ్యాదిభూతసమూహః, కళ్యాణీ, అప్రాప్తవికారతయా శుభశంసినీత్యర్థః. శ్రేయఃప్రస్రవేణ శ్రేయస్సంపాదనేన నిర్భరాః, ద్విజనుషాం ద్విజానామాశీర్గిరో జాగ్రతి, నిత్యంప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. గ్రహగణా స్సూర్యాదయః, ఉన్నతం పదముచ్చసంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం పరాహమిహిరాచార్యైః— 'అజవృషభమృగాంగనాకుళీరాఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః' ఇతి. ఆరూఢాః ప్రాప్తాః, ఏతత్ఫల ముక్తం వృద్ధవసిష్ఠసంహితాయాం— 'ఉత్పాతదోషాదివివర్జితేఽహ్ని, నరాధిపానామభిషేక ఇష్టః, మూలత్రికోణస్వగృహోచ్చమిత్రగృహస్థితైర్వాఽథ తదంశసంస్థైః. శుభే విలగ్నే సతతం గ్రహేంద్రా దిశంతి లక్ష్మీం విపులాం చ కీర్తి' మితి. ముహూర్తశబ్దేనాత్ర షడ్వర్గరూపః కాలవిశేషో వివక్షితః; స చ క్రూరసౌమ్యగ్రహసంబంధవశాద్ద్వివిధః. తదుక్తం—'లగ్నమర్ధం తృతీయాంశో నవాంశో ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశశ్చేతి షడ్వర్గః క్రూరసౌమ్యవశాద్ద్విధా' ఇతి. తత్రాయం

ఆరూఢాః పదమున్నతం గ్రహగణాశ్శ్రేయాన్మహా ర్తశ్శుభై-
ర్నక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదాశ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. 3

తద్వయమేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే
[ఏష ప్రకృతకార్యమార్గణాద్విరోధః]
(సత్వరం పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ సహర్షసంభ్రమం)
నన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః?

విప్రైర్మంగళసూక్తిపాఠముఖరైరాలోకశబ్దోద్యతై-
ర్భూపాలైః కరసంభృతోపకరణైరామాత్యైః,
శ్లాఘ్యైర్వందిజనైర్దిగంతవిజయశ్లాఘాసముద్ఘోషణై-
స్స్త్రీవర్గైశ్చ యథోచితం పరివృతో నీరాజనోద్యోగిభిః. ౪

తద్వయం చాస్థానీమేవ గత్వా సముచితమాచరిష్యామః
(ఇతి పరిక్రామంతి)
(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణశ్చ)
మంత్రిణః:—(సవినయమగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతిలక! ఇతః

సౌమ్య ఇత్యాహ—శ్రేయానితి. శుభై స్సౌమ్యగ్రహైః శ్రేయానతిప్రశస్త ఇత్యర్థః తదపి తత్రైవోక్తం—'షడ్వర్గో భవతి సదాశుభఖచరసముద్భవ శ్శుభదః పాపసముత్థస్త్వశుభ స్తస్మా ద్గ్రాహ్య స్తు సౌమ్యషడ్వర్గః' ఇతి. నక్షత్రాణి రోహిణ్యాదీని, రోహిణ్యా ద్యన్యతమనక్షత్ర మిత్యర్థః. ఏకదా బహూనామసంభవాత్; శివంకరాణి క్షేమంకరాణి. యద్యపి 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇత్యత్ర శివంకరశబ్దశ్ఛందస్యేవ న భాషాయామిత్యాహ పదమంజరీకారః. తథాపి 'క్షేమంకరోఽరిష్టతాతిశ్శివతాతిశ్శివంకరః' ఇత్యమరకోశమూలోఽయం ప్రయోగ ఇత్యనుసంధేయం. నిమిత్తోదయాః దిక్ప్రసాదాదయః. 3

విప్రైరితి. మంగళసూక్తాని 'కనిక్రదజ్జనుషం ప్రబ్రువాణ' 'మమాగ్నే వర్చో విహవేష్వ' స్త్విత్యేవమాదీని, ఆలోకశబ్దా జయజయేత్యేవమాదయః, 'ఆలోకో వందిభాషణే' ఇతి విశ్వః. భూపా అపి వందిభ్రమభూమయో బభూవురితి భావః. ఉపకరణాని ఛత్రచామరాదీని, వందిజనాః 'వంద్యభూభృద్గుణోత్కర్షశ్రావకా వందిన స్స్మృతాః, ఇత్యుక్తలక్షణాః. ౪

శుద్ధాంత ప్రధానాగార మంతఃపుర ప్రధానగృహం.

ఇతః ఇదం రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామీ.

న విలంబ్యాన్తాః కులదేవతాయా మనోరథాః

*[ఏతత్పట్టబంధరూపకార్యస్యోపక్షేపణాద్గ్రథనం]

జ్యోతిర్విదః:—(కించిదుచ్చైః) భో భో కులామాత్యాః !

సన్నహ్యాధ్వముపాహరధ్వముచితద్రవ్యాణ్యుపాధ్వం సురాన్

సంప్రాప్తస్సుముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంపత్తినిః,

యస్మిన్ ప్రాప్య మహాభిషేకవిభవం క్షోణీం ప్రలీనాఖిల-

క్ష్మాపాలాం చిరమన్వశాద్గణపతిర్భూభృత్కులగ్రామణీః

[ఏష జ్యోతిర్విద్భిరనుభూతార్థఖ్యాపనా న్నిర్ణయః]

పరి:—(శ్రుత్వా) †కహం పచ్చాసణ్ణేవి ముహుత్తే కిం విళంబిఅది మహామచ్చేహిం?

మంత్రిణః:—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్మృతా గుర్వాజ్ఞా? నాయమవసరో నర్వేశరవిజ్ఞాపనాకర్ణనస్య మహాస్థానాన్యేవాసుగృహ్యంతామమీ

ప్రతాపః:—శిరసి ధృత్వైవ ఖలు తాతస్యాజ్ఞా కింతు నోపగిశ్యతే పునరనంతరకరణీయమ్

*[ఏతత్ప్రికృతానుగుణ్యేనాన్యోన్యపరిభాషణాత్పరిభాషణమ్]

పురోధసః:—(సవినయసంభ్రమ ముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచిత వేషః కనకవేదికామారోహతు ప్రతాపరుద్రః దేవ! మహారాజ! పర్యాయేణ భవద్భుజశిఖరమారోహతు మేదినీ

---

† కథం ప్రత్యాసన్నేఽపి ముహూర్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యైః?

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే అభిషేకమనుభూయ సమస్తాం భువమేకాతపత్రాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం ముహూర్తస్సంప్రాప్తః. అతోఽవధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్యమిత్యాహ.—సన్నహ్యధ్వమితి. సన్నహ్యధ్వం ముహూర్తే, సావధానా భవతేత్యర్థః, ఉచితద్రవ్యాణి తీర్థకలశాదీని, సురానుపాధ్వమర్చయధ్వం. అత్రేదం పిత్రాదీనామప్యుపలక్షణం. యథాఽహ వృద్ధవసిష్ఠః. 'ఆశిషోవాచనం కృత్వా పూజయేచ్చ సురాన్పితౄన్, ఆయుధాని చ పట్టంచ విప్రాన్గంధాదినార్చయేత్' ఇతి. అన్వశాత్, శాస్తిస్మ.

ప్రతాప—తథా భవతు (ఇతి వేదికామారోహతి)

నృపాః—(సప్రణామం మంగళవేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయతాం కాకతీయకులస్వామీ

[ఏష నరేశ్వరపర్యుపాసనాత్ప్రసాదః]

పరిః—(విలోక్య సామోదకౌతుకం) † పువ్వపవ్వఅకణఅసాణు సహస్సరస్సి విఅ సుమేరుకణఅతడం మహేందో విఅ పక్ఖిచక్కవట్టిణం చక్కధరో విఅ కణఅవేదిం ఆరూఢో పఆవరుద్దో

మంత్రిణః—కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతామిదం భద్రాసనం అమీ పురోధసో మహాభిషేకాయ తీర్థసలిలపూర్ణాన్ కనకకలశాన్ ధారయంతి

ప్రతాప—తథా భవతు (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులవృద్ధాంశ్చ ప్రణమన్ సింహాసనే సముపవిశతి)

పురోధసః—(త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్ కనకకలశాన్ అమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం)

ప్రతాపరుద్రనృపతే! కాకతీయకులోచితైః,
ప్రజానురంజనైః క్షోణీం పాలయాచంద్రతారకమ్

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకౌతుకత్వరమాణరాజ్యలక్ష్మీమంజీరశింజితానుమోదితం స్వయంభూదేవప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయఃప్రస్తావనాడిండిమం చిరప్రలంబితధరణీభారఖిన్నానాం ఫణిపతిప్రభృ

† పూర్వపర్వతకనకసానుం సహస్రరశ్మిరివ సుమేరుకనకతటం మహేంద్ర ఇవ పక్షిచక్రవర్తినం చక్రధర ఇవ కనకవేదిమారూఢః ప్రతాపరుద్రః.

అనుభూతార్థఖ్యాపనాదితి. అనుభూతస్య బీజానుగుణస్యార్థస్యఖ్యాపనాదిత్యర్థః.

త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్, వేదత్రయ్యాభిమంత్రితోదకానిత్యర్థః.

అభిషేకముహూర్తసూచకం జయఘంటికాధ్వని మాశీర్వాద సాధువాదాదిరూపతయా సంభావయతి—ప్రతాపేత్యాది. ౯

తీనాం ప్రహర్షక్ష్వేడావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహాళీకోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనకజయఘుంటికానినాదమనుసంధధానాః సత్వరం ప్రతాపరుద్రమభిషించంతి.)

*[ఏష వాంఛితార్థప్రాప్తిరానందః]

ఏకతో వైతాళికాః.—(సహర్షాతిశయముచ్చైః)

హే లోకాః! పిబత శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం
జాతః కాకతివీరరుద్రనృపతే రాజ్యాభిషేకోత్సవః,
అద్యారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్వతీ మేదినీ
దేవాః పూర్ణహవిర్భుజస్తదధునా యూయం కృతార్థీకృతాః. ౭

అన్యతో వైతాళికాః.—

ఆరూఢే వరవీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనం శాసితుం
తస్యాజ్ఞా క్షితిపాలమౌళివలభీ స్స్వచ్ఛంద మారోహతి,
లోకాంస్త్రీనధిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపౌ హఠా-
దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటాన్ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. ౮

అథ విశ్వాతిశాయిమహిమ్నో వీరరుద్రస్య రాజ్యాభిషేకమహోత్సవో విశ్వప్రియంకరః ఇత్యాహ—ఏకత ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః. శ్రవఃప్రసృతిభిః శ్రవణచుళుకైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణధర్మత్వాదితి భావః కుతః రాజన్వతీ సురాజ్ఞి 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. మేదినీతి 'రాజా కాలస్య కారణ'మితి భావః పూర్ణహవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభిర్వివిధైరాప్తదక్షిణైః' రితి విహితానుష్ఠానాదితి భావః. ౭

అన్యత ఇతి—పశ్చాదిత్యర్థః.

ఆరూఢ ఇతి. స్వచ్ఛంద మనర్గళం, ఆరోహతి. న కశ్చిదప్యవిధేయో భూపతిరస్తీతి భావః అనేనాస్య రాజ్ఞః ప్రభుశక్తిరుక్తా తదుక్తం మానసోల్లాసే— 'ఆజ్ఞారూపేణ యా శక్తి స్సర్వేషాం మూర్ధని స్థితా, ప్రభుశక్తిర్హి సా జ్ఞేయా ప్రభావమహితోదయే'తి. నిరవధీ ఇతి సూర్యాచంద్రమసో స్సీమాచల ఇవ కీర్తిప్రతాపయోరవధిభూతః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః హారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః వీరరుద్రే సింహాసనమేకమారూఢే సతి తదాజ్ఞాయా స్తత్కీర్తిప్రతాపయో స్తత్పరిపంథినాం చ తతోఽప్యున్నతాని బహూన్యారోహణస్థానాని బభూవురితి మహదేతదద్భుతమితి భావః. ౮

దక్షిణతో వైతాళికాః—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్శేష శ్శిరకంపనై-
ర్లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్ఛపపతిర్వక్షస్స్థలీదర్శనాత్,
దిఙ్నాగా శ్చ కరేణుకాశుచ మపాకుర్వంత్యనువ్రజ్యయా
దోష్ణా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి ౯

ఉత్తరతో వైతాళికాః—

ప్రస్థేభ్యః కులభూభృతామపి హరిద్దంతావళానాం మహా-
కుంభేభ్యోఽపి ఫణాభృతామధిపతేర్మూర్ధ్నాం సహస్రాదపి,
కూర్మేంద్రస్య చ కర్పరాదపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతౌ
బాహౌ సంప్రతి వీరరుద్రనృపతేః ప్రాప్తప్రతిష్ఠా మహీ. ౧౦

*[ఏష సర్వదుఃఖశమనా త్మమయః]

మంత్రిణః—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య! యదిదానీం—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణా యే నిపతంతి రాజ్ఞాం,
ప్రణామసమ్రేషు శిరస్సు తేషాం తైః కల్పితస్స్వస్వపదాభిషేకః

పురోధసః — కాకతీయకులోత్తంసరాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్రగివేయముత్తం-
సీక్రియతాం (ఇతి పట్టబంధమాచరంతి)

సర్వే—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం నః ప్రియం నః
(ఏషా ప్రకృతకార్యస్థితికరణాత్కృతిః)

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. ౯

ప్రస్థేభ్య ఇతి ప్రస్థేభ్యస్సానుభ్యః, కర్పరాత్ పృష్ఠాస్థికపాలాత్. ౧౦

ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీపతయః, మహాభిషేకసమయే స్వస్వపదేషు స్థాపితా ఇతి భావః. ౧౧

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోభూషణం క్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాంబరభృతః ప్రాఙ్ముఖస్య మహీపతేః. 'పట్టం శిరసి బధ్నీయాత్సింహాసనగతస్య' చేతి వసిష్ఠస్మరణాత్. పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం నవాంగులాయామో మధ్యేఽష్టాంగులవిస్తృతః, చతురంగులవిస్తారపార్శ్వ ఏ స స్వర్ణమయ శ్శుభః. పట్టః పంచశిఖో రాజ్యప్రజాసౌఖ్యసమృద్ధయే' ఇత్యాద్యుక్తలక్షణో ద్రష్టవ్యః.

మంత్రిణః.—(సర్వతోఽవలోక్య) కస్కోఽత్ర భోః? ఆనీయతాం ఛత్రం చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రధాన ప్రతీహారః)

ప్రతీ—య దాజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తాన్యుపానయతి. ప్రాంతవర్తినో నరపతయోఽభ్యుపేత్య తాని సాదరం గృహీత్వా యథోచితమాచరంతి).

పురోధసః.—(సహర్షాతిశయమ్)

శ్రూయంతే బహవో మహానృపతయః కిం తైరసీదృక్క్రమై-
రీదృగ్విశ్వజనీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః క్ష్మాతలే?
బాల్యక్రీడితదిగ్జయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః
కింకుర్వాణసమస్తభూపతిగణః శ్రీవీరరుద్రో యథా. ౧౨

[ఏతదఖిలాతిశాయిత్వకథనముఖేన ప్రకృతకార్యానుమోదనాదాభాషణం].

తదిదానీం ఖలు—

యత్కాకతీయనృపరాజ్యవిలాసచిహ్నం
యచ్ఛాయయా వసుమతి విజహాతి తాపం,

కస్క ఇతి. స్వం తస్య కిమో వీప్సాయాం ద్విర్వచనం, కస్కాదిత్వాత్సత్వం

శ్రూయంత ఇతి. మహానృపతయో నలనహుషాదయః, ఈదృక్క్రమో, వీరరుద్రసదృశపరిపాటీ తద్రహితై రసీదృక్క్రమైః; తత్ కథమిత్యాశంక్య వీరరుద్రే విశేషమాహ—ఈదృగితి. విశ్వస్మై జనాయ హితో విశ్వజనీనః శౌర్యగరిమా యస్య స తథోక్తః. నీతిపురస్కృతపరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమాణమాహ—బాల్యేతి. త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః సమ్యక్పరిపాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథాహ మనుః—'సంగ్రామేష్వనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా బ్రాహ్మణానాం చ రాజ్ఞాం శ్రేయస్కరం పర' మితి. న కేవలం పరాక్రమేణ. కింతు సామాదిభి రపి త్రిభి రుపాయై స్సర్వోఽపి రాజలోకో వశీకృతః ఇత్యాహ—కింకుర్వాణేతి. తదుక్తం—'ఏవం విజయమానస్య యస్య స్యుః పరిపంథినః, తానానయేద్వశం సర్వా న్సామాదిభి రుపక్రమై' రితి. ౧౨

ఛత్రధారణం విశినష్టి—యదితి. యత్ కాకతీయకులక్రమాగత మిత్యర్థః. యచ్ఛాయయేతి. దుష్టనిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయోరుపలక్షణం. తేన సుహృదో ముక్తాత

ఛత్రేణ తేన కృతలక్ష్మణి వీరరుద్రే
ముక్తాతపత్రవిభవాస్స్వహ్నాదో ద్విషశ్చ. ౧౩

*[ఏష రాజ్యప్రాప్తిహేతుభూతఛత్రారోపణరూపకార్యదర్శనా త్పూర్వభావః]

మంత్రిణః—(సవినయముపసృత్య), నాథ! కాకతీయలక్ష్మీపతే! సనాథా స్సర్వాః ప్రకృతయస్సురాజానం త్వాం దిదృక్షంతే. తత్సాంప్రతం మహాస్థానీం ప్రసాధయతు దేవః.

పురోధసః—ఆచారోఽయం కాకతీశ్వరాణాం యన్మహాభిషేకానంతరం ప్రజానాం యోగక్షేమపరీక్షణం.

రాజా.—యదాజ్ఞాపయంతి ధర్మవిదః (ఇత్యుత్తిష్ఠతి)

కాకతీయకులవృద్ధాః—(ససంభ్రమముచ్చైః)

ప్రక్రాంతముర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః కుర్వంతు నీరాజనమంబుజాక్షః
ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రతాపప్రదీపనీరాజితదిఙ్ముఖస్య. ౧౪

నృపతయః—(శిరస్స్వంజలిం బధ్వా) అహో చరితార్థా సాంప్రత మాస్మాకీ చక్షుష్మత్తా యయా ఖల్విదృగనుభూయతే

యతః—

నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,

పత్రవిభవాః మౌక్తికమయఛత్రవైభవాః, ద్విషత్సు త్యక్తాతపత్రాశ్చేత్యుభయోపపాదనం. ౧౩

నాథేతి. సురాజాన మితి. 'నపూజనా' దితి న సమాసాంతః.

ఆచారఇతి. అలబ్ధలాభో యోగః, లబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః, పరీక్షణం విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం నీరాజనమాహ—కాకతీయకులవృద్ధా ఇతి. అంబుజాక్షీవిశేషణమేతత్. ఉచ్చై రున్నతం 'అధఃప్రవర్తయే ద్ధూపం దీపమూర్ధ్వం ప్రవర్తయే' దితి వచనా దితి భావః. ఉర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః ప్రక్రాంతమితి. రాజ్ఞాం ప్రణామానంతర మిత్యర్థః. ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః తేన నీరాజితాని దిఙ్ముఖాని యేన తథోక్తస్య, అత ఏవ తత్ఫలం నీరాజన మిహైవానుభూయత ఇతి భావః. ౧౪

అస్మాకమియమాస్మాకీ, 'యుష్మదస్మదో' రిత్యణ్ప్రత్యయే 'తస్మిన్నణిచే. త్యస్మాకాదేశః.

చంద్రాననాగోత్రపతిం రజన్య స్తారాగణై శ్శైయమివ స్ఫురద్భిః.
(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి)
మంత్రిణః—మహారాజ! కాకతీశ్వర! సజ్జీకృతం సింహాసనం సర్వతః
పరిష్కృత మిదం మహాస్థానమండపం సనాథీక్రియతాం
ప్రతీ—(ససంభ్రమం పురో భూత్వా) దేవ! ఇత ఇతః
రాజా—(సగౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థాన్యాం సింహాసనమారోహతి.
సర్వే ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి)
ప్రతీ—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానాన్ మూర్ధాభిషిక్తాన్
సాభిమానం కనకవేత్రలతయా నిర్దిశన్.)
కాళింగాత్ర నిషీద కోంకణపతే! దూరే భవాంగేశ్వర!
ప్రాంతం సంశ్రయ మాళవేంద్ర! శనకై స్సౌవీరాయనం ప్రాపయ,
పాండ్యాగ్రే భవ సేవణక్షితిపతే! పశ్చా ద్భవాద్యైవ వః
స్వామీ కాకతివీరరుద్రనృపతిః సర్వాన్ క్రమాదీక్షతే.
నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి)
పురోధసః—స్వస్తి కాకతీయకులావతీర్ణాయ సౌవర్ణకేతనాయ మహా
మహిమ్నే అద్య సుప్రజసా కాకతీయాన్వయేన సనాథాని
త్రీణ్యపి జగంతి
శాసితర్యవినీతానాం నరేంద్ర త్వయి శాసతి,
మధ్యస్థితాఽస్య లోకస్య చిరేణాన్వర్థతాం గతా. ౧౭

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, అన్యత్ర చంద్ర ఏవాఽఽననం యాసాం
తా స్తథోక్తాః. గోత్రస్య కులస్య పతిం అన్యత్ర గోత్రాణాం పర్వతానాం పతిం. ౧౫

పరిష్కృతం విచిత్రవితానసువర్ణకలశాదినా' భూషితం, సింహాసనలక్షణం మాన
సోల్లాసే—'రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం, అష్టభిస్స్ఫాటికైస్సింహైర్మూర్ధ్ని
తత్సువిరాజితం. అధః కాంచన విన్యస్తరత్న వేది త్రయాన్వితం, ఆస్థానమండపే రాజ్ఞాం
సింహాసనమిదం పర' మితి.

సౌవర్ణకేతనాయ మహామహిమ్నే, గరుడధ్వజావతారాయేత్యర్థః సుప్రజసా
శోభనసంతానేన, 'నిత్య మసిచ్ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్ప్రత్యయః. శాసితరీతి.

అవినీతానాం దుష్టానాం మిత్రాణా మమిత్రాణాం చేతి భావః. అత ఏవేయంతం
కాలం స్వర్గపాతాళమధ్యవర్తిత్వేన మధ్యస్థస్య మధ్యమలోకస్య సంప్రతి పక్షపాతరా
హిత్యేన మాధ్యస్థ్య మిత్యన్వర్థతా మిత్యర్థః. ౧౬,౧౭

రాజా—(సవినయమ్) స్వయంభూదేవవరానుకూలానాం భవదాశీర్వాదానాం ఫల మిదం యత్కాకతీయపాత్రం వర్ధతే.

మంత్రిణః—రాజన్! ప్రతాపరుద్ర!

సర్వేషాం కాకతీయానాం భాగధేయవిభూతయః,
ఏవంరూపా వివర్తంతే యత్కులప్రభవో భవాన్. ౧౮

పురోధసః—న కేవలం కాకతీయానామేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు సర్వాసామప ప్రజానామ్.

(ప్రవిశ్య ప్రతిహారః)

ప్రతి—దేవ! సర్వాః ప్రకృతయో వర్ణవృద్ధాన్పురస్కృత్య ప్రతీహారమధ్యాసతే

మంత్రిణ—శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతీ—యదాజ్ఞాపయంత్యమాత్యాః (ఇతి నిష్క్రమ్య తాభి స్సహ పునః ప్రవిశంతి)

(తతః ప్రవిశంతి వర్ణవృద్ధాః)

వర్ణ—సహర్షం రాజాన మవలోక్య)

వరః ప్రతాపరుద్రోఽయం వధూ రేషా వసుంధరా,
తయోర్ఘటయితా దేవః స్వయంభూస్సదృశక్రమః. ౧౯

* [ఏతత్ స్వయంభూదేవస్య స్వయం సంధాతృత్వాదద్భుతప్రాప్తేనుపగూహనం]

(సవినయ ముపసృత్య) స్వామిన్! విశ్వంభరావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర
(సర్వాశీఃఫలవిశ్రమైకవసతేః కం వా తవాశాస్మహే
యద్వా విశ్వవిభౌ స్వయంభువి శివే న స్తన్వతామాశిషః

సర్వేషామితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః. ఏవంరూపాః వీరరుద్రరూపాః, వివర్తంతే పరిణమంతి. ౧౮

వరఇతి. అత్ర వసుంధరావీరరుద్రయోర్వధూవరయోః స్వయంభూదేవ స్స్వయమేవ సంధాతేతి అనురూపఘటనాదద్భుతమితి భావః. ౧౯

అథ స్వయంభూదేవే విదుషామాశీర్వాదమాహ—స్వామిన్నితి. సర్వాశీఃఫలానామైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంకోచే నైకవసతేర్ముఖ్యాధారస్య సర్వాణి

---

* 'యత్కులాలంబనం భవా' నితి పాఠాంతరం.

కిం చిత్రం స విభుర్భవానపి సమో గౌరీశ్రియో ర్వల్లభా-
వాచన్ద్రార్క మిమాం క్షమాం కృతయశో రక్షో యువాం రక్షతాం
మంత్రిణః—స్వామి ! న్నేతే స్వాయంభువాః.
(రాజా సాదరం ప్రణమతి)
అన్యే—(సహర్షాతిశయమగ్రతః స్థిత్వా) మహారాజ, కాకతీశ్వర
యస్త్వద్గోత్ర మహత్తరస్య జగతాం త్రాతుస్స్వయంభూవిభో-
స్తత్తాదృక్చరితాద్భుతైర్మహిమభిస్స్వైర్ద్వితీయోఽభవత్,
దేవోఽసౌ గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్ఫారప్రసాదోన్ముఖో
నప్తుస్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్ణాతు రాజ్యశ్రియం ౨౧
పురోధసః—రాజ! న్నేతే గణపతీశ్వరసూరయః,
(రాజా ! సాదరం నమస్కరోతి)
అపరే—(సప్రశ్రయప్రమోదం) స్వామిన్! త్రిలింగదేశపరమేశ్వర!
యైర్దేశస్త్రిభిరేష యాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసశైలః కృతా,

శ్రేయాంసి ప్రాప్తవత స్తవాశాస్యం నాస్తీత్యర్థః. శిథాప్యవాప్తసమస్తకామే స్వయంభువి శివేఽపి దేవస్యానంతభోగోఽస్తి వ్యత్యేవమాశిషః ప్రయుంజానానామస్మాకం తాదృశే త్వయ్యపి నైతదాశ్చర్యమిత్యాహ—యద్వేతి. ఆశీర్వాదప్రకారమాహ—సవిభు రితి

పురా ఖలు కాకతీయానాం పూర్వో గణపతిమహారాజస్స్వనామాంకితం గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకులదేవతయా స్వయంభూదేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర విద్వాంసో బహవః స్థాపితాః. తేషామాశీర్వాద మాహ—మహారాజేతి. యో గణపేశ్వర స్తత్తాదృక్చరితై రభిలషితప్రదానాదిభి రద్భుతైస్స్వైర్మహిమభిస్సామర్థ్యై స్త్వద్గోత్రమహత్తరస్య త్వత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ద్వితీయోఽభవత్. ద్వావపి దేవౌ కాకతికులయోగక్షేమధురీణావిత్యర్థః. అసౌ దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్ఫారస్య ప్రభూతస్య ప్రసాదస్యోన్ముఖస్సన్ రాజ్ఞో దేవస్య చాభేదోపచారాద్వీరరుద్రస్య నప్తృత్వవ్యవహారః. తస్య తే రాజ్యశ్రియం పుష్ణాత్వితి సంబంధః. ౨౧

అథ నగరవాసినాం విదుషామాశీర్వాదమాహ—యైరితి త్రయో లింగరూపాః శ్రీశైలనాథాదయో దేవా యస్మిన్ దేశే స త్రిలింగోఽంధ్రదేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్షా

తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురాః శ్రీశైలకాళేశ్వర-
ద్రాక్షారామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్ఛ్రేయసే జాగ్రతు ౨౨

పురోధసః—(సోల్లాసం), రాజ! ఏకశిలానగరవాసినో మహాద్విజాస్త్వేతే

(రాజా యథోచితం వదంతే

మంత్రిణః—సాధీయానాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వానుపవేశయంతి)

పురోధసః—(సోల్లాసం) రాజ! ఏకశిలానగరీవల్లభ!
సాహస్రాంశవ మైందవం చ మహతీ యే ద్వే కులే నిర్మితే
తే జాతే లఘునీ గుణైర్విజయిని శ్రీకాకతీయాన్వయే,
భూపాలేషు భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోః
ప్రాప్యాఽనుగ్రహ మూర్జితేషు పునరప్యేతే లభేతే స్థితిం.
(రాజా సర్వాన్ పశ్యతి) (పురోధసో యథార్హం సర్వానుపవేశయంతి)

ప్రకృతయః—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః
భూపాస్సంతు చిరాయ సంశ్రుణుమహే భాస్వత్కులాలంకృతీ
రామోఽయం న జగామ లోచనపథం తేనైవ ఖిన్నా వయం,
అద్య త్వాం నరవీరరుద్రనృపతే తస్యావతారాంతరం

రామేతి. తత్రత్యానామారామాణాం తద్భూయిష్ఠత్వాదితి ప్రాఞ్చోక్తిః. వస్తుతస్తు దక్షసంబంధిత్వాద్ద్రాక్షారామ ఇతి తన్నామ; తదుక్తం స్కాందపురాణే భీమేశ్వరఖండే—'దక్షస్యారామభూమిత్వాద్ద్రాక్షారామోఽభిధీయతే' ఇతి ౨౨

సాహస్రేతి. నిర్మితే బ్రహ్మణేతి శేషః. లఘునీ జాతే నిస్సారే అభూతాం, అధునా భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోస్సతోః భూపాలేష్వనుగ్రహం ప్రాప్య ప్రబలవిరోధే జీవనస్య దుర్లభత్వం మత్వేతి భావః. ఊర్జితేషు సమృద్ధేషు సత్సు తత్సమభివ్యాహారాదేతే సోమసూర్యకులే పునరపి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే, మహదనుగ్రహస్య కి మసాధ్య మితి భావః. ౨౩

భూపా ఇతి. సంతు నామ భూపాః, కిం తైరసర్వగుణాఢ్యైరితి వాక్యశేషః. న చాత్ర విప్రతిపత్తిరిత్యాహ—చిరాయ సంశ్రుణుమహ ఇతి. 'సమోగమ్యృచ్ఛి' ఇత్యాదినా ఆత్మనేపదం. సర్వగుణాఢ్యోఽపి రామో న లోచనగోచరం గత ఇతి ఖేదో

వీక్ష్యైవం చరితార్థతాం సుమహతీమహ్నాయ గాహామహే

మంత్రిణః.—స్వామిన్! సాంప్రతం యథార్హమర్హణయా మాననీయాః పౌరాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందౌదార్యం)

జాగర్తు రాజశబ్దోఽయం మమైవాజ్ఞాఫలైకభూః,
రాజ్యోపభోగవిభవస్సర్వసాధారణో హి నః. ౨౫

(సర్వే సప్రమోదం) సదృశోఽయం ప్రసాదః కాకతీయకులతిలకస్య భవతః.

రాజా—ప్రసీదతు భగవాన్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావర్జితకనకకలశసలిలధారాపురస్సరంసకలభోగపురస్సరాన్ గ్రామాన్సప్రశ్రయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషామపి నగరవాసినాం యథా ప్రభావం సంభావనామాచరతి)

నృపతయః.—(సామాన్యానురోధముత్థాయ మహార్ఘాణి గజతురగరథాభరణవిశేషరూపాణ్యుపాయనాని యథావకాశముపనీయ విరచితాంజలయః) స్వామిన్! కాకతీయమహారాజ!

రామావతారస్య తవ దర్శనాన్నివృత్త ఇతి ధన్యతామనుభవామ ఇత్యాహ—భాస్వదితి. ౨౪

అర్హణయా పూజయా.

జాగర్త్వితి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానుగ్రహాదిసామర్థ్యమిత్యర్థః.తత్ఫలస్యానుగ్రహాదేరేకభూర్ముఖ్యనివాసః,రాజ్ఞ ఏవా జ్ఞాశ్రయత్వాదితి భావః.తదుక్తంమానసోల్లాసే 'అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్మణి, ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ గ్రహణే మోక్షణే తథా. స్వయం సమర్థో యస్సోఽయం రాజా సాఽఽజ్ఞానిరర్గళే' తి. ఏవశబ్దో భిన్నక్రమః. మమాయం రాజశబ్ద ఏవ జాగర్త్వితి సంబంధః. రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం; పురోహితాదిత్వా ద్యత్ప్రత్యయః ఆజ్ఞామాత్రమేవ మే భూయాదనుభవః పునరస్మాకం సర్వేషామితి వాక్యార్థః. ౨౫

అథ పృథివ్యాదిదానమాహ—రాజేతి ప్రసీదతు భగవానితి, పరమేశ్వరప్రీణనార్థత్వా ద్విమలం నామ చతుర్థమిదం దాన మితి ద్రష్టవ్యం. యథాఽఽహ వ్యాసః—'ఈశ్వరప్రీణనార్థం యద్బ్రహ్మవిత్సు ప్రదీయతే,చేతసా భక్తియుక్తేన దానం ద్విమలం శివ'మితి. సలిలధారాపురస్సర మిత్యత్రాపస్తంబః— 'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి

త్రాయస్వేత్యనువాద ఏవ భువనత్రాణైకబద్ధవ్రతే
త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధనమిదం విశ్వైకనాథే త్వయి,
త్వద్గర్భే వసతిం గతాస్స్మ ఇతి చ స్పష్టార్థమంశే హరేః
కుక్షిస్థాఖిలవిష్టపస్య సదృశం కిం వాఽత్ర విజ్ఞాప్యతే?. ౨౯.
(రాజా సప్రసాద మమాత్యా నవలోకయతి.)

మంత్రిణః—స్వామి! న్నేతే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహతీ మర్హాణా మర్హంతి తేన స్వేషు స్వేషు పదేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః ప్రసాపనీయాశ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీన్ యథోచితం సంభావ్య ప్రస్థాన మాదిశతి).

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకననిర్వర్తిత ప్రయాణమంగళా దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా నిష్క్రాంతాః)

ప్రకృతయః—చిర మనువర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరిపాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్క్రాంతాః.)

పురోధసః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం).

చిహ్నాన్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయంత్యుర్వీశ్వరోపాస్యతాం

దానా’ నీతి. సకలభోగేతి. భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః ప్రశ్రయో వినయః, ఆదరస్సత్కారః, తత్సహితం సాత్వికమిత్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన — ‘దాతవ్యమితి యద్దానం దీయతేఽనుపకారిణే, దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్వికం స్మృత’ మితి. గ్రామాన్ విప్రసాత్ బ్రాహ్మణాధీనాన్, కరోతి ‘దేయేత్రా’ చేతి సాతిప్రత్యయః.

త్రాయస్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతఃపాతినామస్మాకం పరిత్రాణప్రార్థనం పునరుక్తమేవేత్యర్థః. త్వద్భృత్యా ఇతి. విశ్వైకనాథే త్వయి విశ్వాంతర్వర్తినామస్మాకం భృత్యా ఇతివచనం చర్వితచర్వణమేవేత్యర్థః. త్వద్గర్భ ఇతి. స్పష్టార్థం. వ్యుత్పన్నంప్రతి స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తినః కలశస్య కలశోఽయ మితి కథనవ దితిభావః. సదృశ ముచితం. ౨౯.

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్నానీతి. పదాబ్జయోశ్చిహ్నాని మాంసలత్వాదీని, ఉర్వీశ్వరోపాస్యతాం పిశునయంతి సూచయంతి. తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—‘మాంసలౌ గూఢగుల్ఫౌ చ కూర్మపృష్ఠ

పాణీ సూచయత స్సచాపకులిశౌ పృద్వ్యాహలీలాం భువః,
నేత్రే శారదపుండరీకరుచినీ లీలావతారం హరే-
రాఖ్యాత_స్త దితీహ సిద్ధవచనం ప్రత్యక్షమీక్షామహే. ౨౭

రాజా—(సవినయవ్రీడం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూదేవమూ_ర్త్యంతరాణాం భూదేవతానాం భవతామనుగ్రహస్య?.

పురోధసః—(సాదరం)మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయాభవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివాన్ పరస్సహస్రప్రసాదోన్ముఖః స్వయంభూనాథః కిం తే భూయః ప్రియముపకరోతు‹

*[ఏషా వాక్యార్థ సమా_ప్తిరూపా సంప్మృతిః]

రాజా—స్ప్రప్రణామాదరం కాకతీయ రాజ్యధురం యా మవహితమేవ స్వయంభూదేవేన, తథాఽపీదమస్తు—

భూరస్తు సంపన్నసమ_స్తసస్యా భూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,
భూపాశ్చ ధర్మప్రవణైక చిత్తా స్సర్వేజనాస్సంతు నిరామయాశ్చ

సమా వపి. భవేతాం చరణౌ యస్య స భవే త్పృథివీపతిః' ఇతి. పాణీ సచాపకులిశౌ ధనుర్వజ్రరేఖా సహితా విత్యర్థః. తదప్యుక్తం—'చక్రాసిచాపవజ్రాభా రేఖాః కుర్వంతి భూపతి' మితి. శారదపుండరీకరుచినీ నేత్రే పుండరీకాక్షావతారమాఖ్యాతః కథయతః ఇతి యత్పూర్వోక్తం సిద్ధస్య కస్య చిదనాగతవిదః పురుషస్య వచనమధునా ప్రత్యక్ష మీక్షామహే. ౨౭

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మ త్వేన ప్రాప్తయేత్యర్థః. భవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివానతిప్రసన్నః అత ఏవ పరే సహస్రా త్పరస్సహస్రాః,'పంచమీ' ఇతి యోగవిభాగా త్సమాసః. రాజదంతాదిత్వా త్సహస్రశబ్దస్య పరనిపాతే పారస్కరాదిత్వాత్సుడాగమః. తస్యావిభక్తిత్వాద్విసర్జనీయాభావాత్సత్వమేవేతి దశటీకాసర్వస్వకారః. 'పరశ్శతాద్యా స్తే యేషాం పరా సంఖ్యాశతాదికా' దిత్యమరః. తావతాం ప్రసాదానా మున్ముఖస్స్వయంభూనాథః.

ప్రశ_స్తిసంజ్ఞకం మంగళమాహ—భూ ర_స్త్వితి. సర్వ మన్యత్సుగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే షష్ఠోఽఙ్కః.

*[ఏషా శుభశంసనరూపా ప్రశస్తిః.]

(ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకో నామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటకముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే అలంకారశాస్త్రే నాటకప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే నాటకనిరూపణం నామ తృతీయం ప్రకరణమ్.

రసప్రకరణమ్.

అథ సర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే—

విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లాసితస్థాయిభావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః,
ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసస్స్మృతః' ఇతి

దృశ్యశ్రావ్యభేదేన ద్వివిధా అపి ప్రబంధా నిరూపితాః. తేషామాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే. అథేతి.

రససామాన్యలక్షణమాహ—విభావేతి. వక్ష్యమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీ; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణనటప్రదర్శితయా వా సామాజికభావ్యమానయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో నిర్భరానందః, సంవిద్రూపతాం నీయమానస్సన్నిత్యర్థః తదుక్తం భావప్రకాశే.—'ప్రకాశానందచిద్రూపాం రసతాం ప్రతిపద్యతే. ప్రకృష్యమాణో యో భావ స్స స్థాయీతి నిగద్యతే' ఇతి. ఏవంవిధ స్సామాజికనిష్ఠో రత్యాదిస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రస ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—'రసతే స్స్వాదనార్థత్వాద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి.

ఉక్తార్థే వృద్ధసమ్మతిమాహ—విభావైరితి. వ్యంజనాదిసంబంధాదన్నస్యేవ విభావాదిసమాశ్రయణేన స్థాయిభావస్యాపి స్వాదుత్వమిత్యర్థః. తదుక్తం—'వ్యంజనౌషధిసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతా మితరే స్థాయినం శ్రితాః' ఇతి అయం చ రసోఽనుకార్యే రామాదా వుత్పన్నో రామాద్యభేదభావనయా నటే ప్రతీయత ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలోల్లటాదయః. తాదృశే నటే విభావాదిభి రనుమిత స్సామాజికైశ్చర్వ్యత ఇత్యనుమితివాదీ శ్రీశంకుకః. నటాదిగతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాఽనుసంధీయమానః ప్రకాశానంద సంవిద్రూపేణ భోగాపరనామ్నా భావుకవ్యాపారేణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. వక్ష్యమాణ

"భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా యావదనుభవమవస్థానం ౹

ప్రకారేణ సామాజికాశ్రయోఽభివ్యజ్యత ఇత్యభినవగుప్తాదయః. అయమేవ పక్షో యథాయోగం పక్షాంతరనిరాకరణపూర్వకముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరిష్యతే. ౧

అథ స్థాయిభావస్యలక్షణమాహ—భావస్యేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. కావ్యే నాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖాద్యనుభవజనితవాసనారూప స్సంస్కారాపరపర్యాయస్సామాజికమనోవికారో భావః; తదుక్తం— 'సుఖదుఃఖాదిభిర్భావై ర్భావ స్తద్భావభావన'మితి.తస్య భావుకస్య భావశ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భావభావనం. స తావ ద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహితశ్చేతి. తత్రాద్యః: - పటం ప్రతి తంతువ ద్రసం ప్రత్యాకారమాత్రవ్యవహితః స్థాయిభావ ఇత్యుచ్యతే; తస్య సాక్షాద్రస భావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం— 'ప్రకృష్యమాణో యో భావో రసతాం ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావస్స్థాయీతి భరతాదిభిరుచ్యత' ఇతి ద్వితీయస్తు— కువిందాదివ ద్భావాంతరవ్యవహితో విభావాదిః. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వ సమర్థనాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషోపాధి బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్య సన్నిహితపూర్వావస్థావిశేషస్స్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. అతఏవోక్త మభియుక్తైః—'శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదాత్మన స్సత్త్వం స భావ' ఇతి స చ వస్తుతో భేదమాత్రశంకాకళంకరహితస్య నిరుపాధికస్య సన్మాత్రస్యావస్థాసంబంధః కథమితి శంకనీయం. గగనమధ్యమధ్యాసీనస్య సుధానిధే రుదకాద్యుపాధిసంబంధ నిబంధన చాంచల్యాదివ దుపపత్తేః. ఏవంవిధస్య భావస్యేత్యర్థః కస్యాంచిన్నాయికాయామనురాగస్య నాయకాంతరవిషయానురాగస్సజాతీయః తత్ర బీభత్సాది ర్విజాతీయః తై రనభిభూతతయా అతిరస్కృతత్వేన, అవిరుద్ధత్వేనేతి యావత్. ఏతచ్చ బృహత్కథామాలతీమాధవాదౌ ద్రష్టవ్యం. యథా లవణోదః స్వానుప్రవిష్టం మధుర మపి నాదేయముదకం లవణయతి, ఏవ మన్యానప్యాత్మసైక్యం నయతః స్థాయిభావస్య కుత స్తై స్సహ విరోధ వార్తేతి భావః తదుక్తం—'విరుద్ధైరవిరుద్ధై ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయీవ లవణాకరః' ఇతి. యావదనుభవమితి. సంస్కారాత్మనోఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన ప్రబోధాదుత్పద్యమానో విజాతీయప్రత్యయాసంవలితః ప్రియతమాదిస్మృతిసంతానో విభావాదిమహిమ్నా యావత్తన్మయ మివ కరోతి తావదవస్థాన మిత్యర్థః. తదుక్తం—

తథా చోక్తం దశరూపకే—

'సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాన్,
యావద్రసం వర్తమాన స్స్థాయీ భావ ఉదాహృతః'

అథ రసవిశేషాః.—

* శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః,
బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః ౧

ఏషాం స్థాయిభావాః.

రతి ర్హాస శ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా,
జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావా నవ క్రమాత్ ౨

అథ విభావః—

విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలంబనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్త్యతే 3

'అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబంధా చ్చానుబంధిభిః, వర్ధితా యే రసాత్మాన స్తే స్మృతాః స్థాయినో బుధై' రితి. ౧

'శృంగార ఏక ఏవ రస' ఇతి. శృంగారప్రకాశకారః. 'శాంతవర్జమష్టౌ రసాః' ఇతి ధనికాదయః. 'శాంతవత్సలసహితా దశే' త్యన్యే ఏవమాదివిప్రతిపత్తిలబ్ధన్యూనాధికసంఖ్యానివారణాయ రసవిభాగమాహ—శృంగారేతి పూర్వై రభినవగుప్తాచార్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్గమధ్యే సర్వప్రాణిసులభస్య కామస్య సర్వహృదయంగమత్వా త్ప్రథమం శృంగారః, తత స్తజ్జన్యత్వేన హాస్యః, తత స్తద్విరోధిత్వాత్కరుణః, తత స్తన్నిమిత్తభూతోఽర్థప్రధానో రౌద్రః, తతోఽర్థకామయోర్ధర్మమూలత్వాద్ధర్మప్రధానో వీరః, తస్య భీతాభయప్రదానసారత్వా త్తదనంతరం భయానకః: తత స్తత్కారణభూతో బీభత్సః; వీరాక్షిప్తభయానకాద్యనంతరం వీరరసఫలభూతోఽద్భుతః; త్రివర్గఫలకరసానంతరం మోక్షఫలకశ్శాంతరస ఇత్యేవ ముద్దేశక్రమోపపత్తిః.

అథ రససామగ్ర్యాం విభావస్య విభాగం దర్శయన్ లక్షణమాహ—విభావ ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యర్థః. తత్ర రసశబ్దేనాత్ర లౌకికో రత్యాదిభావః ఓదనం పచతీత్యాదివద్భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య వ్యవహ్రియతే; ముఖ్యరసస్యోత్పత్త్యభావాత్. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం లోకే నాయకాద్యాలంబనకారణం విశిష్టదేశకాలాద్యుద్దీపనకారణం చ కావ్యనాటకాదిముఖేన సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబితతయా సామాజికనిష్ఠం సత్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపనవిభావశ్చేతి కథ్యతే

రససమవాయికారణమాలంబనవిభావః, ఇతరత్కారణజాత ముద్దీపనవిభావః; స చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

'ఆలంబనగుణ శ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః.
తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయశ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.
ఆలంబనగుణో రూపయౌవనాదిరుదాహృతః,
తచ్చేష్టా యౌవనోద్భూతహావభావాదికా మతాః.
నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం,
మలయానిలచంద్రాద్యాస్తటస్థాః పరికీర్తితాః'

అథానుభావః—

* కార్యభూతోఽనుభావస్స్యాత్కటాక్షాది శ్శరీరజః 8

అథ సాత్త్వికభావాః

ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ విశేషేణ కావ్యనాటకవ్యాపారజనితేన భావ్యతే జ్ఞాయత ఇతి విభావ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా లభ్యతే, తదుక్తం—'జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో భావపోషకృ'దితి. శిష్టముదాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి. 3

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి. నను కార్యత్వం నామ నియతోత్తరకాల భావిత్వం; తచ్చానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా ?, ఉత స్థాయ్యపేక్షయా? నాద్యః; 'విభావైరనుభావై' శ్చేతికరణతృతీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతేః. నియతపూర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వాత్కరణస్య. న చాత్ర తృతీయాయాః కర్త్రాద్యర్థాంతరం సంభావ్యతే ఏవంచానుభావే సతి రసో రసే సత్యనుభావ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయప్రసంగ స్స్యా దితి. అతఏవ న ద్వితీయః; న హి భావుకమనోఽవస్థాయిన స్స్థాయినః పూర్వభావినాం [1]కామినీకటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనాం తత్కార్యత్వమితి అతః స్థాయిత్వయోగ్యస్య లౌకికస్య రత్యాదేః కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాదిరభినయాది ద్వారా భావుకమనః ప్రతిబింబితస్వహృదయహృదయస్థితం రత్యాదిభావమనుభావయతి సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'భ్రూవిక్షేపకటాక్షాదివికారో హృదయస్థితం భావం వ్యనక్తి య స్సోఽయ మనుభావ ఇతీరితః' ఇతి 8

---

1 కామినీకటాక్షభుజాక్షేపాదీనాం.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం;
తతో భవా స్సాత్త్వికాః'

* స్తంభః ప్రళయరోమాంచా స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ,

అథ సాత్త్వికానామపి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివద్భావసంసూచనాత్మకత్వేనానుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే అసాధారణకారణ మాహ—పరగతేతి. అభినయాదిముఖేనాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభావనాయామంతఃకరణస్యాత్యంతానుకూలత్వం సత్త్వమిత్యర్థః. ప్రత్యయార్థమాహ—తతఇతి సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావాస్సాత్త్వికా ఇత్యర్థః. అనేనైవంవిధేనైవాంతఃకరణేన కటాక్షాదయో భావ్యంత ఇతి తేషామనుభావతైవ న సాత్త్వికత్వమితి భావః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభావేన చేతసః, అత్యంతేనానుకూల్యేన యేన తద్భావభావనం. తత్సత్త్వం తేన నిర్వృత్తాస్సాత్త్వికా ఇత్యుదీరితాః. అనుభావత్వసామాన్యే సత్యప్యేషాం పృథక్తయా. లక్షణం సత్త్వజత్వాద్ధి తే చ స్తంభాదయః స్మృతాః' ఇతి. అత్ర తద్భావభావనం నామ తన్మయత్వేనావస్థానం. తదుక్తం—'రామాద్యాశ్రితదుఃఖాదే రనుభూతే స్తదాత్మనా, సామాజికస్య మనసో భావ స్తద్భావభావన' మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శనజన్యా అనురాగనిర్వేదాదిమనోవృత్తయో విభావాదితన్మయీభవనరూపేణ సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజికమనసో ఉత్యంతానుకూల్యజన్యేనాసాధారణకారణేనావస్థాంతరమాపన్నా స్తంభాదయో భావాస్సాత్త్వికభావా భవంతి తే చ స్వకార్యభూతైరత ఏవ సాత్త్వికపదప్రతిపాద్యైర్బాహ్యై ర్జడై ర్భౌతికై శ్శారీరై స్తంభాదిభి రనుభావై స్సూచ్యంతే. తథాచ రతినిర్వేదాదిభావా ఏవ సూచితా భవంతీతి ఫలితం. తదుక్తమాచార్యహేమచంద్రేణ—'బాహ్యాస్తు స్తంభాదయశ్శరీరధర్మా అనుభావాస్తే చాంతరాళికాన్ భావాన్ గమయంతః పరమార్థతో రతినిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత' మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘఏవ జీవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణరూపేణ ద్వివిధం బాహ్యమాభ్యంతరం చ సాత్త్వికగుణం సంపాదయతీతి రహస్యం, కేచిదయం మనోమయవర్తీ రత్యాదిగణః పంచభూతాత్మకాన్నమయక్షోభకతయా మనోమయతాదాత్మ్యాపన్నం సీదత్యస్మిన్మనోమయ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా సత్త్వగుణోత్కర్షాత్సాధుత్వాచ్చ సత్వశబ్దాభిధేయం ప్రాణమయం ప్రవిష్ట స్సాత్త్వికత్వమనుభవతి తచ్చ ప్రాణస్య భూభాగానుగ్రహే స్తంభః;జలభాగానుగ్రహే బాష్పః; తీవ్రతేజోఽనుగ్రహే స్వేదః; వైపరీత్యే వైవర్ణ్యం, ఆకాశానుగ్రహే ప్రళయః;అనిలానుగ్రహస్య మందమధ్యమోత్కృష్టతయా త్రైవిధ్యే క్రమేణ రోమాంచ

అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః ౫

అథ వ్యభిచారిభావాః—

* నిర్వేదగ్లానిశంకాఖ్యాస్తథాఽసూయామదశ్రమాః,
ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహః స్మృతిర్ధృతిః ౬
వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా,
గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ. ౭
సుప్తి ర్విబోధోఽమర్ష శ్చావహిత్థమథోగ్రతా,
మతిర్వ్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణమేవ చ. ౮
త్రాస శ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః,
త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః ౯

వేపథు వైస్వర్యాణీతి వదంతి. కేచిద్భావాంతరనైరపేక్ష్యేణ రసాపరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేష స్సత్త్వం, తజ్జన్యా స్సాత్త్వికా ఇత్యాహుః అన్యే పున రన్నమయప్రాధాన్యేనాభివ్యక్తత్వలక్షణసత్త్వజన్యత్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివద్యోగరూఢత్వేన స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యాహుః కేచిత్తు కణాదశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా ద్రవ్యాదిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్వేవసాత్త్వికవ్యవహార ఇతి వర్ణయంతి. ఏవం ప్రాచామాలంకారికాణా మనేకధా పారిప్లవం వర్తతే. తద్యథా తథా వాఽస్తు న తత్రాస్మాక మాగ్రహః కింతు స్తంభాదీనామనుభావాంతర్భావేఽపి కేనచిద్విశేషేణపార్థక్యమిత్యేత దేవాస్మాభిరపేక్ష్యత ఇతి విశేషాంతరాణి వరహరిసూరివిరచితే రసనిరూపణే ద్రష్టవ్యాని విస్తరభీరుభిరస్మాభి రుపరమ్యతే. ౫

'విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణ' ఇత్యుక్తదిశా వ్యభిచారిశబ్దవ్యుత్పత్త్యైవ నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణం సిద్ధమితి మత్వా తేషాం కేవలం సామాన్యతో విశేషతశ్చోద్దేశమాహ—అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కల్లోలాస్సాగరస్యేవ రత్యాదే ర్లౌకికస్య పరిపోషకతయా సహకారిణ స్సంతో నాట్యాదౌ వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యంత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలా స్తే యథాఽర్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామపి· యథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్మగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్ణంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్మతా' మితి ౬-౯

తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

'కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ,
రత్యాదే స్థాయినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః.
విభావా శ్చానుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః' ఇతి

లోకే కార్యకారణసహకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్ష భ్రూవిక్షేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయో స్తు విభావానుభావవ్యభిచారిశబ్దవ్యపదేశ్యా భవంతి

ఉక్తార్థేఽభియుక్తసంవాదమాహ—కారణానీతి. స్థాయినః, స్థాయిత్వయోగ్యస్యేత్యర్థః. అనుభావా ఉభయేఽపి గృహ్యంతే. నను చేష్టాలక్షణోద్దీపనవిభావానాం భావహావాదీనాం శృంగారకార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతీయతే. కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనామనుభావానా మనురాగజనకత్వేన సంభవత్యేవ విభావత్వం. ఉక్తానాముభయేషాం కల్లోలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్సంచారితాఽపి, సమస్తసంచారిణామపి చింతాదీనామనురాగకార్యతయాఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యామనురాగాతిశయజననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే తదుక్తం భావప్రకాశే—'విభావోఽప్యనుభావస్స్యా దనుభావోఽపి భావవత్, తౌ పున శ్చారిణౌ స్యాతాం తే చ తౌ స్స్యుః పరస్పర' మితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది ద్రష్టవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్త' విభావాదివ్యవస్థేతి చేత్సత్యం; కస్యాశ్చి దనురాగవ్యక్తే ర్యాని కార్యకారణసహకారీణి తాని తాం ప్రతి తథైవ న కించిదపి సాంకర్య మస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథాభావే కో విరోధః? యథైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పిత్రపేక్షయా పుత్రత్వం చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనామపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితాకారాంతరాణాం సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావాదిరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం ఏవం చ విభావాదిసామగ్రీసంకోచే సతి రసాభాసత్వ మిత్యనుసంధేయం.

ననూన్మర్యాదం ప్రవృత్తేనాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభాసః. తదుక్తం రసార్ణవే.—'అంగేనాంగీ రసస్స్వేచ్ఛావృత్తివర్ధితసంపదా, అమాత్యేనావినీతేన స్వామీవాభాసతాం వ్రజే'దితి. అంగరసస్య తృతీయాంశానుప్రవేశో మర్యాదోల్లంఘనం తదుక్తం భావప్రకాశే—'భాగద్వయం ప్రవిష్టస్య ప్రధానస్యైకభాగతః, రసానాం దృశ్యతే య త్తత్త స్యా దాభాసలక్షణ' మితి. తత్ర హాస్యాది

శృంగారవీరరౌద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరిపోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య మ్లేచ్ఛాదివిషయత్వేత్వాభాసత్వం.

తథాచోక్తమ్.—

'ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా,

భూయిష్ఠాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతౌ సంగ్రహశ్లోకౌ. 'హాస్యో జుగుప్సాశృంగారహాస్యౌ శోకభయానకౌ, భయానకో రౌద్రవీరౌ తథా శృంగారవిస్మయౌ. బీభత్సకరుణౌ రౌద్రశృంగారౌ చ యథాక్రమం, శృంగారాదీన్సంప్రవిశ్య రసాభాసా న్వితన్వతే' ఇతి యద్యప్యేవం నవానామపి రసానామాభాసత్వం సంభవతి. తథాపి క్వచిద్విశేషమభివక్తుమారభతే—శృంగారేతి. శాంతస్యాప్యుపలక్షణమేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేనేతి. ధీరోదాత్తాదినాయకోత్తమవిషయత్వేనేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'ధర్మయుద్ధవీరప్రధానో ధీరోదాత్తః, వీరరౌద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దానధర్మవీరశాంతప్రధానో ధీరశాంత ఇతి చత్వారో నాయకా' ఇతి అత్ర వీరరససమానయోగక్షేమత్వాదద్భుతోపాదనం. యదాహ మునిః—'వీరస్య చైవ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తిత' ఇతి విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపోషవిశేష ఇతి భావః.

విపక్షే విరోధమాహ—అతఏవేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. యత్ర విభావాదిపరిపూర్తి స్తత్ర ముఖ్యో రసః తదుక్తం లోచనే.—'రస స్తు స ఏవ యో యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య ప్రతిపత్తు స్థాయ్యంశే చర్వణప్రయుక్తఏవాస్వాదప్రకర్ష'ఇతి. ఉదాహృతం చ తత్రైవ—'కృచ్ఛ్రేణోరుయుగం వ్యతీత్య సుచిరం భ్రాంత్వా నితంబస్థలేమధ్యేఽస్యాస్త్రివళీతరంగవిషమే నిష్పందతా మాగతా మద్దృష్టిస్తృషితేవ సంప్రతి శనైరారుహ్య తుంగౌ స్తనౌ సాకాంక్షం ముహురీక్షతే జలలవప్రస్యందినీ లోచనే' ఇతి. అత్ర హి నాయికాకారానువర్ణ్యమానస్యాత్మప్రతికృతిపవిత్రితచిత్రఫలకావలోకనా ద్వత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధరూపో రతిస్థాయిభావో విభావానుభావసంచారిసంయోజనావశేన చర్వణారూఢఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదిపరిపూర్త్యభావ స్తత్రారోపితో రసః. మ్లేచ్ఛాదౌ తథాభూతత్వాద్రసాభాసత్వమితి భావః ఉక్తార్థే సమ్మతిమాహ— ఏకత్రేతి. అత్ర ఏవేత్యవధారణేనాన్యత్రానురాగాత్యంతాభావస్సూచ్యతే.యథా రావణే సీతాయాః. తేన స్త్రీపుంసయోరేకత్రానురాగే జాతే

యోషితో బహుశక్తిశ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యదవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయోర్భావయోః స్పర్ధయా. సంబంధేనాన్యోన్యోపమర్దకతయా, బహూనాం సమావేశేన చ చాతుర్విధ్యం

తథా చోక్తం దశరూపకే —

'భావస్య శాంతిరుదయస్సంధిశ్శబలతా తథా' ఇతి

అన్యత్రానురాగప్రాగభావే చ విభావాదిసంపూర్తిసంభావనయా నైవ రసాభాసత్వమితి భావః. అన్యథా ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వానురాగస్యాభాసత్వప్రసంగాత్ మ్లేచ్ఛాస్త్రీరత్నమనాఘ్రాతవైదగ్ధ్యగంధానా మననుభూతవిభావాదిభావానా మభివదనవ్యాపారమాత్ర విలక్షణా స్సహోదరాః. అత స్తేషాం ద్వయానా మపి సమానయోగక్షేమత్వా త్సహోపాదానం. అత ఏవ శృంగారాభాసస్య త్రైవిధ్యోక్తిరపి. బహుసక్తి రనేకత్రానురాగః. అత్రాపి ముఖాంతరేణ సమానురాగ ఫలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్తిరితి భావః. పుంసోఽప్యనేకనాయికానురాగే రసాభాసత్వ మితి కేచిత్. తర్హి తన్మతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య ఆభాసత్వప్రసంగ ఇతి చేన్నైవం; తస్యాప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచిన్మధ్యత్వం క్వచిన్మందత్వమితి నిశ్చితం. 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ'ఇతి లక్షణం పున రనేకాసు నాయికాస్వనువృత్తిమాత్రపరత్వేన తుల్యత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పక్షద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగా భావాదవివేకాదనేకానురాగాచ్చ రతే రారోపితత్వేన హాస్యాస్పదత్వా త్తన్నిబంధన స్త్రివిధోఽయ మాభాస ఇతి వివేకః. నన్వారోపితరసాభావా త్తిర్యగాదిషు కథం చమత్కారః ? ఇతి చేచ్ఛుక్తికారజతం గృహీత్వా ప్రమోదమానం పృచ్ఛ పశ్చాత్కాలీనబాధస్తు ప్రపంచసత్యత్వాభిమానసమయ సాంసారిక వ్యవహారస్యేవ తాదాత్వికచమత్కారస్య న విరోధీతి రసాభాసోఽప్యుపాదేయ ఏవేత్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానాముదయాద్యుపాధిచతుష్టయజన్యచమత్కార విశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్యమాహ—వ్యభిచారీతి. అన్యోన్యోపమర్దకతయేతి. స్వస్వబాధ్యానాం బాధకత్వేనేత్యర్థో వక్ష్యమాణోదాహరణానుసారేణ కల్పనీయః. రసాభాసాదీనాముదాహరణముత్తరత్ర భవిష్యతి.

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూపముదాహరణం చ

తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషో రతిః.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్మరోఽస్తు జగదానందైకనిష్యందభూ-
రిందుస్తిష్ఠతు విభ్రమైకవసతిర్జాగర్తు పుష్పాకరః,
సంత్వన్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తైరశేషోన్నతో
జాతః కాకతివల్లభో మమ పతిః కామస్య కామోత్సవః ౧౦

అథ స్థాయిభావేషూద్దేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి—తత్రేతి. యూనో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ సంభోగః, తదుక్తం భావప్రకాశే— 'కామోపచార స్సంభోగః. కామః స్త్రీపుంసయోస్సుఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పర విమర్దతః. ఉపచార స్తదానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయః ఇచ్ఛావిశేష స్స ఏవ స్పృహాద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మా మనోవృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః. తదుక్తం— 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్య ప్రకృత్యోశ్శ్లిష్టరూపయోః. నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావికా, స్పృహావ్యయా చిత్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయతే'ఇతి. స్పృహాలక్షణమపి తత్రైవోక్తం—'ఆత్మోపభోగకరణం స్పృశంతీ ప్రియవర్త్మనా, యా జహాతీతరాన్ భోగాన్ సా స్పృహేత్యభిధీయత'ఇతి.

ఉదాహరతి—శృంగారేతి. జగతామానందస్యానందహేతో రేకస్యాద్వితీయస్య నిష్యందస్య మృష్టాంశస్య భూ స్థానం, గుణైరాభిరూప్యాదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీకృతాః దిశో లోకదృష్టయో యైస్తే తథోక్తాః, 'గుణప్రసాధితదిశ' ఇతి పాఠే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిశ్రాంతగుణా ఇత్యర్థః. అన్యే గంధర్వగీర్వాణాదయః, తైరేకైకగుణాశ్రయైః కిం ? న, కిమపి సాధ్య మిత్యర్థః అశేషోన్నత స్సర్వాధికః, అత్ర కామస్యాపి కామోత్సవః కాకతివల్లభో మమ ప్రేయానభూదితి వాగారంభేణ స్వానురక్తప్రియలాభజనితహర్షానుభావేన కస్యాశ్చి న్నాయికాయా ఆలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్మా రతిరభివ్యజ్యతే ఇయం చ నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్సప్తవిధా. తత్ర మదనేందువసంతాదివైరాగ్యేణ ప్రియవిషయప్రేమ్ణా చేయమభిమానమూలేతి వేదితవ్యం. ఇదమేవ మమ ప్రియం నాన్యదితి ప్రత్యయ ఏవాభిమాన ఇత్యాహుః. భేదాంతరోదాహరణప్రపంచ స్తు రసార్ణవే ద్రష్టవ్యః. ౧౦

*వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హాసః.

యథా—

బిభ్రాణాః కబరీ ర్ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమౌ
స్త్రీవేషా న్నిశి కాకతీంద్రనగరే ప్రచ్ఛన్నరూపా న్నృపాన్,
దృష్ట్వా క్షౌమ మపాస్య వక్షసి కుచా వాకృష్య నీవీస్పృశో
హీం హీం కష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః ౧౧

^ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమి శ్శోకః

యథా:—

ధాత ర్నిష్కరుణోఽసి శిక్షయసి కిం వన్యాం శరీరస్థితిం

హాసం లక్షయతి—వికృతీతి. ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషాకారవికార విరుద్ధాలంకారాస్పష్టభాషణకుబ్జత్వాదయ స్తద్దర్శనశ్రవణజన్యో మనోవికారో హాసః. 'స్వనహాసౌ' ర్వేతి వికల్పాత్ ఘఞ్ ప్రత్యయః. అయమేవ బాష్పాద్యనుభావో నిద్రాలస్యాదిసహకృతశ్చర్వ్యమాణో హాసే సాధు రితి వ్యుత్పత్త్యా హాస్యో భవతి. సచోత్తమాదిషు త్రిష్వేకైకయుగళక్రమేణ షడ్విధః. తదుక్తం—'వికృతాకృతివాగ్వేషై రాత్మనో వా పరస్య వా, హాస స్స్యాత్పరిపోషేఽస్య హాస్య స్త్రిప్రకృతి స్స్మృతః, 'స్మిత మిహ వికసన్నయనం కించి ల్లక్ష్యద్విజం హాసితం, మధురస్వనం విహసితం సాఙ్గశిరఃకంపముద్ధసితం, అపహసితం సాస్రాక్షం విక్షిప్తాఙ్గం భవత్యతిహసితం, ద్వే ద్వే హాసితే చైషాం జ్యేష్ఠే మధ్యేఽధమే క్రమశః' ఇతి. ఉత్తమస్య స్వకీయ పరకీయ వికారదర్శనా త్క్రమేణ స్మితహసితే, మధ్యమస్య విహసితోద్ధసితే, అధమస్యాపహసితాతిహసితే ఇతి.

తత్రాధమాశ్రయమన్యదీయవేషవికారజన్యం హాసముదాహరతి—బిభ్రాణానితి. కబరీః స్త్రీజనోచితాన్ కేశపాశాన్, 'జానప'దే త్యాదినా జీష్. అత్ర బందిగ్రాహం గృహీతా నతఏవ పలాయనపరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూపతీన్ నీవీప్రదేశాది స్పర్శనేన పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానామాలంబనవిభావానాం పరుషస్వనస్య హాసస్య హీం హీం త్యనుకరణం. ౧౧

శోకం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ఆదిగ్రహణాదనిష్టప్రాప్తి ర్గృహ్యతే. దుఃఖాతిభూమి ర్దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం శ్లోకముదాహరతి—ధాతరితి. నిష్కరుణో నృశంసః, వన్యాం ఫలమూలాదిరూపాం, తత్త్వాదృగ్విభవా, నానావిధభోగోపకరణపరిపూర్ణా ఇత్యర్థః. స్థానం

తత్త్రాదృగ్విభవా గృహాః క్వను గతాః స్థానం మరుః కల్పితం,
హా నాథాః పతితాః ప్రతాపనృపతేః క్రోధార్చిషీతి ద్విష-
ద్యోషాణాం తదనూప మశ్రుభి రహోజాతం స్థలం మారవమ్

'శత్రుకృతాపచారేణ మనసి ప్రజ్వలనం క్రోధః

యథాః—

రేరే సేవక కస్త్వవాయ మనిదంపూర్వోఽద్య గర్వోమహా-
నుత్తీర్ణా కిల యేన గౌతమనదీ ప్రాప్తోఽసి మృత్యోర్ముఖమ్,

మరు రితి. పిపాసాయాం యత్రోదక మపి దుర్లభ మితి భావః. మహారణ్యే వాభర్తృభి స్సహమృగమిథునాదివద్యథాకథంచిద్వర్తామహ ఇతి విచారితేఽపి కథం వా కిదృశ న్వా నో దైవదుర్విపాకః? తే భర్తారోఽపి తతోఽ(?)ధవహాన్న శలభతామలభంతేతి పరి దేవితం హేతిశబ్దేన సూచయన్నాహ—హా నాథా ఇతి. అనూపం జలప్రాయం, అత్ర శత్రుస్త్రీణామాలంబనవిభావానాం భర్తృవియోగరాజ్యభ్రంశాదిజనితా దుఃఖాతిభూమి ర్దైవోపాలంభసహితేన రోదనేన సూచ్యతే అత్రోర్వీవిలుంఠనోరస్తాడనాదయోఽను భావాః, దైన్యమోహచింతావిషాదాదయో వ్యభిచారిణశ్చ విశేషేణోపాత్తాః కరుణతా మాపాదయంతి. ౧-౨

క్రోధం లక్షయతి—శత్రుకృతేతి. శత్రుగ్రహణం భృత్యాదేరుపలక్షణార్థం. తత్కృతేనాపచారేణ వధావజ్ఞాదినా ప్రజ్వలితా మనోవృత్తిః క్రోధఇత్యర్థః. స చ త్రివిధః. క్రోధః కోపో రోష శ్చేతి తదుక్తం భావప్రకాశే—'క్రోధః కోపశ్చ రోష శ్చే త్యేవ భేద స్త్రిధామతః'ఇతి. తత్ర వధావిపర్యంతః క్రూరజనాశ్రయః క్రోధః అభ్యర్థనావధి ర్వీరజనాశ్రయః కోపః; స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యవిషయః ప్రత్యాయన పర్యంతో రోషః.

తత్రావజ్ఞామూలం క్రూరాలంబనం క్రోధ ముదాహరతి—రేరే ఇతి. 'వాక్యాదే' రిత్యాదినా కోపే ద్విరుక్తిః. అయం పూర్వో యస్యాసా విదంపూర్వః, స న భవతీత్య నిదంపూర్వః, నూతన ఇత్యర్థః. అన్యధికారేణాత్మోత్కర్షో గర్వః; కుతోఽయంతే మహానిదానీమభూతపూర్వో గర్వః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. యేన గర్వేణ గౌతమన ద్యుత్తీర్ణేత్యవజ్ఞాకథనం కిలేత్యళీకే. తేన వార్తామాత్రమేతదితి భావః. తథావిత స్యేదం కర్మణః ఫల మిత్యాహ—ప్రాప్త ఇతి. అవజ్ఞానిమిత్తమాశంకతే—ఏషేతి. అన్యథా భూతగ్రహాదికల్పానాం వైరిభూపతీనాం కల్పాంతకాలరుద్రస్యాస్మత్స్వామినః కాకతీ

ఏషా కాకతివీరరుద్ర ఇతి కిం నామ్నావి సప్తాక్షరీ
ప్రక్షుభ్యత్ప్రతిపక్షపార్థివమహాభూతగ్రహోచ్చాటనీ? ౧౩
*లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్న ఉత్సాహః.

యథా—

క్షుబ్ధేష్వబ్ధిషు సంభ్రమాత్త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వతః
సన్నద్ధేష్వపి పర్వతేషు పరితో గండోపలాన్ వర్షితుమ్,
శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ క్షుద్రక్షమాభృజ్జయే

వీరరుద్రస్య నామమాత్రమహామంత్రం నిశమ్యైవ కాందిశీకచరః కథమద్యైవ ముద్యుక్తే భవానితి భావః. క్రోధోఽయం విపక్షదర్శనాదిభావః. కంఠగర్జనదంత ఘట్టనాద్యనుభావో గర్వామర్షాదివ్యభిచారీ చర్వ్యమాణస్సన్ రౌద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి—లోకేతి. స్థేయానతిస్థిరః, వివక్షితకార్యవిషయమౌత్సుక్యమేవాత్ర స్థైర్యమితి భావః. 'అహమేవం విధ ఇత్యేవం ప్రాణత్వేనాభిమానాత్మక ఉత్సాహః' ఇతిలోచనకారః శారదాతనయస్తు కార్యమాత్రమంగీచకార తదుక్తం— 'ఉత్సాహస్సర్వకృత్యేషు సత్వరా మానసీ క్రియా, సహజాహార్యభేదేన స ద్విధా పరికీర్తితః' ఇతి.

ఉదాహరతి—క్షుబ్ధేష్వితి. త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయాకల్పాంతవదితి భావః. క్షుబ్ధేషు క్షుభితేష్విత్యర్థః. అత్ర యద్యపి 'క్షుబ్ధస్వాంత' తేత్యాదినా నిపాతనాన్మన్థమాత్రవాచీ క్షుబ్ధశబ్దః తథాపి క్షుభితార్థత్వం కథంచిత్సాదృశ్యాత్కల్పనీయం; సముద్రాణాం మంథయోగవత్కాలవైషమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. అత ఏవాహ వృత్తికారః—'కథం క్షుబ్ధస్సముద్రః క్షుబ్ధా నదీత్యేవమాదావుపమానాద్భవిష్యతీతి గండోపలాన్ గండశైలాన్, స్థూలోపలానిత్యర్థః. అత్ర వైరిభూపాలవిజయవిషయస్సహజోత్సాహస్సముద్రసంక్షోభపర్వతసన్నాహనివారణేవయమేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. అత్రాత్మశ్లాఘాస్యధికాకారాదిసంభవా ద్ధీరోద్ధతోఽయం నాయకః; తస్య వీరరసేఽపి ప్రాధాన్యేనానుప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తం లోచనే— 'వీరరౌద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః' ఇతి. అయమేవ ప్రతాపవినయాదిభి ర్విభావితః కరుణా యుద్ధాదిభి రనుభావితో గర్వహర్షాదిభి ర్భావితో వీరరసో భవతి. స చ త్రివిధః. యథాహమునిః—'దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మా త్రివిధసమ్మత,మితి ధర్మవీరస్థానే దయావీరముక్త్వా త్రైవిధ్యమాహ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిజామదగ్న్యాదిః. యుద్ధవీరో రామాదిః. ధర్మ

శ్లాఘా నః కియతీతి కాకతివిభోర్గర్జంతి సైన్యే భటాః. ౧౪

*రౌద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయం ।

యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రస్థానారంభభేరీనినదమరినృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరార్తాః,
ఆయహ్యాద్రీ న్విశంతో గహన మతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా-
స్త్రాయధ్వం ముంచ తేతి ప్రతినృపతిధియా పాదపాన్ప్రార్థయంతే

*అర్థానాం దోషసందర్శనాదిభి ర్గర్హణా జుగుప్సా.

వీరో యుధిష్ఠిరాదిః. దయావీరో జీమూతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్వేదరక్తాక్షత్వాద్యనుభావరాహిత్యే యుద్ధవీరస్తత్సాహిత్యే రౌద్ర ఇతి వివేకః. ౧౪

భయం లక్షయతి—రౌద్రేతి ఆదిగ్రహణా ద్రౌద్రశబ్దశ్రవణాదయో గృహ్యన్తే. తజ్జన్యమనర్థాశంకనమనశ్చాంచల్యరూపం భయమిత్యర్థః. ఏతచ్చ స్త్రీనీచప్రభృతీనాం స్వాభావికముత్తమానాం కృతక మిత్యాహ హేమచంద్రశారదాతనయాదయః సింహభూపాలస్తు సర్వత్ర కృతకమేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకవిధమిత్యన్యే.

తత్ర రౌద్రశ్రవణజన్యం భయముదాహరతి.—దూరాదితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపిప్రతాపస్య, సరతే 'సృఘస్యద' ఇత్యాదినా క్మరచ్ ప్రత్యయః కర్ణజ్వరార్తాః కర్ణవ్యాధిపీడితాః, బధిరీకృతకర్ణా ఇత్యర్థః. తత్రాప్యతిమహద్దుష్ప్రవేశం, గహనమరణ్యం, విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాస్సంతః వ్యాకులాంతఃకరణాః ప్రతిపక్షబుద్ధ్యా పాదపాన్ త్రాయధ్వమిత్యాదిభి ర్దీనోక్తిభిః ప్రార్థయంతే. అత్ర వైరిభూపాలసమవేతో భయస్థాయిభావో వ్యజ్యతే అయం చ స్వోచితసామగ్రీకో భవతి. తదుక్తం—'వికృతస్వరసత్త్వాదేర్భయభావో భయానకః, సర్వాంగవేపథుస్వేదశోషవైవర్ణ్యలక్షణః దైన్యసంభ్రమసమ్మోహత్రాసాదిస్తత్సహోదరః.' ఇతి. ౧౫

జుగుప్సాం లక్షయతి—అర్థానామితి. రుధిరోద్వాంతాద్యహృద్యపదార్థశ్రవణదర్శనాదిజన్యో మనస్సంకోచో జుగుప్సేత్యర్థః. అయమేవ నాసావిధాననిష్ఠీవనాద్యనుభావో భయాపస్మారాదిసహకారీ బీభత్సో భవతి స చ విభావాదిభేదాత్ క్షోభః ఉద్వేగశ్చేతి ద్విధా. తదుక్తం భావప్రకాశే—'క్షోభాత్మా రుధిరాంత్రాదిదర్శనస్పర్శనాదిజః, ఉద్వేగాత్మా క్రిమిచ్ఛర్దిపూతివిష్ఠాదిజో భవే' దితి. వైరాగ్యాద్యువతిగర్హాసిద్ధ స్తృతీయో బీభత్స ఇత్యాహ ధనికః.

యథా—

విష్వఙ్ముస్తిష్కపంకే మహతి నిపతితోచ్ఛూనమాతంగదేహ-
శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రసహదురువసామజ్జరక్తప్రవాహాః,
రాశీభూతాస్థికూటస్థపుటితనికటా నిస్సరద్విస్రగంధాః
కుర్వంత్యాయోధనోర్వ్యో భయమవనిభృతాం వీరరుద్రేణసృష్టాః
"అపూర్వార్థసందర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్మయః

యథా—

ఔన్నత్యం మహదన్యదేవ మహతః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కాప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసోరన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతేర్జ్ఞానేన తన్నిర్మితా
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్రమా కల్పితా   ౧౭
"శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం

తత్ర క్షోభణం బీభత్సముదాహరతి.—విష్వగితి. మహతి విష్వఙ్ముస్తిష్కపంకే సార్వత్రికమేదఃకర్దమే పతితాః గంతుమశక్త్యా ప్రహారైశ్చేతి భావః తథా మృతత్వాదుచ్ఛూనా వివృద్ధాశ్చ తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీషు లబ్ధః ప్రచారో గోమాయుప్రభృతీనాం యాసు తాస్తథోక్తాః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ స్రవంతః ఉరవో ఽధికాః వసాదీనాం వసాదీనాం ప్రవాహాః స్రోతాంసి యాసు తాస్తథోక్తాః, రాశీభూతై రస్థికూటైః కీకససమూహైః స్థపుటితాః వికటీకృతాః నికటాః ప్రాంతదేశాః యాసు తాస్తథోక్తాః, నిస్సరద్విస్రగంధాః ఉద్భవదామగంధాః వీరరుద్రేణ సృష్టాః ఆయోధనోర్వ్యః యుద్ధభూమయః సర్వేషాం భయం కుర్వంతి.   ౧౬

విస్మయం లక్షయతి.—అపూర్వేతి లోకసీమాతివృత్తః పదార్థోఽపూర్వార్థః, తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్మయ ఇత్యర్థః. అయమేవాకస్మికమనోరథలాభాలౌకికవస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవిస్తారసాధువాదాద్యనుభావో హర్షావేగాదిసహకృతోఽద్భుతః.

ఉదాహరతి—ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతచరమేతత్; [కావ్యప్రకరణే సంఖ్యా ౨౧] అత్ర కిమన్యశబ్దాభ్యామలౌకికత్వేన ప్రతీయమానౌన్నత్యాదివిలోకన విభావో విస్మయః ప్రతీయతే   ౧౭

శమం లక్షయతి—శమఇతి అత్రాదిశబ్దేన ఈశ్వరానుగ్రహసత్సంగమాదికం గృహ్యతే. విశార్తావిషయాభిలాషాదయః తద్రహితచిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్యస్తుష్టి

యథా—

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయుః ప్రథాం గచ్ఛతా
లబ్ధ్వా సంపదమప్యనన్యసుగమామింద్రేణ కిం వా కృతం;

క్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వేదాఖ్యో మనోవికార శ్శమ ఇత్యర్థః. అయమేవ యమనియమాద్యనుభావో ధృతినిర్వేదాదివ్యభిచారీ చర్వ్యమాణశ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరతి — కిమితి. మహతీమాయుః ప్రథాం చతుర్యుగసహస్రమేకం దిన మిత్యాదిక్రమేణ సంవత్సరశతరూపాం, అనన్యసుగమామసాధారణామిత్యర్థః. అస్తాంతరుపప్లవా నిరస్తకామక్రోధాదయః, బాహ్యం వాతాతపాదిజన్యమపీత్యర్థః. ఉపప్లవం పీడాం అతిదీర్ఘమాయు రత్యుచ్ఛ్రిత మైశ్వర్యం చేత్యుభయమాశాస్యం సర్వేషాం తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధౌ పితామహపురుహూతావపి తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాతిభూమిలక్షణశ్శమః ప్రతీయతే నను 'అష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతా' ఇతి నియమాన్నవమ శ్శాంతరసో న సంభవతీతి చే. త్తర్హి త ఏవం ప్రష్టవ్యాః. కిం మునినా శాంతస్థాయిన ఏవానిరూపణాత్తదభావః? ఉత తత్సామగ్రీవైధుర్యాత్? ఆహో స్విదశ్లాఘ్యత్వాత్? అథవాంతర్భావాత్? యద్వా పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; నిర్వేద ఏవ శాంతస్య స్థాయిభావ ఇతి మునినాంగీకృతత్వాత్. తచ్చానేకరససాధారణస్య వ్యభిచారిణ స్సతోఽప్యమంగళప్రాయత్వేఽపి సజాతీయాగ్రగణ్యత్వం ప్రాధాన్యేన కంచిద్రసవిశేషం ప్రత్యసాధారణం స్థాయిత్వం బోధయితుమితి ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'నిర్వేదస్యామంగళప్రాయస్య ప్రథమమనుపాదేయత్వేఽప్యుపాదానం వ్యభిచారిత్వేఽపి స్థాయిత్వాభిధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయిభావశ్శాంతోఽపి నవమోఽస్తి రసః' ఇతి. ఉక్తంచ ధ్వన్యాచార్యైః—'తృష్ణాక్షయసుఖస్య యః పరిపోషస్తల్లక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవే'తి. ఏతద్వ్యాఖ్యానవ్యాజేన లోచనేఽప్యుక్తం—'తృష్ణానాం విషయాభిలాషాణాం సిద్ధో యః క్షయ స్సర్వతో నివృత్తిరూపో నిర్వేదః స ఏవ సుఖం; తస్య స్థాయిభూతస్య యః పరిపోషస్తస్య చర్వ్యమాణతాకృతః స ఏవ లక్షణం యస్య స శాంతో రసః ప్రతీయత ఏవే'తి. న చ నిర్వేదస్తృష్ణాక్షయాత్మా శమపర్యాయో న సుఖరూప ఇతి శంకనీయం; వైయాసికానామవిద్యానివృత్తివదస్యాపి సుఖరూపత్వసంభవాత్. తదుక్తం- 'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలా' మితి. న ద్వితీయః, వైరాగ్యాదిసామగ్ర్యాస్సులభత్వాత్. తథాహి:— వైరాగ్యపరమేశ్వరానుగ్రహప్రాచీనసుకృతపరిపాకసత్పురుషసేవావేదాంత

ఇత్యస్త్రాంతరుపప్లవాస్సుకృతినో నో జానతే బాహ్యా మ-
ప్యధ్యోర్యుపప్లవ మంధ్రనాథతిలకే విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౧౮

అథ శృంగారస్యాలంబనవిభావో యథా—

లావణ్యైకఖని ర్విధాతృరచనాశిల్పప్రతిజ్ఞావధిః
శృంగారప్రతిభూ ర్విలాసవిపణిః కందర్పఘంటాపథః,

విచారాదయో విభావాః. యమనియమాదయోఽనుభావాః. రాజ్యధురోద్వహనాదయోఽపి శాంతస్య జనకాదేరనుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతిస్మృతిచింతా ధృతి వితర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి న తృతీయః, రాగద్వేషకలుషితాంతఃకరణానామచర్వణీయత్వేనాశ్లాఘ్యత్వేఽపి వీతరాగాణాం తదభావాత్ యది కతిపయాశ్లాఘ్యత్వమాత్రేణ రసత్వాత్ప్రచ్యవేత, తర్హి వీతరాగాణా మశ్లాఘ్య ఇతి శృంగారోఽపి ప్రచ్యవతాం. న చతుర్థః; న తావచ్ఛృంగారాదా వంతర్భావ స్సంభవతి, అప్రసక్తత్వాత్. నను దానాద్యుపాధినా త్రివిధో వీరః. తదుక్తం మునినా—'దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మా త్రివిధసమ్మిత' మితి. అయం చ ధర్మప్రధానో వీర ఏవేతి తత్రైవాంతర్భావ శ్శాంతస్య సంభావిత ఇతి చేన్న; ఉత్సాహస్యాహమేవంవిధ ఇత్యేవం ప్రాణత్వేనాభిమానమయో వీరః. సర్వాహంకారప్రశమైకరూపశ్శాంతః. ఏవ మనయోరత్యంతవైజాత్యాత్. తర్హి దయావీరేఽంతర్భావః ఇతి చేన్న. తస్యాప్యేవంవిధత్వే శాంతస్యైవ నామాంతరకరణం అనైవంవిధత్వే వీరప్రభేద ఏవేతి. ఏవమప్యంతర్భావాంగీకారే సర్వత్రైకరసస్య ప్రసంగః. నాపి పంచమః; చతుర్థపురుషార్థస్య ముక్తే రేతదేకసాధ్యత్వాత్. తదుక్తం భావప్రకాశే—'సర్వప్రకారై స్సంపూర్ణకామ స్సంతుష్టమానసః, ప్రాప్నోతి ముక్తిం చరమే శాంతేనైవ రసేన సః' ఇతి లోచనే చోక్తం—'మోక్షఫలత్వేన చాయం పరమపురుషార్థనిష్ఠత్వాత్సర్వరసేభ్యః ప్రధానతమస్సచాయం శాంత రసః' ఇతి. తస్మాన్నవైవ రసా ఇతి సిద్ధం. వత్సలాదిరసాంతరాణామంతర్భావాదికమన్యతో ద్రష్టవ్యం. ౧౮

విభావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారసముదాహర్తు ముచితత్వాదాదౌ శృంగారముదాహరిష్యమాణ స్తదాలంబనముదాహరతి—లావణ్యేతి. 'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; తస్యైకఖనిః, కదాచిదపి తన్నక్షీయత ఇతి భావః. రచనా శిల్పం అంగోపాంగసౌష్ఠవనిర్మాణం తద్విషయప్రతిజ్ఞాయా అవధిః. ఇతః పరం విధాతా ప్రతిజ్ఞాతు మపి న శక్నోతి, కిముత విధాతుమితి

నారీణామధిదేవతా చ తరుణీ సేయం కిమన్యైర్గుణై-
రస్యా మన్మథమన్మథః ప్రియతమ శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః ౧౯

ఉద్దీపనవిభావో యథా —

ఉరోమాత్రోత్సేధం భవదపి విలాసైరఘనవై-
ర్మృగాక్ష్యా స్తారుణ్యం త్రిభువనమిదం వ్యాకులయతి,
స్తనాభోగస్ఫీతం యది కిల భవేత్కా ఖలు కథా
భవిత్రీ కిం వాన్యద్విజిత మఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావో యథా —

స్మరస్మేరా న్మందస్మితమధురసౌరభ్యసుభగా-
న్మనా గ్వ్రీడాజాడ్యా న్ప్రణయరసకల్లోలభరితాన్,
కృతానేకస్కంధా న్మనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షా న్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్. ౨౧

భావః. శృంగారస్య ప్రతిభూః. 'స్వామిభృత్యాధమర్ణానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, అన్యోయః క్రియతే శిష్టః ప్రతిభూ స్సనిగద్యతే,' ఇతి సోమేశ్వరోక్తలక్షణః. యథా ప్రతిభూ రధమర్ణా ద్ధనముద్ధరతి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగారమితి భావః. విలాసానాం విపణిః పణ్యవీథికా, విలాసాపేక్షాయామత్రైవ సంపాద్యా ఇతి భావః. కందర్పస్య ఘంటాపథో విస్రంభవిహారభూమి రిత్యర్థః. సేయం ప్రసిద్ధా తరుణీ యువతిః నారీణామధిదేవతా చ సర్వగుణాశ్రయత్వే నోపాస్యత్వాదితి భావః. యదాహుః—'గుణాః పూజాస్థాన' మితి గుణసామగ్రీఫలస్య ప్రేయసో లాభాత్కిం గుణాంతరకథనేనేత్యాహ—కిమన్యైరితి. అత్ర లావణ్యాదీనామాలంబనగుణానాముద్దీపనవిభావత్వేఽ ప్యాలంబనోపస్కారార్థ మేవోపాదానాన్న తత్ప్రాధాన్యం. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావముదాహరతి—ఉరఇతి. ఉరోమాత్రే ఉత్సేధ ఉచ్ఛ్రానతా యస్మిన్ వయసి స్తనాలవాలస్థలే కించిదున్నతమురఇతి ప్రతీతిర్జాయతే తదిత్యర్థః. స్తనయోరాభోగో విస్తారః, స్ఫీతం సమృద్ధం, 'స్ఫాయః స్ఫీ నిష్ఠాయా' మితి స్ఫీభావః. ఉదయదేవ యౌవనం జగన్మోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిము వక్తవ్య మితి భావః. ౨౦

అనుభావ ముదాహరతి—స్మరేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్ప్రసంగేన కావ్యప్రకరణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభావానుభావా యథాయోగం స్వస్వరసప్రకరణే ద్రష్టవ్యాః. ౨౧

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూపముదాహరణం చ

స్తంభస్స్యా న్నిష్క్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదిసంభవమ్.

యథా.—

† కాఅఇపురంధ్రిఆఓ పెక్ఖంతీఓ ణరేందకందప్పం,
మఅణసరుక్కిణ్ణాఓ విఅ ట్ఠిఅ ణిచ్చళంగీఓ ౨౨

* ప్రళయ స్సుఖదుఃఖాద్యై ర్గాఢ మింద్రియమూర్ఛనం

యథా —

‡ జిఅమఅణరూవసారో సహిఏసో వీరరుద్దణివచందో,
జం దట్ఠూణ ణిమజ్జఇ ముచ్ఛాఅం ఇందిఅగ్గామో. ౨౩

* సుఖా ద్యతిశయా జ్జాతా రోమాంచో రోమవిక్రియా,

---

† కాకతిపురస్త్రియః పశ్యంత్యో నరేంద్రకందర్పం,
మదనశరోత్కీర్ణా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్యః. ౨౨

‡ జితమదనరూపసార స్సఖి ఏష వీరరుద్రనృపచంద్రః,
యం దృష్ట్వా నిమజ్జతిమూర్ఛాయా మింద్రియగ్రామః. ౨౩

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యాభ్యంతరభేదేన ద్వైవిధ్యముక్తం. తత్ర బాహ్యానాం స్తంభాదీనాం స్వరూపోదాహరణే వక్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

వక్తి—స్తంభ ఇతి. విషాదవిస్మయాదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వాద్యనుభావో విష్టబ్ధచేతనతయా చేష్టావిఘాతః స్తంభ ఇత్యర్థః

రాగసంభవం స్తంభముదాహరతి—కాఅ ఇతి అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాంగ్య ఇత్యనేన సత్యపి చైతన్యే నిశ్చేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః. ౨౨

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి సుఖమదనిద్రాప్రహారాదిజన్యం దుఃఖాభిషంగాద్యనుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ ఇత్యర్థః తదుక్తం—'వాక్కాయమనసాం ప్రాయః ప్రళయో నష్టచేష్టతే' తి.

సుఖమూలం ప్రళయ ముదాహరతి—జిఏతి. సర్వాణీంద్రియాణి స్వస్వవ్యాపారేభ్య ఉపరతానీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వ మితి భావః. ౨౩

రోమాంచకంపయోరుదాహరణలాఘవార్థం యుంగపల్లక్షణమాహ—సుఖేత్యాది. సుఖోత్సాహభయవిస్మయాదిజన్యో గాత్రసంస్పర్శనోల్లసనాద్యభావో రోమోద్గమో

రాగరోషభయాదిభ్యో వేపథుర్గాత్రకంపనం ౨౪
ద్వయో రుదాహరణం యథా —
† దఇఆలింగణణిబ్భరకంపా అ బహూ విఓఅజిణ్ణంగీ,
ఉగ్గిరఇ అంతరట్ఠిదమఅణసరే పుళఅచమ్మేణ ౨౫
* వపు ర్జలోద్గమ స్స్వేదో రతిఘర్మశ్రమాదిభిః

యథా—

శృణ్వంతీ ప్రియసందేశం ప్రేయసః కాకతీశితుః,
స్మరరాజ్యాభిషిక్తేవ స్విన్నాంగీ వామలోచనా. ౨౬
ˣ విషాదమదరోషాదే ర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా.

యథా—

‡ ణరణాహ చందధవళే తుజ్ఝ గుణే సాహు సమ్మరంతీఏ,
అంగాఇ పాండురాఇం ఏణ్హిం జాఅఇ సామాఏ ౨౭

---

† దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వధూ ర్వియోగజీర్ణాంగీ,
ఉద్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాన్ పులకచ్ఛద్మనా. ౨౪
‡ నరనాథ చంద్రధవళాం స్తవ గుణాన్ సాధు సంస్మరంత్యాః,
అంగాని పాండురాణి ఇదానీం జాతాని శ్యామాయాః. ౨౫

రోమాంచ ఇత్యర్థః. భయజ్వర జరాదిజన్యః స్ఫురణా ద్యనుభావో గాత్రకంపో వేపథు రిత్యర్థః. ౨౪

సుఖజన్యయో రోమాంచకంపయోరుదాహరణమాహ—దఇఏతి. దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వధూర్వియోగజీర్ణాంగీ. అతఏవ ఉద్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాన్ పులకచ్ఛద్మనా. సరే ఇత్యత్ర 'శస్య' దిత్యేత్వం. ౨౫

స్వేదం లక్షయతి.—వపురితి. నిదాఘశ్రమహర్ష వ్యాయామ లజ్జాభయక్రోధాదిజన్యో వాతేచ్ఛావ్యజనగ్రహణాద్యనుభావో వపుర్జలోద్గమ స్స్వేద ఇత్యర్థః.

హర్షజన్యం స్వేద ముదాహరతి—శృణ్వంతీతి. ప్రియసందేశం స్వకులప్రేషణం.

వైవర్ణ్యం లక్షయతి—విషాదేతి. కోపాతపాశీతభయాదిజన్యం కార్శ్యసౌందర్యవిప్లవాద్యనుభావం భిన్నవర్ణత్వం వైవర్ణ్య మిత్యర్థః.

విరహజన్యవిషాదమూలం వైవర్ణ్యముదాహరతి.—ణరణాహేతి. ఏణ్హిం ఇదానీం శ్యామాయాః యువతేః శ్యామవర్ణాయా శ్చ. ౨౭

* అశ్రు నేత్రోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్షజం.

యథా. —

వీరరుద్రనృపాద్భీతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిధౌ,
అన్వేష్టు మివ తద్యోషిదశ్రుధారాపగాయతే. ౨౮

* మతం గద్గదభాషిత్వం వైస్వర్యం ప్రమదాదిజం.

యథా. —

† విఅణమ్మి పిఏణ సమం ఖామక్ఖామాక్ఖరం భణంతీఏ,
ఏక్కో మ్మణఇ అణంగో అత్థం వహులాఏ భణిఆణం. ౨౯

వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే,

అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూపముదాహరణం చ.

యథా—

దుఃఖేర్ష్యాతత్త్వబోధాదే ర్ని ర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః,
తత్ర చింతాశ్రునిశ్వాసదీనతా స్సంభవంతి చ. ౩౦

---

† విజనే ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః,
ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం. ౨౯

అశ్రూదాహరతి—అశ్విౖతి. క్రోధహర్షభయజృంభాదిజన్యం నేత్రమార్జనాద్యనుభావం నేత్రజలమశ్వి్రిత్యర్థః.

దుఃఖమూలమశ్రూదాహరతి—వీరేతి. ౨౮

వైస్వర్యం లక్షయతి—మతమితి. హర్షశోకభయజ్వరాదిజన్యం స్వరవర్ణస్ఖాలిత్యాద్యనుభావం గద్గదభాషిత్వం వైస్వర్య మిత్యర్థః.

హర్షమూలం వైస్వర్య ముదాహరతి —విఅణమ్మీతి. విజనే, సురతసమయ ఇత్యర్థః. ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః, సుఖపారవశ్యాదితి భావః. ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం త్రాయస్వ త్వం మే ప్రాణా అలమలం మామేత్యాదీనాం దైన్యప్రేమాలమర్థాదిసమర్థానాం వచనానా మిత్యర్థః (మ్మణఇ ఇత్యత్ర జానాతేర్మ్మణాదేశః) అత్ర గద్గదవాక్యానాం కామోద్దీపకత్వ మతిమాత్రమభూదితి పరమోభావః. ౨౯

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అథేత్యాదినా. నిర్వేదం లక్షయతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్ని ర్వేద ఇత్యర్థః. అయం చ విభా

యథా —

† సహి ! కప్పూరేణ కిఅం కిం కత్థూరీఏ మలఅజో రాఉ,
గుణసిసిరం జససురహిం ఆణేహి [1] పఆవరుద్దం అ 30

అథ గ్లానిః—

* గ్లాని ర్బలస్యాపచయో వైవర్ణ్యారతికారణం.

యథా.—

‡ తెల్లోక్కం వహఇ మహీ తం ధరఇ భుఓ పఆవరుద్దస్స,
తం హిఅఏణ ధరంతీ సాహసిఈ దుబ్బళంగిమ్మి 32

† సఖి! కర్పూరేణ కృతం కిం కస్తూర్యా? మలయజ స్తిష్ఠతు,
గుణశిశిరం యశస్సురభిం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ. 31

‡ త్రైలోక్యం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,
తం హృదయేన ధరంతీ సాహసికీ దుర్బలాంగ్యస్మి. 32

వానుభావరసాంగత్వేన స్వాతంత్ర్యేణ బహుధా సంభవతి అత స్తత్సంగ్రహార్థమాది శబ్దః అస్యానుభావానాహ—తత్రేతి. చశబ్దా ద్వైవర్ణ్యాదయో గృహ్యంతే. 30

సంచారిణామపి క్వచిదనుభావత్వం సంభవతీత్యుక్తం తత్ర ప్రియవియోగజన్యదుఃఖమూలం నిర్వేదముదాహరతి—సహీతి. ప్రతాపరుద్రం చేతి. చశబ్దోఽవధారణే. కర్పూరాద్యతిరిచ్యమానశైత్యసౌరభ్యయో స్తత్రైవ సులభత్వాదితి భావః. 31

ఉదాహరణాంతరాణ్యన్యతో ద్రష్టవ్యానీత్యుపేక్ష్య గ్లానిం లక్షయతి.—గ్లానిరితి. క్షుత్పిపాసానిధువనాదిప్రయాసజనితో బలాపచయో గ్లాని రిత్యర్థః. వైవర్ణ్యారతిగ్రహణం క్షామాంగవచనక్రియాద్యుపలక్షణం.

సురతశ్రాంతాయాః ప్రియగౌరవోద్వహన ప్రయాసాపాదనముత్కర్షంత్యాః కస్యాశ్చి ద్దౌర్బల్యముదాహరతి— తెల్లోక్కమితి. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, విశ్వమిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః. హృదయేన వక్షస్స్థలేన, సాహసికీ స్వయం తన్వంగీతి విదిత్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః సహసా బలేన అవిమృశ్య వర్తత ఇత్యస్మిన్నర్థే 'ఓజస్సహోఽంభసావర్తత' ఇతి ఠగంతా త్సాహసికశబ్దా త్కృలోపే స్త్రియాం నిత్య ఈకారప్రత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి .రూపం. గౌరాదా తథావిధానాత్. 'పుంసో జాతే ర్వే'తి వికల్పస్తు అప్రాప్తనీలాది శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికేత్యాకారాంతపాఠ ఉపేక్షణీయః. 32

1 పా. పఅవరుద్దణివచందం (ప్రతాపరుద్రనృపచంద్రం).

అథ శంకా.—

అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణం.

యథా.—

† ణ ముణాదు అణ్ణో త్తి మఏ పరిచఓ పిఅస్స కిదో
కిం పఅడమ్హి జణాణం సవ్వంగిణేహిం పుళఏహిం. 33

అథాసూయా.—

* పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మసూయా పరికీర్తితా,

యథా.

‡ అహిఆఈఏ గుణేహిం రూవేణ అ మజ్ఝ కిం మహీ అహిఆ,
జం తం పఆవరుద్దో బహుమణ్ణఇ భాఅహేఅం తం 34

అథ మదః—

* మదిరాదికృతో మోహహర్షవ్యతికరో మదః

---

† న జానాత్యన్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,
కిం ప్రకటాస్మి జనానాం సర్వాంగీణైః పులకైః. 33
‡ అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్తః కిం మహీ అధికా,
యత్తాం ప్రతాపరుద్రో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్. 34

శంకాం లక్షయతి—అనిష్టేతి పరక్రౌర్యాదాత్మదుర్నయాద్వాఽనర్థప్రాప్తే రభ్యూహనం శంకేత్యర్థః. ఆదిగ్రహణాద్వైవర్ణ్యవైస్వర్యదిగవలోకనాదయో గృహ్యంతే.

ఉదాహరతి—ణముణద్వితి. ముగ్ధానాం గూఢానురాగస్య ప్రాకట్యమేవానర్థ ఇతి భావః. 33

అసూయాం లక్షయతి—పరేతి. గర్వదౌర్జన్యమన్యుజన్యం పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయేత్యర్థః. నిందావజ్ఞాభ్రుకుట్యాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—అహీతి అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్యాదయః, యత్ర చతుర్విధాభరణరాహిత్యేఽపి తత్సాహిత్యేనేవావభాసనం తద్రూపం. 'ఆవేధ్యారోప్యవిక్షేప్య బంధనీయై రభూషితం, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. అధికా కింన భవతీత్యర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయమేవ నిమిత్తమిత్యాహ—యదితి. 34

మదం లక్షయతి—మదిరేతి. మోహో వైచిత్త్యం, హర్షః ప్రసాదః, మదిరాది

యథా.—

†భణఇ అ అసంగఅత్థం హసఇ అమందం అ రాఅభరిఅచ్ఛి,
పిఅచింతామఇరాఏ పరవసా ఉవహ సామంగీ. 3౫

అథ శ్రమః.—

* శ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదే ర్జాత స్స్వేదాతిభూమికృత్.

యథా —

‡ఆఅచ్ఛిఇ ఏ వ్వ పిఏ కీస కరేంతీ గఆగఆఆసం,
తంమసి సేదజళేహిం సుందరి! ళుళిఅంగరాఆసి 3౬

అథాలస్యమ్—

* మందోద్యమత్వమాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

యథా —

ఆస్తాం మృగాక్ష్యా గృహకృత్యవార్తా
స్వాంగోపచారేష్వపి యత్నమాంద్యం,

† భణతి చా సంగతార్థం హసత్యమందం చ రాగభరితాక్షీ,
ప్రియచింతామదిరయా పరవశా పశ్యత శ్యామాంగీ. 3౫

‡ ఆగచ్ఛత్యేవ ప్రియే కస్మాత్కుర్వతీ గతాగతాయాసం,
తామ్యసి స్వేదజలై స్సుందరి ! లుళితాంగరాగాఽసి. 3౬

జన్యో హర్ష మోహాసంకరో మద ఇత్యర్థః. అత్ర వాగంగ స్ఖాలిత్యహసితరుదితాదయో యథాయోగ ముత్తమాదిష్వనుభావాః. ['సమ్మోహానందసంభేదో మదో మద్యోపయోగజః, అమునా చోత్తమశ్శేతే మధ్యో హసతి గాయతి. అధమప్రకృతిశ్చాపి పరుషం వక్తి రోదితీ'తి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరతి—భణ ఈతి. 3౫

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి. అధ్వసురతాదిజన్యః ఖేదః శ్రమ ఇత్యర్థః. స్వేద ఉపమర్దనాదేరుపలక్షకః.

ఉదాహరతి—ఆఅచ్ఛ ఇతి. 3౬

ఆలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాదినా ప్రయత్నమాంద్యమాలస్య మిత్యర్థః. అత్ర జృంభోపవేశనాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—ఆస్తామితి. గృహకృత్యవార్తాధూపవాసనావితానసంవిధానాది ప్రసంగః స్వాంగోపచారేషు మృగమదానులేపనమాల్యధారణమకరికారచనాదిషు

కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య యత్నా
న్మానం బలాత్కారయతి స్మరస్తత్. 32

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్యాగాదనౌద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

యథా—

† ఆణేదుం ణరణాహం గదో క్ఖు సహీ జణో విళంబేఇ,
మమ్మహ! ణమామి చందం సిక్ఖ అ చిరేహి ఈసిత్తి 33

అథ చింతా.—

* ఇష్టానభిగమాద్ధ్యానం చింతాశూన్యత్వతాపకృత్.

యథా —

† ఆనేతుం నరనాథం గతః ఖలు సఖీజనో విలంబతే,
మన్మథ! నమామి చంద్రం శిక్షయ చిరయ ఈషదితి. 33

యత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైథిల్యం, ఉపచారకరణం పునరతిదూరమితి భావః. అగ్రే ప్రియాగమనసమయే యత్కర్తవ్యం ప్రత్యుద్గమనరథసాశ్లేషప్రియభాషణాదికం, తత్ స్మరోబలాత్ బలమాశ్రిత్య కారయతి ల్యబ్లోపే పంచమీ అత్ర 'మందయ' త్నేతి పాఠే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వాదవిమృష్టవిధేయాంశం నామ దోష స్స్యాత్. నన్వేకం సంధిత్సతోఽపరం ప్రచ్యవత ఇతిన్యాయేనాఽవిమృష్టవిధేయాంశం పరిహరతోఽనుశాసనవిరోధ స్స్యాత్. 'పూరణగు' ణేత్యాదినా గుణేన షష్ఠీసమాసప్రతిషేధాదితి చే న్నైవం మంస్థాః; సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్తద్యత్నగౌరవం ప్రసజ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదిసూత్రభాష్యకారాదిమహాపురుషప్రయోగదర్శనాత్తత్సగుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు' ణేతి ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్లఇత్యాద్యతత్స్నగుణవిషయత్వాదితి. ప్రపంచితం చైతదస్మదుపాధ్యాయైర్ఘంటాపథే 'న చ నస్వీకృతమర్థగౌరవ' మిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే. 32

దైన్యం లక్షయతి.—సత్త్వేతి. సత్త్వత్యాగో దౌర్గత్యాదేరుపలక్షకః. తేన సత్త్వత్యాగదౌర్గత్యాదిజన్యం మనసోఽనౌద్ధత్యం దైన్యమిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం దేహవచనమాలిన్యా ద్యనుభావానాముపలక్షణం.

ఉదాహరతి.—ఆణేదు మితి. 33

† సణ్ణిహిఅం వి గురుఅణం ణ అ పేక్ఖఇ పుచ్ఛిఆ వి ణాలవఇ,
ఏసా వి మగ్గఇ గఇం హిఅఅస్స పిఆణుబంధస. ౩౯

అథ మోహః.—

మోహ స్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

యథా.—

కథమపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘదీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వాఽథ దూతీః,
చిరయతి హృదయేశే ప్రాంశుభి శ్చంద్రపాదై-
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ. ౪౦

†సన్నిహిత మపి గురుజనం న చ ప్రేక్షతే పృష్టాఽపి నాలపతి,
ఏషాఽపి మార్గతి గతిం హృదయస్య ప్రియానుబంధస్య. ౩౯

చింతాం లక్షయతి—ఇష్టేతి. అపేక్షితానవాప్తిమూలం ధ్యానం చింతేత్యర్థః. శూన్యతానిఃశ్వాసతాపాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—సణ్ణిఅమితి అత్ర ప్రథమార్ధేన శూన్యత్వం ద్వితీయార్ధేన ప్రియానవాప్తిమూలం ధ్యానం చోచ్యతే. ౩౯

మోహం లక్షయతి—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభిర్వైచిత్త్యం మోహ ఇత్యర్థః తత్రాజ్ఞానభ్రమోత్పాత ఘూర్ణనాదర్శనాదయోఽనుభావాః. [1]

ఉదాహరతి.—కథమితి. దీర్ఘదీర్ఘం ప్రియాగమనార్థం కదా వా గభస్తిమా నస్తమియాదితి ప్రతీక్షణేనాతిదీర్ఘమిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. వాసరం కథమపి, క్షణగణనయా కథంచిత్ ప్రయత్నగౌరవేణేత్యర్థః. 'జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవ బాధయో' రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యాపయిత్వా, విరచితనవవేషావిహితప్రియాగమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విళంబాభావసూచనార్థః. దూతీః పుంఖానుపుంఖతయా ప్రేషయిత్వా, హృదయేశే ప్రాణనాథే, చిరయతి విలంబమానే సతి' లోమలాంగీ అత ఏవ ప్రాంశుభి రాయతై శ్చంద్రపాదై రిందుకిరణైః కశాకల్పై రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా అనాథాః పాదై రభిహన్యమానా మూర్ఛంతీతి ధ్వన్యతే. ౪౦

1 'మోహోవిచిత్తతాభీతిదుఃఖావేగానుచింతనైః,
ఘూర్ణనాగాత్రపతనభ్రమణాదర్శనాదికృ' దితి సాహిత్యదర్పణే.

అథ స్మృతిః —

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్మృతి రుదాహృతా

యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య భుజే వసంత్యా
క్షోణ్యా తపః కీదృశమార్జితం స్యాత్,
స్పృష్టం సకృద్యేన మదీయ మంగం
ప్రాప్నోతి విష్వక్ సుఖవజ్రలేపమ్. ౪౧

అథ ధృతిః.—

ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యాం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః

యథా—

వీరరుద్రనృపతౌ హృదయ! త్వ-
ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
సాధు సాధు కృతకృత్యమసి త్వం
మన్యసే జగదశేష మసారమ్ ౪౨

స్మృతిం లక్షయతి.—పూర్వేతి. సదృశాదృష్టచింతాద్యైస్సంస్కారోద్బోధే సతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్మృతిరిత్యర్థః అత్ర భ్రూన్నమనశిరఃకంపాదయోఽనుభావాః.

స్పర్శసుఖస్మరణముదాహరతి —ప్రతాపేతి నిబిడస్సుధాలేపో వజ్రలేపః. అత్ర కస్యచి న్మదంగస్య కాదాచిత్కః ప్రియకరస్పర్శ స్సర్వాంగీణ మవిచ్ఛిన్నం చ సుఖం జనయతి. వీరరుద్రభుజే నిత్యనివాసాయా భూమేః కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ధృతిం లక్షయతి.—ధృతిరితి. ఆదిగ్రహణాచ్ఛక్త్యాదయో గృహ్యంతే జ్ఞానాదిభి ర్నిస్పృహత్వం ధృతిరిత్యర్థః. † ఏతైరేవ సంతోషో ధృతిరిత్యన్యే. అవ్యగ్రభావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—వీరేతి. హేహృదయ! త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం; పాత్రాదిత్వాన్న స్త్రీత్వం. ధురం వహతీతి ధురీణః; 'ఖస్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖప్రత్యయః. సాధుసాధ్వితి త్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః. అత్రాభీష్టాగమా ద్ధృతిః. ౪౧—౪౨

---

† 'జ్ఞానాభీష్టాగమాద్యై స్తు సంపూర్ణస్పృహతా ధృతిః,
సాహిత్యవచనోల్లాససహాసప్రతిభాదికృత్'.

అథ వ్రీడా —

* చేతస్సంకోచనం వ్రీడానంగరాగస్తవాదిభిః

యథా.—

తథా సమాలోకనకౌతుకానాం
మనోరథై రంధ్రపురాంగనానాం,
విలోకితే రుద్రనృపే భవంతి
పర్యస్తపక్ష్మాణి విలోచనాని. ౪౩

అథ చపలతా —

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీ విలాసమృదుహాసా,
కలయతి మౌక్తికహారం స్పృశతి చ కర్ణోత్పలం బాలా. ౪౪

వ్రీడాం లక్షయతి—చేత ఇతి. అనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగరాగః, స్తవః స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణాదాచారభ్రంశాదయః, చేతస్సంకోచనం ధార్ష్ట్యాభావః. మదనాభిలాషాదిర్మనస్సంకోచో వ్రీడేత్యర్థః అత్రాంతర్ధానవైవర్ణ్యాధోముఖత్వాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—తథేతి. అవ్యాసంగేనానిమిషేణ చ తృష్ణానుగుణం దృష్ట్వా జన్మనో జీవితస్య నయనానాం చ సాఫల్యం సంపాదయామ ఇత్యాదయోఽభిలాషాః మనోరథాః తైర్హేతుభిః, తథాభూతం గాఢమాలోకనకౌతుకం దర్శనోత్కంఠా యాసాం తాసామాంధ్రపురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రనృపే విలోకితే సతి పర్యస్తపక్ష్మాణి సనిమేషాణి, భవంతి, దృష్టిముపసారయంతీత్యర్థః. అత్ర కృపావలోకనానంతరమేవానురాగోదయా ల్లజ్జాభూదితి భావః. ౪౩

చాపలం లక్షయతి—చాపలమితి. రాగద్వేషమాత్సర్యాదిమూలమవస్థానం చాపలమిత్యర్థః అత్రానుభావాః భర్త్సనపారుష్యస్వచ్ఛందాచరణాదయః. అత్ర రాగమూలం చాపలముదాహరతి.—దృష్ట్వేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళతరాక్షీ, అతిలోలదృష్టిరిత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమందస్మితా చ, భవతీతి శేషః. అత్ర తరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే క్షణమప్యేకత్ర మనసోఽనవస్థానా చ్చాపలం, ౪౪

అథ హర్షః.—

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్షస్స్వేదాశ్రుకంపకృత్.

యథా.—

యత్పూర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజాత్తప స్సంచితం
వక్షోజౌ! యువయో స్తదద్యఫలితం జాతౌ కృతార్థౌ యువామ్,
దత్తా కాకతివల్లభేన భవతో రేషా స్వవక్షస్థలీ
కస్తూరీద్విగుణీభవత్పరిమళా కల్హారమాలా యతః. ౭౫

అథావేగః.—

*ఇష్టానిష్టాగమాజ్జాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా.—

నిస్సాణధ్వని మాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్యతం
ద్రష్టుం కాకతివీరరుద్రనృపతిం ప్రత్యగ్రకౌతూహలాః,
అర్ధాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా-
దారోహంతి సువర్ణసౌధవలభీశృంగాణి పౌరస్త్రియః. ౭౬

హర్షం లక్షయతి.—ప్రసత్తిరితి. ప్రియాగమనపుత్రజననాద్యుత్సవాదిజనితో మనఃప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్వేదాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—యదితి. అత్ర కాచిత్కామినీ కుచౌ సంబోధ్య తయోః ప్రియదత్తస్వయంధృతకల్హారమాలాలాభజన్యధన్యత్వకథనవ్యాజేన స్వకీయం హర్షమావిష్కరోతి. ౭౫

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి ప్రియాదేరిష్టస్య రాజవిద్వరవాత వర్షాదేరనిష్టస్యాగమా జ్జాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః. అత్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—నిస్సాణేతి. అర్ధాలంబితమండనాః ఏకస్మిన్నేవ లోచనేఽంజనమేకస్మిన్నేవ చరణే లాక్షావిలేపనమిత్యాదిక్రమేణేతి భావః ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం, వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యేనాముక్తాభరణాః; కంఠాదౌ కాంచ్యాదికం కటితటాదౌ హారాదికం చ ధారయంత్య ఇత్యర్థః. ౭౬

అథ జడతా —

* జాడ్యమప్రతిపత్తిస్స్యాదిష్టానిష్టాగమోద్భవా.

యథా—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహాన్ రుద్రనృపతౌ
వపుస్సౌందర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
వధూ రంతస్తోషవ్యతికరవశా న్నోపచరితుం
పురస్తాదాలీనాం న చలతి తథా నో విరమతి. ౪౭

అథ గర్వః—

*అన్యధిక్కారణాదాత్మోత్కర్షో గర్వో బలాదిజః

యథా—

కోవా శస్త్రగ్రహణసమయో మాదృశా మీదృశానాం
కీదృగ్వైరం ప్రతిధరణిభృత్తైటకీటేష్వమీషు,
ఇత్యావేశ ప్రతిభయభుజాటోపదుర్వారగర్వాః

జాడ్యం లక్షయతి—జాడ్యమితి. ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి కర్తవ్యతానూధత్వం జాడ్య మిత్యర్థః. అత్రానిమేషనయననిరీక్షణతూష్ణీంభావాదయోఽనుభావాః

ఉదాహరతి—సమాయాత ఇతి. సఖీసమక్షనిమిత్తలజ్జాభరేణాచ్ఛాదితానుభావో హర్షోఽంతస్తోషః తస్య వ్యతికరస్సంబంధః. అత్ర నోపచరితుమిత్యత్ర నఞోన చలతి నో విరమతీత్యుభయత్రాప్యనుషంగః. తేనోభయత్ర నఞ్ద్వయేన లజ్జా సంభావితస్య చలననిషేధస్యోత్కంఠాసంభావితస్య విరమణనిషేధస్య చ నివృత్తి స్సూచ్యతే. యథాఽఽహ వామనః—'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌప్రతిషేధౌ' ఇతి అత్రోత్కంఠాపత్రపాభ్యాం ప్రియోపచారం ప్రతి ప్రవృత్తినివృత్త్యోరుభయత ఆకర్షణాన్నాయికాయాస్సర్వవ్యాపారప్రతిబంధినీ సేయనుభయతః పాశా రజ్జురభూదితి భావః. ౪౭

గర్వం లక్షయతి—అన్యేతి. బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽన్యధిక్కారావజ్ఞానసవిలాసాంగవీక్షణాద్యనుభావ ఆత్మోత్కర్షాభిమానో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వముదాహరతి.—క ఇతి. మాదృశామితి సూర్యప్రతాపానామితి భావః. శస్త్రగ్రహణసమయః కోవా?, లక్ష్యాభావాదాయుధగ్రహణావసరో నాస్తీతి భావః. యే పునః పురోవర్తంతే ప్రతిభటమానిన స్తేషు ఖద్యోతకల్పేషు వైర

సంక్రీడంతే రణభువి భటాః కాకతీంద్రస్య జేతుః. ౪౮

అథవిషాదః—

అథవిషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.

యథా—

†పేసేమి మణే త్తిముహా తం మం మోత్తూణ వల్లహే లగ్గం
మం ఉజ్ఝిఅ ణో గచ్ఛఇ మఅణో సహి! కింణు కాదవ్వం. ౪౯

అథౌత్సుక్యం—

కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్.

యథా—

‡అంధపురభామిణిజణో అంగాఇ పసాహిఊణ తురమాణో,
రుద్దణరేందాగమణే విళంబిఅం సహఇ కిచ్ఛేణ ౫౦

---

† ప్రేషయామి మన ఇతి ముధా త స్తాం ముక్త్వా వల్లభే లగ్నం,
మా ముజ్ఝిత్వా నో గచ్ఛతి మదనః సఖి! కిన్ను క ర్తవ్యం. ౪౯
‡ అంధ్రపురభామినీజనో ఽంగాని ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
రుద్రనరేంద్రాగమనే విలంబితం సహతే కృచ్ఛ్రేణ. ౫౦

వర్ణన మపి లజ్జావహ మేవేత్యాహ—కీదృగితి. ఆవేశః ఆగ్రహః, సంక్రీడంతే నైవ ప్రయాస మనుభవంతీతి భావః. 'క్రీడో నుసంపరిభ్య' శ్చేతి తఙ్. ౪౮

విషాదం లక్షయతి.—విషాద ఇతి. ప్రారబ్ధకార్యభంగాపరాధపరిజ్ఞానవిఘ్నవిభ దాదిభవ స్సత్త్వసంక్షయో విషాద ఇత్యర్థః అయం చోపాయాన్వేషణవైమనస్య ముఖ శోషాద్యనుభావతారతమ్యాదు త్తమాద్యాశ్రయత్వేన త్రివిధ ఇత్యాహుః.

తత్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరతి—పేసేమీతి. మన ఇతి నపుంసకత్వే నేద మన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్వేతి భావః. అతఏవో క్తం పూర్వైః—'నపుం సక మితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం మనః, తత్తు తత్రైవ రమతే హతాః పాణిని నావయ' మితి. అత్ర కింక ర్తవ్య మిత్యుపాయగవేషణగోచరవాగారంభసూచితయా చింతయా విషాదో వ్యజ్యతే. ౪౯

ఔత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి. ఇష్టవిరహరమ్యవస్తుదిదృక్షాదిజన్యం మనస్తా పత్వరానిశ్వాసానిద్రాద్యనుభావం కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్య మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అంధేతి. భామయత్యవశ్యం కుప్యతీతి భామినీ, 'భామ క్రోధే' ఇత్యస్మాద్ధాతో శ్చారాదికాదావశ్యకో ణినిః. యద్వా—'స్త్రీణాం లలితకోపో భామః'

అథ నిద్రా—

*నిద్రా చిత్తనిమీలనమ్

యథా.—

†సివిణే దిట్ఠం దఇఅం వహూఉ ఆలింగిదుం కిదోజ్జోఆ,
ఉవహ దరమీలిఅచ్ఛీ గఅణమ్మి కరే పసారేఇ. ౫౧

అథాపస్మారః—

*ఆవేశో మోహదుఃఖాద్యై రపస్మారోఽఙ్గతాపకృత్.

యథా.—

దృష్ట్వా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షితీంద్రం
హాహా రక్షేత్యసకలగిర స్సంభ్రమోద్భ్రాంతభాజః,
ధావంత్యంతర్వణభువి లుఠంత్యాహ్వయంత్యాత్తబంధూ-
నారాద్భ్రాతానపి రిపుగణా వ్యస్తనామగ్రహేణ. ౫౨

† స్వప్నే దృష్టం దయితం వధూరాలింగితుం కృతోద్యోగా,
పశ్యత దరమీలితాక్షీ గగనే కరౌ ప్రసారయతి. ౫౧

ఇతి భోజరాజః. తద్వతీ భామినీ. అత్ర కృచ్ఛ్రశబ్దసూచితైశ్చింతానవస్థానగాత్రగౌరవశయ్యాభిలాషాద్యనుభావైః ప్రియదిదృక్షావిషయమౌత్సుక్యం వ్యజ్యతే. ౫౦

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమీలనం బాహ్యేంద్రియసంబంధవిరహః; చింతానైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగభంగనేత్రనిమీలనాద్యనుభావం చిత్తనిమీలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సివిణఇతి. అత్రాలీకప్రియాలింగనోద్యోగాదనవరతచింతాప్రతీతేస్తస్యా ఇయం నిద్రేతి భావః. అత ఏవాహుః ప్రశస్తపథవాదాః—'యమర్థమాదృతశ్చింతయన్ స్వపితి సైవ చింతాసంతతిః ప్రత్యక్షాకారా సంజాయతే' ఇతి. ౫౧

అపస్మారం లక్షయతి—ఆవేశ ఇతి. అశుచిత్వధాతువైషమ్యభూతావేశాదిజన్యో భూపాతభ్రమణభుజాస్ఫోటవికటోక్తిలాలాఫేనాద్యనుభావ ఆవేశోఽపస్మార ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దృష్ట్వేతి. కుపితవదనం, భ్రుకుట్యాదినా భయంకరముఖమిత్యర్థః. అంతర్వణభువి వనమధ్య ఇత్యర్థః. 'ప్రనిరంతః' ఇత్యాదినా ణత్వం. ఆరాద్భ్రాతౄన్ సమీపస్థానపి. అత్ర శత్రూణాం భయకార్యమోహమూలోఽపస్మారో దైన్యధావనప్రభృతిభి రనుభావై ర్వ్యజ్యతే. ౫౨

అథసుప్తిః—

*సుప్తిర్నిద్రాసముద్రేకః.

యథా.—

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురారేః
తత్కీర్తిచంద్రాతపవర్తితోఽపి దుగ్ధాంబుధిర్నైవ భినత్తి నిద్రామ్.

అథవిబోధః

*విబోధశ్చేతనావాప్తిర్జృంభాక్షిపరిమార్గకృత్.

యథా—

ప్రతాపరుద్రే నృపమౌళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిక్షితారౌ,
విజృంభమాణాః పరితః ప్రజానాం భాగ్యశ్రియస్తత్క్షణమున్మిషంతి

అథామర్షః.

అమర్షస్స్వాపరాధేషు చేతసః ప్రజ్వలనం మతం.

యథా.—

సుప్తిం లక్షయతి—సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనిశ్చలత్వ నేత్రనిమీలనాద్యనుభావో నిద్రాసముద్రేకస్సుప్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరక్షాజుషి త్రిభువనైకత్రాణ పరాయణే సతి, జుషేః క్విప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవతీర్ణభారత్వాదితి భావః. అత ఏవ మురారేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రాభంగాభావాత్సుషుప్తిరిత్యాహ—తదితి. ౫౩

విబోధం లక్షయతి—విబోధ ఇతి. శబ్దస్పర్శాహారపరిణామాదిజన్యా భుజోత్క్షేపాంగులిస్ఫోటజృంభణాక్షివిమర్దనాద్యనుభావా చేతనావాప్తిర్వినిద్రత్వం విబోధ ఇత్యర్థః

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి, విజృంభమాణాః విపర్ధమానాః జృంభాం కుర్వాణాశ్చ, ఉన్మిషంత్యుద్భవంతి నేత్రాణ్యున్మీలయంతి చ. అత్రైతమర్థద్వయస్యాభేదాధ్యవసాయాదారోపితచేతనధర్మాణాం భాగ్యసంపదామున్నిద్రత్వప్రతీతేర్విబోధ ఇతి భావః. ౫౪

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావమానాదినాస్వాపరాధేషు మనసః ప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచికీర్షేతి యావత్. ఏవం విధేఽమర్షే స్వేదశిరఃకంపచింతోపాయాన్వేషణోత్సాహతర్జనాదయోఽనుభావా ద్రష్టవ్యాః.

అరే భూపాశ్చాపాన్నమయత శిరాంస్యున్నమయత
ప్రవృత్తాస్స్వస్త్రీణామహమహమికా వీరవరణే,
త్వరంతే నః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేళ్యామితి భటాః
రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితరుషో రుద్రనృపతేః. ౫౫

అథావహిత్థా.—

×హర్షాద్యాకారసంగుప్తిరవహిత్థేతి కథ్యతే.

యథా—

†గోట్ఠీఏ మహిళాణం సోఊణ పఆవరుద్దచరిఆఇ,
ఆలిహాఇ ఓణఅముహీ ముద్ధా చలణేణ మహివట్టం. ౫౬

అథోగ్రతా—

*దృష్టేఽపరాధే చండత్వముగ్రతా తర్జనాదికృత్.

---

† గోష్ఠ్యాం మహిళానాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్రచరితాని,
ఆలిఖత్యవనతముఖీ ముగ్ధా చరణేన మహీపృష్ఠం. ౫౬

ఉదాహరతి—అరే ఇతి. స్వస్త్రీణామప్సరసాం, అన్యోన్యం శ్రేష్ఠాఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః, ఇత్యమరః. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్యవీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్, ప్రత్యయః. ప్రతిదళనకేళ్యాం ఖండనక్రీడాయాం. ౫౫

అవహిత్థాం లక్షయతి—హర్షేతి. భయవ్రీడాకౌటిల్యాదిభిర్హర్షాదికార్యాకారగోపనమవహిత్థేత్యర్థః. అత్ర శూన్యస్మితాన్యథాకథనమిథ్యాధైర్యకథాభంగాదయోఽనుభావా ఊహ్యాః.

ఉదాహరతి.—గోట్ఠీఏ ఇతి. అత్ర కాచన సుందరీ ప్రసంగాదాత్మానురాగప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృష్యంతీ లజ్జయా ముఖవికాసాదిసంగోపనార్థమధోముఖీ మహీమాలిఖతీత్యవహిత్థేతి భావః. మహివట్ట మితి. 'పృష్ఠేఽనుత్తరపదే' ఇతి నియమేనేత్వాభావాత్. 'ఋతోఽత్' ఇత్యత్వం. 'దిహా మిథస్స' ఇతి మహీకారస్య హ్రస్వః. ౫౬

ఉగ్రతాం లక్షయతి—దృష్ట ఇతి అపరాధే పుత్రమిత్రకళత్రాది ద్రోహరూపే దృష్టే సతి తర్జనోద్వేజనతాడనబంధనాద్యనుభావం చండత్వం క్రౌర్యముగ్రతేత్యర్థః. కస్యాశ్చిద్విరహిణ్యాః సఖీ ప్రియం ప్రతి దూతికాం ప్రేషయతి ప్రియమితి,

యథా.—

ప్రియ మానీయ మానిన్యా విరహార్తిర్నివార్యతాం,
యదేతస్యాః కటాక్షోల్కాపాతై రిందుర్మషీకృతః ౫౭

అథ మతిః—

*తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్థనిర్ధారణం మతిః.

యథా —

†కోసంసఓ మహీఅలే చందో ఎవ్వ వీరఉద్దణరణాహో,
జస్స కరప్పస్సాదో అంగాఇ మిఅంకరణ్ణాంతి ౫౮

అథ వ్యాధిః.

మనస్తాపాద్యభిభవా జ్వరాది ర్వ్యాధి రిష్యతే.

యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య దిశాం జిగీషోః ప్రత్యర్థినారీజనదేహజన్మా,
స్మరజ్వరోష్మాహిమవత్ప్రదేశా న్స్మర్తవ్యనీహారకథాన్ కరోతి

---

† కస్సంశయో మహీతలే చంద్రఏవ వీరరుద్రనరనాథః,
యస్య కరస్పర్శాదంగాని మృగాంకరత్నంతి. ౫౮

అత్ర సంతాపజననేన సాపరాధస్యేందోః కటాక్షజ్వాలాభి ర్మషీకరణోద్యోగా దుగ్రతేతి భావః. ౫౭

మతిం లక్షయతి—తత్త్వేతి నానావిధశాస్త్రచింతోహాపోహాభ్యోఽర్థనిశ్చయో మతిరిత్యర్థః అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేదవిదగ్ధవ్యవహారమనస్సంతోషాదయోఽనుభావా ద్రష్టవ్యాః.

ఉదాహరతి—కోసంసఅఇతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పర్శేఽంగానామిందుకిరణసంస్పర్శే చంద్రకాంతానామివ ద్రవీభావాదయం చంద్ర ఏవేత్యధ్యవసాయాన్మతిః.

వ్యాధిం లక్షయతి —మనఇతి మనస్తాపదోషవైషమ్యాద్యభిభవజన్మా శీతోష్ణజ్వరాది శ్శీతాతపతాద్యనుభావో వ్యాధిరిత్యర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వరముదాహరతి—ప్రతాపేతి. దిశామితి. శేషే షష్ఠీ; 'నలోకే'త్యాదినా కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధాత్. అత్ర ఉష్ణాతిశయా హిమవత్ప్రదేశవాసినోఽపి శత్రుస్త్రీజనస్య హిమాపేక్షేతి నుహీయానయం తాపజ్వర ఇతి భావః,

అథోన్మాదః—

*ఉన్మాద స్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనేష్వపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ-
భేరీధ్వనౌ మూర్ఛతి దిఙ్ముఖేషు,
త్రాసాకులా భ్రాంతి ముపేత్య వృక్షా-
న్పృచ్ఛంతి మార్గం రిపుభూమిపాలాః. ౬౦

అథ మరణం—

*మరణం మరణార్థస్తు ప్రయతః పరికీర్తితః.

యథా—

†పిఅవిరహం అసహంతీ వహూఅ ణిఅజీవిఅం అవేక్ఖంతీ,
సేవ్వాఇ జోహ్ణం దక్షిణపవణస్స తణుం సమప్పేఇ. ౬౧
సాక్షా న్మరణస్యామంగళత్వాన్నో దాహరణత్వముచితం.

అథ త్రాసః —

'ఆకస్మికభయాచ్చిత్తక్షోభ స్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

---

† ప్రియవిరహ మసహంతీ వధూర్నిజజీవిత ముపేక్షంతీ,
సేవతే జ్యోత్స్నాం దక్షిణపవనస్య తనుం సమర్పయతి. ౬౧

ఉన్మాదం లక్షయతి—ఉన్మాద ఇతి భయసన్నిపాతేష్టవియోగధననాశాదిభి శ్చిత్తవిభ్రాంతిరున్మాద ఇత్యర్థః అత్రానిమిత్తస్మితాసంబంధప్రలాపనిశ్చేతుకధావనోపవేశ నోత్థానరోదనాదయోఽనుభావా భవంతి.

భయమూల మున్మాద ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. స్పష్టమేతత్. ౬౦

మరణం లక్షయతి—మరణమితి. వ్యాధ్యభిఘాతాభ్యాం దేహాన్మనసోఽపాయో హిక్కాశ్వాసాద్యనుభావో మరణ మిత్యర్థః. ధనికహేమచంద్రాద్యనుసారేణ సాక్షా త్తదుదాహరణస్యామంగళత్వాత్తదుద్యోగోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థ ఇతి. శారదాతనయస్తు—'మరణేఽభినయో నాస్తీ త్యేతత్కావ్యే న పఠ్యతే' ఇత్యాహ.

ఉదాహరతి—పిఏతి. భస్మీకరణబుద్ధ్యేతి భావః, ౬౧

త్రాసం లక్షయతి—ఆకస్మికేతి. అకస్మాదేవాకస్మికం వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్ ప్రత్యయః. తకారాంతత్వాత్ 'ఇసుసుక్తాంతాత్కః' ఇతి కాదేశః. అవ్య

యథా —

†పణఅకువిఆ చిరేణ వి వహూఆ సోఊణ ఘణఘణత్థణిఅం,
దఇఅం సరహసవళిఆ ఆళింగఇ వేవమాణంగీ. ౬౨

అథ వితర్కః —

*సందేహాత్కల్పనానన్త్యం వితర్కః పరికీర్తితః,

యథా —

గుణై స్త్వత్రాసక్తం మమ హృదయ మన్యన్న గణితం
సఖీభి ర్నాలోచి క్షితిపతి రసౌ దుర్లభ ఇతి,
ఉపాయః కోవాస్యా స్తదభిగమనే? ముహ్యతి మనః
కియా? న్కోఽయం? కీదృ? క్కియ దవధి? రన్తర్వ్యతికరః ౬౩

తత్ర సాత్త్వికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా న్నవిశేష మపేక్ష్యోదాహరణం కృతం తథాహి—శృంగారేస ర్వేషా

† ప్రణయకుపితా చిరేణాపి వధూః శ్రుత్వా ఘనఘనస్తనితం,
దయితం సరభసవలితా ఆలింగతి వేపమానాంగీ. ౬౨

యత్వా ట్టిలోపః. తస్మాద్భయాత్, భయహేతో రిత్యర్థః. విద్యుద్గర్జితభూకంపాదిజన్యః కంపగాత్రసంకోచరోమాంచమోహాద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కార స్త్రాస ఇత్యర్థః

గర్జితమూలం త్రాస ముదాహరతి—పణ ఏతి. ౬౨

వితర్కం లక్షయతి—సందేహాదితి. ఉపలక్షణం చైతత్. తేన సందేహావిమర్శాదిజన్యోఽనేకధా సంభావనాత్మా భ్రూక్షేపశిరఃకంపాద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః

ఉదాహరతి—గుణైరితి, గుణైః మహాకులీనతాదిభిః, తత్ర క్షితిపతౌ, అన్య ద్దౌర్లభ్యాదికం న గణితం, మదీయహృదయస్య కామాంధత్వాదితి భావః సఖీభి రితి వివేకవతీభిరపీతి భావః. నను కిం గతోదకసేతుబంధేన? ఇతః పరం వా ప్రియప్రాప్త్యావుపాయం చింతయామ ఇత్యుక్తే సోఽపి న ప్రతీయత ఇత్యాహ—ఉపాయఇతి తత్ర హేతు మాహ—ముహ్యతి మనఇతి. మోహాపగమానంతరముపాయశ్చింత్యతామిత్యాశంక్య ఇయ ముత్తరోద్యుక్త యేదంతయా వా దురవగమత్వేన దుశ్చికిత్సస్య మోహమహావ్యాధేరానంతర్యమపి దుర్లభమేవేత్యాశయేనాహ—కియానితి. గచ్ఛతా కాలేన స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తయా చింతయేత్యాశంక్య కాలావధిరపి దురవబోధ ఏవేత్యాహ—కియదవధి రితి వ్యతికరో వ్యసనం విపత్తి ర్మోహ ఇతి యావత్. ఏవ మత్ర సందేహేన కల్పనానంత్యా ద్వితర్క ఇతి భావః. ౬౩

మనుప్రవేశస్సంభవతి; హాస్యే గ్లానిశ్రమచపలత్వహర్షావహిత్థానాం సంభవః; కరుణే మదధృతివ్రీడాహర్షగర్వౌత్సుక్యోగ్రతాభిర్వినాఽన్యే సంభవంతి; రౌద్రే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతావ్రీడావేగజడతావిషాదసుప్తినిద్రాపస్మారావహిత్థావ్యాధ్యున్మాదశమత్రాసాః న సంభవంతి; వీరే రౌద్రాన్నిర్వేదోఽధికః; భయానకే అసూయామదధృతివ్రీడాహర్షగర్వనిద్రాసుప్త్యమర్షావహిత్థోగ్రతామతిభిర్వినాఽన్యే సంభవంతి; బీభత్సేఽద్భుతే చ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవమూహ్యాః శాంతే నిర్వేదధృతీ సంభవతః.

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే—

భావో హావశ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్యమిత్యపి,
లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం ౬౮
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,
కుతూహలం చ చకితం విహృతం హాస ఇత్యపి ౬౯
ఏవం శృంగారచేష్టాస్స్యు రష్టాదశవిధా మతాః.

తత్రాసాం స్వరూపముదాహరణం చ,

అథ భావః—

*రసాభిజ్ఞానయోగ్యత్వం భావ ఇత్యభిధీయతే

నను విభావాదివ త్సాత్త్వికసంచారిణామపి తద్రసప్రస్తావ ఏవ కిమితి నోదాహరణం కృతమత ఆహ—తత్రేతి. వ్యభిచారిణామనేకరససాధారణత్వముపపాదయతి-తథాహీత్యాదినా.

భావాదయశ్చిత్తారంభాః; లీలాదయో గాత్రారంభాః ఉభయేఽప్యనుభావాః. తదుక్తం—'అనుభావశ్చతుర్ధా స్యాన్మనోవాక్కాయబుద్ధిభి'రితి. ౬౮-౬౯

ఏతేషాం యోషిదాలంబనచేష్టారూపాణాం యౌవనజన్యానాముద్దీపనవిభావత్వమపి ప్రాచామాచార్యాణాం సమ్మతం. అత స్సంకీర్ణస్వరూపాణామేతేషాం ప్రకరణనియమాభావేనాయమేవ స్వరూపనిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయేణాహ-అథేతి. పరిగణనాదేవాష్టాదశవిధత్వే జ్ఞాతేఽపి కంఠోక్తిర్మతాంతరేష్వేతేషాముచ్చావచత్వమస్తీతి సూచయితుం. తత్ప్రపంచస్తు భోజరాజీయాదిగ్రంథేషు ద్రష్టవ్యః.

తత్ర భావం లక్షయతి—రసేతి. బాల్యయౌవనసంధావుత్పన్నశృంగార విషయః

యథా —

†రుద్దణరేందస్స గుణే గాఅఇ బాలత్తణమ్మి విస్సద్ధం,
లజ్జఇ దరపులఇఓ జువఇజణో జోవ్వణే కాఉం. ౬౬

అథ హావః.—

ఈషద్దృష్టవికారస్తు స్యాద్భావో హావః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

అత్రైవేషత్పులకిత ఇతి....................... ౬౭

అథ హేలా —

*సువ్యక్తవిక్రియో భావో హేలేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా.—

‡మాహోదు కస్సవిప్ఫుడ ఇఇముద్ధే! కుణసి వల్లహంహిఅఏ,
ఘోసిజ్జఇతుహ భాఓ సవ్వంగీణేహి పుళఏహిం ౬౮

అథ మాధుర్యం —

*అభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్య మితి కథ్యతే.

---

†రుద్రనరేంద్రస్య గుణాన్ గాయతి బాలత్వే విస్రబ్ధం,
లజ్జతే దరపులకితో యువతిజనో యౌవనే గాతుం. ౬౬

‡మా భవతు కస్యాపి స్ఫుటమితి ముగ్ధే! కరోషి వల్లభం హృదయే,
ఘోష్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః. ౬౮

ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'చిత్తస్య వికృతి స్సత్త్వం వికృతే కారణే సతి, తత్రాఽల్పా వికృతిర్భావో బీజస్యాదివికారవ' దితి,

ఉదాహరతి—రుద్దేతి. అత్ర యద్యపి ఈషదర్థే దరశబ్దోఽవ్యయమితి త్రివిక్రమః. తథా పీషత్త్వమత్ర మత్ర వివక్షితం. తేన దరపులకితో దుర్లక్షపులక ఇత్యర్థః.

హావం లక్షయతి—ఈషదితి. దరశబ్దస్య ముఖ్యార్థవివక్షాయామిదమేవో దాహరణమిత్యాహ—అత్రైవేషదితి. ౬౭

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరతి—మేతి. ౬౮

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—'సర్వావస్థావిశేషేషు మాధుర్యం రమణీయతా' మితి.

యథా —

జితత్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,
కింతు భూషయితుం ధత్తే భూషణానీతి మే మతిః. ౬౯

అథ ధైర్యం.—

*శీలాద్యలంఘనం నామ ధైర్యమిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†కులవహూఅణాం ణ జుజ్జఇ మజ్జాఆలంఘణం ఖు విసమేవి,
రుద్దణరిందగుణా ఉణ హింఅఅహారాః కిం ణు కాదవ్వం?

అథ లీలా

'ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్భిర్గత్యాఽథ చేష్టితైః.

యథా —

‡పేచ్ఛహ సహిఓ ఏసా లచ్ఛీ రణ్ణో పఆవరుదస్స,
చరిఆఇ అణుకుణంతీ రణ్ణీసు పఇవ్వాఆ జాఆ. ౭౧

---

†కులవధూనాం న యుజ్యతే మర్యాదాలంఘనం ఖలు విషమేఽపి,
రుద్రనరేంద్రగుణాః పునర్హృదయహరాః కిల కర్తవ్యం. ౭౦
‡ప్రేక్షధ్వం సఖ్య! ఏషా లక్ష్మీ రాజ్ఞః ప్రతాపరుద్రస్య,
చరితాన్యనుకుర్వంతి రాజ్ఞీషు పతివ్రతా జాతా. ౭౧

ఉదాహరతి—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, న తు ప్రయత్నేనేతి భావః జితం త్రైలోక్యం యేన తత్తథాభూతం లావణ్యం పూర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్యాస్సా తథోక్తా. అత్ర స్వాభావికసౌందర్యస్య ప్రసాధనవిధినిస్స్పృహత్వాన్మాధుర్యమితి భావః. ౬౯

ధైర్యం లక్షయతి—శీలేతి.

ఉదాహరతి—కులేతి. విషమే విపద్యపి. ౭౦

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరతి— పేచ్ఛహేతి. అత్ర లక్ష్మీ ర్నామ కాచిన్నాయికా ప్రియచరితానుకరణా ల్లీలావతీ జాతేత్యర్థః. తస్యాః పాతివ్రత్యే హేతుత్వముక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భుక్తే తు భుక్తే యా పత్యౌ దుఃఖితే దుఃఖితా యది, ముదితే ముదితాఽత్యర్థం ప్రోషితే మలినాంబరా. సుప్తే పశ్చాత్తు యా శేతే పూర్వమేవ ప్రబు

అథ విలాసః.—

*తాత్కాలికో వికారస్స్యాద్విలాసో దయితేక్షణే

యథా.—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపతిం
తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయాంత్యా స్త్ర్వక మహో!
మృగాక్ష్యాస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే, ౭౨

అథ విచ్ఛిత్తిః—

*విచ్ఛిత్తి రతిరమ్యత్వం స్వల్పైరపి విభూషణైః.

యథా —

†కస్స కిఏ కేణకిఅం కాఇఅవురఇత్థిఆణ సోందజ్జం.
సాహారణభూసాఏ జం సహి తేల్లోక్క రమణిజం? ౭౩

అథ విభ్రమః—

*విభ్రమ స్త్వరయా కాలే భూషాస్థానవివర్యయః

---

† కస్య కృతే కేన కృతం కాకతిపురస్త్రీణాం సౌందర్యం,
సాధారణభూషయా య త్సఖి! త్రైలోక్యరమణీయం?. ౭౩

ధ్యతే, నాన్యం కామయతే చిత్తే సా విజ్ఞేయా పతివ్రతే'తి. రాజ్యలక్ష్మీరపి దానభోగా దావత్యంతమనుకూలా రాజ్ఞి నిశ్చలాఽభూదితి వ్యజ్యతే. ౭౧

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో నేత్రభ్రూవక్త్రకర్మణాం విశేష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాతమేత న్నాయకప్రకరణే (౪౯) ప్రౌఢో దాహరణప్రస్తావే. ౭౨

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తి రితి.

ఉదాహరతి—కస్సేతి. సాధారణభూషయా స్రక్చందనతాంబూలాదినాఽపి, కేన కృత మిత్యనేన సౌందర్యస్య విధాతృశిల్పవైలక్షణ్యం ప్రతీయతే. కస్య కృత ఇత్య నేన భోక్తా తదనురూపో నోపలభ్యత ఇతి. ౭౩

విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే ప్రియతమసమాగమాదిసమయే, త్వరయా, మదనావేశాదిసంభ్రమేణేత్యర్థః. భూషాణాం హారాంగదాదీనాం స్థానవిప ర్యయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

యథా.—

†సోఊణ సహీముహాదో దివసో విరతో త్తి సంభమేణ వహూా,
హత్థేసు ణూపురాఇ చరణేసు కుణఇ వళఆఇం, ౭౪

అథ కలికించితం.—

'రోషాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిలికించితమ్.

యథా—

‡ గేణ్హఇ కాఅఇణాహే విఅణంమి పడంచళం మిఅచ్ఛీఏ,
వేపఇ తణూ వి ణచ్చఇ భుఉడీ అవి గగ్గఆ వాఆ ౭౫

అథ మోట్టాయితం—

*మోట్టాయితం స్యాదిష్టస్య కథాదౌ భావసూచనమ్

యథా—

§ మహురాఇ రుద్దణరవఇచరిఆఇ వహూఏ ణం సుణంతీఏ,
తణుగోవణేణ పఅడో జహ భావో ణ తహ పుళఏహిం ౭౬

---

† శ్రుత్వా సఖీముఖాద్దివసో విరత ఇతి సంభ్రమేణ వధూః,
హస్తయోర్నూపురే చరణయోః కరోతి వలయాని. ౭౪

‡ గృహ్ణాతి కాకతీనాథే విజనే పటాంచలం మృగాక్ష్యాః,
వేపతే తనురపి నృత్యతి భ్రూకుట్యపి గద్గదా వాచః. ౭౫

§ మధురాణి రుద్రనరపతిచరితాని వధ్వా నను శృణ్వంత్యాః,
తనుగోపనేన ప్రకటో యథా భావో న తథా పులకైః. ౭౬

ఉదాహరతి—సోఊణేతి. శ్రుత్వా సఖీముఖాద్దివసో విరత ఇతి ప్రియాసక్తచిత్తతయా స్వయం దివసావసానమపి న జానాతీతి భావః. తతస్సంభ్రమేణ వధూర్హస్తయో ర్నూపురే చరణయో ర్వలయే చ కరోతి. ౭౪

కిలికించితం లక్షయతి—రోషేతి.

ఉదాహరతి—గేణ్హఇతి. అత్ర భయాదివికారాణాం కంపాదీనాం మేళనాత్కిలికించితమ్. ౭౫

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయితమితి. ప్రియగుణకథనాదౌ స్వాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయితమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—మహురాఇతి. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనితమాన్మథభావసూచకత్వం భావప్రకాశే—'గుణా న్గణయతి స్వైరం వీక్షతే భావమంథరం, రో

అథ కుట్టమితమ్ —

*సమ్మర్దేఽపి సుఖాధిక్యం రతౌ కుట్టమితం మతమ్.

యథా.—

నిర్మర్యాదమనోభవోత్సవకథావిస్రంభకర్ణేజపై-
రంగైర్విస్మితమానసాం ప్రియసఖీమాలోక్య జాతత్రపా,
వైయాత్యం నిజమాత్మవల్లభకృతాం రాగాంధతాం జానతీ
సద్యో నమ్రముఖేందురిందువదనా క్షోణీం లిఖంతీ స్థితా. ౭౭

అథ బిబ్బోకః —

*మనాక్ ప్రియకథాలాపే బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా.

యథా.—

లక్ష్మీస్సద్మని నిర్భరం విహరతాం క్షోణీభుజాలంబన-

మాంచో గద్గదపదా వాక్స్వేదశ్చ కపోలయోః. విస్రంభకథనం దూత్యా తత్సమాగమచింతనం, ఏవం గుణస్తుతిభవా భావా మన్మథసూచకాః' ఇతి. ౭౬

కుట్టమితం లక్షయతి—సమ్మర్ద ఇతి. కేశాధరాదిగ్రహే సత్యపి బహిః కోపజనకేఽంతస్సాంద్రానందత్వం కుట్టమితమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—నిర్మర్యాదేతి నిర్మర్యాదో నిర్దయప్రవృత్తో మనోభవోత్సవః కేశాధరగ్రహాదికామక్రీడైవ కథావాదః తస్య విస్రంభకర్ణేజపై రుచ్ఛృంఖలత్వసూచకై ర్నఖదంతపదాదిద్వారేతి భావః. 'స్తంబకర్ణయో రమిజపోః' రితి త్యచ్ప్రత్యయే, 'తత్పురుషే కృతిబహుళ'మితి సప్తమ్యా అలుక్. వైయాత్యం ధార్ష్ట్యం, ఆత్మవల్లభకృతాం, తత్సంబంధినీమిత్యర్థః. కరోత్యర్థస్య ధాత్వర్థసామాన్యత్వా ద్విశేషపర్యవసానం రాగాంధతాం విశృంఖలవిహారహేతుభూతామితి భావః. అత్ర లిఖంతీతి వర్తమానాపదేశేన తత్కారణభూతాయా లజ్జాయా అవిరామమస్సూచ్యతే. అత్రాభూతపూర్వసంభోగచిహ్నసాక్షాత్కారేణ విస్మయమానాం ప్రియసఖీం ప్రేక్ష్యాధునా మందాక్షమంథరత్వేనాజ్ఞాతచరకేశాధరాదిగ్రహదుఃఖితయా తాదాత్మ్యసుఖాతిభూమిసూచనాత్కుట్టమితమితి భావః. ౭౭

బిబ్బోకం లక్షయతి—మనాగితి. ఉపలక్షణమేతత్. తేన గర్వాభిమానాదినా దయితే ఽప్యనాదరకరణం బిబ్బోక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—లక్ష్మీరితి. అయి సఖి ! త్వయ్యవిరతకోపాయాం లక్ష్మ్యాదినాయికాసు నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభమానాసు తవ పున ర్నావకాశో లభ్యతే.

క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ ముఖే తిష్ఠతు,
జ్ఞాతం రుద్రనరేశ్వరస్య బహుభిర్విజ్ఞాతపూర్వైః ప్రియ-
వ్యాహారైః కృతమేవ దూతి! మదనశ్చాపాయ సన్నహ్యతు. ౭౮

అథ లలితమ్ —

*సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

పదన్యాసక్రీడారణితమణిమంజీరరశనం
సహేలం వ్యావల్గత్కరవలయనిక్వాణసుభగం,
స్మితజ్యోత్స్నావీచీదరళవచనం రుద్రనృపతేః
పురంధ్రీణామాసీదనురహసి సేవావిలసితమ్ ౭౯

అథ కుతూహలమ్ —

*కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

వీరరుద్రమధిరూఢసింధురం ద్రష్టుమంధ్రనగరీపురంధ్రయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్వరాస్తుంగసద్మశిఖరాధిరోహణమ్ ౮౦

ప్రియో హి ప్రియాణి కథయతీత్యేవం ప్రియప్రేషితయా దూత్యా కథితే మానగ్రంథి గ్రథితహృదయతయా మరణేఽపి కృతసంకల్పాయా అనాదృతప్రియకథాయా నాయికాయా వచనమేతత్. అత ఏవాయం బిబ్బోక ఇతి భావః. ౭౮

లలితం లక్షయతి—సుకుమారేతి.

ఉదాహరతి—పదేతి. అనుగతం రహోఽనురహసమితి ప్రాదిసమాసః. అనుగతం రహోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిర్వేతి పదమంజరీకారః. 'అన్వవతప్తా ద్రహసః' ఇతి సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. అత్రాంధ్రనాయకపురంధ్రీణామేకాంతసేవాయాం మణిమంజీరాదిశింజితమంజుళస్య కరచరణవిన్యాసస్య క్రీడాసహేలపదాభ్యాం మాలాపానాం మందహాసమధురత్వకథనేన చ సౌకుమార్యప్రతిపాదనాల్లలితమితి భావః ౭౯

కుతూహలం లక్షయతి—కుతూహలమితి.

ఉదాహరతి—వీరేతి. అధిరూఢసింధురమారూఢగజం. రచితసంక్రమత్వరాః కృతగతివేగాః, ఉత్ప్లుతలీలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగసద్మశిఖరాధిరోహణం హర్మ్యాగ్రారోహణం కుతూహలాత్కుర్వతే. ౮౦

అథ చకితమ్.—

*చకితం భయసంభ్రమః.

యథా.—

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వమకథితమాళ్యాఽపి హసితుం
హఠాదుత్పశ్యంత్యాశ్చకితచకితోదంచితదృశః,
విలాసానుద్వేలానుగతమదనాన్వీక్ష్య సుతనో-
స్తత్రైవ ప్రత్యేతుం పునరవనిపాలః స్పృహయతి ౮౧

అథ విహృతమ్ —

*విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్యస్యాకథనం హి యత్

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజాంతరస్థాం కల్హారమాలామమునా స్పృశేతి,
స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం సఖీం వధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

చకితం లక్షయతి—చకితమితి.

ఉదాహరతి—అవిజ్ఞాతేతి. పశ్చాద్భాగే పాదన్యాసమాంద్యేన అవిజ్ఞాతం ప్రియయానవగతమాయాతం స్వస్యాగమనం యస్య తం తథోక్తం హసితుం పరిహసితుం పరిహాసార్థమిత్యర్థః ఆళ్యా సఖ్యాప్యకథితం స్వమాత్మానం హఠాద్యదృచ్ఛయా ఉత్పశ్యంత్యాః, ఆసీనైస్తిష్ఠంత ఊర్ధ్వమవలోకయంత్య ఇతి భావః. అత ఏవ చకితచకితాః చకితప్రకారాః, లజ్జోత్కంఠాభ్యా మసకృదావృత్తనిమీలనోన్మీలనా ఇత్యర్థః. తథా ఉదంచితా ఊర్ధ్వప్రసారితాపాంగాశ్చ దృశో యస్యాస్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం భావప్రకాశే—'మీలనోన్మీలనావృత్తిర్యత్ర తచ్చకితం విదుః, అపాంగయోరూర్ధ్వభాగావలోకన ముదంచిత'మితి. విలాసాన్ 'తాత్కాలికో వికారస్స్యాద్విలాసో దయితేక్షణే' ఇత్యుక్తలక్షణాన్, వీక్ష్య, తత్రైవ ఆలింగనాదిసత్కారమనుభూయైవేత్యర్థః. పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతుమిత్యర్థః. సర్వోఽపి మదనమహోత్సవ శ్చకితసుఖస్య షోడశీ మపి కళాం నార్హతీతి భావః ౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృతమితి. ప్రాప్తకాలస్యావసరోచితస్యేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం, అమునా స్తనద్వయేన. స్పృశ, ఆలింగేత్యర్థః. ఇతీర్ష్యామాశిషముక్త్వేతి శేషః. సాభిమానం సఖీవచనస్యేష్టత్వాత్సకృత్రిమకోప మిత్యర్థః, పశ్యతి న పునః కి మపి బ్రూతే. లజ్జయేతి భావః. ౮౨

అథ హాసితమ్—

*ఆకస్మికం తు హాసితం యౌవనాదివికారజమ్.

యథా.—

†జహ జహ హాసఇ మిఅచ్ఛీ జోవ్వణలచ్ఛిఏసిఖిఆ మహురం,
తహ తహ కుసుమేసుసరా విఅసతి పిఅస్స ఆసా అ ౮౩

అథ శృంగారస్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వ హేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

ˣచక్షుఃప్రీతిర్మనస్సంగస్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,
జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ౮౪
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః ౮౫

కేచి త్తు దశావస్థా ఇతి కథయంతి.

ఆసాం స్వరూపముదాహరణం చ.

---

† యథా యథా హసతి మృగాక్షీ యౌవనలక్ష్మ్యా శిక్షితా మధురం,
తథా తథా కుసుమేషు శరా వికసంతి ప్రియస్యాశా చ. ౮౩

హసితం లక్షయతి—ఆకస్మికమితి. యౌవనాదివికారజం న తు హాస్యవత్ వేషభాషాదివికారజమిత్యర్థః అత ఏవాకస్మికమహేతుకం వ్యాఖ్యాతమేతత్.

ఉదాహరతి—జహేతి అత్ర యౌవనజన్యేన మదనోద్దీపకేన మృగాక్షీహసితేన ప్రియమనోరథః పృథులీభవతీతి భావః. ౮౩

ఇత్థం రససామగ్రీం నిరూప్య శృంగారాస్పదక్రమనిమిత్తభూతా ద్వాదశావస్థాః నిరూపయతి—అథేత్యాదినా శృంగారస్యేతి. సామర్థ్యాదయోగాఖ్యవిప్రలంభశృంగారస్యేత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యాసంజ్ఞాదౌ విశేషోఽస్తీతి సూచ్యతే. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'దశధా మన్మథావస్థా భవేద్ద్వాదశధాఽపివా, ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాష శ్చ చింతా స్మృతిగుణస్తుతీ. ఉద్వేగోఽథ ప్రలాపస్స్యా దున్మాదో వ్యాధిరేవచ, 'జాడ్యం మరణమిత్యాద్యే ద్వే కైశ్చి ద్వర్జితే ఖుధై' రితి. అన్యే తు—'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' త్యాహుః.

తదేతదాహ—కేచిదితి. ౮౪-౮౫

*ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†సహి! ఏసో రుద్దణిఓ ణఅణాణ అతక్కిఓస్సఓ జాఓ,
మఅణో వ ముత్తిమంతో చందోవిఅ ముక్కళంఛణో పుణ్ణో. ౧౬

అథ మనస్సంగః.—

*మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః.

యథా.—

‡సఇ మహ మణో విళగ్గఇ రుద్దణరేన్దమ్మి కీస కువిఆఓ?,
తేణాహం వి విముక్కా సహిఓ తుమ్హేసు కా వత్తా? ౧౭

అథ సంకల్పః—

*సంకల్పో నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

---

† సఖి! ఏష రుద్రనృపో నయనయోరతర్కితోత్సవో జాతః,
మదన ఇవ మూర్తిమాన్ చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఛనః పూర్ణః. ౧౬
‡ సదా మమ మనో విలగతి రుద్రనరేంద్రే కస్మాత్కుపితాః?,
తేనాహ మపి విముక్తా సఖ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?. ౧౭

ఆసాం క్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదినా. తత్ర ప్రత్యక్షచిత్రస్వప్నాదౌ సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుః ప్రీతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సహీతి. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాదిప్రతిపాదనేన తద్దర్శనే ఽత్యాదరః ప్రతీయతే. ౧౬

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిశ్రాంతచిత్తత్వం మనస్సంగ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సఈతి. సఇ సదా, ఇస్సదాదిష్వి' తి సూత్రేణాత్ర ఆకారస్య ఇకారాదేశః. కస్మాత్కుపితాః? యూయమితి శేషః. తేనాహ మపి విముక్తా, సన్నిహితాపీతి భావః. సఖ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?, వ్యవహితాస్వితి భావః. తస్మాన్నమే యుష్మదుపాలంభభాజనత్వమితి భావః. ౧౭

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

యథా.—

†దరహాసిఅగబ్భిణాఇం సిణేహాసిణిద్ధాఇ రాఅభరిఆఇ,
రుద్దణివవిళోఇఆఇం కాహే ణు మమ్మి ణివదంతి. ౮౮

అథ ప్రలాపః—

ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా.—

‡తహాణిఉణోతహా మహురోతహాసుహఓతహాఅ సోమ్మసభ్భావో,
ఎక్కో రుద్దణివో విఅ ఇది గోట్ఠీ పోఢ మహిళాణ. ౮౯

అథ జాగరః—

---

† దరహాసితగర్భితాని స్నేహాస్నిగ్ధాని రాగభరితాని,
రుద్రనృపవిలోకితాని కదా ను మయి నిపతంతి?. ౮౮

‡ తథా నిపుణ స్తథా మధుర స్తథా సుభగ స్తథా చ సౌమ్యస్వభావః,
ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రౌఢమహిళానామ్. ౮౯

ఉదాహరతి—దరేతి. దరహాసితం మందస్మితం తద్గర్భితాని, సంభోగౌత్సుక్య సూచకానీత్యర్థః. 'కటాక్షైర్హాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనే' తి వచనాత్, స్నేహాస్నిగ్ధాని రాగభరితాని, స్నేహో నామార్ద్రాంతఃకరణత్వం; తదుక్తం—'మనసో యద్ద్రవీభావో విషయేషు మమత్వతః, భయశంకావసానాత్మా స ఏవ స్నేహ ఉచ్యతే'' ఇతి. తత్ప్రకర్షో రాగః; తదుక్తం—'దుఃఖమప్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే, యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే' ఇతి. రుద్రనృపవిలోకితాని కదా మయి నిపతంతి?. ౮౮

ప్రలాపం లక్షయతి—ప్రలాపఇతి. ప్రియగుణస్తుతిః ప్రలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—తహేతి. తథా నిపుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః. తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో వా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయక విశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యామః. తథా సౌమ్యస్వభావస్సుశీలః, ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రౌఢమహిళానాం. సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవపరః. అత్ర నిపుణత్వాదిగుణయోగాత్ప్రతాపరుద్ర ఏవాస్మాకమభిగమ్య ఇతి ప్రౌఢాంగనాః ప్రసంగంకుర్వన్తీతి భావః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'మహోదయో మహాభాగ్యః కృతజ్ఞో రూపవాన్ యువా, మానీ సుశీల స్సుభగో విదగ్ధో వంశసంభవః. అహార్నిద్రో మధురవాగభిగమ్యో భవేత్ స్త్రియా' ఇతి. రుద్దణివో విఅ రుద్రనృప ఏవ, 'విఅ అవే అవధారణే' ఇత్యవధారణార్థే విఅ వేఅ ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాతితౌ. ౮౯

*జాగరస్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా —

†గమిఅం కహ జహ వి దిణం చందాదవదూసహా ణిసా దీహా,
మ అణో వి పుంఖిఅసరో ణిద్దా వి ణివో వి ణో వేఇ! ౯౦

అథ కార్శ్యమ్.

*కార్శ్య మంగస్య తానవమ్.

యథా.—

చంద్రాస్యే! కథమంగుళీయకమిదం కేయూరితం తే? సఖి!
ప్రేమ్ణాం ప్రేయసి! వైభవై స్సఖలు కో? భూమే స్వపత్నీ యతః,
జ్ఞాతం మానిని! కాకతీయనృపతౌ సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం స ఖలు స్థిరాం రమయతే త్వాం తాం చశైలస్తనీం.

† గమితం కథమపి దినం చంద్రాతపదుస్సహా నిశా దీర్ఘా,
మదనోఽపి పుంఖితశరో నిద్రాఽపి నృపోఽపి నోపైతి. ౯౦

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరతి—గమిఅ మితి. గమితం కథం కథమపి దినం, ప్రియాగమనప్రతీక్షణాదిభి రితి భావః. చంద్రాతపదుస్సహా నిశా అతఏవ దీర్ఘా. నిద్రాపి నోపైతి. స్వప్న సమాగమస్యాపి పరిపంథీ జాగరహేతుకో జాగర్తీతి భావః ౯౦

కార్శ్యమాహ—కార్శ్యమితి.

ఉదాహరతి—చంద్రాస్య ఇతి. అంగుళీయక మితి. 'జిహ్వామూలాంగుళే శ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయే స్వార్థికః కన్ ప్రత్యయః. కేయూరితమంగదీకృతమిత్యర్థః నాయికాహ —సఖీతి, ప్రేమ్ణాం ప్రేమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావిశేషాణామిత్యర్థః. తదుక్తం—'ప్రేమా మానః ప్రణయ స్నేహారాగో ఽనురాగ శ్చ, అంకురపల్లవకలికాకోరకఫలభోగభాగయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శౌండై' రితి పదాద్యర్థలాభః. సఖీ ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—స ఖలు క ఇతి. నాయికోత్తరమాహ—భూమేరితి. యత ఇతి. సార్వవిభక్తిక స్తసిః యేనాహం భూమేస్సపత్నీ భవేయం స ఇత్యర్థః. సఖీ నాయికాభిప్రాయ ముద్ఘాటయతి—జ్ఞాతమితి. నాయికాఽంగీకరోతి—ఆలీతి. భూకల్పాయా స్తవాపి సర్వథా తద్వదే వోపభోగో భవిష్యతి కిమేతేన కార్శ్యేనేతి సఖీనాయికా ముపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యౌవనయుక్తాంగీ మన్యత్ర కృశాంగీం. శైలస్తనీం శైలసదృశస్తనీం అన్యత్ర స్తనాయమానశైలా మిత్యర్థః.

అథారతిః—

"అన్యత్రాప్రీతి రరతిః.

యథా.—

†డూసేఇ చందసిఠ్ఠిం ణిందఇ మళఆణిళస్స మాహప్పం.
ఉళవపరంముహీ సా సుహాఅ తుమం కింణు మంతేసి? ౯౨

అథ లజ్జాత్యాగః.—

"వ్రీడాత్యాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా —

‡లంఘిఅమహిళాసమఅం తహా భణిఅం మఅణదువిణీదాఏ,
జహా సోఊణ గురుఅణో ఓసరఇ విళజ్జిఓ దూరం. ౯౩

అథ జ్వరః —

తాపాధిక్యం జ్వరో మతః

యథా —

§మోహసిసిరోవఆరం వహూఅ విరహజ్జరేణ గురుఏణ,
దాణిం రుద్దణరేసర! కాంఖఇ తుహ దంసణామఅఅం. ౯౪

---

† దూషయతి చంద్రసృష్టిం నిందతి మలయానిలస్య మాహాత్మ్యం,
ఉత్సవపరాఙ్ముఖీ సా సుభగత్వం కిం ను మంత్రయసే?. ౯౨
‡ లంఘితమహిళాసమయం తథా భణితం మదనదుర్వినీతయా,
యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽపసరతి విలజ్జితో దూరం. ౯౩
§ మోఘశిశిరోపచారా వధూ ర్విరహజ్వరేణ గురుణా,
ఇదానీం రుద్రనరేశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనామృతకం. ౯౪

అరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి. ప్రియవ్యతిరిక్తవిషయవైరాగ్యమరతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దూసే ఇతి సుభగత్వమితి. సుభగో నామ నాయకవిశేషః; తదుక్తం—'సపత్నీనఖదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే; విస్మార్యమాణమానేర్ష్యస్సుభగస్సోఽభిధీయతే'ఇతి అతఏవాత్ర విషయాంతరాద్వైరాగ్యలింగాభావేన ప్రేమాస్పదత్వం ద్రష్టవ్యమ్. ౯౨

లజ్జాత్యాగ ముదాహరతి—లంఘిఏతి. లంఘితమహిళాసమయం సురతవ్యతిరిక్తకాలే లజ్జా స్త్రీసమయః; కిం విలంబ్యతే? చుంబనాదికమిహేదానీమేవ కర్తవ్య మిత్యాదికం తథాశబ్దార్థః. ౯౩

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి.

ఉదాహరతి—మోహేతి. ౯౪

ఉన్మాదమరణయోః ప్రాగేవోదాహరణం దర్శితమ్.

అథ మూర్ఛా —

*మూర్ఛాత్వాభ్యంతరీవృత్తిర్బాహ్యేంద్రియనిమీలనాత్.

యథా —

†చింతతీఏ ణరేందం దట్ఠుం హిఅఅట్ఠింత మిఅచ్ఛీఏ,
కరణాఇ బాహిరాఇ విసంతి అబ్భంతరం వి సుణ్ణా. ౯౫

అథ శృంగారః — స ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభ శ్చేతి 'సంయుక్త యోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో:' ఇతి శృంగారతిలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్వేనానంత్యాదేకవిధత్వేన గణనా కృతా

యథా.—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే ఏద్రనృపతౌ

† చింతయంత్యా నరేంద్రం ద్రష్టుం హృదయస్థితం మృగాక్ష్యాః,
కరణాని బాహ్యాని విశంతి అభ్యంతర మపి శూన్యాయాః. ౯౫

అవస్థాద్వయం వ్యభిచారిప్రస్తావ ఏవోదాహృత మిత్యాహ — ఉన్మాదేతి. స్థాయిభావసహకారిత్వేనోపాధినా సంచారిత్వం రసాస్వాదనిమిత్తత్వేనోపాధినా అవస్థాత్వం చేతి వివేకః.

మూర్ఛాం లక్షయతి — మూర్ఛేతి. బాహ్యేంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమీలనం స్వస్వవిషయగ్రహణాభావః అత ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి — చింతంతీ ఏఇతి శూన్యాయాః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయా ఇత్యర్థః అత్ర మూర్ఛాయా మోహాఖ్యసంచారిసమానయోగక్షేమత్వేనోన్మాదాదివదుదాహరణాతిదేశార్హత్వేఽపి పృథగుదాహరణం చమత్కారవిశేషద్యోతనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౯౫

అథ రసవిశేషానుదితోద్దేశక్రమానుసారేణ విభాగపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి — అథేత్యాదినా. తత్ర సంభోగస్యా వాంతరవిభాగాభావే హేతుమాహ — సంభోగస్యేతి.

ఉదాహరతి — రహఇతి. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః కోపవిశేషః; 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళమపి లజ్జావిలసితం,
కి మన్యత్తే గోప్యం? బహిరబహి రానందమసృణః
స్మరావేశః కోఽపి ప్రియసఖ! నృపేణైకయతి మామ్. ౯౬

*విప్రలంభః పున రభిలాషేర్ష్యావిరహప్రవాసహేతుకత్వేన చతుర్విధః

*అభిలాషో నామ సంభోగాత్ప్రాగనురాగః.

యథా.—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ
శయ్యాచ సార్ధమపదాని మనోరథానాం,

ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. తస్యాజ్ఞా తత్పరవశత్వమిత్యర్థః. లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్తమిత్యర్థః. సురతసమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యభూషణత్వాదితిభావః. అత్ర విస్రంభవిహారవిరోధినోర్లజ్జామానయోర్నివృత్తికథనాదున్మర్యాదో విమర్ద స్సంవృత్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫలమాహ—కిమితి అవక్తవ్యం తే నాస్తీత్యర్థః. బహిరబహిరానందమసృణః విగళితవేద్యాంతరత్వేనాపరిచ్ఛిన్నానందసమయ ఇత్యర్థః. అతఏవానాలోకితోఽయం స్మరావేశో దుర్నిశ్చయస్వరూప ఇత్యాహ—కోఽపీతి. కిం బహునా?. తదానీమావయోస్సామరస్యం సమజనీత్యాహ—నృపేణేతి. ఏకాం కరోతి ఏకయతి. ఏకశబ్దాత్ 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా'ద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే'తి వర్తమాన ప్రత్యయః. అత్ర హృదయదయితపదోదితేనాలంబనవిభావేన రహశ్శబ్దసూచితైరుద్దీపనవిభావై ర్మాననివృత్తివ్యంగ్యై ర్హర్షాదివ్యభిచారిభిరనురక్తసిద్ధైస్తంభాదిభిరనుభావైశ్చ పరిపోషం ప్రాప్తో రత్యాఖ్య స్థాయిభావ శ్శృంగారతామంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్. ౯౬

విప్రలంభం విభజతే-విప్రలంభ ఇతి

తత్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాషఇతి. అయోగపూర్వానురాగాద్యపరపర్యాయో విప్రలంభ విశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టాలాపరూపం, తతోఽనంగ విలాసగోష్ఠీ, నర్మకథాప్రసంగ ఇత్యర్థః. సార్ధం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. 'సంజ్ఞాయాం సమజ' నీత్యాదినాక్యప్ ప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి శేరతే ఽత్రేత్యధికరణవ్యుత్పత్త్యా శయ్యాశబ్దః ఖట్వాపరో న శయనపరః; తథాపి భృత్యాదిశబ్దవదత్రాపి భావానువృత్త్యా భావార్థత్వమభిమేనే కవిరిత్యనుసంధేయం. మనోరథానా మపదా

ప్రేమానుబద్ధ ముదయద్బహుళానురాగం
లభ్యేత రుద్రనృపతేరవలోకితం వా. ౯౨

*ఈర్ష్యా నామ నాయకస్యాన్యాసక్తభావా చ్చిత్తవిక్రియా.
తయా విప్రలంభో యథా—

లక్ష్మీరస్య విలోచనాబ్జవసతిస్సేర్ష్యా త్వదాలోకనే
వక్త్రస్థా చ సరస్వతీ న సహతే సాకం త్వయా భాషణం,
లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్త్వయి మహీ బాహుస్థితా కాకతి-
క్షోణీంద్రే న హి కైతవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసి?౯౩

న్యస్థానాని, అవిషయా ఇత్యర్థః. మనోరథవిషయమాహ—ప్రేమేతి. 'స ప్రేమా య న్మిథో యూనోర్నిరూఢం భావబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేమ్ణా ఽనువిద్ధం యుక్తం, తథా ఉదయన్నుద్దీప్యమానో బహుళానురాగో యత్ర తత్తథోక్తం, 'రాగోఽనువృత్తో విచ్ఛిన్నమనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతేరేవావస్థావిశేషాః ప్రేమాదయః ఇత్యుక్తం రసార్ణవే—'అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభోగభాగయం క్రమశః ప్రేమా మాన స్స్నేహః ప్రణయో రాగో ఽనురాగ' శ్చే త్యుక్తేః. ఏతాదృశ మవలోకితం వా లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిఙ్. ౯౨

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—నాయకస్యేతి. స్వప్రియస్యాన్యాసక్తభావా న్నాయికాంతరాసక్తత్వాద్దర్శనశ్రవణానుమానైరుపలబ్ధాదితి శేషః. అన్యథేర్ష్యానుదయాదితి భావః. చిత్తవిక్రియా ఈర్ష్యా, మానరూపేత్యర్థః అత ఏవోక్తం దశరూపకే—'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే, శ్రుతే వాఽనుమితే దృష్టే ఈర్ష్యాకోపస్స ఉచ్యతే'ఇతి. అత ఏవాయమీర్ష్యావిప్రలంభః స్త్రీణామేవ న పురుషాణామితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేమచంద్రేణ —'ఈర్ష్యామానః స్త్రీణామేవే' తి.

ఉదాహరతి—లక్ష్మీరితి. అత్ర నేత్రాననబాహువాసిన్యశ్శ్రీవాణీధరణ్యోయథాక్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతిబధ్నంతి. కాకతినాథోఽయం పునర్న తథా కితవః తస్మాన్న తత్ర మానః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర నాయకవిశేషవాచినా సుభగశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణముక్తం భావప్రకాశే—'సపత్నీనఖదంతాది చిహ్నం యస్య న దృశ్యతే, విస్మార్యమాణమానేర్ష్యస్సుభగస్సోఽభిధీయతే' ఇతి. అత ఏవ భారవిణా ప్యుక్తం—'కః ప్రియే! సుభగమానిని మమా?' ఇతి.

*విరహో నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయికా) నాయకయోః కేనచిత్కారణేన పునః సమాగమకాలాతిక్షేపః

యథా —

అంగేషు జీర్ణేషు విభూషణానాం
వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్తశోభీ,
సఖ్యః! స్తదాస్తాం పరికర్మరీతి-
రానీయతాం రుద్రనృపః కిమన్యత్ ?. ౯౯

*యూనో ర్దేశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః
తేన విప్రలంభో యథా.—

సేవ్యోఽస్తు రుద్రనృపతి ర్నిఖిలైర్నృపాలై-
రభ్యుత్సవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,
ఇత్థం కలింగసుదృశాం విరహార్తితాపా-
దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి. ౧౦౦

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి.—విరహ ఇతి. నాయకయోః స్త్రీపుంసయోః. కేనచిత్కారణేనేతి అవిద్యమాన ఏవాన్యాసంగ ఇతి భావః. నాయకయోర్నిర్నిమిత్తో విప్రయోగః ప్రణయమానాపరపర్యాయో విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః. తదుక్తం రసమంజర్యాం—'పరస్పరమాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన' ఇతి. అయం పునర్ద్వయోరపి భవతి.

తత్ర స్త్రీవిరహముదాహరతి—అంగేష్వితి. వ్యత్యాసమార్గః అంగులీయకాదీనాం కటకాదిస్థానేషు ధారణాదితి భావః. ముహూర్తశోభీ, అనంతరమతికార్శ్యసంభవేన తత్రాపి తేషామనవస్థానాదితి భావః. పరికర్మరీతిః ప్రసాధనప్రకారః. కిమన్యదితి. కార్యాంతరస్య వృథా విలంబనహేతుత్వాదితి భావః. ఏవం పుంవిరహేఽప్యుదాహార్యం. ౯౯

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనోరితి.

ఉదాహరతి—సేవ్య ఇతి, నిఖిలేతరభూపాలవద్వీరరుద్రం స్వప్రియా అపి సేవంతాం నామ అకించనైరప్యాదరణీయేషూత్సవదివసేష్వపి తే నో దుర్లభా అభూవన్నితి దూయామహే ఇత్యర్థః. ఇత్థమనులపంతీనామితి శేషః. దివసా యుగంతి, యుగకల్పా భవంతీత్యర్థః. యుగప్రాతిపదికాదాచారక్విబంతా ద్వర్తమానే లట్. రాత్రయ స్తు దురతివాహా ఏవేతి భావః. ౧౦౦

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాల్యాం
పారావతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సురతకూజితరక్తకంఠీ-
మాలోక్య కాకతివిభుస్స్మితమాతనోతి. ౧౦౧

భావోదయో యథా—

ముగ్ధే! కస్తవ వర్తతే హృది మనోజన్మైవ నాన్యశ్శపే
సఖ్యై తస్య కిమత్ర కార్యమపరం కిం జన్మసద్మాదరాత్,
కోఽన్యస్తత్ప్రతిబింబ ఏవ నిపుణే! జానాసి కామాధికః
ప్రేయా న్రుద్రనృపస్తవేతి కథితా నమ్రాననాఽభూద్వధూః

అత్ర లజ్జాయా ఉదయః.

త్రిధా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్యగ్గత ముదాహరతి.—ప్రాసాదేతి. వలభీషు గోపానసీషు, కపోతపాళ్యాం విటంకే చ, రమణచుంబితచంచుకోటిం అత ఏవావిర్భవత్సురతకూజితామయత్నోద్యన్మణితాం, రక్తకంఠీం మధురస్వనాం, అత్ర తిరశ్చోః పారావతయోః కలాకౌశలాభావేన తదీయశృంగారస్య విభావాదిపరిపూర్త్యభావాదాభాసత్వం ద్రష్టవ్యం. రస ఏవాయం నాభాస ఇతి కేచిత్ తదుక్తం విద్యాధరేణ—'విభావాదిసంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాదిజ్ఞానం తతశ్చ తిరశ్చామప్యస్త్యేవ రసః' ఇతి. భేదాంతరాణాముదాహరణమన్యతోఽవగంతవ్యమ్ ౧౦౧

భావోదయముదాహరతి—ముగ్ధేతి ముగ్ధే సుందరీతి సంబోధ్య సఖీ పృచ్ఛతి. అథ నాయికోత్తరమాహ—మనోజన్మేతి. శపథవిశేషేణ సఖీ మత్ర ప్రత్యాయయతి—శపఇతి. 'శపఉపాలంభనే' ఇత్యాత్మనేపదం 'వాచా శరీరస్పర్శనముపాలంభ'ఇతి వృత్తికారః. శ్లాఘహ్నుఙ్స్థేత్యాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పునస్సఖ్యాహ—తస్యేతి. అత్ర మనసి. తస్య మనోభువః. నాయికా ప్రతివక్తి.—అపరమితి. జన్మభూమిస్నేహాదన్యత్కిమపి నాస్తీత్యర్థః. కామస్తావదాస్తాం ద్వితీయః క ఇతి సఖీ పృచ్ఛతి—కోఽన్య ఇతి. తత్ప్రతిబింబాదన్యః కోఽపి నాస్తీ త్యుత్తరమాహా తదితి. పునస్సఖ్యాహ—నిపుణఇతి. జానాసి. ప్రతారణప్రకార మితి శేషః. నమ్రాననా లజ్జయేతి భావః. ౧౦౨

భావశమో యథా.

లక్ష్మీ స్త్వం పురుషోత్తమ స్తవ పతిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః
సృష్ట్యా మంబుజవిష్టరస్య సదృశో ర్యోగశ్చిరాత్సంభృతః,
తస్మాత్కృత్రిమ మప్యసాంప్రత మిదం వాం వైమనస్యం మనా-
గిత్యాళిం ప్రణతాం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజామానినీ ౧౦౩

అత్ర కోపస్య ప్రశమః

భావసంధి ర్యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర-
యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణాదైః,
ప్రియానులాపైశ్చ తథా భటానాం
రోమాంచవర్మావృతమంగమాసీత్. ౧౦౪

అత్ర వీరశృంగారకృత యోర్హర్షయోస్సంధిః.

భావశబలతా యథా —

నిందంత్వద్య కులస్త్రియః ప్రియతమో లభ్యస్సుఖం కేన వా
భాగ్యేనానుమతం న కిం గురుజనైః కా వా సఖి ప్రేష్యతే,

భావశాంతి ముదాహరతి—లక్ష్మీరితి. అంబుజవిష్టరస్య కమలాసనస్య, సదృశో స్సమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమనస్యం మనాగల్పం, కృత్రిమం, బాహ్యమపీత్యర్థః. అసాంప్రతమయుక్తం. యతో 'న పునరేతి గతం చతురంవయః' ఇతి భావః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ప్రణతా మాళిం సఖీం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా, భ్రుకుటి వైవర్ణ్యాదికోపానుభావాపగమాదిత్యర్థః. కోపశ్శాంత ఇతిభావః.

భావసంధిముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనామనులాపై రనురాగ తరంగితై స్తత్కాలోచితవచనామ్రేడితైశ్చ. అత్ర పరస్పరవిరుద్ధవీరశృంగారా శ్రితయోర్హర్షయో స్స్పర్ధయా సంబంధకథనా ద్భావసంధిరేవ చర్వణాస్పద మిత్యర్థః. తదేతదాహ.—అత్రేతి. ౧౦౪

భావశబలతాముదాహరతి. నిందంత్వితి. ప్రాప్తకాలే లోట్. అద్య, అత్యోప సరణావసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకారణమూలా లజ్జా వ్యజ్యతే ప్రియతమఇతి. అత్ర ప్రియసౌలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్తమిత్యూహకథనాద్విమర్శమూలో వితర్కః. అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం వా గురుజనానుమతిర్నాభూదితి కార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం ధ్వన్యతే. ప్రియానయనార్థం కా వా సఖి ప్రేష్యత ఇతి సహాయా న్వేషణేనాను

కిం లోకస్య భవేత్ప్రసిద్ధ మచిరా త్స్వచ్ఛంద మంకం కదా
రోక్ష్యామి స్థిరతా కదా హృది భవే ద్యాతవ్యఏవ ప్రియః.

అత్రౌత్సుక్యాదీనాం శబలతా.

అథ రససంకరస్యోదాహరణమ్.

తత్ర శృంగారకరుణయోస్సంకరో యథా.—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథమిత స్త్యక్త్వా ప్రవాసం ప్రజే-
ర్ధిగ్ధిక్సాహస!మావయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి,
ఇత్థం స్వప్ననివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధి స్తతో
బుద్ధ్వా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వద్వైరినారీజనః ౧౦౬.

భావేన ప్రారబ్ధకార్యానిర్వహణమూలో విషాదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధమితి. స్వదుర్వినీతత్వవైభవమితి శేషః. అత స్తన్మూలానర్థోత్ప్రేక్షా లక్షణా శంకేయమితి భావః. అచిరాదితి. స్వః స్వకీయశ్ఛందోఽభిప్రాయో యస్మిన్కర్మణి తత్స్వచ్ఛందం, స్వేచ్ఛయేత్యర్థః అంకం ప్రియస్యేతి శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యం ప్రతీయతే. స్థిరతేతి. అత్ర హృదయస్థైర్యాకాంక్షయా నైస్పృహ్యలక్షణా ధృతిరవధార్యతే యాతవ్యోఽభిసరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్వనిర్ధారణాత్మికా మతి రితి. అత్ర లజ్జాదీనామష్టానామపి భావానామన్యోన్యోపమర్దకతయా సమావేశాద్భావశబలతేత్యర్థః. అత్ర లజ్జా వితర్కేణ బాధ్యతే దైన్యం విషాదేన శంకా ఔత్సుక్యేన ధృతి ర్మత్యేత్యేవమన్యోన్య బాధ్యబాధకభావేన ద్వంద్వశో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా మతేరేవ ప్రాధాన్యమాదధానా పరమాస్వాదస్థాన మిత్యర్థః. ౧౦౫

తదేతదభిసంధాయాహ—అత్రేతి. అత్రానాదేరప్యౌత్సుక్యస్యాదిత్వేనోపాదాన మన్యేషామౌత్సుక్యజీవితత్వసూచనార్థమిత్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనామభిసరణవిరోధిత్వాద్బాధ్యత్వం. వితర్కాదీనాం తు తదభావాద్బాధకత్వమితి వివేకః. నను 'ప్రక్షాళనాద్ధి పంకస్య దూరాదస్పర్శనం వర' మితి న్యాయేన లజ్జాదీనాం బాధ్యానామనుపాదానమేవ శ్రేయ ఇతి శంకనీయం. విరోధినామపి రసాదీనామాధికారికరసదార్ఢ్యార్థమంగత్వేనోపనిబంధనవదత్రాపి తదుపాదానస్య న్యాయ్యత్వాత్. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'వివక్షితే రసే లబ్ధప్రతిష్ఠే తు విరోధినాం, బాధ్యానామంగభావం వా ప్రాప్తానా ముక్తిరచ్ఛ'లేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజానుగతవివాహప్రవృత్తభృత్యవత్కదాచిదంగిత్వమప్యంగీక్రియతే. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ముఖ్యే రసేఽపి తేఽంగిత్వం ప్రాప్నువంతి కదాచనే'తి.

అథ రౌద్రబీభత్సయోస్సంకరో యథా.—

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగళగలద్రక్తమైరేయధారాం
మత్తో మస్తిష్కలగ్నైర్దళితనృపవపుఃకీకసైః స్పష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రౌద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వ్యాః కిలంగైర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.

ఏవమన్యదపి యథాసంభవముదాహార్యం

భావమేళనప్రసంగాద్రసమేళనమప్యుదాహర్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర శృంగారసంకీర్ణం కరుణముదాహరతి—ఆసన్న ఇతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్కావ్యప్రకరణే (పృష్ఠే-౬౧ శ్లో-౨౫) మధ్యమకైశిక్యుదాహరణే.

బీభత్ససంకీర్ణం రౌద్రముదాహరతి—పీత్వేతి. వ్యాఖ్యాతమిదమపి నాటకే తృతీయేఽంకే (పృష్ఠే-౧౭౧. శ్లో-౮). అత్రోదాహరణద్వయే ద్వయోః కరుణరౌద్రయోర్విశ్రాంతిధామత్వేన చర్వణాయాం ప్రథమభావిత్వాత్ప్రాధాన్యేనాంగిత్వం. శృంగారబీభత్సయోస్తదుపస్కారకత్వేనాంగత్వమితి వివేకః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పరం, ప్రథమం యో రసః ఖ్యాతః స ప్రధానో భవిష్య' తీతి నన్వయమంగభూతో రసః పరిపోషమప్రాప్తః? ప్రాప్తో వా?. నాద్యః; రసత్వవ్యాఘాతాత్. న ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వేనాంగత్వభంగాత్. తస్మాదయుక్తా రససంకరవాచో యుక్తిరితి చేన్నైవం; పరిపోషలాభేఽపి కస్యచిత్ కదాచిదుపస్కారకత్వేనాంగత్వాంగీకారాత్. తదుక్తమభినవగుప్తాచార్యైః—'సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదిసామగ్ర్యాం స్వావస్థాయాం యద్యపి లబ్ధపరిపోషాణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతిపద్యంతే, తథాపి స చమత్కారస్తావత్యేవ పరితుష్యన్ న విశ్రామ్యతి, కిన్తు చమత్కారాంతరమనుధావ, తీతి. అంగాంగిభావే సర్వత్రేయమేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్తమాచార్యైః—'గుణకృతాత్మసంస్కారః ప్రధాన మనుషజ్యతే' ప్రధానస్యోపకారే హి తథా భూయసి వర్తతే, ఇతి. ౧౦౭

తచ్చాంగత్వం స్వాభావికం రూపకాదిబలాదారోపితం చేత్యాదివిశేషాస్త్వన్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయేనాహ—ఏవమితి. అయం చ రసో లౌకికాలౌకికభేదేన ద్వివిధః. తత్రాద్యః కదళీరసాలాదిఫలాస్వాదజన్యానందసదృశః కార్యశ్చ. ఇతరో బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారీ నిత్యశ్చ.

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవ యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధకావ్యశ్రవణబలేన న సామాజికైస్సాక్షాద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానందజననమవిరుద్ధమ్.

అథవా మాలత్యాదిశబ్దేభ్యో యోషిన్మాత్రప్రతీతౌ రావణాది

తత్రాద్యస్యాశ్రయమాహ—అత్రేతి. రసో లౌకికః నాయకోఽనుకార్యో రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః ఆశ్రయాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థః. యద్యేవం సామాజికానాం పౌనఃపున్యేనాభినయావేక్షణకావ్యశ్రవణకౌతుకమున్మత్తచేష్టితం స్యాదత ఆహ—యదిపరమితి. 'శిల్పవిన్నాయకాదీనాం తాదాత్మ్యాపత్తిభావుకః, చతుర్ధాభినయాభిజ్ఞో నటో భావాదిభేదవి'దిత్యుక్తిలక్షణస్య నిపుణస్య నటస్య చేష్టయాఽభినయేన తథావిధస్య గుణాలంకారపరిష్కృతశబ్దార్థసంఘటనాత్మకస్య కావ్యస్యశ్రవణబలేన; సమాజస్సభా తత్ర సమవేతాస్సామాజికాః రామాదితన్మయీభవనయోగ్యమనస్కాః భావుకప్రేక్షకాద్యపరపర్యాయాః సహృదయా ఇత్యర్థః సంపూర్వా దచేస్సమూహవాచినో ఘఞంతాత్ 'సమవాయాన్సమవైతీ'తి ఠక్ప్రత్యయః. తైర్యది పరం సాక్షాద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధిత్వేనానుసంధీయతే చేదిత్యర్థః. తర్హి పుత్రాద్యానందదర్శనే పిత్రాదివదత్రాప్యానంద ఉదేతీతి భావః. అతఏవోక్తం భావప్రకాశే 'యస్తుష్టే తుష్టిమాప్నోతి శోకే శోకముపైతి చ, క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరుస్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః' ఇతి న కేవలం తత్ర తావన్మాత్రం కింతు విశేషోఽప్యస్తీత్యాహ—పరగతస్యేతి. భావనావిశేషాదానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథాలౌకికరసస్యాశ్రయమాహ—అథవేతి మాలత్యాదిశబ్దేభ్య ఇతి అభినయవేళాయాం నటాదిసముచ్చారితేభ్యో విశిష్టకావ్యగతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిన్మాత్రప్రతీతౌ న తు మాలత్యాదివిశేషోల్లేఖేనేత్యర్థః ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. స్మృత్యారూఢేనేతి. సామాన్యప్రతీతౌ విశేషస్మరణమనయోరవినాభావమూలమిత్యనుసంధేయం నను సామాజికానాం శ్రూయమాణమాలత్యాదివిశేషపరిహారేణ స్వాభిలషితనాయికాస్మరణే కిం ప్రమాణమితి న శంకనీయం. కావ్యాదౌ విశేషాణామవివక్షితత్వాత్. న హి మహాకవిభిర్వాల్మీకిప్రముఖైరివ ధ్యానదృష్ట్యా రామాదీనామవస్థాః ప్రాతిస్వికాః నిరూప్యంతే. కింతురామాదికమాశ్రయతయా పరికల్ప్య స్వప్రతిభాప్రభావలబ్ధా స్సర్వసాధారణా ఇతి. తదుక్తం షట్సహస్రీకారేణ-'ఏభ్యశ్చ సామాన్యగుణయోగేన రసాః

శబ్దేభ్యశ్శత్రుమాత్రప్రతీతౌ చ స్మృత్యా రూఢేన తత్తద్యోషిద్విశేషేణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధం. నటస్యానుకరణమాత్రపరతయా నైవ రసాశ్రయయోగ్యతా తస్య భావుకత్వాభ్యుపగమేఽపి సామాజికత్వమేవ అనుభావాదీనాం ప్రకాశనం తు శిక్షా

నిష్పాద్యం తే' ఇతి. తర్హి తైరపి విశేషమాత్రం విహాయ సామాన్యమేవ కిమితి నోపాదీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానేనైవ శ్రోతౄణామాస్వాదసంభవాత్. తదుక్తం—'క్రీడతాం మృణ్మయైర్యద్వద్బాలానాం ద్విరదాదిభిః, స్వేచ్ఛా హి స్వదతే తద్వచ్ఛ్రోతౄణామర్జునాదిభి' రితి. యోషిద్విశేషేణేతి. నాయకనయనాంతావలోకననిర్వేదాదీనామప్యుపలక్షణం యోషిన్మాత్రేణ రసనిష్పత్తేరభావాత్. నను భవంతు నామ స్మృతాః స్త్రీపుంసాదయః, కథం తైః రసనిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య సామాజికాశ్రయత్వ? మితి చేత్! ఇద మత్రానుసంధేయం, సామాజికాస్తావత్పూర్వం లౌకికనాయకానురాగాద్యనుమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమ్నా రామాదీన్ సామాన్యాత్మనా స్వసంబంధిత్వేన భావయంతి. తే చ భావితా భావుకమనోఽంగణే వర్తమానవదవభాసంతే. తదుక్తం భర్తృహరిణా—'శబ్దోపహితరూపాంస్తాన్ బుద్ధేర్విషయతాం గతాన్, ప్రత్యక్షమివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే.' ఇతి. కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూపమివ శబ్దోపహితరూపమప్యర్థక్రియాకారీత్యర్థః. న చ సీతారామాదీనాం స్వస్త్రీపుంసతయా భావనాదనౌచిత్యం. తేషాం జనకదశరథతనయత్వాదివిశేషపరిత్యాగేన స్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్వాదిత్యుక్తత్వాత్, తే చ స్త్రీపుంసాదయో లౌకికా ఏవ కావ్యాభినయముఖేన విభావాదిపదాభిధానరాజ్యాభిషిక్తభావుకైర్భావ్యమానాః సంతో ముద్రాముద్రితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితాః స్సామాజికనిష్ఠా భవంతి. రత్యాదయోఽపి లౌకికా ఏవైవంవిధాః సంతః స్థాయిభావసామ్రాజ్యామూర్ధాభిషిక్తా భవంతి. తేఽమీ విభావాదయ స్సర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన సమ్యఙ్మిథ్యాసంశయసాదృశ్యప్రతీతివిలక్షణచర్వణాదిశబ్దవాచ్యాలౌకికశబ్దప్రతీతివిషయత్వాదలౌకికా ఏవ. తన్నిష్పాద్యత్వేనాలౌకికస్య రసస్య సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబితస్థాయిపరిణామత్వాత్సామాజికాశ్రయత్వం అస్మిన్నర్థే వృద్ధసంవాదః. ప్రకరణాంతే వక్ష్యతే తదేతదభిసంధాయాహ—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అపిశబ్దః పూర్వోక్తలౌకికపక్షం సముచ్చినోతి. న పున రలౌకికస్యైవాశ్రయాంతరమసంభావితత్వాత్ ఆశ్రయాంతరమాశంకమానస్తావదేవం ప్రష్టవ్యః ఆశ్రయః కిమనుకార్యోఽనుకర్తా వా? నాద్యః; అతీతత్వాత్. న ద్వితీయ ఇత్యాహ—నటస్యేతి.

భ్యాసపాటవేనైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రౌఢోక్తిసమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.
విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

"శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ,
రౌద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ వైరిణౌ మిథః"

రసాద్రసోత్పత్తిరపి మతా

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

"హాస్యో భవతి శృంగారాత్కరుణో రౌద్రకర్మణః,
అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్చ భయానకః."

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్యమేవం ప్రతిపాదితం

అనుకరణమాత్రపరతయా అభినయాభినివిష్టచిత్తత్వేన. నను కదాచిద్రామాదితాదాత్మ్యానుసంధానాత్సామాజికత్వమనుభవతో నటస్యానందపరాధీనస్య కథమభినయప్రకాశన మత ఆహ—అనుభావాదీనామితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమావేశో న కథం ప్రకృత రసభంగహేతు? రత ఆహ—రసానామితి. అపిశబ్దాదవిరోధే కిము వక్తవ్య? మితి భావః. ప్రౌఢోక్తిసమాశ్రయణేనేతి. రసానాం మిథో విరోధోఽస్తు మా వా, కస్యచిదంగిత్వాంగీకారేణేతరేషాం పరిపోషాభావాన్నాస్తి విరోధ ఇతి కవిసమయాశ్రయణాదిత్యర్థః. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'అవిరోధీ విరోధీ వా రసోఽంగిని రసాంతరే, పరిపోషం న నేతవ్య స్తదా స్యా దవిరోధితే'తి. న కేవల మవిరోధః, ప్రత్యుత తథావిధే విషయే సహృదయానాం ప్రహ్లాదాతిశయఏవేత్యపి తత్రైవోక్తం.

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్మతివ్యాజేనాహ—శృంగారేతి.

ప్రసంగాచ్ఛృంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనాముత్పత్తిమాహ—రసాదితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజస్తమోఽహంకారసహితస్య మనసో వికారవిశేషాః శృంగారాదయః. ఏతేభ్య ఏవ సత్త్వరజస్తమోఽహంకారేషు యథాయోగమావాపోద్ధారసహితేభ్యో హాస్యాదయ ఉత్పద్యంత ఇతి నారదాదయః వాసుకి నోక్తో విశేషో భావప్రకాశే ద్రష్టవ్యః

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థామాహ—వ్యభిచారిభావానామిత్యాదినా.

శృంగారతిలకే. తథాహి—

"శంకాఽసూయా భయం గ్లానిర్వ్యాధిశ్చింతాస్మృతిర్ధృతిః,
ఔత్సుక్యవిస్మయావేగా వ్రీడోన్మాదౌ మదస్తథా.
విషాదో జడతా నిద్రాఽవహిత్థా చాపలం మృతిః,
ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృంగారవ్యభిచారిణః.
శమ శ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లాని స్తథైవ చ,
శంకాఽసూయాఽవహిత్థా చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ.
సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే,
అపస్మారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతి ర్మదః
ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,
ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్మయః స్మృతిః
ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞైరద్భుతే రసే,
దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః
వ్యాధి శ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,
హర్షోఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ
చాపల్య ముగ్రతా చైవ రౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః,
అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ వితర్కోఽథ మతిర్ధృతిః
క్రోధో ఽసూయాఽథ సమ్మోహ ఆవేగ శ్చోపహర్షణం,
గర్వో మద స్తథోగ్రత్వం భావా వీరే భవంత్యమీ.
రసస్సర్వోఽపి సంపూర్ణ స్తిరోధత్తే రసాంతరమ్" ఇతి

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్యప్యేక ఏవ రస స్తథాపి మహాకవి ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

* తత్ర రసాదేరప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి.

అథ రసవదాద్యలంకారమారభతే—రసఇతి. వాక్యార్థత్వేన ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావాదిసామగ్రీ పరిపుష్టః, రసాంతరమంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య విశ్రాంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావేఽపి మహాకవిభీరసత్వేన వ్యవహారాదిత్యర్థః. వస్తుతస్తు తదానీమలంకారత్వమేవ రసాదీనామపీతి భావః.

అన్యాంగత్వేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రేయోఽలంకారః రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊర్జస్విదలంకారః భావనిబంధనే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయాదయోఽపి.

ఏతదలంకారసర్వస్వే ప్రపంచేనోక్తం. 'రసభావతదాభాసతత్ప్రశమననిబంధనే రసవత్ప్రేయోర్జస్విత్సమాహితాని భావోదయభావశాంతిభావసంధిభావశబలతాశ్చ పృథగలంకారాః' ఇతి ఏతేషాముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి

గుణాలంకారశ్రీకృతపరికరో భావవిభవ-
స్ఫురత్ప్రాదుర్భావః క్రమగళితవేద్యాంతరమతిః,

తదేవ వివినక్తి—తత్రేత్యాదినా. అత్ర రసవదలంకారస్యోదాహరణం యథా—'అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః, నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః.' రణభువి పతితం భూరిశ్రవసో భుజం దృష్ట్వా తత్ప్రేయసీనాముక్తం విలాపః. అత్రాధికారికస్య కరుణస్యాంగభూతశ్శృంగారోఽలంకారతామాపద్యతే. ఏవ మన్యదప్యుదాహార్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్ణాతి—గుణేతి. గుణాలంకారగ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనా మప్యుపలక్షణార్థం తేషాం శ్రియా సంపత్త్యా కృతపరికరో విశిష్టకావ్యప్రతిపాదితవిభావాద్యక్షివ్యక్త ఇత్యర్థః. అతఏవస్ఫురన్నుత్పద్యమానః ప్రాదుర్భావోరసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తః భావవిభవో రత్యాదిస్థాయి భావవర్గః. ప్రథమం తావత్కావ్యాభినయాభినివిష్టస్య సామాజికస్య రసప్రాదుర్భావసమయే నటే రామాదిప్రతీతిదార్ఢ్యముత్పద్యతే. తతస్సామాజికానుకార్యహృదయయో రభేదప్రతీతిః. తత స్సామాజికహృదయం నృత్తగీతాదినానావిధనాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి తతో వేద్యాంతరమతిర్విగళతి. తదానీమలౌకికో రసో యోగివేద్యబ్రహ్మానందసదృశస్స్వయమేవ చర్వణాస్పదం భవతి. యదాహుః—'పార్యాదధ ధ్రువాగానాత్తతస్సంపూరితే రసే, తదాస్వాదభరైకాగ్రో హృష్యత్యంతర్ముఖః క్షణం, తతో నిర్విషయస్యాస్య స్వరూపావస్థితో నిజః, వ్యజ్యతే హ్లాదనిష్యందో యేన తృప్యంతి యోగినః'ఇతి. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—క్రమగళితవేద్యాంతరమతిరితి. ఇయాంస్తు విశేషః, బ్రహ్మానందానుభవే వేద్యాంతరం కిమపి న స్ఫురతి రసాస్వాదే తు విభావాదివ్యతిరిక్తవేద్యాంతరనిరాస ఇతి. తర్హి విభావాదిప్రతీతావఖండానందానుభవః కథ ? మితి చేత్సత్యం. 'ద్రాక్షామధూకఖర్జూరకాశ్మర్యైస్సహరూపకైః, తుల్యాంశైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూర

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనో స్సహృదయే
త్వ మందానందాత్మా పరిణమతి పూర్ణో రసభరః. ౧౦౮
రసో వాక్యార్థ స్స న్విలసతి పదార్థాః పునరమీ

వాసితం. పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తక' మిత్యుక్తలక్షణనానారసకదంబ స్వరూపపానకరసన్యాయే నేతి బ్రూమః. నన్వానందమూలే శృంగారాదావస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే పునః కరుణే కథమేత ? దిత్యాశంక్యానుకార్యవిషయేయమా స్వాదవైచిత్రీ న సామాజికవిషయేత్యాహ—సుఖంవేతి అత్రాస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి న్యాయేన భావినీం వృత్తి మాశ్రిత్య లౌకికో రత్యాదిభావ శ్లేషభంగ్యా భావ విభావశబ్దేనోచ్యతే. అయం యూనోః స్త్రీపుంసయో స్సుఖం లౌకికం శృంగారాదౌ దుఃఖం కరుణే నిబిడయతు దృఢం కరోతు. యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్విశదీ భూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్మయీభవనయోగ్యతా అత ఏవ హృదయసంవాద భాజ స్సహృదయా ఇత్యుక్తలక్షణే సహృదయే తు పూర్ణః, పూర్వోక్తరీత్యా విభావాది సముల్లాసిత స్సన్నిత్యర్థః. రసభరః, పూర్ణస్య భారత్వం యుక్త మేవేతి భావః. అమం దానందాత్మా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమతి. నను యద్యయ మానందాత్మకః కథం తర్హి భావుకానాం కరుణాత్మకకావ్యశ్రవణే తథావిధాశ్రుధారావి ర్భావః ? ఇతిచే న్నైషదోషః. సంభోగసమయే స్త్రీణా మధరదంశనాదౌ కృత్రిమ దుఃఖానుభావసీత్కారవదత్రా ప్యుపపత్తేః. 'సుఖేఽపిదుఃఖవదుపచారః కుట్టమిత' మితి తల్లక్షణాత్. యద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యాన్న కోఽపి సామాజిక స్తత్ర ప్రవ ర్తేత తత శ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదినాముచ్ఛేదప్రసంగస్స్యాత్. తస్మా ద్రసాంతరవ త్కరుణస్యాప్యానందాత్మకత్వమేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే విశేషా భావాత్కథం నవధా విభాగ ? ఇతి చే త్సత్యం. య థైకస్య బ్రహ్మానందస్య చంద్ర కాంతసోపాన పఙ్క్తి ప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధిభేదా దనేకధా కల్పనం, తద్వ దత్రాపి వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వ మితి వేదితవ్యం.

అథైవంవిధో రసః కావ్యాదౌ కేన కారణేన ప్రతీయత ? ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—రస ఇతి. వాక్యార్థ ఇతి. కవిసంరంభవిశ్రాంతే రసస్యైవ ప్రధానత్వాదితిభావః. తదుక్తం.—'కవే ర్వివక్షయా యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే, భవేత్స ఏవ వాక్యార్థ ఇతి నిర్ణీయతే బుధై' రితి. న చాస్య పదార్థసంసర్గాదిరూపవాక్యార్థవన్మతభేదేన వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి. అభిధాలక్షణయోరత్రానవకాశాత్, తాత్పర్య

విభావాద్యా యస్మి న్కాల దధతి విశ్రాంతి ముచితాం,
అతో భావా ఏవ క్రమసముదితానో్యన్యవిభవాః
రసీభావం బిభ్రత్యథ చ పటతాం తంతవ ఇవ. ౧౦౯
భావే స్థాయిని వర్ధమానవిభవే రత్యాదికే సింధుర-

విశేష స్తు వ్యంజనాంతర్భూత ఏవేతి ప్రతిపాదితం కావ్యప్రకరణే. అతోఽయం వాక్యార్థో వ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం. అమీ రసవ్యంజకా విభావాద్యాః పునః పదార్థాః. యద్యపి విభావాదీనాం స్వస్వ వాక్యాపేక్షయా వాక్యార్థత్వం.తదుక్తం—స్థాయీవా సాత్వికో వాఽపి సంచారీ వా క్వచి త్క్వచిత్, భావో వాక్యార్థతామేతి తత్తద్భావ విశేషతః, ఇత్యాదినా. తథాపి రసం ప్రత్యవాంతరవ్యాపారత్వాత్పదార్థవ్యవహారః. ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాదిప్రతీత్యుత్తరకాలీనస్ఫురణతయా రసో వాక్యార్థస్థానీయ ఇతి నిష్కర్షః. రసంప్రతి విభావాదీనా మవాంతరవ్యాపారత్వం నిర్వహతి—యస్మి న్నితి. ఉచితాం విశ్రాంతిం దధతి, కారకజ్ఞాపకభావవైలక్షణ్యేన వ్యంజనధ్వనన చర్వణచమత్కారాదిశబ్దవాచ్య రసగోచరజ్ఞాన విశేషోపయోగిత్వం భజంత ఇత్యర్థః అత ఏవోక్తం లోచనే—'విభావాది రత్ర న జ్ఞాపకో నాపి కారకః, అపితు చర్వణోపయోగీ' ఇతి. అతఏవాలౌకికత్వమస్యేతి భావః. ఏతచ్చాఘటిత ఘటనసూచకేన కిలశబ్దేన ద్యోత్యతే. అత ఇతి విభావాదివిశ్రాంతే రిత్యర్థః. భావాః స్థాయిభావా ఏవ, క్రమేణాం కురితకందళితపల్లవితత్వాదిరూపేణ సముదితోఽన్యోన్యవిభవః స్వస్వపరిపోషో యేషాం తే క్రమసముదితానో్యన్య విభవాః. యద్యప్యనో్యన్యశబ్దః కర్మ వ్యతీహారే ద్విర్భావితః, తథాప్యౌచిత్యా దుక్తార్థే యోజనీయః అథ చ, విభావాదిసన్నిధానానంతర మేవేత్యర్థః. చోఽవధారణే. అనేన వ్యంగ్యవ్యంజకయోః రసవిభావాద్యోరస్త్యేవ క్రమః. కింతు శత పత్రపత్రశతవ్యతిభేదవదాశుభావిత్వా న్నసంలక్ష్యత ఇతి సూచితం భవతి. రసీభావం బిభ్రతి పూర్వం వాసనామాత్రావస్థాయినః స్థాయినో విభావాది మహిమ్నా రసాత్మనా పరిణమంతి, రసాదిశబ్దప్రతిపాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ.—పటతాం తంతవఇతి. తదుక్తం--'యథాహి తంతవో వేమతుర్యాదిక్రియయాన్వితాః, పటాత్మనా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే. తథైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభిర న్వితాః, రసాత్మనా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే' ఇతి. ౧౦౯

అథ నిర్వేదాదీనాం రసపోషకాణామవస్థానక్రమ మభిదధానః ప్రతిపత్తి దార్ఢ్యార్థం పూర్వోక్తమేవ రసస్యాశ్రయం స్మారయతి—భావఇతి. వర్ధమానవిభవే,

తత్కల్లోలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాయాంతి భావాముహుః.
నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతిరేకో రసో

విభావాదిభి రితి భావః. యథార్ణవే కల్లోలా ఉత్పద్యంతే విలీయంతే చ తద్వద్రత్యాద స్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమజ్జంత్యున్మజ్జంతి చేతి భావః. తదుక్తం—'మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామపి. తథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్మగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్ణంతి స్థాయినః స్వాంశ్చ తన్న యంతి రసాత్మతా'మితి. తతః కిమత ఆహ—నిర్వేదేతి. నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన చర్వణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వగోచర ఇత్యర్థః. స్వస్మాదభిన్నస్యాపి స్వరూపస్య స్వేనైవ విషయీకరణసంభవాత్ యదాహుః—'ఆత్మాన మాత్మన్యవలోకయంత మి'తి. తథాభూతస్వాదాతిరేకోఽలౌకికచమత్కారాత్మా యస్య స తథోక్తస్సన్, రసోఽఖండానందాత్మకో భవతి. అయం చ లోకే స్యాత్. లౌకికశ్చేదిత్యర్థః. అనుకార్యే రామాదావేవ నాన్యత్ర నాట్యే తు, అలౌకికశ్చేదిత్యర్థః సామాజికే కథిత ఇతి. అత్ర రసోనాయకాశ్రయ ఏవేత్యత్రేతిశేషః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'స చ న వ్యతిరిక్తమాధారమపేక్షతే. కిం త్వనుకార్యాభిన్నాభిమతే నర్తకే ఆస్వాదయితా సామాజికః. తేన నాట్య ఏవ రసానామనుకార్యాది' ష్వితి. ఉక్తం చ శారదాతనయేన—వ్యాపారేణ చ కావ్యస్య తదీయాభినయేన చ, రసాత్మత్వం నీయమానస్థాయ్యాస్వాద్యత్వ మేష్యతి. సామాజికాదిరేవాస్య రసస్యాశ్రయఉచ్యతే, రసస్య వర్తమానత్వాన్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య రామాదేః కాలాతిక్రమవర్ణనాత్, నాతిక్రాంతానుకార్యస్య రసోద్భావనయా కవిః. బధ్నాతి కావ్యం యత్తస్మాద్రస స్సామాజికాశ్రయః' ఇతి. కేచిదేతత్, సామాజికాశ్రయత్వమారోపితం న తు ముఖ్యమిత్యాహుః. తదుక్తం మహోపాధ్యాయనరహరిసూరిణా.—'ఏవం సామాజికసమవేతతాం రసస్యాంగీకృత్యాలౌకికతా వర్ణితా. పరమార్థతః పునః పరిపూర్ణాఖండైకరసానందరూప పరమేశ్వరపర్యాయస్యాస్య రసస్యాధికరణచింతా కుతో వా ? న సత్యానందాత్మకే బ్రహ్మణ్యపి పదమాసాదయేదితి విచారచతురైరనాదికవిభిరనాధారో రస స్సామాజికైః పరం చర్వ్యతే విభావాదిభిః పరంవ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వమాత్రేణేశ్వరస్య యోగిమనోనివాససంవాదవత్సామాజికాధికరణత్వారోపోఽపి సహ్యతే' ఇత్యాదిభిర్యుక్తిభిః ప్రతిపాదితమ్ అనధికరణత్వమేవసిద్ధాంతః. అత ఏవాయం బ్రహ్మానంద ఏవ. ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మానందో యోగగమ్యః. అయం తు విభావాద్యనుసంధాన గమ్య ఇతి. ఇద మపి తేనైవోక్తం—

లోకే స్యాదనుకార్య ఏవ కథితో నాట్యే తు సామాజికే.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే రసప్రకరణం సమాప్తమ్

'సర్వత్రైకైవానందవ్యక్తిర్లౌకికం సుఖమితి వ్యవహ్రియతే. అలౌకికవిభావాద్యభివ్యక్త్యా కవిసమయమాత్రప్రసిద్ధ్యనుసారాదలౌకికో రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్మనిర్మలాంతఃకరణేషు శమదమాదిసాధనసంపన్నేషు శ్రవణమనననిదిధ్యాసనపరేషు పరమయోగిషు నిర్వికల్పకసమాధ్యభివ్యక్త్యా బ్రహ్మేతి పరమాత్మేతీశ్వర ఇతి శబ్ద్యతే' ఇతి. ఉక్తం చ స్వాత్మయోగప్రదీపే—

'యా స్థాయిభావరతిరేవ నిమిత్తభేదా-
చ్ఛృంగారముఖ్యనవనాట్యరసీభవంతీ,
సామాజికాంత్సహృదయాన్నటనాయకాదీ-
నానందయేత్సహజపూర్ణరసోఽస్మి సోఽహమ్. ౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే రసనిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్

దోషప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతూనాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే —

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

*దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతుశ్శబ్దార్థగోచరః,

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్షహేతూనామపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానామపి పదవాక్యగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే —

*అప్రయుక్తమపుష్టార్థమసమర్థం నిరర్థకం;
నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧
క్లిష్టం గూఢార్థకం గ్రామ్యమన్యార్థం చాప్రతీతికం,
అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్తథా.
అశ్లీలం పరుషం చేతి దోషాస్సప్తదశ స్మృతాః ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతుభూతగుణాలంకారనిరూపణే ప్రసక్తేఽపి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంగమయన్ ప్రతిజానీతే—అథేతి. గుణానామిత్యలంకారాణామప్యుపలక్షణం. సమ్యగితి· అన్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రరూఢత్వాభావాదితి భావః.

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్షద్వారా కావ్యాపకర్షహేతుర్దోష ఇత్యర్థః అతఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'ముఖ్యార్థహతిర్దోష'ఇత్యాదినా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్

అత్ర రసాదిప్రతీతే ర్విభావాద్యర్థమూలత్వాద్విభావాదేశ్చ వాక్యాధీనత్వాద్వాక్యానాం చ పదారబ్ధత్వాత్ప్రథమభావితయా తేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిజానీతే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

యదప్రయుక్తం కవిభిరప్రయుక్తం తదుచ్యతే,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థమపుష్టార్థం తదుచ్యతే. ౩
యోగమాత్రప్రసిద్ధం యదసమర్థం తదుచ్యతే,
పాదపూరణమాత్రం యత్తన్నిరర్థకముచ్యతే. ౪
స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థం నేయార్థం పరికీర్త్యతే,
శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం యచ్చ్యుతసంస్కారముచ్యతే. ౫
సందిగ్ధం తన్మతం యత్స్యాత్సందిగ్ధార్థప్రతీతికృత్,
తదప్రయోజకం యత్స్యాదవిశేషవిధాయకం. ౬
క్లిష్టం తదర్థావగతిర్దూరదూరా యతో భవేత్,
ప్రయుక్తమప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరికీర్త్యతే. ౭
పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్యముచ్యతే,
యద్రూఢిప్రచ్యుతం నామ తదన్యార్థముదాహృతం. ౮
శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం యదప్రతీతిక ముచ్యతే,
అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణీభూతవిధేయకం ౯
విపరీతార్థధీర్యస్మాద్విరుద్ధమతికృన్మతం,
అశ్లీలం యదమాంగళ్యజుగుప్సావ్రీడధీకరం
పరుషం నామ తద్యత్స్యాద్విహితం పరుషాక్షరైః ౧౦

యథోద్దేశమేతేషాం లక్షణ మాహ—యదప్రయుక్తమిత్యాదినా. అభిధానాదావామ్నాతమపి కవిభి రనాదృత మప్రయుక్తమిత్యర్థః యోగమాత్ర ప్రసిద్ధం శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివిరహః ప్రతిపాద్యతే స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థమితి సంకేతమాత్రాధీనార్థమిత్యర్థః చ్యుత స్సంస్కారో వ్యాకరణకృతో యస్మాత్తచ్చ్యుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం న భవతీత్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతిదూరా, వ్యవహితేత్యర్థః ప్రయుక్తమితి. యదుభయార్థం సదప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం తద్గూఢార్థమిత్యర్థః. ఏతదేవ నిహతార్థమితి కేచిత్. రూఢేః ప్రసిద్ధేః ప్రచ్యుతం రూఢిప్రచ్యుతం, అన్యార్థం అవాచకమిత్యపరే. అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేనానిర్దిష్టో విధేయాంశో యత్ర తదవిమృష్టవిధేయాంశం, తదేవాహ—గుణీభూతవిధేయకమితి. శిష్టం స్పష్టం

అత్ర వచనవృత్తీనాం శత్రుస్త్రీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రియంతే.

అప్రయుక్తం యథా—

విముఖా దైవతాస్సర్వే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,
అరణ్యాగృహమేధిన్యోఽభూయై ర్వయుం హంత కల్పితాః. ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పుంలింగప్రయోగః దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రపరత్వేన కవిభి ర్నప్రయుక్తః

అపుష్టార్థం యథా —

వ్యర్థాష్టార్ధార్ధబాహూనామమీషామీదృశాం దశాం,
కథం సహామహే ధిగ్ధిక్కారినం హంత జీవితం ౧౨

అత్ర వ్యర్థబాహుద్వయానామితి వివక్షితే అష్టార్ధార్ధబాహూనా

యథాయోగముదాహరతి—విముఖాఇతి. దైవతా ఇతి. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి'వేత్యమరః దుస్సహశ్చ్యవనో మునిరస్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః గృహేణ పత్న్యా గృహైర్వా మేధంతే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధినో గృహస్థాః తత్పత్న్యశ్చ గృహమేధిన్యః. 'గృహం పత్న్యాం గృహేఽపి చ' 'దారేష్వపి గృహాః' 'జాయాచ గృహిణీగృహౌ' ఇతి విశ్వామరహలాయుధాః. 'మేధృ సంగమే' చేత్యస్మాద్ధాతోర్ణిని ప్రత్యయః. ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయో ర్యథాక్రమం లింగానుశాసనశబ్దానుశాసనామ్నాతయోరపి కవీనామనాదరాద్దుష్టత్వమిత్యాహ—అత్రేతి ఏకైకోదాహరణ వివక్షాయాం పదదోషద్వయమేతత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం. 'విరోధినో దుశ్చ్యవనాదిదైవతా' ఇత్యుక్తే సమానదోషః, అప్రయుక్తాదీనాం త్రైవిధ్యస్యాపి కావ్యప్రకాశకారాదిభి రంగీకృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ఏవముత్తరత్రాపి యథాసంభవమూహనీయమ్

వ్యర్థేతి అష్టార్ధార్ధం ద్వయం తద్విశిష్టా బాహవస్తథోక్తాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. జీవితమితి ధిక్శబ్దయోగే ద్వితీయా తస్య 'నిత్యవీప్సయో రి'త్యాభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః.

ప్రకృతానుపయుక్తతాం దర్శయతి—అత్రేతి. ఉదాహరణలాఘవమాహ—ఏతదేవేతి. వ్యర్థబాహుద్వయానా మితీదమేవేత్యర్థః. అత్ర దుర్దశాప్రస్తావే బాహూ

మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదేవావిమృష్టవిధేయాంశస్యోదాహరణం. బాహుద్వయస్యవైయర్థ్యే విధేయే తస్యోపసర్జనత్వం ప్రతీయతే.

అసమర్థం యథా.—

విహాయ వసుధామేనాం చతురంబుధరావృతాం,
క్వను గంతవ్యమస్మాభిర్మనస్యప్యసుఖా స్థితిః ౧౩

[అత్ర జలధిపరత్వేనాంబుధరపదమసమర్థం.]

అనర్థకనేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా—

విహాయ చ గృహం స్వాన్తే వ్యత్యస్తనవవృత్తయః,
కదా భవిష్యతే వాసః కటకేషు మహీభృతాం? ౧౪

అత్ర వై ఇతి నిరర్థకం, వ్యత్యస్తపదశబ్దేన వనప్రతీతేస్స్వసంకేతమాత్రాయత్తేతి నేయార్థకం భవిష్యత ఇతి భవతేరాత్మనేపదిత్వం శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధమితి చ్యుతసంస్కారం మహీభృతాం కటకేషు వాస ఇత్య

ద్దేశేన విధేయస్య వైయర్థ్యస్యాన్యపదార్థప్రధానబహువ్రీహివృత్తిపదార్థత్వేన గుణీభావాదవిమృష్టవిధేయాంశాఖ్యో దోష ఇత్యర్థః

విహాయేతి—అత్రాంబుధరశబ్దస్య సముద్రే శాస్త్రప్రసిద్ధిరేవ న తు వాచకశక్తిః. అతో సమర్థత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి. ౧౩

లాఘవార్థమనర్థకాదిచతుష్టయమేకేన శ్లోకేనోదాహరతి—విహాయేతి.

అత్ర వైశబ్దస్యోక్తస్య కస్యచిదప్యర్థస్యాన్వయాభావాత్పాదపూరణమాత్రప్రయోజకత్వేన నిరర్థకో వైశబ్ద ఇత్యాహ—అత్ర వైఇతీతి అత్ర వాక్యసంధేర్వైకల్పికత్వాదాయాదేశాభావః. యమకేషు నిరర్థకం న దోష ఇత్యుక్తం హేమచంద్రేణ. వ్యత్యస్తనవేత్యత్ర వర్ణవ్యత్యాసేన వనప్రతీతిర్లక్షణయేతివక్తవ్యం. తస్యాం చ కుశలాదివన్నరూఢిర్నిమిత్తం నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదివత్ప్రయోజనం, కింతు స్వసంకేతమాత్రం అతస్తత్రాశక్తేయం లక్షణోపేక్షణీయా నిరూఢాలక్షణాః కాశ్చిత్సామర్థ్యాదభిధానవత్, క్రియంతే సాంప్రతం కాశ్చిత్కాశ్చిన్నైవ త్వశక్తితః' ఇత్యాచార్యైస్తస్యానిషిద్ధత్వాత్

అతో నేయార్థమేతదిత్యాశయేనాహ—వ్యత్యస్తనవశబ్దేన వనప్రతీతి స్స్వసంకేత మాత్రాయత్తేతి. ప్రాప్త్యర్థస్యైవ భవతేరాత్మనేపదిత్వం న సత్తార్థస్యేతి వైయాకరణాః అతో౽స్య చ్యుతసంస్కారత్వమిత్యాహ—భవిష్యతఇతి సందిగ్ధమభినీయ

నేన రాజ్ఞాం నగరేషు వాసః ? ఉత పర్వతానాం నితంబేష్వితిసందేహో త్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకక్లిష్టేయథా—

హంత! వర్తామహే వజ్రఘట్టనాత్ప్రాక్ చలాత్మసు,
నభస్వదశనారాతిధ్వజాగ్రజవిరోధిషు ౧౫

అత్ర నభస్వదశనాస్సర్పాస్తేషామరాతిర్గరుడః స ఏవ ధ్వజో యస్యేతి విష్ణుస్తస్యాగ్రజ ఇంద్రస్తస్య విరోధిషు పర్వతేష్విత్యర్థ ప్రతీతేరతిదూరత్వాత్ క్లిష్టం పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖావహమితి ప్రకృతే వజ్రఘట్టనత్ప్రాక్ చలాత్మస్వితి పర్వత విశేషణస్యానుపయుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢార్థగ్రామ్యార్థాని యథా —

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్లకటిస్థలాః,
విదగ్ధహృదయాశ్శోకవహ్నినా రాజకన్యకాః

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన ప్రయోగాద్గూఢార్థం గల్లకటిశబ్దౌ కపోలజఘనపరత్వేన గ్రామ్యప్రయుక్తౌ. విదగ్ధహృదయా ఇతి విశేషణం దగ్ధహృదయస్యావాచకత్వా దన్యార్థం. అప్రతితికం యథా—

మనూపదేశాః క్వ గతాః కులాచార్యైరుదీరితాః,

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇత్యప్రతితికం

దర్శయతి—మహీభృతామితి. అత్ర భృఞః పాలనధారణార్థత్వానుశాసనం 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయోః' రిత్యభిధానం చ సందేహబీజమితి భావః.

హంతేతి. వ్యుత్క్రమేణ లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా.

శోణితేతి—గ్రామ్యప్రయుక్తౌ పామరవ్యవహారమాత్రప్రసిద్ధావిత్యర్థః. విపూర్వస్య దగ్ధశబ్దస్య నిపుణార్థత్వాద్దాహం ప్రత్యవాచకత్వాదన్యార్థమిత్యాహ.—విదగ్ధేతి.

అప్రతీతికముదాహరతి—మనూపదేశా ఇతి. యథా లోకమాత్రసిద్ధం గ్రామ్యం తథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ మప్రతీతికమిత్యర్థః. కులాచార్యైరిత్యనేన సంప్రదాయ శుద్ధి స్సూచ్యతే.

విరుద్ధమతికృద్యథా —

అంబికారమణస్యాంఘ్రిసేవా వ్యర్థా కథం భవేత్;
రాజ్ఞామకార్యమిత్రాణాం వినాశం సముపేయుషాం. ౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దాన్మాతృసంభోగకారిణః ప్రతీతిః అకార్య మిత్రశబ్దాదకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖపరతయా ప్రయుక్తాద్వినాశశబ్దాన్నాశప్రతీతిరితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళవ్రీడాజుగుప్సాప్రతిపాదకం త్రివిధమశ్లీలం యథా —

అభిప్రేతపదావాసః కదా శం భవిష్యతి?,
నీచం సాధనమేతేషాం పరోత్సర్గైకజీవినాం ౧౮

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దాత్ప్రేతలోకపదావాసప్రతీతేరమంగళత్వం నీచం సాధనమిత్యనేన తుచ్ఛమేహనప్రతీతేర్వ్రీడాకరత్వం. పరోత్సర్గైకజీవినా మిత్యత్రోత్సర్గశబ్దాదధోవాయుప్రతీతేర్జుగుప్సాకరత్వం

పరుషం యథా—

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కార్తార్థ్యార్థిత్వమస్తి నః?,

అత్ర కార్తార్థ్యార్థిత్వమితి పరుషవర్ణారబ్ధత్వమ

అథ వాక్యదోషాః

*శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం విసంధి పునరుక్తిమత్,
వ్యాకీర్ణం వాక్యసంకీర్ణమపూర్ణం వాక్యగర్భితం ౧౯

అంబికారమణస్యేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖ మిత్యర్థః. ౧౭

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా. కార్యం ప్రయోజనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధన ఇతి వివక్షితే అకార్యేష్వనుచితకర్మసు మిత్రాణీతి విరుద్ధ బుద్ధ్యుత్పాదనాద్విరుద్ధమతికృదిత్యాహ—అకార్యేతి.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపదమిష్టస్థానం. ఏతేషాం స్వభర్తౄణాం నీచసాధన మల్పసైన్యం సహాయసంపత్తిర్నాస్తీత్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతౌ మేఢ్రే సైన్యే సిద్ధౌషధే గతౌ' ఇతి విశ్వః. పరోత్సర్గః పరకర్తృకత్యాగః 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగే' ఇతి విశ్వః. త్రివిధ మశ్లీలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదినా.

కుతఇతి—కార్తార్థ్యార్థిత్వం ధన్యతాభిలాషిత్వం, పరుషైః కరుణరసాననుగుణ త్వేన శ్రుతికటుభిర్వర్ణైః సరేఫద్వితీయసంయోగాదిభిరారబ్ధమిత్యర్థః.

ద్వే భిన్నలింగవచనే ద్వే చ న్యూనాధికోపమే,
భగ్నచ్ఛందో యతిభ్రష్టమశరీరమరీతికం. ౨౦
విసర్గలుప్తమస్థానసమాసం వాచ్యవర్జితం,
సమాప్తపునరాత్తం చ తథా సంబంధవర్జితం ౨౧
పతత్ప్రకర్షమధికపదం ప్రక్రమభంగవత్,
చతుర్వింశతిరుచ్యంతే దోషా వాక్యసమాశ్రితాః ౨౨

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

శబ్దశాస్త్రహతం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రకీర్త్యతే.

యథా శత్రువాక్యేషు —

న సంశృణుమహే హంత! హితమాప్తైర్నిమంత్రితం,
యేన కాకతిభూపాల స్తస్సేవాం హితావహాం వయం ౨౩

పదదోషానంతరం వాక్యదోషానుద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా నేతి.

ఆప్తైర్నిమంత్రితముపదిష్టం హితం న సంశృణుమహేన సమశ్రౌష్మేతి వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయేన హితాశ్రవణరాజ్యభ్రంశయోరవిరామస్సూచ్యతే, నను చ్యుతసంస్కారస్యైవ శబ్దహీనమితి సంజ్ఞాంతరం న పునః పృథగ్దోషః. వాక్యగతత్వేన పార్థక్యస్య కావ్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగపదసాధుత్వాసంభవేన పరిహృతత్వాదితి చేత్సత్యం; యద్యప్యేకపదమేవాసాధు. తథాపి తదసాధుత్వం పదాన్తరసమన్వయసాపేక్షమితి వాక్యదోష ఏవాయం న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతే వాస' ఇత్యత్రాపి పదాంతరసన్నిధానాదేవ దోషత్వావగమాద్వాక్యదోషత్వమేవ కేవలం భవిష్యతేశబ్దస్య లృటక్కర్త్రాదేశే చతుర్థ్యేకవచనే సత్యసాధుత్వాసంభవాదితి చేత్సత్యం; వాక్యస్యైవాత్ర ప్రయోగయోగ్యత్వాదావశ్యకపదాంతరసన్నిధానే యత్ర వాక్యమాత్రనిర్వాహస్తత్ర పదదోషః. యత్ర పదాంతరవిశేషసమాకృతస్యైవాసాధుత్వం యథా ప్రకృతే తత్ర వాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషస్యైవాభావప్రసంగాదితి తత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర హితమిత్యాది అత్మనే పదిత్వ ఇతి. 'సమోగమృచ్ఛి'త్యాది నేతి శేషః. కర్మణోనుపాదాననియమాదితి. అకర్మకాధికారా దితి శేషః. న చ కర్మకాంతస్య శృణోతేః కథ మకర్మకత్వమితి వాచ్యం; అవివక్షితకర్మకస్యైవాత్రాకర్మ

అత్ర హితం న సంశృణుమహే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషావిష్కారాద్వాక్యమేత ద్దుష్టమితి న పదదోషశంకా సంపూర్వస్య శృణోతేరాత్మనేపదిత్వే కర్మణోఽనుపాదాననియమాత్.

అథ క్రమభ్రష్టమ్—

*క్రమభ్రష్టం భవేదర్థశ్శబ్దో వా యత్ర న క్రమః.

యథా—

ప్రభవే కాకతీంద్రాయ తురగాన్ కరిణోఽథవా,
ఉపాయన మకుర్వాణా వయం దైవేన వంచితాః ౨౮

అత్ర కరిణో యద్వా తురగానితి వక్తవ్యే వ్యుత్క్రమేణోక్తం. తురగాపేక్షయా కరిణాముత్కృష్టత్వాత్ అథవా కరిణ ఇత్యర్థక్రమభంగః

శబ్దక్రమభంగో యథా—

కా నామ గణనాఽస్మాసు కాకతీయస్య భూపతేః,
యశః ప్రతాపయోర్మగ్నౌ సూర్యాచంద్రమసావపి ౨౯

అత్ర యశఃప్రతాపయోశ్చంద్రసూర్యా మగ్నావితి శబ్దక్రమే

కత్వాత్. తదుక్తం—'ధాతోరర్థాన్తరే వృత్తేర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా' ఇతి.

క్రమభ్రష్టమితి తత్రార్థక్రమభ్రష్టముదాహరతి—ప్రభవఇతి.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి.—అత్రేతి. దుర్లభత్వాత్కరిణాం సులభత్వాచ్చతురగాణామితి నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవాగూం పచ'తీత్యత్ర పాఠక్రమానుపపత్తావర్థక్రమో యథా స్వీకృతః, తద్వదత్రాపి యథాయోగమన్వయోఽంగీక్రియతామితి చే న్నత్యాః; అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథా తథా వాఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోక్తుస్తారతమ్యానభిజ్ఞస్య ప్రతీతే రవ్యవిళంబాసహిష్ణుత్వాద్దుష్టత్వమేవేత్యనవద్యమ్

శాబ్దం క్రమభంగముదాహరతి.—కానామేతి. సూర్యాచంద్రమసావితి 'దేవతాద్వంద్వే చే'త్యానఙాదేశః తత్ర 'లోకవేదయో'రితి ప్రసిద్ధసాహచర్యాణామేవ దేవతావాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షితత్వాన్న చంద్రసూర్యావిత్యత్రానఙాదేశః. ౨౯

వ్యుత్క్రమమభివ్యక్తుముచితక్రమానుక్తిమభినీయ దర్శయతి—అత్రేతి. అర్థ్యభేదసాంకర్యం పరిహరతి—యశఇతి. యశః ప్రతాపయోరిత్యేక స్సముదాయ

ఉచితే తథా నోక్తం. యశఃప్రతాపయోస్సూర్యాచంద్రమసౌ మగ్నా వితి సముదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మర్థాన్వయే సిద్ధే నార్థ క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.

అథ విసంధి—

విసంహితో విరూపో వా యస్య సంధిర్విసంధి తత్.

యథా.

శౌర్యాణి ఈదృశాన్యాస న్పృథ్వ్యైశ్వర్యం క్వ వా గతం?

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి విసంధి. పృథ్వ్యైశ్వర్యమితి సంధి వైరూప్యమ్

సూర్యాచంద్రమసావిత్యపరః. తదేతత్సముదాయద్వయముద్భూతావయవభేదం. అన్యథా ద్వివచనానుపపత్తేః. తస్యాన్వయే సతీతి శేషః. యథాయోగ్యమర్థాన్వయే నార్థక్రమ విరోధ ఇతి. అభిధానక్రమవిరోధ ఇతి. అభిధానక్రమేణాభిధేయక్రమాచిత్యేఽపి కవి సమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారేణ వర్తిపదార్థానాం కీర్తిప్రభృతీనాంవ్యుత్క్ర(—) మేణాపి సంబంధేఽనంతరోదాహరణవద్బాధకాభావాన్నార్థక్రమభంగ ఇత్యర్థః. కుత్ర తర్హి క్రమభంగ ఇత్యాకాంక్షాయామాహ—అపితు శబ్దప్రయోగ ఏవేతి. యథాసంఖ్యా న్యాయోల్లంఘనాదితి భావః. నను ద్వంద్వసమాసే వర్తిపదాని ప్రత్యేకం స్వసహచరిత పదార్థాంతరాణ్యపి యుగపదభిదధతీతి వార్తికకారమతం. తదుక్తం—'యుగపదధికరణ వచనే ద్వంద్వ' ఇతి. తన్మతే యశశ్శబ్దేనాపి యుగపద్యశః ప్రతాపా వభిధీయేతే ప్రతాపశబ్దేనాపి. ఏవం సూర్యాచంద్రమసావిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. తథా చ మిథోఽ న్వయే శాబ్దోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చేన్నైష దోషః. సర్వదా కేవలపదానా మేకైకార్థవాచకత్వాద్వర్తిపదానామపి మతభేదేన తథాభావాత్ ప్రాయేణ సర్వేషా మప్యేవమేవ వ్యుత్పత్తిః. అత్రాప్యతాకికానేకార్థవాచకత్వ నిబంధనమక్రమంబాధిత్వా క్రమస్యైవ జాగరూకత్వాత్. యదాహ పదమంజరీకారః—'పాఘ్రాఘ్మేత్యాదౌ యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతే స్స ఏవ నియామక' ఇతి.

విసంహితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో యత్ర స వి సంహితః, విశ్లిష్ట ఇత్యర్థః. విరూపకః, కర్ణకఠోర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాభావాద్విశ్లేషః న చాత్ర వ్యాకరణ విరోధః; వాక్యసంధేరైచ్ఛికత్వాత్. తదుక్తం—'సంహితైకపదే నిత్యానిత్యా ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యేతు సా వివక్షా మపేక్షతే' ఇతి.

అథ పునరుక్తిమత్.—

*శబ్దార్థపౌనరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,

యథా —

జీర్ణ కాననసంకీర్ణేవింధ్యే కాననవృత్తయః

అథ వ్యాకీర్ణం—

‘వ్యాకీర్ణం తద్విభక్తీనాం వ్యాకీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.

యథా—

సుఖార్థినో మహీపాలా వర్తధ్వం కాకతీశితుః,

ఆజ్ఞామురసి బిభ్రాణా శ్శిరసి క్రోడముద్రికాం. ౨౬

అత్ర క్రోడముద్రికామురసి శిరస్యాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్య సంకీర్ణం—

⁷వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంకీర్ణముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతాఽస్మాభిర్వనే వక్త్రేణ తిష్ఠతాం,

వింధ్యస్య జీవితం తన్నో జాతమద్య తృణం కృతం ౨౭

అత్ర మహతా మానేన యత్తృణం వక్త్రేణ కృతం తదద్య వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాతమితి వాక్యద్వయపదానామన్యోన్యసంకీర్ణతా.

పునరుక్తమాహ—శబ్దార్థపౌనరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపౌనరుక్త్యే త్వలంకారత్వమర్థమాత్రపౌనరుక్త్యే దోషత్వం వక్ష్యతి.

వ్యాకీర్ణమితి. విభక్తీనాం విభక్త్యంతానాంపదానామిత్యర్థః. సంకీర్ణపదమేకం వాక్యం వ్యాకీర్ణమిత్యర్థః.

సుఖార్థిన ఇతి. క్రోడముద్రికాం కాకతీయధ్వజవరాహముద్రాం, దాస్యరూపత్వాత్తద్ధారణస్యేతి భావః. తదుక్తం—‘పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నామకరణం చేతి దాస్యమేతచ్చతుష్టయ’ మితి. ౨౬

మానేనేతి. అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథస్సంకీర్ణత్వాద్వాక్యసంకీర్ణమిత్యాహ—అత్రేతి.

అథాపూర్ణం —

అపూర్ణం తద్భవేద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా.—

శైలే ష్వస్మాకమావాసో వన్యైః సోచ్ఛ్వసితా వయం,
మృగైర్బంధుమతశ్చాస్మాన్పశ్యన్నాథా ప్రమోదతాం. ౨౮

అత్ర శైలవాసాః వన్యవృత్తీ స్మృగబాంధవాన్పశ్యన్నితి వివక్షితసంబంధో న సంపూర్ణః

అథ వాక్యగర్భితం—

*తద్వాక్యగర్భితం యస్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా.—

జ్ఞాత్వాఽప్యంధ్రపురీంద్రస్య క్రోధాగ్ని మతిదుస్సహం,
యద్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మి న్నిపతితా వయం. ౨౯

అత్రాతిదుస్సహం క్రోధాగ్నిం జ్ఞాత్వాఽపి తస్మిన్నిపతితా వయమితి వాక్యమధ్యే యద్వా న లంఘ్యతే దైవ మితి వాక్యాంతర మనుప్రవిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్

అథ భిన్నలింగవచనే —

*యత్రోపమాభవే ద్భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,
తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహు ర్మనీషిణః. 30

శైలేష్వితి. వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః, సోచ్ఛ్వసితా స్సప్రాణాః. అత్ర బంధుమత శ్చేతి చశబ్దేనాఽస్మదర్థవిశేషణతయా శైలవాసవన్యవృత్తీ సముచ్చీయే తే.

తత్ర దర్శనక్రియాయా అస్మదర్థద్వారా బంధుమత ఇత్యనేనైవ సంబంధోన శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యామితి క్రియాన్వయాపరిపూరణాదపూర్ణమిత్యాశయేనాహ - అత్రేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం వాక్యం, వాక్యగర్భితమిత్యర్థః. ఉదాహరణం స్పష్టం. నన్వత్ర వాక్యార్థస్యాపి వాక్యాంతరగర్భితత్వేనోభయదోషత్వసంభవేఽపి వాక్యార్థప్రతీతావంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యాద్వాక్యదోషప్రాయపాఠ ఇత్యనుసంధేయం. ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంభవ మూహ్యమ్.

భిన్నలింగభిన్నవచనయోర్లక్షణోదాహరణే దర్శయతి.—యత్రేత్యాదినా.

ద్వయోరుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,
గిరిణేవాంధ్రనృపతిధ్వజిన్యా కలుషీకృతం. 30

అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచనం గిరిణేవ ధ్వజిన్యేతి భిన్నలింగం.

అథాధికన్యూనోపమే —

యత్రోపమానమధికం న్యూనం వాస్యాద్విశేషణైః,
తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమమతః పరం 32

ద్వయోర్యథాక్రమ ముదాహరణం —

ఝామఝామముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశితుః,
గ్రీష్మే నద్య ఇవ మ్లానః ద్మోత్పలబిసావిలాః 33

అత్ర ఝామఝామముఖానాం కాంతానాముపమానభూతాసు నదీషు మ్లానపద్మత్వమాత్రం సక్తవ్యం మ్లానోత్పలబిసావిలా ఇత్యధికం.

న్యూనోపమం యథా.—

హారాంగరాగసుభగా నగరేషు యథా వయం,
తథైవ నిర్ఝరాకీర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః 34

అత్ర హారస్థానే నిర్ఝరం ఉక్తాః అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్తమితి న్యూనోపమత్వం.

సముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి అత్రోపమానోపమేయయోర్భిన్నలింగత్వేఽపి ముఖం చంద్ర ఇవేతివత్సహృదయానాముద్వేగాభావాద్భిన్నవచస్యైవేద ముదాహరణం. అతఏవోక్తం దండ్యాచార్యేణ.—'న భిన్నలింగవచనే న చ న్యూనాధికే తథా, ఉపమా దూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతా' మితి. 30

తదేత న్మనసి నిధాయాహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచన మితి.

యత్రేతి. అత్రోపమాశబ్దః కరణవ్యుత్పత్త్యా ఉపమానవాచీ. తేనాధికవిశేషణోపమాన మధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణధర్మాధిక్యే ఽధికోపమం తన్న్యూనత్వే న్యూనోపమమితి ఫలితం. ఉభయోరుదాహరణం సుగమం.

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభ్రష్టే.—

*ఛందోభగ్నం వచో యత్ర తద్భగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,
యత్రస్థానే యతిభ్రంశ స్తద్యతిభ్రష్ట ముచ్యతే. ౩౫

యథా.—

వింధ్యారణ్యకృతకుటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మా దృశస్య;

అత్ర వింధ్యారణ్యేతితృతీయవర్ణేయతిభంగః పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావాచ్ఛందోభంగః

అథాశరీరం —

*క్రియాపదేన రహితమశరీరం ప్రకీర్త్యతే.

యథా —

హంత నిష్కరుణో ధాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,
కాననే కంటకాకీర్ణే స్థితాన్పాండ్యశిశూనిమాన్. ౩౬

అత్ర క్రియాపదం న విహితం ఏతదేవానన్వయాఖ్యం దూషణమ్

ఛందోభగ్నమితి—భగ్నం ఛందోవృత్తం యత్ర తచ్ఛందోభగ్నం. యతిర్విచ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః. భ్రష్టా యతిర్యత్ర తద్యతిభ్రష్టం. ఉభయత్ర 'వాహితాగ్న్యాది' ష్వితి పరనిపాతః. ౩౫

వింధ్యారణ్యేతి. తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి ప్రహర్షిణీవృత్తే తృతీయదశమవర్ణయోర్విచ్ఛేదో విహితః. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే—'మ్నౌజౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి. తత్ర తృతీయవర్ణే తదభావా ద్యతిభ్రష్టం పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావాచ్ఛందోభంగశ్చ. నను క్వచిదవసానేఽపి లఘ్వంత్యమితి వచనేపాదాంత్య లఘోర్వికల్పేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న చ్ఛందోభంగః ఇతి చేత్సత్యం. యత్రేంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రాదౌ పాదాంతవర్ణస్య లాక్షణికగురుత్వేఽపి శ్రావ్యత్వభంగాభావ స్తత్ర మాభూ చ్ఛందోభంగః ప్రహర్షిణీ వైతాళీయవసంత తిలకాదౌ తు వైపరీత్యాదస్త్యేవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః.

క్రియాపదేనేతి—హంతేత్యనుకంపాయాం. పాండ్యశిశూనితి. దర్శనక్రియాపేక్షయా కర్మణి ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదానాత్. ౩౬

ఆఖ్యాతం సావ్యయకారకవిశేషణం వాక్య మితి వాక్యలక్షణాభావేన వాక్యత్వ స్యైవాభావాదశరీరం నామ దోష ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. క్రియాపద

అథారీతికం.—

*రసాననుగుణా రీతిర్యత్రారీతి తదుచ్యతే

యథా.—

అఖర్వగర్వదుర్వారదోరర్గళనిరర్గళాః,
హా బంధువర్గా స్సర్వేఽపి కృతాంతాతిథయః కృతాః ౩౭

అత్ర కరుణేఽనుచితో వర్ణాడంబరః

అథ విసర్గలుప్తం.—

*ఓత్వం లోపో విసర్గస్యాసకృ ల్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుధా ఓత్వం లోపం వాప్రాప్నోతి తద్విసర్గలుప్తం

యథా.—

వ్యర్థో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధ్రువో మరౌ,
మ్లానా దీనా హతా జీర్ణా వనాంతే హ్యీదృశా వయం ౩౮

అథాస్థానసమాసం.—

*అపదస్థసమాసం తత్సమాసో యత్ర నోచితః.

రాహిత్యే నాన్వయాభావాచ్చానన్వయ ఇత్యస్యైవ నామాంతరం మతాంతరేణే త్యాహ—ఏతదేవేతి.

అరీతికమితి. విరుద్ధరీతికమిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర వర్ణపారుష్యదీర్ఘసమాసాదినిబంధనాయాః గౌడరీతేః కరుణానుచితాయాః నిబంధనాదరీతికం నామ దోష ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. ౩౭

విసర్గలుప్త మితి లుప్తవిసర్గమిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. మ్లానాఇత్యాదౌ పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య యకారస్య 'లోపోవ్యోర్వలీ'తి లోపవిధానా ల్లుప్తవిసర్గత్వం.

వ్యర్థో మనోరథ ఇత్యాదౌతు యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదిసంధికార్యవశాద్గుణే సత్యోత్వమేవ న లోపః. తథాపి విసర్గాదర్శనా ల్లుప్తవిసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రష్టవ్యం. యదాహురాచార్యాః—'అదర్శనం లోప' ఇతి. ౩౮

అపదస్థసమాస ఇతి. అస్థానస్థసమాస మిత్యర్థః.

యథా.—

కుతో వైముఖ్య మస్మాసు బ్రహ్మణః పరమాత్మనః?
ఇత్యుదగ్రతరభ్రామ్యద్భ్రుకుటీకుటిలాననాః. ౩౯

అత్ర వేధసే క్రుధ్యతాం నృపాణాముక్తౌ న సమాసః. కింతు కవివచనే సమాస ఇత్యపదస్థసమాసః

అథ వాచ్యవర్జితం —

'నోక్తం స్యా ద్యత్ర వక్తవ్యం తదాహు ర్వాచ్యవర్జితమ్,

యథా —

దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామస్మాకం జీవితం మతం,
అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామపీత్యపిశబ్దో వక్తవ్యోనోక్తః.

అథ సమాప్తపునరాత్తకం పతత్ప్రకర్షం చ.—

'సమాప్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తకం,
పతత్ప్రకర్షం తత్ప్రాహుః ప్రకర్షో యత్ర విశ్లథః. ౪౦

ద్వయోరుదాహరణం —

ధావన్మృగేషు సంభ్రామ్యత్కరిషూద్యత్తరక్షుషు
వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః క్షుభ్యద్భల్లూకపఙ్క్తిషు. ౪౧

కుత ఇతి. పరమాత్మనః కరినహృదయస్య; వేధసే క్రుధ్యతామితి. 'క్రుధద్రుహే' త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ౩౯

సమాస ఇతి. క్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః కింత్వితి. కవే స్సమాసవ్యంగ్యస్య క్రోధస్యాభావాదితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం. తచ్చ దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామపీత్యపిశబ్దప్రయోగ ఏవ లభ్యతే నాన్యథా అతస్తదభావాద్వాచ్యవర్జితాఖ్యో ఽయం దోష ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సమాప్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణ ద్వారా పున రుపాదానే సమాప్తపునరాత్తం. ౪౦

తదత్ర యోజయతి—అత్రేతి.

పతత్ప్రకర్షమపి యోజయతి—అథేతి. తరక్షవో మృగాదనాః తదపేక్షయా కరిణాం ప్రకృష్టత్వాత్పూర్వ ముపాదానం మృగాణాం పునరపకృష్టత్వాత్పశ్చాదేవోచితం తథాపి మృగాణామాదావుపాదానే ప్రకర్షభ్రంశాత్పతత్ప్రకర్షమితి భావః. ౪౧

అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య తుభ్యద్భల్లూకప జ్జిక్షిష్వితి పునరాదానా త్సమాప్తపునరాత్తకం అథ భ్రామ్యత్కరిషూద్యత్తరక్షుషు ధావన్మృగేష్వితి వక్తవ్యే న తథోక్తమితి పతత్ప్రకర్షతా

అథ సంబంధవర్జితం.—

*సంబంధవర్జితం తత్స్యాద్యత్రేష్టేనాన్వయో హతః

యథా.—

భద్రాసనాని దృషదశ్ఛత్రాణి మహీరుహాః,
దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తాః పున రహో! వయం. ౮౨

అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః

అథాధికపదం —

*యత్రాధికపదోక్తి స్స్యాత్తత్రాధికపదం మతం.

యథా.—

విముక్తా వల్లభై రేతా వనాంతే ఘూర్జరస్త్రియః,
సుధాంశుమండలాకారరూపక్రమవిపాండురాః ౮౩

అత్ర సుంధాంశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలాకారవిపాండురత్వే రూపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రక్రమం.—

*ప్రక్రాంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమమిహేష్యతే.

యథా—

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురీ,
సరితో దీర్ఘికాః కష్ట మాక్రీడాః కాననాని నః. ౮౪

సంబంధేతి—సంబంధే నేష్టయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం. ఏతదేవ కేచిదభవన్మతయోగ మాహుః.

భద్రాసనానీతి. అత్ర దుర్దశారాజ్య శబ్ద స్సమాసే గుణీభూత ఇతి న తదర్థో భద్రాసనాదిభిస్సంబధ్యత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్యఇతి. ౮౨

విముక్తాఇతి అత్రాధికమంశం వివినక్తి—అత్రేతి. 'వ్యాధై స్సహోషితంవింధ్యే హంత వల్కలధారిభి' రిత్యత్రాస్మాభి రితి పదస్య న్యూనత్వాన్న్యూనపదంనామ దోషో ద్రష్టవ్యః. ౮౩

బహువచనప్రక్రమభంగముదాహరతి—గుహాఇతి. ౮౪

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రక్రమ్య విన్ధ్యభూః పురీత్యేక వచనోక్తేః ప్రక్రమభ్రష్టం.

అథార్థదోషాః —

*అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయమపక్రమం,
భిన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా. ౮౫
హీనాధికోపమే స్యాతా మసదృశోపమం తథా,
అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి. ౮౬
అశ్లీలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరచ్యుతం,
ఏవ మష్టాదశ ప్రోక్తా దోషా అర్థసమాశ్రయాః. ౮౭

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

*సముదాయార్థశూన్యం యదపార్థం తత్ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

* కుత శ్శుష్యదపా నద్యః కావార్తా చోళమండలే?,
ఫణాస్సహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౮౮
అత్ర న కశ్చి ద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే

అథ వ్యర్థం.—

* యత్ప్రయోజనశూన్యం స్యాత్తద్వ్యర్థం పరికీర్త్యతేః

యథా —

నిర్మలం కులముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
కిమిత్యంధ్రపతేః పాదపీఠం పాండ్యైర్న సేవ్యతే. ౮౯
అత్ర నిర్మలం కులమిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యేత్యుపదేశే నోపయుజ్యతే.

అథార్థదోషాణాముద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—అథేత్యాదినా. ౮౫-౮౭

సమాదాయార్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యం. కుతఇతి. శుష్యదపా శ్శుష్యజ్జలాః, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతో ఒప్రత్యయః. అత్ర దశదాడిమాదివాక్యవదర్థశూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౮౮

నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధావైశ్వర్యాదిలోభవత్కులాదిప్రశంసాయాః నిష్ప్రయోజకత్వా ద్వ్యర్థ మేతదిత్యాహ—అత్రేతి.

అథైకార్థం.—

'ఉక్తాభిన్నార్థకం యత్స్యాదేకార్థం తన్నిగద్యతే.

యథా.—

విశీర్ణం శతధా చేతో మూర్ఛితాన్వీక్ష్య బాలకాన్,
శిశూన్నిశ్చేతనా న్దృష్ట్వా ఖండితం శతశో మనః. ౫౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్ధయోరభిన్నార్థత్వమ్

అథ ససంశయం.—

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర తత్ససంశయమిష్యతే

యథా.—

కరికుంభౌ స్తనావద్య జయేతాం క్షామతాం గతౌ,
లతా వపుశ్శ్రియః స్త్రీణాం హసంతు మ్లానతాం గతాః ౫౧

అత్ర కరికుంభయోః స్తనయోశ్చ లతానాం వపుశ్శ్రియాం చ కర్తృకర్మత్వసంశయః

అథాపక్రమం —

* యత్ర పూర్వాపరీభావవిహతి స్తదపక్రమమ్.

యథా.—

హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాంత్యంతర్వణం స్త్రియః,
తృణై స్తత్పతితై రస్మాన్ శిక్షయంత్య స్తథా క్రమం ౫౨

అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వముక్తమిత్యపక్రమత్వమ్

ఉక్తాభిన్నార్థక మితి పున రుక్తార్థః.

కరికుంభావితి. అనర్ఘరాఘవే—'విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణమేఘనాదౌ' ఇత్యత్ర వైరివాక్యే కర్తృకర్మసందేహేఽపి నదోషః నాయకాభ్యుదయ సూచకతయా తత్రైవ కవిసంరంభవిశ్రాంతేః· ౫౧

హంతేతి విషాదే. వ్యాదాయ వివృత్య, వనేష్వంతర్వణం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'ప్రనిరంత'రిత్యాదినా ణత్వం. తత్పతితైః వక్త్రపతితైః శిక్షయంత్య స్తథాక్రమమితి. తృణం గ్రసిత్వా భవంతోఽపి జీవంత్విత్యస్మానుపదిశంత్య ఇవేత్యర్థః. ౫౨

అత్ర నిద్రావక్త్రవ్యాదానయోర్లోకే ప్రసిద్ధం పౌర్వాపర్యం విహితమితీద మప

అథ భిన్నమ్—

* సంబంధవర్జితం యత్స్యాత్త ద్భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.

నూనం ఘాలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖితా లిపిః,
యదస్మాకం కుటుంబాని విషీదంతి మరుస్థలే. ౫౩

అత్ర మరుస్థలనివాసవిషాదస్య ఘాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ న సంబంధః

అథాతిమాత్రం.—

* యత్సర్వలోకాతీతం తదతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

మా భూదేకార్ణవం విశ్వమితి సంకోచితాశ్రుభిః,
అరణ్యే లాటనారీభి రసంఖ్యా నిమ్నగాః కృతాః ౫౪

అత్రాశ్రుభి ర్జగదేకార్ణవ మిత్యత్యుక్తిః.

క్రమ మిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వ ముక్తమితి. 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి విహితేన క్త్వాప్రత్యయేనేతి శేషః. నను వక్త్రం వ్యాదాయ స్వపితీత్యత్ర వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వాభావాత్ క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిరితి చోదయిత్వా అనంతరభావిస్వప్నాపేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవాన్నానుపపత్తిరితిపరిహృతం మహాభాష్యే. తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన. యద్యపి స్వప్నక్షణానాం వ్యాదానాత్పూర్వకాలతా. తథాపి తద్వ్యాదానానంతరభావిస్వప్నక్రియాపేక్షం వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ మస్తీతి. అతః కథమత్ర పౌర్వాపర్యవిహతి ? రితి చేత్సత్యం వ్యాదానాత్పూర్వకాలీనస్వప్నక్రియాపేక్షయా పౌర్వాపర్యవిఘాతాదస్త్యేవాపక్రమదోషోఽత్రేతి హృదయమ్.

భిన్నలక్షణం సంబంధవర్జనం దర్శయతి—అత్ర మరుస్థలేతి. ప్రతీయమానస్తు హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ ఇతి భావః.

మాభూదితి—ఏకార్ణవభియాఽశ్రుసంకోచేఽప్యసంఖ్యానద్యః ప్రవృత్తా ఇత్యతిమాత్రాలౌకికార్థప్రతిపాదనాదత్యుక్తి రేవాయం దోషో నాతిశయోక్తి రలంకారః ఇతి భావః. ౫౪

అథ పరుషమ్.

* అతిక్రూరార్థసహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేంధనం సద్యః క్రియంతామర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాన్ శిశూనుద్దిశ్యాతిపరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్ —

* అప్రస్తుతరసం యత్త ద్విరసం పరికీర్త్యతే

యథా —

చంద్రాననాః కటాక్షైర్నః పశ్యతామృతవర్షిభిః,
శోచిత్వాఽలమితి క్లిష్టాః కిరాతైశ్శోచిశసుభ్రువః. ౫౫

అత్ర పురుషవియోగఖిన్నానాం స్త్రీణాం వనచరైస్సంభోగప్రార్థనం విరసమ్

అథ హీనోపమమ్ —

* హీనం యత్రోపమానం స్యాత్తద్ధి హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునకైరివ సారంగా భవద్భిర్నిహతా ద్విషః,
క్వ గతం పౌరుషం తద్వః కాననైకనివాసినామ్? ౫౬

అత్ర శునకైరివ భవద్భిరితి హీనోపమమ్,

పరుషముదాహరతి—దావానలేతి. ఇమే ఫలాని యాచమానా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్వాఽలం, న శోచితవ్యమిత్యర్థః. 'అలంఖల్వో' రిత్యాదినా క్త్వాప్రత్యయః. ఇత్యుక్త్వా క్లిష్టాః క్లేశితాః క్లిశ్నాతే 'రూదితో వేతి వికల్పా'ద్యస్య విభాషే'తి నిషేధః. 'క్లిశః క్త్వానిష్ఠయో'రితి వికల్పాదిడభావః. ౫౫

సంభోగప్రార్థనం విరస మితి. అనౌచిత్యప్రవృత్తత్వాదితిభావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—'అనౌచిత్యాదృతే చాన్యద్రసభంగస్య కారణ'మితి

హీనమితి, జాత్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవమధికమిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధికోపమాభ్యామనయోర్భేదః.

జాతిహీన ముదాహరతి—శునకైరితి. ప్రమాణహీనోదాహరణం తు స్ఫులింగ ఇవ భానుమానిత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. ౫౬

అథాధికోపమం —

* యత్రోపమాన మధికం తద్భవే దధికోపమమ్.

యథా.—

అమీ పారే సర స్తీరం బకా నిశ్చలమూ ర్తయః,
మహర్షయ ఇవాస్మాభి రద్య సోపద్రవాః కృతాః ౫౭

అత్ర బకా మహర్షయ ఇవేత్యధికోపమమ్.

అథాసదృశోపమమ్:—

* యదతుల్యోపమానం తద్భవేదసదృశోపమం

యథా.—

ఏష వింధ్యాచలస్సాంద్రకుంజోచ్చలితనిర్ఝరః.
పాలేక్షణస్ఫురద్వహ్ని శిఖాటోప ఇవేశ్వరః. ౫౮

అత్ర కుంజోచ్చలితనిర్ఝరస్య వింధ్యాచలస్య పాలేక్షణస్ఫురద్వహ్నేరీశ్వరస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్

యథా.—

బాష్పాంబుక్లిన్న నేత్రాణి ముఖాన్యంగ! మృగీదృశాం,
హిమదూషితపత్రాణి కుముదానీవ నిర్మదామ్. ౫౯

జాత్యధికముదాహరతి—అమీ ఇతి. పారే సరస్తీరస్య పారే సరస్తీరం 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా'వేత్యవ్యయీభావః ప్రమాణాధికోదాహరణం తు 'పాతాళమివనాభిస్త' ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అత్ర సర్వత్ర సాధర్మ్యేణ చమత్కారాయ వివక్షితార్థస్య శునకాదిభిః ప్రతిపత్తిపరిశోభణేన కదర్థీకరణాదనౌచిత్యేన దోషత్వమితి భావః. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానస్య జాతిప్రమాణకృతం న్యూనత్వమధికతా వా తాదృశ్యనుచితార్థత్వం దోషః' ఇతి. ౫౭

యదితి. న హ్యత్ర వింధ్యవిరూపాక్షయో స్తద్ధర్మయో శ్చ వహ్నినిర్ఝరయో స్సాదృశ్యప్రసిద్ధి రస్తి. న చ ధర్మిణో ర్ధర్మద్వారా సాదృశ్యం ధర్మయోశ్చ ధర్మిద్వారేతి వాచ్యమ్, ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసంగాత్. యథాహ—'బధ్నామి కావ్యశశినం వితతార్థరశ్మి' మిత్యత్ర వామనః 'తదేవమితరేతరాశ్రయదోషో దురుత్తరః' ఇతి.

తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర కుంజేతి.

అత్ర ముఖానాం కుముదాన్యుపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని

అథ హేతుశూన్యమ్ —

హేతోర్వినార్థకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా —

ముధానుధావనం జాతం మార్గేఽస్మి న్మౌక్తికాంకితే,
అన్వేష్టు మన్యతో యామి పదవీయం న సుభ్రువః ౬౦

అత్ర సుభ్రువః పదవీయం న భవతీత్యత్ర హేతుర్నోక్తః

అథ నిరలంకృతిః —

అలంకారేణ రహితం నిరలంకార ముచ్యతే

యథా —

ఆఘ్రాయ సురభీణ్యేని ముష్ణద్భిర్దీర్ఘ మేహనైః,
మహోక్షై ర్లంబమానాండై ర్వ్యాప్తగవ్యాకులితం వనమ్ ౬౧

అత్ర న కశ్చిదలంకారః శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశ్లీలమ్.—

అశ్లీలార్థస్య కథన మశ్లీలం పరికీర్త్యతే.

అస్యాపి పూర్వమేవోదాహరణమ్

హేతోర్వినేతి—హేతునా వినేత్యర్థః 'పృథగ్వినే' త్యాదినా పంచమీ. మౌక్తికాంకిత ఇతి. కంఠీరవాకృష్టకరికుంభాదిగళితమౌక్తికాంకిత ఇత్యర్థః ముధాఽనుధావన మితి. ప్రియాలంకారమౌక్తికాంకిత ఇతి భ్రాంత్యేతి భావః. ౬౦

పదవీయం న భవతీతి. అత్రేతి శేషః హేతుర్నోక్త ఇతి. 'అభ్యున్నతా పురస్తాదవగాఢా జఘనగౌరవాత్పశ్చా' దిత్యాద్యుక్తలక్షణపదపఙ్క్త్యభావాదిరూపో హేతుర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆఘ్రాయేతి—మహోక్షైః పుంగవైః 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనా త్సాధుః. విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాదితి భావః. వర్ణ్యమానవస్తుస్వభావస్తు గ్రామ్యధర్మతయా సహృదయశ్లాఘానధిరోహా న్న స్వభావోక్తిబీజం. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'స్వభావోక్తిర్బుధో న్నేయవస్తు స్వాభావ్యవర్ణన' మితి. ౬౧

తదేత దాహ—శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్నస్వభావోక్తి రితి

అశ్లీలార్థస్యేతి. అశ్లీలార్థస్య, అమంగళజుగుప్సా వ్రీడబుద్ధిజనకస్యేత్యర్థః

తత్ర వ్రీడబుద్ధిజనకస్యాశ్లీలస్య పూర్వమేవోదాహరణ మిత్యాహ—అస్యాపీతి.

అథ విరుద్ధమ్—

* విరుద్ధం దేశకాలాదివిరుద్ధం బహుధోచ్యతే.

యథా.—

దిశ్యుత్తరస్యాం నేదీయా నుద్వేలో లవణార్ణవః,
మరుదేశేఽపి గంగా నః పిపాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర దిశ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః మరౌ గంగేతి దేశవిరోధః

అరణ్యమహిషోదగ్రవిషాణోదరజన్మనాం,
మహత్యర్ఘేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్మేతి లోకవిరోధః ఏవం విరుద్ధాంతరమప్యుదాహార్యమ్.

అథ సహచరభ్రష్టమ్—

* మతం సహచరభ్రష్ట మతుల్యానాం నిబంధనే.

అత్ర పర్యాయైరప్యస్యార్థస్య సువచత్వా త్పదవినిమయాసహిష్ణోః పదదోషాదశ్లీలాదముష్య భేదః. ఇతరభేదద్వయస్యోదాహరణం స్వయ మూహనీయమ్.

విరుద్ధమితి. దేశకాలాదీత్యాదిశబ్దేన విద్యాస్వభావాదయో గృహ్యంతే నేదీయానంతికతమః. అన్యథోత్తరదేశేఽపి లక్షయోజనవ్యవహితే లవణోదస్య సంభవేన విరోధాభావాదితి భావః. శామయిష్యతీతి. చురాదిణిచ్యుపధావృద్ధిః. శమయిష్యతీతి పాఠే చంద్రమతే మితాం హ్రస్వః. మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి. అర్ఘే మూల్యే, మహత్యపి, ముక్తామయాని విభూషణాని యాసాం తాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజవిభూషణా ఇతి పాఠాంతరం). ౬౩

అత్ర—"కరీన్ద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి" ఇతివచనాద్గజాదీనా మేవ ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేషాం. తస్మా న్మహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోకవిరుద్ధమిత్యాహ.—అత్రేతి. విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం యథా—"సదాస్నాత్వా నిశీథిన్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యాచష్టే చ శృణోతి చ" అత్ర రాత్రౌ స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం ఏవ మన్యదప్యుదాహార్యమ్.

యథా.—

శాంత్యా శ్రుతం ప్రియా నారీ మన్మథేన రతోత్సవః,
శ్రుతేన ధిషణాపన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః ౬౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయోరపకృష్టత్వాత్ సహచరభ్రష్టం ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవమూహ్యాని రసభావాదీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టైవ.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే దోషప్రకరణం సమాప్తమ్

శాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, శాంతిశ్రుతాలంకృతత్వేన సర్వేషా మత్యంతోపాదేయతయా సర్వోత్కృష్టాభ్యామిత్యర్థః నారీరతోత్సవయోర్లజ్జామన్మథసమవేతయోః కలిపయోపాదేయతయా ఽపకృష్టత్వాదిత్యర్థః పన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా ఇత్యేతత్తు సర్వాపకృష్టత్వాత్సర్వేభ్య స్సహచరేభ్యో భ్రష్టమితి ద్రష్టవ్యం. ౬౪

రసేతి. భావాస్సంచారిభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంతే. తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా రసశృంగారాదిసామాన్యవిశేషశబ్దాభిధేయతా. దుష్టైవేతి. రసప్రతీతేర్విభావాదిప్రయోగాన్వయే వ్యతిరేకానువిధానాద్రసాదిశబ్దప్రయోగేఽపి తదప్రతీతే శ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్యరసాదే ర్వాచ్యత్వం దుష్టమేవేతి భావః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే రసదోషప్రకరణే—"వ్యభిచారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతే" తి. అత్రావాఙ్మనసగోచరస్యాపి బ్రహ్మానందస్యోపాధివశాద్యథాతథాదిపదవాచ్యత్వం న దోషః. ఏవం బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానానంతరభావినశ్చర్వ్యమాణస్య వాచ్యత్వానుపపత్తావపి సహకారివైకల్యేఽపి పరోక్షతయా ప్రతీయమానస్య రసస్య శృంగారాదిశబ్దవాచ్యత్వే న కోఽపి దోష ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే దోషనిరూపణం నామ పంచమప్రకరణమ్.

గుణప్రకరణమ్.

అథ గుణా నిరూప్యన్తే—

* శ్లేషః ప్రసాదస్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా,
అర్థవ్యక్తిరుదారత్వం తథా కాంతిరుదాత్తతా ౧
ఓజస్సుశబ్దతా ప్రేయానౌర్జిత్యమథ విస్తరః,
సమాధిస్సౌక్ష్మ్యగాంభీర్యే సంక్షేపో భావికం తథా.
సమ్మితత్వం తథా ప్రౌఢీ రీతిరుక్తిర్గతిస్తథా. ౨

ఏషాం మధ్యే కేషాంచిద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వం కేషాంచిత్స్వత ఏవోత్కర్షహేతుత్వాద్గుణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏవ చారుత్వాతిశయహేతవస్తే పరముత్కృష్టాః దుష్టత్వపరిహారహేతూనాం గుణత్వం న సర్వసమ్మతం యే తు దోషాభావతయా గుణత్వమిచ్ఛంతి తేషామేవ సౌకుమార్యాదయో గుణత్వేన సమ్మతాః. శ్రుతికటురూపదోషనిరాకరణాయ సౌకుమార్యం సమ్మతం గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ కాంతిః స్వీకృతా అపుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తిర్మతా న్యూనాధికపదనిరాకరణాయ సమ్మితత్వం మతం అనుచితార్థనిరాకరణార్థముదాత్తతా స్వీకృతా విసంధినిరాకరణాయౌర్జిత్యం మతం పతత్ప్రకర్షనిరాకరణాయ రీతిరిష్టా క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదో మతః అశ్లీలపరిహారార్థ ముక్తిస్స్వీకృతా చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థం సౌశబ్ద్య

---

* ఇత్థం యథాసంభవం దోషాన్నిరూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి

తత్ర గుణాస్త్రయ ఇతి భామహాదయః. దశేతి వామనాదయః. చతుర్వింశతిరితి భోజరాజః, తత్ర భోజరాజమతేనోద్దేశ మాహ—శ్లేషఇత్యాది.

ఏషాం మధ్యే కేషాంచిద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వమితి. తథాపి కేషాంచిన్మతే

మిష్టం. ప్రక్రమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుషదోష నివృత్త్యర్థం ప్రేయాన్మతః. ఏవం యథాసంభవం కేషాంచి ద్దోషపరిహార కత్వేన గుణత్వమ్.

ఏషాం గుణానాం స్వరూపముదాహరణం చ —

* మిథస్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే

బహూనాం పదానామేకపదవదవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా —

శ్రీమత్కాకతివీరరుద్రమఖిలక్ష్మాపాలమౌళిస్ఫుర-
న్మాణిక్యద్యుతిరంజితాంఘ్రిమఖిలప్రఖ్యాతశౌర్యోదయం,
విశ్వత్రాణవినిద్రమక్షయగుణజ్యోత్స్నావితానావృత-
వ్యోమాగారమనల్పవైభవమముం స్తోతుం వయం నేశ్మహే.

అత్ర పాఠసమయే పదానామేకపదవదవభాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః.—

* ప్రసిద్ధార్థపదత్వం య త్స ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా —

ప్రతాపరుద్ర దేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతిస్స్వయం,
యేనాస్యలోచనే ఫుల్లపుండరీకమనోహరే ౪

అత్ర ఝుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాత్ప్రసాదః.

ఉత్కర్షహేతుత్వాత్, కావ్యోత్కర్షహేతుత్వాదితి భావః. కో దోషః కేన గుణేన పరిహ్రియత ఇత్యాకాంక్షాయామాహ— శ్రుతికటురూపేత్యాదినా.

ఏషాంగుణానామితి. సంఘటనాశ్రయత్వే సతి చారుతాహేతవో గుణాఇతి వక్ష్యమాణసామాన్యలక్షణానామితి భావః.

మిథఇతి. సంశ్లిష్టాని మసృణాని పదాని యస్య భావ స్తత్తా.

నిష్కర్ష మాహ.—బహూనామితి. తదుక్తం వామనేన—"యత్రైకపదవ ద్భాంతి పదాని సుబహూన్యపి, అనాలక్షితసంధీని స శ్లేషః పరమో గుణః" ఇతి.

ఉదాహరతి— శ్రీమదితి. అక్షయగుణజ్యోత్స్నేతి. లౌకికచంద్రికావ్యతిరేకః. వితాన ముల్లోచః. 3

ప్రసాద ముదాహరతి— ప్రతాపేతి. ౪

ఝడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాదితి. వ్యవహితార్థప్రత్యాయకక్లిష్టవిపర్యయోక్తిః.

అథ సమతా.—

*అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా —

వదాన్యతరుమంజరీసురభయః శ్రవణపారణం
గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరరుద్రప్రభోః,
సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుచవో
వియచ్చరతరంగిణీవిహారదూర్మిమర్మస్పృశః. ౫

అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనాత్సమత్వం.

అథ మాధుర్యం—

*యాఽపృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

యశశ్శ్రియః కాకతిభూపతేర్దిశాం
నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,
ఉరోజయోర్మౌక్తికహారవిభ్రమా-
శ్శిరస్సు జాతీకుసుమస్రగుజ్జ్వలాః ౬

అత్ర వాక్యే పాఠసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యమ్.

అథ సుకుమారత్వమ్.—

*సుకుమారాక్షరప్రాయం సౌకుమార్యం తదుచ్యతే

వదాన్యతరవః కల్పవృక్షాః తన్మంజర్య ఇవ సురభయో మనోహరాః, శ్రవః పారణం శ్రోత్రసంతర్పణం, సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుంచవః అమృతమాధుర్య న్యక్కరణచాతుర్యవిత్తాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహారదూర్మిమర్మస్పృశః. మందాకినీకల్లోల కల్పా ఇత్యర్థః. ౫

పాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనా దితి. అనేన ప్రక్రమభంగః పరిహృతః.

యశశ్శ్రియఇతి—దిశామిత్యనేన స్త్రీప్రతీతే స్తాసామధోమధ్యోర్ధ్వదేశేషు నితంబస్తనశిరోఽధ్యవసాయో యుజ్యతే ఉరోజయోరితి. 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి వామనవచనాద్ద్వివచనోపపత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథక్పదత్వం దీర్ఘసమాసాభావఇతి వామనః. ౬

సుకుమారేతి—సౌకుమార్యమపరుషత్వమిత్యర్థః.

యథా.—

అమందానందనిష్యందసుందరీవదనేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివాప్యాభాతి చంద్రికా. ౭

అథార్థవ్యక్తిః—

*యత్తు సంపూర్ణవాక్యత్వమర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్.

యథా—

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్నమధునా యేనాస్య సంరక్షితా
జాతః ఖేలతి వీరరుద్రనృపతి ర్నిస్సీమశౌర్యోదయః,
యద్వా త్రీణ్యపి విష్టపాని దధతే ధన్యత్వమంశోహరే
ర్యత్పాసాదవతీర్య కాకతికులే స్వైరం సముజ్జృంభతే. ౮

అత్రార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా దర్థవ్యక్తిః.

అథ కాంతిః.—

″అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతిరితీష్యతే.

అర్థవ్యక్తి రితి. తద్ధేతౌ తత్త్వోపచారః,—తదుక్తం 'యత్రార్థవ్యక్తిహేతుత్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్మృతో గుణ'ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమలోకనిఘ్నం మధ్యమలోకాధీనం యద్వా త్రివిక్రమావతారస్య కాకతివిభోః కి మనేన సంశోచేనేత్యాహ—యద్వేతి నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వాదిత్యనేన క్రియాపదరాహిత్యాత్సాకాంక్షత్వేనాపరిపూర్ణానామశరీరాదీనాం దోషాణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శితం న చాపుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తి రితి పూర్వోక్తవిరోధః. పరిపోషాభావలక్షణయోగేన తేషామప్యపుష్టార్థత్వాత్, ప్రకృతానుపయుక్తార్థత్వలక్షణాపుష్టార్థస్య తు నిరాకాంక్షత్వేన పరిపూర్ణస్య ప్రకృతవైపరీత్యాభావాన్నాస్తి ప్రత్యుదాహరణత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్. ౮

అత్యుజ్జ్వలత్వమితి. యదభావే చిరంతనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబంధచ్ఛాయా భవతి తదౌజ్జ్వల్యం, సైవ కాంతి రిత్యర్థః. తదుక్తం—'ఔజ్జ్వల్యం కాంతిరిత్యాహుర్గుణం గుణవిపశ్చితః, పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవేర్వచః'ఇతి.

యథా.—

జేతుః కాకతివీరరుద్రనృపతేర్జైత్రప్రయాణోత్థితే
క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటీ దీర్ఘా వియద్దీర్ఘికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే. ౯

అథౌదార్యమ్—

'వికటాక్షరబంధత్వమార్యైరౌదార్యమిష్యతే.

యథా.—

జగ్ధ్వా భూయాంసిమాంసాన్యహమహమికయాబద్ధగార్ధ్యాన్సపీత్వా
మస్రస్యోచ్చైస్తరంగస్ఫుత్కషణభవకటత్కారరౌద్రోగ్రదంష్ట్రాః,
సంబిభ్రాణాః క్షుపాటాన్ ద్విపగళితవసానిర్ఝరాంతర్నదీష్ణా-
న్కుర్వన్త్యాయోధనోర్వ్యాభయమవనిభృతా మన్థ్రిసైన్యేన సృష్టాః

జేతురితి. కావ్యప్రకరణే వ్యాఖ్యాతమ్. ౯

ఔదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం తచ్చ నర్తనబుద్ధ్యుత్పాదకపదవిన్యాసః. తదుక్తం—'వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి హ్యుదారతాం, వైచిత్ర్యం న ప్రపద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః. పశ్చాదివ గతిర్వాచః పురస్తాదివ వస్తునః'ఇతి.

జగ్ధ్వేతి. అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. అహమికా. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః. పృషోదరాదిరితి సుభూతిచంద్రః. గర్ధ ఏవ గార్ధ్యం; చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాదౌపమ్యాదివత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. తద్బద్ధం యైస్తాన్ బద్ధగార్ధ్యాన్, సమానాపీతి స్సపీతిః 'సహపానం సపీతిః స్త్రీ తుల్యపాన' మిత్యమరః. 'సమానస్య ఛందసీ' త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ఛాందసత్వేఽపి బాణాదిప్రయోగమహిమ్నా లోకేఽపి న విరోధ ఇత్యాహ దశటీకాసర్వస్వకారః. 'సమానస్య ఛందసీ' త్యత్ర సమానస్యేతి యోగవిభాగసామర్థ్యాద్భాషాయామపి సపక్షాదిప్రయోగసిద్ధిరిత్యాహ వృత్తికారః. పదమంజరీకారస్తు—'యోగవిభాగాంగీకారే తస్య నిత్యత్వాత్సమానజాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయోగః తస్మాత్సపక్షాదిశబ్దేషు సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పక్షాదిభిరస్వపదవిగ్రహే బహువ్రీహౌ సహశబ్దస్య 'వోపసర్జనస్యే' తి సభావః. భాష్యవార్తికయోశ్చ యోగవిభాగో నోపన్యస్తః' ఇత్య

అథోదాత్తతా.—

*శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యస్తు సా స్యాదుదాత్తతా.

యథా.—

బృంహమాణగజాకీర్ణా ప్రేషమాణహయాకులా,
సంక్రీడత్స్యందనా క్ష్వేడభటా రుద్రవిభోశ్చమూః ౧౧

అథౌజః—

ఓజస్సమాసభూయస్త్వమ్

యథా.—

ఉద్దామద్విరదౌఘదానలహరీసౌరభ్యలోభభ్రమ-
ద్భృంగశ్రేణినిబద్ధఝుంకృతికలావాచాలితప్రాంగణాః,
నిస్సీమప్రథమానభూమవిభవారంభప్రియంభావుకాః
మోదంతే భువి వీరరుద్రనృపతేర్విద్వద్గృహశ్రేణయః. ౧౨

అథ సుశబ్దతా—

*సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్యం పరికీర్త్యతే.

వోచత్. యదత్రయుక్తం తద్గ్రాహ్యం. అస్థ్యుత్కషణమస్థిసంఘర్షః, కటత్కారో ఽనుకరణశబ్దః, కుపాస్వటంతీతి కుపాటాః నక్తంచరాః భూతభేతాళాదయః, నద్యాం స్నాంతీతి నదీష్ణాః కుశలాః, 'సుపీ'తి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః. 'నినదీభ్యాం స్నాతేః కౌశలే' ఇతి షత్వమ్. ౧౦

శ్లాఘ్యైరితి—శ్లాఘ్యైరుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనామేవోచితత్వాదితి భావః. వైపరీత్యేనానౌచిత్యమనేన పరిహృతమిత్యనుసంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతో ఽయం న శానజంతః; బృంహేః పరస్మైపదిత్వాత్. క్ష్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాఠో న క్ష్వేడద్భటేతి శత్రంతపాఠః. తస్యాత్మనేపదిత్వాదిత్యాదిప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం నాటకప్రకరణే ద్వితీయేఽంకే. అనుచితార్థపరిహారకోఽయం గుణః ౧౧

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమానీత్యర్థః, భూమవిభవో మహిమాతిశయః, ప్రియాభవంతీతి ప్రియంభావుకాః. 'కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞౌ' ఇతి ఖుకఞ్ప్రత్యయః. అత్ర వీరరుద్రవిదుషాం గజాంతలక్ష్మీర్మాహాత్మ్యం చ ప్రతిపాద్యతే. ౧౨

సుపాం తిఙాం చేతి. సుబంతతిఙంతవిశేషాణామిత్యర్థః.

యథా.—

ఆశామండలకూలముద్వహకథైరభ్రంకషైర్వైభవై-
రక్షన్సుప్రజసః ప్రజాస్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,
దుష్టానాం భువి నిప్రహంతుమతులైరాఢ్యంభవిష్ణుర్గుణై-
ర్భూమ్నా సంచరతేఽద్య కాకతికులే రుద్రావతారో హరిః. ౧౩

అథ ప్రేయః.—

ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ యద్విధీయతే

యథా—

దాక్షిణ్యం త్వయి దక్షతా త్వయి దయా త్వయ్యున్నతత్వం త్వయి
ప్రాగల్భ్యం త్వయి పౌరుషం త్వయి కలాః సంపత్త్వయి శ్రీస్త్వయి,
ఔదార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధౌరేయతా చ త్వయి
శ్రీమత్కాకతినాథ! పాలయ భువం వైరిం చ కల్పాన్ శతమ్. ౧౪

కూలముద్వహంతీతి కూలముద్వహాః కథా యైస్తైర్దిగంతప్రసిద్ధైరిత్యర్థః. 'ఉదికూలే రుజివహోః' ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః. అభ్రంకషంతీత్యభ్రంకషాః తైరుత్కృష్టైరిత్యర్థః. 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః' ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః. వైభవైరైశ్వర్యైః, శోభనా ప్రజా యాసాం తాః సుప్రజసః. 'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోః' ఇత్యసిచ్ ప్రత్యయః. ప్రజాం రక్షన్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః. రక్షణేన హేతునేత్యర్థః. అత ఏవ త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియో విశ్వజనీనవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్ చ' ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః గుణైశ్శౌర్యాదిభిరాఢ్యో భవతీత్యాఢ్యంభవిష్ణుః. 'కర్తరి భువః' ఇతి ఖిష్ణుచ్ ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతుం. 'జాసినిప్రహణే' త్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ. భూమ్నా మహిమ్నా సంచరతే. 'సమస్తృతీయాయుక్తా' దిత్యాత్మనేపదం. ఇత్థమత్ర సౌశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థత్వవచనమయుక్తం; అనభిహితగుణభావేనాపశబ్దాభావమాత్రేణ తత్పరిహారసంభవాత్. అత్ర తు సకలసచేతశ్చమత్కారకారివిశిష్టపదప్రయోగేణ చారుతాహేతుత్వసంభవాదస్త్యేవ స్వాతంత్రం గుణత్వమితి.

ప్రేయ ఇతి—చాటూక్తౌ ప్రియోక్తౌ, దాక్షిణ్యం సరళత్వం, దక్షతా క్షిప్రకారితా, ధౌరేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురో యడ్ఢకౌ' ఇతి ఢక్ ప్రత్యయః. నిష్ఠురోక్తిలక్షణపరుషప్రాతిపక్ష్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.

అథౌర్జిత్యం —

*ఔర్జిత్యం గాఢబంధత్వమ్.

యథా. —

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్క్షిప్తకౌక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతేర్దోర్దండయోశ్చండయో
ర్గర్జద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోలయః కేలయః. ౧౪

అథ సమాధిః—

[1]సమాధిరన్యధర్మాణాం యదన్యత్రాధిరోపణమ్

యథా. —

పృచ్ఛంతి దుగ్ధసింధుం కుశలమనుసరంత్యాదరాచ్ఛంకరాద్రిం
చాటూక్త్యా మానయంతీ ముహురమరనదీం చంద్రమగ్రే హసంతీ,
వైధాత్రీం యానహంసావలిమనుకృపయా స్వాగతం వ్యాహరంతీ
లోకేషు త్రిష్వమీషు ప్రభవతి మహతీ వీరరుద్రస్య కీర్తిః. ౧౯

అథ విస్తరః—

[2]సమర్థనప్రపంచోక్తి రుక్తస్యార్థస్య విస్తరః

యథా —

లోకేషు త్రిషు కాకతీశ్వరగుణాన్ స్తోతుం ముహుః ర్వీక్షితుం
శ్రోతుం బహ్వభినందితుం చ ఫణినా మేనే స మోనాయకః,

ఔర్జిత్యమితి. గాఢబంధత్వమితి వినంధివైలక్ష్యేణేతి భావః

క్షోణీరక్షణేత్యాదిశ్లోకో వ్యాఖ్యాతః కావ్యప్రకరణే శబ్దచిత్రే. ౧౪

పృచ్ఛంతీతి—అత్ర కుశలప్రశ్నాదేశ్చేతనధర్మస్యాచేతనాయాం కీర్తావధిరోపణాత్సమాధిః. ౧౯

సమర్థనేతి. విస్తర ఇతి సమర్థనప్రపంచస్య శబ్దాత్మకత్వేన 'ప్రథనే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞః ప్రతిషేధే 'ఋదోరప్' ఇత్యప్ప్రత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

లోకేష్వితి. అభినందితుమనుమోదితుం. స్తోత్రాదిషు ఫణిపతిసామర్థ్యం సమర్థ

యద్వక్త్రాణి సహస్రమస్య కృతినో యద్ద్వేసహస్రే దృశ-
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఫణా దశశతాన్యత్యద్భుతాందోళనే. ౧౬

అథ సమ్మితత్వమ్—

*యావదర్థపదత్వం తు సమ్మితత్వముదాహృతమ్.

యథా —

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః. ౧౭

అథ గాంభీర్యమ్.—

*ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాక్షేయకే గంగా కీర్త్యా దిగ్వసనం రిపౌ,
ఇందు ర్ముఖే చ రుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే ౧౮

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మౌళౌ గంగా కటిస్థలే దిగ్వస్త్రం చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే

అథ సంక్షేపః —

*సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే

యథా.—

వంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాసన్బహవో నృపాః,
తేషాం భాగ్యవివర్తోఽయం వీరరుద్రో నరేశ్వరః. ౨౦

యతే—యదితి. యస్మాత్కారణాదిత్యర్థః. అతఏవేదం న కావ్యలింగం; హేతువాచక విభక్త్యాదేరశ్రవణఏవ తస్యోత్థానాదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావదర్థ మితి తద్ధితాంతేన విగ్రహః. తదుక్తం హారదత్తేన—'యావదిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధితాంతశ్చ విద్యతే, అతో నిత్యసమాసేఽపి తద్ధితాంతేన విగ్రహః' ఇతి. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః. యావదర్థం పదాని యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం.అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమపి పదం న న్యూనం నాప్యధికం తత్సమ్మిత మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి గత మేతత్. ౧౭

ధ్వనిమత్త్వముదాహరణే యోజయతి.—అత్ర శంకరస్యేతి.

వంశఇతి—భాగ్యవివర్తో భాగ్యపరిపాకః. ౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్యస్యార్థస్య సంక్షేపోక్తేః సంక్షేపః.

అథ సౌక్ష్మ్యమ్:—

అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌక్ష్మ్యముచ్యతే.

యథా.—

అధ్యధఃపరిసంశ్లిష్టాః ష్ఠాకృఞ్ భూధాతవస్సదా,
వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్తర్యన్యత్ర కర్మణి.

అత్రాధితిష్ఠతి అధఃకరోతి పరిభవతీత్యంతస్సంజల్పరూపత్వాత్సౌక్ష్మ్యం భవతి

అథ ప్రౌఢిః —

ప్రౌఢిరుక్తేః పరిపాకః ఇతి కావ్యవిదో విదుః

యథా.—

వీప్సా పద్మభవస్య చంద్రమకుటస్యావృత్తిరామ్రేడితం
దైత్యారేః ప్రతిబింబనం సురగిరేరిందోస్సముత్తేజనం,
కర్ణాదేః పునరుచ్ఛ్వసన్సురతరోస్స్వస్వామివిష్కృతిర్యా
స్వర్ధేనో రితి తర్కయంతి కవయశ్శ్రీవీరరుద్రప్రభుమ్ ౨౨

అంతరితి—సమీచీనో జల్పస్సంజల్పో వివక్షితార్థః సోఽంతః కృతో గర్భితో యత్ర తద్రూపత్వమంతస్సంజల్పరూపత్వం, సౌక్ష్మ్యమిత్యర్థః. అధ్యధఃపరిశబ్దైస్సంశ్లిష్టాస్సంబద్ధాః, ప్రాక్ప్రయుక్తాధ్యాదిశబ్దా ఇత్యర్థః. ష్ఠాగతినివృత్తౌ, డుకృఞ్ కరణే, భూ సత్తాయాం, ఇత్యేతే ధాతవో 'భూవాదయో ధాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణాశ్శబ్దవిశేషాః, ష్ఠాకృఞ్భూధాతవః కాకతీయేంద్రే సదా కర్తరి వర్తంతే కర్తృవాచిన ఏవ తిఙాదిప్రత్యయాన్ దధతీత్యర్థః. అన్యత్ర కర్మణి కర్మవాచినో యగాదిప్రత్యయాన్ దధతీత్యర్థః. ఏతచ్చ 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యే'తి నియమేన కేవలధాతోః ప్రయోగాభావాత్, లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః, ఇతి ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్మాభిమర్శనదర్శనాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨౧

ఫలితమాహ—అత్రాధితిష్ఠతీత్యాది.

ప్రౌఢిరితి. పరిపాకో వైచిత్రీవిశేషః.

వీప్సేతి. వీప్సా ద్విర్భావః; నిమిత్తనైమిత్తికయో రభేదోపచారాత్. ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సముత్తేజనం శాణోల్లీఢత్వం, సర్వత్ర

అథోక్తిః —

*విదగ్ధభణితిర్యాస్యాదుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా.—

†దిట్ఠా కమళాసత్తీ రణ్ణో తుహ సుహఅచిత్తచరిఅస్స,
భాసంతో వి తుమం తం కువలఅలచ్ఛిం పసాహేసి ౨౩

అథ రీతిః.—

*యథోపక్రమనిర్వాహో రీతిరిత్యభిధీయతే,

యథా —

షడ్గుణాన్ సేవతే రాజా షడ్రిపూనవమన్యతే,
షడ్దర్శనాన్యపాస్తే షడ్బలాని చ వీక్షతే. ౨౪

అథ భావికం —

*భావతో వాక్యవృత్తిర్యా భావికం తదుదాహృతం.

---

† దృష్టా కమలాసక్తీ రాజ్ఞస్తవ సుభగచిత్రచరితస్య,
భాస్వానపి త్వం తాం కువలయలక్ష్మీం ప్రసాధయసి ౨౩

ద్వితీయబ్రహ్మాదిరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర వీరరుద్రే విరించివిష్ణ్వాద్యారోపలక్షణవైచిత్రీ
వశాత్ప్రౌఢిః ౨౨

దిట్ఠేతి—కమలాసక్తిః ఏకత్ర కమలాయామన్యత్ర కమలేష్వాసక్తిః కువలయ
లక్ష్మీం భూమండలలక్ష్మీం అన్యత్రోత్పలసంపదం. అత్ర రాజ్ఞశ్చంద్రస్యాపి కమలాసక్తిః.
భాస్వతస్సూర్యస్యాపి కువలయప్రసాధన మిత్యేవంరూపాయాం విదగ్ధభణితావశ్లీలం
పరిహ్రియతే. ౨౩

షడ్గుణాన్ సంధ్యాదీన్ 'సంధిర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః,
షడ్గుణా'ఇత్యమరః, షడ్రిపూన్ కామక్రోధాదీన్, షడ్దర్శనాని పాణినీయప్రభృతీ
న్యుక్తాని, షడ్బలాని మౌలాదీని తదుక్తం మాలేశ్వరేణ—'మౌలం భృత్యం తథా
మైత్రం శ్రైణమాటవికం బలం, అమిత్రమపరం షష్ఠం సప్తమం నోపలభ్యతే, ఇతి.
అత్ర పాదచతుష్టయేఽప్యాదౌ షట్పదోపాదానాద్యథోపక్రమనిర్వాహేణ పతత్ప్ర
కర్షపరిహారిణీ రీతిర్ద్రష్టవ్యా ౨౪

భావతఇతి. భావః ప్రేమ మాత్రాస్తీతి భావికం.

యథా.—

స్వామిం! స్తాత కులోత్తంస! వీరరుద్ర! జగత్ప్రభో!
పుత్రిణాం ధురమేషోఽహం పుత్రేణారోపిత స్త్వయా ౨౫

అత్ర ప్రేమరూపభావవశాత్స్వామింస్తాతేతి వాక్యవృత్తిః

అథ గతిః—

గతిర్నామ సురమ్యత్వం స్వరాంరోహావరోహయోః.

యథా—

ప్రకాశ్యై త్రైలోక్య బతతమతుల్యైః కాంతిభిర్విభో-
ర్మహోభి ర్నిస్సీమైర్దినకరకరాటోపపటుభిః,
తమః కృత్స్నం శోకజ్వలదనలరోచిర్గిరిచయం
దధత్స్వప్యుద్వేలత్యరినృపమనస్స్వేవ సతతమ్. ౨౬

అత్ర పూర్వార్ధే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వాత్స్వరస్యారోహః ఉత్తరార్ధే అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానామర్థగతత్వమపి కేచిదిచ్ఛంతి ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వమేవ గుణానాం. తదుక్తమలంకా

స్వామిన్నితి. పుత్రం ప్రతిజనకస్యోక్తిః. ౨౫

భావికం యోజయతి—అత్ర ప్రేమేతి.

గతిరితి. స్వరాణామారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వమవరోహో వైపరీత్యం

ప్రకాశ్య ఇతి. నిస్సీమై రితి సూర్యాదితేజోవ్యతిరేకోక్తిః. వీరరుద్రతేజసి విశ్వవ్యాపిని తమసో వైరిహృదయాన్యేవావకాశ ఇత్యాహ—తమ ఇతి. తత్రాగ్నిసన్నిధానేఽపి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వపీత్యపిశబ్దో విరోధసూచకః దుఃఖితాముహ్యంతీతి పరిహారః. ఉద్వేలతి విజృంభతే అత్ర పూర్వార్ధ ఇత్యనేన ఉత్తరార్ధే హ్రస్వాక్షరప్రాయత్వాదవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదేనార్థగతత్వలక్షణం విశేషమాహ—ఏతేషామితి. తదుక్తం వామనేన—'ఏతఏవౌజః ప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః' ఇతి. స్వమతమాహ—ప్రాచామితి. సంఘటనాశ్రయత్వమేవేతి. బహూనాం పదానామేకపదవదవభాసమానత్వాదిలక్షణే శ్లేషాదావర్థగతత్వస్య దుర్ఘటత్వాదితి భావః. అలఙ్కార సర్వస్వ ఇతి. ఉద్భటాదిమతానువాదత్వేనేతి భావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశబ్దార్థయోరాశ్రయ భేదేనైవేత్యర్థః. అన్యథేతి. ఆశ్రయభేదాభావ ఇత్యర్థః నను కథమేతదుప

రసధర్మత్వే—'సంఘటనాధర్మత్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం వ్యవస్థాన'మితి. అనయైవ భంగ్యా గుణాలంకారాణాం నిరూపితస్స్వరూపభేదః అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్యశోభాకరత్వమేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం తదుక్తం రుద్రభట్టేన—

'యో హేతుః కావ్యశోభాయా సోఽలంకారః ప్రకీర్త్యతే
గుణోఽపి తాదృశో జ్ఞేయో దోషస్స్యాత్తద్విపర్యయః' ఇతి

అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణేఽలంకారశాస్త్రే
గుణప్రకరణం సమాప్తమ్

పద్యతే? కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతవస్త్వలంకారాః' ఇతి వామనేన తస్య స్వరూపభేదస్యోక్తత్వాదితి చేన్నైతత్సాధీయః; వికల్పాసహత్వాత్. ఇదం హి తద్దర్శనరహస్యం రీతిరాత్మా కావ్యస్య; రీతిశ్చ గుణవిశిష్టపదరచనా. సా వైదర్భ్యాదిభేదేన త్రివిధా. తత్ర సర్వగుణవిశిష్టా వైదర్భీ. కతిపయగుణవిశిష్టే గౌడీయా పాంచాల్యావితి. తత్ర సర్వగుణానాం మిళిత్వా కావ్యశోభాహేతుత్వే గౌడపాంచాలరీత్యో రవ్యాప్తిః. కతిపయానాం కావ్యశోభాహేతుత్వే 'అద్రావత్ర ప్రజ్వలత్యగ్నిరుచ్చైః ప్రాజ్యః ప్రోద్యన్నుల్లసత్యేషధూమః'ఇత్యాదౌ పర్వతోఽగ్నిమానిత్యాదిశుష్కశాస్త్రానుకూల్యేన కావ్యత్వరహితేఽప్యోజశ్శ్లేషాదిసంభవేనాతివ్యాప్తిస్స్యాత్. తస్మాన్నాస్తి గుణానాం తన్మతే కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తన్మూలమలంకారాణాం తదతిశయహేతుత్వమితి.

స్వమతేఽభిమతసమ్మతిం చ దర్శయతి—యో హేతురితి.

ఉపసంహరతి—అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావాదిత్యర్థః సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమితి భేదకత్వేనేతి భావః. ఏతచ్చోద్భటాదిమతమవలంబ్య శ్లేషాదీనాం మాధుర్యాదావనంతర్భావమంగీకృత్యోక్తం. వస్తుతస్తు భామహాదిమతేనాంతర్భావే శ్లేషాదిగుణానాం రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శబ్దార్థధర్మత్వమితి విద్యతఏవ స్వరూపభేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయమేవోక్తవాన్ కావ్యప్రకరణే—'హారాదివదలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, శ్లేషాదయో గుణాస్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః. ఆత్మోత్కర్షావహా' ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే గుణనిరూపణంనామ షష్ఠం ప్రకరణమ్.

శబ్దాలఙ్కారప్రకరణమ్.

అథ గుణనిరూపణానన్తరమలంకారా నిరూప్యన్తే అలంక్రియతేఽనేనేతి చారుత్వహేతురలంకారః తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే-

---

పరిశేషాదలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

శ్లో. అత్ర తేఽలంకారాశ్ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసౌ,
యమకం పునరుక్తవదాభాసో లాటోపలాలితః ప్రాసః ౧
చిత్రమథో ఉపమాఽనన్వయోపమేయోపమాస్మరణం,
రూపకపరిణామౌ ద్వౌ సందేహభ్రాన్త్యపహ్నవోల్లేఖాః. ౨
ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తీ తథా సహోక్తిర్వినోక్తిశ్చ,
ఉక్తిస్సమాసవక్రస్వభావకవ్యాజపూర్వికా విద్యాత్. ౩
మీలనసమానతదతద్గుణా విరోధో విశేషశ్చ,
అధికో విభావనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతీ స్యాతాం ౪
విచిత్రాన్యోన్యవిషమాస్సమోఽథో తుల్యయోగితా,
దీపకం ప్రతివస్తూపమా దృష్టాన్తో నిదర్శనా. ౫
వ్యతిరేకశ్లేషపరికరాక్షేపా వ్యాజస్తుతిః,
అప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతీపకం. ౬
అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాన్తరపూర్వకః,
యథాసంఖ్యార్థాపత్తీ పరిసంఖ్యోత్తరం తథా. ౭
వార్థచార్థౌ ద్వౌ సమాధిర్భావికం ప్రత్యనీకకం,
వ్యాఘాతపర్యాయసూక్ష్మా ఉదాత్తః పరివృత్తికా ౮
హేతుమాలైకావళీ చ మాలాదీపకసారకౌ,
సంసృష్టిసంకరౌ చేతి పంచసప్తతిరీరితాః. ౯
రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వీ సమాహిత మథోదయః,
భావస్య సంధిశ్శాబల్యం ద్వ్యశీతిరితి మే మతాః. ౧౦

ఏతేషా మలంకారశబ్దవ్యుత్పత్త్యా తత్సామాన్యలక్షణాలాభం మత్వాహ—అలంక్రియతేఽనేనేతి. అనియమేన, రస ఇతి శేషః. 'అకర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయా'మితి

'ఉపస్కుర్వంతి తం సంతం యేఽఙ్గద్వారేణ సంశ్రితాః,
హారాదివదలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః' ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతైర్వలయనూపురాదిభిస్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవ్యేవాలంక్రియతే తథా శబ్దార్థావయవగతైరనుప్రాసోపమాదిభిస్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవీభూతం కావ్యముపస్క్రియతే ఆశ్రయాశ్రయిభావేనాలంకార్యాలంకారభావో లోకవత్కావ్యేఽపి సమ్మతః చారుత్వహేతుత్వేఽపి గుణానామలంకారాణాం చాశ్రయభేదాద్భేదవ్యపదేశః సంఘటనాశ్రయా గుణాశ్శబ్దార్థాశ్రయాస్త్వలంకారః.

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోభయగత్వేన త్రైవిధ్యమలంకారవర్గస్య. అర్థాలంకారాణాం చాతుర్విధ్యం కేచిత్ప్రతీయమానవస్తునః, కేచిత్

కరణే ఘఞ్ ప్రత్యయః. ఏతేనైతేషాం గుణానామివ రసోపకారాసంభవాత్తేభ్యో వైలక్షణ్యం సూచ్యతే.

అస్మిన్నేవార్థే వృద్ధసంవాదమాహ—ఉపస్కుర్వంతీతి. యే అంగద్వారేణ శబ్దార్థయోరుత్కర్షాధాన ద్వారేణ తమంగినం రసం సంతం విద్యమాన ముపస్కుర్వంతీత్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైచిత్రీమాత్రపర్యవసాయిత్వమలంకారాణామితి సూచ్యతే. తేఽలంకారాః కంఠాదీనాముత్కర్షాధానద్వారేణ హారాదయ ఇవ సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

న కేవలమేవం సతి రసేఽనుప్రాసోపమాదిభిస్స్వాశ్రయభూతాశ్శబ్దార్థా ఏవోపస్క్రియంతే. కింతు తద్ద్వారా తదవయవీభూతం కావ్యమపీత్యేతల్లౌకికదృష్టాంతేనాహ-యథేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనేతి. సంయోగమూలేనేతి శేషః. లోకే మూలభూతస్సంయోగో ముఖ్యః. అత్ర త్వనిత్యత్వసాధర్మ్యాదౌపచారిక ఇతి భేదః. అథాలంకారవిభాగం కరిష్యమాణస్తదుపయోగితయోద్భటాదిమతేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేదమనువదతి—చారుత్వహేతుత్వేఽపీతి.

ఇత్థమలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగమాహ—తత్ర ప్రథమమితి. శబ్దాలంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉపమాదయః. ఉభయాలంకారాః లాటానుప్రాసోభయసంసృష్ట్యాదయః. ఏతేషాం తుల్యేఽపి కావ్యశోభాహేతుత్వే శబ్దార్థోభయాలంకారవ్యవస్థాయామాశ్రయాశ్రయిభావ ఏవ ప్రమాణమిత్యలంకారసర్వస్వకారః.

ప్రతీయమానౌపమ్యాః, కేచిత్ప్రతీయమానరసభావాదయః, కేచిదస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి సమాసోక్తిపర్యాయోక్త్యాక్షేపవ్యాజస్తుత్యుపమేయోపమానన్వయాతిశయోక్తిపరికరాప్రస్తుతప్రశంసానుక్తనిమిత్తవిశేషోక్తిషు ప్రతీయమానం వస్తు కావ్యోపస్కారతాముపయాతి. రూపకపరిణామ సందేహ భ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవోత్ప్రేక్షాస్మరణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమా దృష్టాంత సహోక్తివ్యతిరేకనిదర్శనా శ్లేషేష్వౌపమ్యం గమ్యతే రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహితభావోదయ భావసంధి భావశబలతాసు రసభావాదిర్వ్యజ్యతే. ఉపమావినోక్త్యర్థాంతరన్యాస విరోధ విభావనోక్తగుణ నిమిత్త విశేషోక్తి విషమసమచిత్రాధికాన్యోన్యకారణమాలైకావలీ వ్యాఘాతమాలా దీపకకావ్యలింగానుమానసారయథాసంఖ్యార్థాపత్తిపర్యాయపరివృత్తిపరిసంఖ్యావికల్పసముచ్చయసమాధిప్రత్యనీకప్రతీప విశేషనిమీలనసామాన్యాసంగతితద్గుణాతద్గుణ వ్యాజోక్తివక్రోక్తి స్వభావోక్తి భావికోదాత్తేషు సహృదయహృదయాహ్లాది స్ఫుటం ప్రతీయమానం నాస్తి.

అత్రేత్థమలంకారకక్ష్యావిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం భేదప్రధానమభేదప్రధానం భేదాభేదప్రధానం చేతి ఉపమానోపమేయయోస్స్వతోభిన్నత్వాచ్ఛాబ్దమేతన్న వాస్తవం రూపకపరిణామసందేహభ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవానామభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం దీపకతుల్యయోగితానిదర్శనా దృష్టాంత ప్రతివస్తూపమాసహోక్తి ప్రతీప వ్యతిరేకాః భేదప్రధాన సాధర్మ్యనిబంధనాః ఉపమానన్వయోపమేయోపమాస్మరణానాం భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తీ అధ్యవసాయమూలే. విభావనా విశేషోక్తివిషమ చిత్రాసంగత్యన్యోన్యవ్యాఘాతాతద్గుణ భావికవిశేషాణాం విరోధమూలతా యథాసంఖ్యపరిసంఖ్యార్థాపత్తి వికల్పసముచ్చయానాం వాక్యన్యాయమూలతా

అన్వయవ్యతిరేకావితి కావ్యప్రకాశకారః. రసభావాదిర్వ్యజ్యత ఇతి. గుణీభూతవ్యంగ్యత్వేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. చతుర్ధా విభక్తేష్వలంకారేష్వవాంతరవిభాగం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాహ—అత్రేతి. ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ. కక్ష్యావిభాగః, సాధర్మ్యవిరో

పరివృత్తి ప్రత్యనీక తద్గుణసమాధి సమ స్వభావోక్త్యుదాత్త వినోక్తయో లోకవ్యవహారమూలాః కావ్యలింగానుమానార్థాంతరన్యాసానాం తర్కన్యాయమూలతా. కారణమాలైకావళీ మాలాదీపక సారాః శృంఖలావైచిత్ర్యమూలాః వ్యాజోక్తి వక్రోక్తి మీలనాన్యపహ్నవమూలాని. సమాసోక్తి పరికరౌ విశేషణవైచిత్ర్యమూలౌ.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే

ఆరోపగర్భత్వేఽప్యారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుపయోగాభ్యాం పరిణామరూపకయోర్భేదః ఆరోప్యమాణరూపసంభవాసంభవాభ్యాముల్లేఖరూపకయోర్భేదః ఆరోపవిషయస్య సందేహభ్రాంత్యపహ్నవైః సందేహభ్రాంతిమదపహ్నవానాం పరస్పరం భేదః. సాధర్మ్యమూలత్వేఽపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక దృష్టాంతేభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వాదుపమానన్వయోపమేయోపమా భిద్యంతే సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాముపమేయోపమా ప్రతివస్తూపమయోర్భేదః వస్తు ప్రతివస్తుబింబప్రతిబింబభావాభ్యాం ప్రతివస్తూపమాదృష్టాంతయోర్భేదః ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం వ్యస్తత్వ సమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయోర్భేదః ఉపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాప్రసిద్ధత్వాభ్యాముపమోత్ప్రేక్షయోర్భేదః అర్థసామ్యశబ్దసామ్యాభ్యాముపమాశ్లేషయోర్భేదః ఉపమానోపమేయయోర్భేదాభేదాభ్యాముపమానన్వయయోర్భేదః ఉపమానోపమేయభావస్య పర్యాయయౌగపద్యాభ్యాముపమేయోపమోపమయోర్భేదః అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామప్రస్తుతప్రశంసాసమాసోక్త్యోర్భేదః. వాచ్యవ్యంగ్యయోరుభయోః ప్రస్తుతత్వే పర్యాయోక్తిః. వాచ్యస్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా. వ్యాప్తిపక్షధర్మతాద్యభావాత్కావ్యలింగస్యానుమానాద్భేదః. సాధారణగుణయోగాద్భేదానుపలబ్ధౌ సామాన్యం ఉత్కృష్టగుణయోగాన్న్యూన

థాదిమూలత్వేనాలంకారాణాం వర్గశోవిభాగ ఇత్యర్థః ఏతదభేదప్రధానత్వం శాబ్దమారోపితం న వాస్తవం న స్వాభావికం,

అథాలంకారాణామత్యంతవివేకార్థం మిథో వైధర్మ్యమాహ—అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదినా.

గుణతిరోధానే మీలనం అన్యవ్యవచ్ఛేదే తాత్పర్యాభావాదుదాత్తాలంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాకతాలీయతయా కార్యసాధనే కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్యసాధనే బహూనాం కారణానా ముద్యమే ద్వితీయ స్సముచ్చయః నిహ్నవస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామపహ్నవ వ్యాజస్తుత్యో ర్భేదః అన్యేషాం భేదస్స్పష్ట ఏవ యద్యపి వ్యాజోక్తిమీలనసామాన్యేషు కథంచి త్సాదృశ్య మస్తి తథాప్యవివక్షితత్వా న్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా

శబ్దాలంకారనిరూపణమ్.

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయోర్మధ్యే శబ్దస్యార్థం ప్రత్యంతరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యంతే

ఛేకానుప్రాసః.

భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః,
ఆవృత్తిర్యత్ర స బుధైశ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యతే 1

యత్రావ్యవహితయోర్వ్యంజనయుగ్మయోర్ద్వయోః పౌనరుక్త్యం తత్ర ఛేకానుప్రాసః

శిష్టమన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ స్పష్టీభవిష్యతీతి నేహ వివిచ్యతే.

ఇత్థమలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారనిరూపణం ప్రస్తౌతి.—అథేతి తత్ప్రాథమ్యే హేతుమాహ—శబ్దస్యేతి అత్ర శబ్దప్రతీతిపూర్వకత్వాదర్థప్రతీతే శ్శబ్దస్య ప్రతీతావంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథమ్యమితి భావః. ప్రథమం తావ చ్ఛబ్దార్థోభయగతత్వేన త్రివిధం పౌనరుక్త్యం తత్రాద్యే కేవలస్వరపౌనరుక్త్యస్య చారుతాహేతుత్వాభావాద్వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్యం స్వరవ్యంజనసముదాయ పౌనరుక్త్యం చ చారుతాహేతుః తత్రాద్య మపి సంఖ్యానియమే ఛేకానుప్రాసో వైపరీత్యే వృత్త్యనుప్రాసఇతి. సర్వస్వకారః తదనుసారేణ ఛేకానుప్రాసం లక్షయతి-భవేదితి. రసాద్యనుగతః ప్రకృష్టో న్యాసోఽనుప్రాసః తదుక్తం—'ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో రసాద్యనుగతో హి యః, సోఽనుప్రాస స్స చ ఛేకవృత్త్యుపాధిగతో ద్విధా' ఇతి. గృహచరాః పక్షిమృగాదయశ్ఛేకా ఇతి కేచిత్. విదగ్ధా ఇతి సర్వస్వకారాదయః. తదుపలాలితోఽనుప్రాసశ్ఛేకానుప్రాసః, ద్వయోరిత్యత్ర వీప్సా ద్రష్టవ్యా. తేన యత్ర ద్వయో ర్వ్యంజన యుగ్మయోరవ్యవధానేనావృత్తిః సః ఛేకానుప్రాస ఇత్యర్థః.

యథా —

మహీమహీనవిభవే దత్తే క్షేమంకరే కరే,
రాజన్యజన్యవిజయీ రాజా రాజగ్గుణోదయః. ౨

—— వృత్త్యనుప్రాసః ——

*ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,
పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే. ౩

యథా —

రే రే క్షుద్రమహీక్షితః ! క్షణమితః శ్రీకాకతిక్ష్మాపతే-
ర్విక్షిప్తం ధ్వజినీం పురీక్ష్యసుభటాం ప్రోక్షిప్తకాక్షేయకైః,
యోత్స్యధ్వే యది లభ్య మక్షయపదం కాంతారవృక్షో వృథా
క్ష్మాభృత్కుక్షిచరత్తరక్షునికరాత్త్రాత్మరక్షా కుతః ? ౪

ఉదాహరతి—మహీమితి. అహీనవిభవే, ఫణీంద్రసదృశ ఇత్యర్థః. కరే బాహౌ రాజన్యాః క్షత్రియాః, 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః, జన్యం యుద్ధం. అత్ర పాదచతుష్టయేఽపివ్యంజనయుగ్మానామవ్యవధానేనావృత్తేశ్ఛేకానుప్రాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సంఖ్యానియమేన ఛేకానుప్రాస ముక్త్వా అన్యథా వృత్త్యనుప్రాస మాహ— ఏకేతి ప్రభృతిగ్రహణాత్త్రిచతురాదిసంగ్రహః అత్రైకస్య వ్యంజనస్య సకృదావృత్తౌ వైచిత్ర్యాభావాత్సామర్థ్యాదసకృదావృత్తి ర్లభ్యతే ద్వయోస్తు సకృదేవ. అన్యథా ఛేకానుప్రాసస్స్యాత్. వ్యవధానే త్వసకృదావృత్తావపి న విరోధః త్ర్యాదీనాం తు సకృదసకృద్వా వ్యవధానేనావ్యవధానేన వా ఆవృత్తి ర్ద్రష్టవ్యా. వృత్తిశబ్దేన వైదర్భ్యాదయో వివక్షితాః తదుపలక్షితాః. తదుపలక్షితో ఽనుప్రాసో వృత్త్యనుప్రాసః. ౩

ఉదాహరతి—రేరేఇతి. యోత్స్యధ్వే హనిష్యధ్వే యది, 'యుధ సంప్రహారే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోః కర్మణి లృట్, లభ్యమక్షయపదమితి. 'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః' ఇతి స్మరణా దితి భావః. కాంతారపక్షో ఽరణ్యనివాసపక్షః, తరక్షునికరాత్ మృగాదనయూథాత్, దుర్మరణకారణాదరణ్యనివాసాచ్ఛుభోదర్కం యుద్ధమరణమేవ శ్రేయ ఇతి భావః. అత్రాసకృత్ క్షకారావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసః. ఏవ మన్యేఽపి భేదాస్సూర్యశతకాదౌ ద్రష్టవ్యాః. ౪

యమకమ్

'యమకం పౌనరుక్త్యే తు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః.

ఛేకానుప్రాసే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపౌనరుక్త్యమానుషంగికం. యమకే తు స్వరయోర్వ్యంజనయుగ్మయోరావృత్తిః తస్యాశ్చ మధ్యాంతగతత్వేన బహవో భేదాః. తత్ర దిఙ్మాత్రముదాహ్రియతే.

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహిమతేజసః,
శ్రియం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమతేజసః ౨౪

పునరుక్తవదాభాసః

'యత్రార్థః ప్రముఖే కించిదాభాసతే పునరుక్తవత్,

వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్యాశ్రయమలంకారద్వయముక్త్వా స్వరవ్యంజనసముదాయపౌనరుక్త్యాశ్రయ మలంకార మాహ—యమకమితి.

నను 'మహీ మహీనవిభవ' ఇత్యాదౌ ఛేకానుప్రాసే 'యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచర' ఇత్యాదావేకదా సాదృశ్యలక్షణే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపౌనరుక్త్యసంభవాత్కథం తత్ర వ్యంజనమాత్రపౌనరుక్త్య? మిత్యాశంక్య పరిహరతి.—ఛేకానుప్రాస ఇతి. అనుషంగాదాగతమానుషంగికం, అన్వాచయవిశిష్టం అభ్యుచ్చయ ఇత్యర్థః స్వరవ్యంజనయుగ్మయోరిత్యత్ర స్వరసహితవ్యంజనేతి మధ్యమపదలోపీ సమాసో వివక్షితః ఇతి వ్యాచష్టే—యమకేత్వితి తచ్చ యమ్యమానానాం పాదాదిదేశానామాద్యమధ్యాంతగతత్వేనానేకవిధమిత్యాహ—తస్యేతి. ఏతచ్చ శ్లోకార్ధపాదయమకానామపూర్వపలక్షణం. సర్వేఽప్యేతే భేదాశ్చిరంతనైరేవ బహుధా ప్రపంచితాః గురుత్వభీతత్వాన్నేహ ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైకముదాహరతి—ప్రతాపఇతి. మహాన్మహిమా ఆధిక్యం యస్య తేజసో మహామహిమతేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్టమహాం పద్మప్రియోత్సవం, అహిమతేజస ఉష్ణాంశోః, శ్రియం దధాతి. అత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనాత్సందష్టయమకం నామ యమకభేదః. తదుక్తమన్యత్ర అత్ర యమ్యమానయోరుభయోస్సార్థకత్వం 'విహగాః కదంబసురభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వమితరస్యానర్థకత్వం. 'కలయంత్యనుక్షణమనేకలయ' మిత్యత్రోభయోరనర్థకత్వం. ఏవం సర్వేష్వపి యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపౌనరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా నభిధాయార్థపౌనరుక్త్యమూల మలంకార మాహ—యత్రేతి. యత్రాలంకారే, అర్థః ప్రముఖే ప్రథమం, పునరుక్తవత్ పునరుక్తేన

పునరుక్తవదాభాసో ఽలంకారస్సతాం మతః. ౬

యత్రార్థః పునరుక్తవదాభాసతే అన్వయవేళాయామన్యథా భవతి స పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారః. అర్థాలంకారత్వేఽప్యస్య శబ్దపౌనరుక్త్యాశ్రితత్వాచ్ఛబ్దాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్

యథా —

జిష్ణురింద్రః క్షితిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,
భాస్వాన్సూర్యస్స్ఫురత్తేజాః కాకతీంద్రో విరాజతే. ౭

లాటానుప్రాసః

అథోభయపౌనరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే —

తుల్యం, అత ఏవ కించిత్క్రమప్యనన్వితం భాసతే, పరమార్థతస్త్వన్యథా పర్యవస్యతీత్యర్థః. ౬

అనర్థపౌనరుక్త్యస్య ప్రరూఢదోషత్వాత్ తదేతన్నిష్క్రృష్య వ్యాచష్టే— యత్రార్థ ఇత్యాదినా. నన్వస్య శబ్దాలంకారప్రస్తావే కా సంగతి? రత ఆహ—అర్థేతి. అర్థపౌనరుక్త్యాదేవార్థాశ్రితత్వాదర్థాలంకారత్వే సత్యపీత్యర్థః. శబ్దపౌనరుక్త్యాశ్రితత్వాదితి. పర్యాయశబ్దాశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఆమ్రేడితశబ్దవత్పర్యాయశబ్దేష్వప్యర్థైకత్వసాదృశ్యాదౌపచారికం శబ్దపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరతి—జిష్ణురితి. జయశీలో జిష్ణుః, క్షితిభుజామింద్రో రాజాగ్రణీః, శ్రీపతిస్సమృద్ధః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్ గభస్తిమాన్, సూర్య ఇవ స్ఫురత్తేజాస్స్ఫురత్ప్రతాపః అత్ర జిష్ణ్వాదీనామింద్రాదిపర్యాయప్రయోగేణ ప్రముఖే భాసమానస్య పౌనరుక్త్యస్యోక్తప్రకారేణాన్వయవేళాయామన్యథా పర్యవసానాత్పునరుక్తవదాభాస ఇతి భావః. కేచిత్పునరేవమాహుః—'భాతి సదానత్యాగః స్థిరతాయా' మిత్యత్ర సత్పురుషప్రణామేన ప్రకాశితే స్థైర్యే పర్వతభూత ఇత్యస్యార్థస్య దానత్యాగశబ్దపరివృత్త్యాసంభవాచ్ఛబ్దాలంకారో ఽప్యయమ్. 'తనువపు' రిత్యత్ర కృశాంగ ఇత్యస్మిన్నర్థే తనుశబ్దవిపరివృత్తౌ నాయమలంకార ఇతి శబ్దాశ్రయత్వం. వపుశ్శబ్దవిపరివృత్తౌ నాలంకారత్వహానిరిత్యర్థాశ్రయత్వం. అత ఉభయాలంకారోఽప్యయమితి. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'పునరుక్తవదాభాసో విభిన్నాకారశబ్దభాక్, ఏకార్థతైవ శబ్దస్య తథా శబ్దార్థయోరయ' మితి. ౭

శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,
స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే ౮

యత్ర శబ్దార్థయోస్తాత్పర్యభేదమాత్రం న స్వరూపభేదస్తత్ర లాటానుప్రాసః

యథా.—

గుణా గుణాస్తే గణ్యంతే యే రుద్రనృప మాత్రితాః,
నీతిర్నీతిరసౌ తస్య లక్ష్మీర్లక్ష్మీశ్చ సిధ్యతే. ౯

శబ్దార్థయోరేకైకపౌనరుక్త్యమూలానలంకారానభిధాయ ఉభయపౌనరుక్త్యమూలమలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాహ—అథేత్యాదినా శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం ప్రరూఢదోషః. తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం తాత్పర్యభేదవదితి ౮

అనేన యమకవ్యావర్తకశబ్దార్థయోస్స్వరూపభేదాభావః ఫలిత 'ఇతి వ్యాచష్టే-యత్రేతి. లాటజనోపలాలితోఽనుప్రాసో లాటానుప్రాసః, న తు లాటదేశజన్యః కశ్చనోపకారః కావ్యస్యేతి గోపాలః.

ఉదాహరతి—గుణాఇతి. అసౌ వీరరుద్రసంబంధినీ. అత్ర ద్వితీయగుణాదిశబ్దానాముత్కర్షలక్షణస్తాత్పర్యభేదః 'అత్రాబ్జపత్రనయనే నయనే నిమీ'లేత్యాదౌ విభక్త్యాదేరపౌనరుక్త్యేఽపి శబ్దార్థపౌనరుక్త్యాల్లాటానుప్రాసత్వం. అత ఏవాయం పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్రయశ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః. ఉద్భటేనాప్యుక్తం—'స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తిః ఫలాంతరాత్, శబ్దానాం ప్రకృతీనాం వా లాటానుప్రాస ఇష్యతే' ఇతి. నను యుద్ధేఽర్జునోఽర్జున ఇవేత్యత్రైకస్యైవోపమానోపమేయత్వలక్షణే అనన్వయాలంకారేఽపి శబ్దార్థపౌనరుక్త్యసంభవాల్లాటానుప్రాసత్వమేవ కిం నేష్యతే?. సత్యం; యద్యప్యనన్వయేఽర్థపౌనరుక్త్యమాత్రం లక్షణం. తథాపి నిర్దేశప్రతినిర్దేశయోరైకరూప్యాభావే పర్యాయప్రక్రమదోషప్రసంగాదానుషంగికం శబ్దపౌనరుక్త్యం. అత్ర తూభయపౌనరుక్త్యమవశ్యకమేవేతి విషయభేదాన్న కోఽపి విరోధః. తదుక్తం—అనన్వయే చ శబ్దైక్యమౌచిత్యాదానుషంగికం, అస్మింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షాదేవ ప్రయోజక' మితి. ౯

చిత్రాలంకారః పద్మబంధాదిః.

'పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్రముచ్యతే.
ఆదిగ్రహణాచ్చక్రబంధాదయః.
తత్రాష్టదళపద్మబంధో యథా—

యాంతా యస్యా స్సమగ్రా నతి మిహ కనకాస్థానసక్తాసనాయా
యానాసక్తాసనస్థా సుఖయతు కమలాభ్యాససుజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా క్షితిపతితిలకం జ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యాగే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతిషు ఫలితగ్రాససస్యా యతాయా

చిత్రం లక్షయతి—పద్మేతి న చ శ్రావణానాం వర్ణానాం పద్మాద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి వాచ్యం; వర్ణశబ్దేన తత్స్మారకాణాం లిప్యక్షరాణామాక్షేపాత్. తేషాం ముఖ్యవర్ణాభేదేన లోకవ్యవహారాదస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాదిస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం పౌనరుక్త్యాత్పౌనరుక్త్యమూలాలంకారానంతర్యం చ ద్రష్టవ్యం యాంతేతి కనకాస్థానే సువర్ణమయసభామంటపే, సక్తం స్థితమాసనం సింహాసనం అయతి ప్రాప్నోతీతి కనకాస్థానసక్తాసనాయాః, అయతేః కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః. యానేషు తురగాదిష్వాసక్తాన్యాసనాని పల్యయనాదీని తత్ర తిష్ఠతీతి యానాసక్తాసనస్థా రాజోపకరణేషు లక్ష్మీరస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయేత్యర్థః. సుఖేనజ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, 'కృత్యల్యుటోబహుళ'మితి కర్మణి ల్యుట్. మాయా స్వరూపవైచిత్రీ యస్యాస్సా, అభ్యాససుజ్ఞానమాయా, అనుపాసకానాం దురవబోధస్వరూపేత్యర్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా, సభాయాం సాధవస్సభ్యాః, 'సభాయా యః' ఇతి యప్రత్యయః తే శోభనా యస్యాస్సా సుసభ్యా, సంపన్నస్యైవ సభ్యాశ్రయత్వాదితి భావః. జానంతీతి జ్ఞాః వివేకినః, 'ఇగుపధే'త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్రాతిరక్తా, గీయత ఇతి గేయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనామాంకానేకగీతేత్యర్థః. యాగే సక్తా సంబద్ధా, సమృద్ధస్యైవ తత్రాధికారాదితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా, అత ఏవ సుకృతిషు, విషయే ఫలితైర్గ్రామసస్యైః కార్యైరాయతో మహాన్ అయశ్శుభావహావిధిర్యస్యాస్సా తథోక్తా, స్వభక్తానాం గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్వానుగ్రహేత్యర్థః. ఏవంవిధా యా లక్ష్మీర్యస్య విభోః అసమగ్రామతిసంపూర్ణామానతిం వశ్యత్వం యాంతా సా కమలా లక్ష్మీస్తం క్షితిపతితిలకం వీరరుద్రం, ఇహైవ లోకే జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. అయమష్టదళపద్మబాధః. ఉద్ధారస్తు—

"కర్ణికాదిలిఖేద్వర్ణాన్ క్రమాద్దిక్షు విదిక్షు చ,
సకర్ణికాన్ సప్తదిక్షు విదిక్షు తు వికర్ణికాన్

చక్రబంధో యథా—

లక్ష్మీవీక్షితవైభవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రియో
దిక్ష్వారబ్ధనిజప్రతాపజనితాం భాస్వద్ధురాం యచ్ఛతః,
నిత్యం రుద్రజనాధిపస్య జయినో భాతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్పాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాశ్రితత్వాద్ధరా.

అత్ర చక్రబంధే వైద్యనాథకృతి పీఠసుద్రయశ ఇతి ప్రతీయతే.

నాగబంధో యథా—

ఓజస్వీ రుద్రదేవే విభవతి మహిమత్యాజితాన్యప్రతాపే

ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం తు దిక్షు తే స్యుశ్చతుర్దశ,
వ్యవధానేన తానాద్యే దళేఽన్యత్ర త్వనంతరా” నితి. ౧౦

చక్రబంధముదాహరతి—లక్ష్మీతి. కోశాగారనియుక్తయేవ లక్ష్మ్యా, వీక్షితవైభవస్య విచారితైశ్వర్యస్య, భద్రశ్రియః, కల్యాణమూర్తేరిత్యర్థః ఆరబ్ధస్సంవర్ధితః, భాస్వద్ధురాం భాస్కరభావం, నిజప్రతాపేన దిక్షు సూర్యకృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః రాజత్పాలనేన సమ్యక్సంరక్షణేన, మోదితాత్మని సర్వైర్వరము మోదితస్వరూపే, భుజే అతఏవ యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరా నిశ్చితస్థైర్యేత్యర్థః. ధరా భూమిర్నిత్యం భాతి. ఉద్ధారస్తు—

“బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరం తన్న వాక్షరం,
త్రయాణామపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం
ఆదితస్సర్వతుర్యాశ్రైః స్త్రయః పాదాశ్చతుర్థగాః,
వర్ణా షష్ఠాంత్యమారభ్య సంపతంతేఽరిమాక్షరైః.
మధ్యే ద్వౌ ద్వౌ విసంవాదౌ షడరేషు క్రమాద్భవేత్,
చతుర్థైస్సప్తమైర్వర్ణైర్వర్ణనం కవివర్ణ్యయో” రితి.

నాగబంధ ముదాహరతి—ఓజస్వీతి ఓజో బలం తత్ర సాధు రోజస్వీ ప్రబలః, యద్వా ఆహార్యాదినా ఓజస్వీశబ్దేన అహస్కరో లక్ష్యతే తేన ఓజస్వీ సూర్యసదృశ ఇత్యర్థః ‘ఓజసోఽహని యత్ఖా’ వితి యత్ప్రత్యయస్య ఛాందసత్వేఽపి దూత్యశివతాత్యాదిపదస్య భాషాయాం ప్రయోగో ద్రష్టవ్యః. మహిమత్యాజితోఽన్యేషాం ప్రతాపో యేన తస్మిన్ తథోక్తే, విద్యాభిర్వేదవేదాంగాదిభిర్వర్యే శ్రేష్ఠే, ఉర్వధికం, హరిచరితమభినేతర్యనుకుర్వతి, విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః. ‘నలా’ కేత్యాదినా షష్ఠీ

విద్యానర్త్యేఽభినేతర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాజి,
వైరివ్రాతా భజంతే వనమతి మలినఖ్యాతయో దేహవిద్ధా
వన్యై రధ్వన్యవారి క్షతిమతి వివిధే జంతుభిః స్థానభాజః. ౧౨

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ఽలంకారశాస్త్రే
శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీయత్వేన భజతీతి విశ్వవిస్తారభాక్ తస్మిన్, విభవతి విభౌ సతి, అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘాః, దేహవిద్ధాః రణే విద్ధదేహా స్సంతః, వన్యైర్జంతుభిర్వ్యాఘ్రాదిభి స్సహ, క్షతిః క్షయః తద్వతి, వివిధే, నానావిధదుఃఖభాజన ఇత్యర్థః. అవార్యుదకే, అధ్వని, మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'అపః స్త్రీభూమ్ని వార్వా' రిత్యమరః. స్థానభాజః స్థితిం ప్రాప్తాస్సంతో వనం భజంతే సేవంతే. ఉద్ధారస్తు —

"రేఖాభ్యాం చతురశ్రాణి చతుష్కోష్ఠాని కల్పయేత్,
రేఖాద్వయాంతరాళేస్యా ద్యథా కోష్ఠే గృహాష్టకం
విదిక్షు కుండలీకుర్యా త్తద్రేఖాగ్రై ర్యథాక్రమం,
దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్యాని యోజయే ద్దిక్త్రయే మిథః.
ఏకత్ర తు ఫణాపుచ్ఛమేళనం కల్పయే త్తథా,
అంతరాణ్యక్షయాః కుర్యాత్సందంశాస్స్యుర్యథా మిథః.
వర్ణావృత్తిస్థలాన్యత్ర కోష్ఠకోణాని షోడశ,
సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠశ్చేత్యేకవింశతిః.
ఆవృత్తి ర్యుగ్మవర్ణానాం నేతరేషా మిహ క్వచిత్,
అరేఖాశానదశబ్రహ్మవర్ణాః పాదచతుష్కగాః.
ఆవర్తైరసై ర్వృతాదికుండలేష్వప్రదక్షిణం,
యత్రైవం స్యాత్తథా వర్ణాన్ ఫణాతో విన్యసే త్క్రమాత్.
త్రింశదష్టావింశతిశ్చ షడ్వింశతి రనుక్రమాత్,
వేష్టనత్రితయే వర్ణాః సమాప్తిస్తు గళాక్షరే.
సర్వమేతన్నిధాయాంతస్సంగృహీతం మహాత్మభిః,
విదిక్స్థలే కుండలితం స్వమంగం స్వేన త్రిరావేష్ట్య విభంగిభంగం,
క్షిప్త్వా గళే పుచ్ఛమహేః స్థితస్య పార్శ్యః ఫణాతః ఫణిబంధవిషః" ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే శబ్దాలంకారనిరూపణం నామ సప్తమం ప్రకరణమ్.

అర్థాలఙ్కారప్రకరణమ్.

అథార్థాలంకారాః —

తత్ర ప్రథమమనేకాలంకారబీజభూతత్వాదుపమా నిరూప్యతే

ఉపమాలంకారః

స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః,
సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా ౧

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమ్మతేనాప్రకృతేన సహ ప్రకృతస్య ధర్మతస్సాదృశ్యమేకదా వాచ్యం చేద్భవతి తత్రోపమా.

స్వతస్సిద్ధేనేత్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిః; ఉత్ప్రేక్షాయామప్రసిద్ధస్యాప్యుపమానత్వసంభవాత్

యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రనృపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః
ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతే కోటీందుతుల్యద్యుతిః,
రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే ౨

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతరమవసరప్రాప్తత్వాదర్థాలంకారనిరూపణం ప్రతీజానీతే—అథేతి

ప్రథమముపమానిరూపణే నిమిత్తమాహ—తత్రేతి. తత్ర అర్థాలంకారేష్విత్యర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యోపమ్యానామనన్వయాదీనాం గమ్యౌపమ్యానాం చ రూపకాదీనాం అన్యేషాం చ సాదృశ్యమూలానాం మీలనాదీనాం నిదానభూతత్వాదిత్యర్థః.

లక్షయతి—స్వతఇతి. ధర్మతో గుణక్రియయోరన్యతరేణేత్యర్థః సామ్యమిత్యనేన కార్యకారణాదికయోరసంభవాత్పుధర్మ్యాదన్యవర్ణ్యశబ్దయోరుపమానోపమేయార్థత్వం ద్రష్టవ్యం.

అత్రానుషంగాధ్యాహారాదిభిశ్శిష్టమంశం పూరయన్ వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః. త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వాన్నోపమాశంకాచకాశః

స్వతోభిన్నే నేత్యనేనానన్వయవ్యావృత్తిః; అనన్వయే ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వసంభవాత్

తథాహి—

సన్తు లోకే సువర్ణాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.

సమ్మతేనేత్యనేన న్యూనోపమాదివ్యావృత్తిః

యథా.—

ఉదన్వానివ గంభీర స్సువర్ణాద్రిరివోన్నతః,
దిఙ్మహేభ ఇవ క్షోణీధౌరేయః కాకతీశ్వరః. 3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్రిదిగ్గజానాముపమానత్వం యోగ్యమిత్యుపమైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాహి —

నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్య స్తారాగణై ర్మేరుమివ స్ఫురద్భిః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురస్త్రియో నీరాజయంతి మేరుం రజన్య ఇవేతి నోపమా గోత్రపతిమితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్ గోత్రశబ్దేన

వ్యావృత్త్యాదికం తు స్వయమేవ వ్యక్తీకరిష్యతి— న్యూనోపమాదీతి న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. ఆదిగ్రహణాదధికోపమాదిసంగ్రహః.

సహృదయసమ్మతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి.'ఉదన్వానుదధౌ'చేతి నిపాతనాత్సాధుః. ధురం వహతీతి ధౌరేయో ధురంధరః. 'ధురోయడ్ఢకావి'తి ఢక్ ప్రత్యయః క్షోణ్యా ధౌరేయ ఇతి శివభాగవతవత్సమాసః. 3

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమితి. శబ్దసామ్యమూలత్వాత్తస్యేతి భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమూలముదాహరతి—నీరాజయంతీతి. ४

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యేఽప్యుపమైవేతి కావ్యప్రకాశకారః. తదుక్తం—'సకలకలం పురమేతజ్జాతం సంప్రతి సుధాంశుబింబమి'వేత్యాదిశబ్దమాత్రసా

రాజపక్షే కులప్రతీతిః, మేరుపక్షే పర్వతప్రతీతిః. తథా చన్ద్రాననా ఇతి స్త్రీపక్షే చన్ద్ర ఇవాననం యాసామితి సమాసః రాత్రిపక్షే చన్ద్ర ఏవాననం యాసామితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః. కింతు శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణ్యస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతీపాలంకారో వ్యావర్త్యతే తథా హి.—

లోకోఽయమపి శేషజ్ఞః కిం కుర్మః? కస్య కథ్యతే?
యత్కాకతినరేంద్రేణ సుమేరురుపమీయతే 2

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతీపాలంకారో నోపమా

ఏకదా సామ్యమిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః. ఉపమేయోపమాయాముపమానోపమేయయోరనేకదా సామ్యప్రతిపాదనమ్. తథా హి —

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే 3

అత్ర ధర్మోఽర్థ ఇవ అర్థో ధర్మ ఇవేత్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థకామానాం సాదృశ్యం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా

మ్యేఽపి సా యుంక్తే వేతి, అలంకారసర్వస్వకారః పునరస్మిన్నేవోదాహరణే గుణక్రియాసామ్యవచ్ఛబ్దసామ్యం నోపమా ప్రయోజకమపి తూపమా ప్రతిభోత్పత్తిహేతు శ్లేషపి హావసేయ ఇత్యవోచత్. విద్యానాథ స్తు సర్వస్వకారసిద్ధాంతశ్రద్ధాలుతయా శ్లేష ఏవాయం నోపమేత్యాహ—అత్రేత్యాదినా.

అన్యేన వర్ణ్యస్యేతి. ఉపమానేనోపమేయస్యేత్యర్థః.

లోకోఽయ మితి. 2

అత్రోపమానోపమేయభావస్య వైపరీత్యాత్ప్రతీపాలంకార ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ధర్మ ఇతి. అ త్రైకదా సామ్యస్య ప్రథమార్ధ మేవ ప్రత్యుదాహరణం. తావతైవోపమేయోపమాయా శ్చరితార్థత్వాత్. ద్వితీయం పున రభ్యుచ్చయః. 3

తదేవాభిప్రేత్యోక్తం—ధర్మార్థకామానామితి.

వాచ్యమిత్యనేన ప్రతీయమానౌపమ్యానాం రూపకసందేహభ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవతుల్యయోగితాదీపకప్రతివస్తూపమాదృష్టాంతసహోక్తివ్యతిరేకనిదర్శనానాం వైలక్షణ్యమ్.
తథాహి —

ప్రతాపరుద్రనృపతేర్మండలాగ్రవిధుంతుదః,
అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్ ౭

అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుదయోః సామానాధికరణ్యస్యాన్యథానుపపత్త్యా సాదృశ్యం లక్ష్యతే ఇతి నోపమా కింతు రూపకాలంకారః

కిమేష నవమో హరిస్త్రిభువనసంపత్ప్రదః?
కిమేష పరమః ప్రజాపతిరపూర్వసర్గక్రమః?
కిమేష హరిరుర్వరోద్ధరణచుంచురేకాదశః?
శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః ౮

అత్ర కాకతీశ్వరస్య హరిత్ప్రితిప్రభృతీనాం చ పరస్పరం భేదప్రతీతేః సందేహసంబంధనాన్యథానుపపత్త్యా సాదృశ్యమాక్షిప్యతే ఇతి సందేహాలంకారః

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్ ౯

అత్ర కీర్తివిభవే చంద్రికాబుద్ధిః చంద్రికాసాదృశ్యం వినా న సంభవతీతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ భ్రాంతిమదలంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహమిత్యఖిలా నరేంద్రా
శ్శౌర్యాతిభూమిరిత్యరిపార్థివేంద్రాః,
విద్యావిహారసదనేతి చ లబ్ధవర్ణాః
శ్రీకాకతీంద్రనగరం మునయః స్తువంతి ౧౦

అత్ర నగర్యాం తత్తత్పదార్థతారోపస్య సాదృశ్యదృతే న సంభవతీతి సాదృశ్యకల్పనాత్ ఉల్లేఖాలంకారః

వాచ్యత్వవ్యవచ్ఛేద్యతయా సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం కేషుచిదలంకారేషు దర్శయతి—తథాహీత్యాదినా. ఉదాహరణశ్లోకా యథాయోగం స్వస్వప్రకరణ ఏవ వ్యాఖ్యాస్యంతే.

వీరరుద్రస్య భూపాలజయహోమం వితన్వతః,
ధూమరాజిరియం భాతి స చమూరేణురుత్థితా. ౧౧

అత్రోత్థితాయాం చమూరేణుపఙ్క్తౌ ధూమపఙ్క్తిత్వారోపస్యైవ నారోపసాదృశ్యమూలః ఏవం సాదృశ్యమూలకత్వాత్ ఏవం తుల్యయోగితాదిష్వపి సాదృశ్యగర్భేష్వలఙ్కారేషు అత స్సర్వాభ్య స్సాధర్మ్యమూలేభ్య ప్రథమముపమా

సా ప్రథమం ద్విధా పూర్ణా లుప్తా చ ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగే పూర్ణా, ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వా లోపే లుప్తా పూర్ణాపి ద్విధా శ్రౌతీ ఆర్థీ చ సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదకయథావాదిశబ్దానాం ప్రయోగే శ్రౌతీ, ధర్మిద్వారేణ సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశాదిశబ్దానాం

ఉపమాయాస్స్వరూపముక్త్వా విభాగమాహ—సా ప్రథమమితి. పూర్ణామాహ—ఉపమానేతి. ఉపమీయతే సదృశీక్రియతే యేనోత్కృష్టగుణేన తదుపమానం చన్ద్రాది; ఉపమీయతే యదపకృష్టగుణం తదుపమేయం ముఖాది, సాధారణో ధర్మో గుణః క్రియా వా, సాదృశ్యప్రతిపాదకా యథేవాదయః, చతుర్ణామేతేషాం కథనే పూర్ణేత్యర్థః కతిపయలోపే లుప్తేత్యాహ—ఏకస్యేతి. లోపే శాస్త్రీయే స్వారసికే చ. తత్రాద్యాం విభజతే—పూర్ణేతి శ్రుత్యా సాదృశ్యప్రతిపాదనాచ్ఛ్రౌతీ. అర్థత స్సార్థీత్యర్థః. శ్రౌతీం లక్షయతి—సాక్షాదితి ఆర్థీం లక్షయతి—ధర్మిద్వారేణేతి. సదృశాభిధానద్వారేత్యర్థః. నను యథావాదిశబ్దానాం సదృశాదిశబ్దవత్సాదృశ్యవిశిష్టార్థపరత్వాభావాత్కేవలసాదృశ్యపరత్వం వక్తవ్యం. తథా సతి ముఖం చన్ద్ర ఇవేత్యత్ర ముఖం చన్ద్రసాదృశ్యమిత్యర్థస్స్యాత్ ఏవం చ దశ దాడిమానీ వాక్యవదసంబద్ధమిదం భవిష్యతీతి చేత్, సత్యం; యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర గుణభూతరాజవిశేషణభూతా షష్ఠీ అనుశాసనబలాదభిధేయసమ్బన్ధమాత్రమభిదధానాఽపి తద్ద్వారా ప్రధానభూతం పురుషమప్యాక్షిపతి తదుక్తం హరిణా—'ద్రవ్యస్థోఽప్యసౌ పరార్థత్వాద్గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే, తత్రాభిధీయమానస్సన్ ప్రధానేఽప్యుపయుజ్యతే' ఇతి. ఏవముపమానవిశేషణభూతా యథేవాదయ శ్శబ్దాః శ్రుత్యా సాదృశ్యం బోధయన్తోఽపి శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్తాత్పర్యేణ సాదృశ్యవతి వర్తన్తే. ఏవం చ యథేవాదిశబ్దానాం శ్రుత్యా సాదృశ్యపరత్వాత్తత్ప్రయోగే శ్రౌతీ; సదృశాది

ప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థీ; ద్వే అపి వాక్యసమాసతద్ధితగతత్వేన త్రివిధే ఏవం పూర్ణోపమా షట్ప్రకారా. లుప్తోపమా ఏకోనవింశతిభేదా 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' ఇతి సదృశార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే ఆర్థీ; 'తత్ర తస్యేవ' ఇతి వార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే శ్రౌతీ; అత ఏవ సాదృశ్యార్థే విహితస్య వతేః ప్రయోగే ధర్మోపాదానపూర్వాన్వయసౌకర్యాదనుక్తధర్మా తద్ధితగా శ్రౌతీ లుప్తా నాస్తి కల్పబాదిప్రయోగే త్వార్థ్యేవ.

అథోదాహరణాని—

వాక్యగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా—

ఉద్దామోద్యత్పరాక్రమే ప్రతినృపాః బాహవో యమాంత్యథా
త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతౌ భుజాయాం యథా,
దోర్దండే చ యుధిష్ఠిరస్య విలసచ్ఛౌర్యస్య యథా ద్వాపరే
కలిప్రబాహ్వదయే తథా విలసతే యశస్యాంధ్రభూమీభుజే. ౧౨

సమాసగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా—

భాస్వానివోద్యన్మహిమా ప్రతాపే భద్రాసనస్థో నృపకాకతీంద్రః,

శబ్దానాం అర్థాత్సాదృశ్యపరత్వాత్తత్ప్రయోగే త్వార్థీతి వివేకః. తయోః పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యమాహ—ద్వే ఇతి. ఏకోన వింశతిభేదేతి. వక్ష్యమాణప్రకారేణేతి శేషః. వతిప్రత్యయభేదాదుపమాభేద ఇత్యాహ—తేన తుల్యమిత్యాదినా. తత్ర శ్రౌత్యా విశేషమాహ—అత ఏవేతి. అతో ఉపాదానే వాన్వయసౌకర్యాదితి సంబంధః. కూర్మవదిత్యాదివక్ష్యమాణోదాహరణే మేదినీభారరూపస్య సమానధర్మస్యోపాదాన ఏవాన్వయసౌకర్యాదన్యథా తదభావాచ్చ తద్ధితగతాయాం శ్రౌత్యాం ధర్మోపాదానమావశ్యకమితి భావః. కల్పబాదిప్రయోగే త్వితి. 'ఈషదసమాప్తౌ' ఇతి విహితానాం కల్పబ్దేశ్యదేశీయర్ప్రత్యయానాం 'విభాషాసుపః' ఇతి విహితస్య బహుచ్ప్రత్యయస్య చ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆర్థ్యేవేతి. ధర్మివ్యవధానేనైవ సాదృశ్యప్రతిపాదనాదిత్యర్థః.

ఉద్దామేతి అత్ర యథాశబ్దప్రయోగాదియం వాక్యగా శ్రౌతీ చ. ౧౨

భాస్వానివేతి. కథమియం సమాసగేత్యాశంక్యాహ—ఇవేన సహ

ఉత్పశ్యతామాన్ధ్రపురీజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్

అత్ర భాస్వానివేతి ఇవేన సహ నిత్యసమాసః.

తద్ధితగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా —

కూర్మవచ్ఛేషవద్గోత్రగిరివద్దిఙ్మహేభవత్,
భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదినీ ౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా —

తైస్తైర్మహీపాలనసంవిధానైస్తైస్తైః ప్రజారంజనవైభవైశ్చ
విరాజతే సంప్రతి కాకతీయలక్ష్మీపతిర్దాశరథేస్సమానః ౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా —

తాదృక్పాలనసామర్థ్యసంపదా కాకతీశ్వరః,
హరిదీశ్వరసంకాశశ్శాస్తి మధ్యమవిష్టపమ్ ౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా —

హేమాచలవదౌన్నత్యే గాంభీర్యే క్షీరసింధువత్,
ప్రతాపే భానువద్భాతి వీరరుద్రనరేశ్వరః ౧౭

నిత్యసమాస ఇతి. 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం' చేతి వార్త్తికాదితి శేషః. ౧౩

కూర్మవదితి. 'తత్ర తస్యే'వేతి సప్తమీసమర్థాదివార్థే వతిప్రత్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రౌతీ. ధురం వహతీతి ధురీణే ధురంధరే, 'ఖః సర్వధురా'దిత్యత్ర ఖ ఇతి యోగవిభాగాత్ ఖప్రత్యయః 'గాంభీర్యగరిమా తస్య సత్యం గఙ్గాభుజఙ్గవ' ఇతి తస్యేవేతి వతేరుదాహరణమ్. ౧౪

తైస్తైరితి మహీపాలనసంవిధానైః, వాపీకూపతటాకాదినిర్మాణైరిత్యర్థః ప్రజారంజనవైభవైః, చోరాదినివారణపూర్వకైః పాలనవిశేషైరిత్యర్థః. అత్ర దాశరథేస్సమాన ఇతి వ్యాసేన సమానశబ్దోపాదానాదార్థీయముపమా వాక్యగతా చ ౧౫

తాదృగితి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పతినా సదృశో హరిదీశ్వరసంకాశ ఇతి నిత్యసమాసః. 'స్యాదుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యమరకోశే నిభాదిశబ్దానాముత్తరపదనియమాత్. అత ఏవ సమాసగతేయమార్థీ. ౧౬

హేమాచలవదితి. ఔన్నత్యాదౌ మేర్వాదితుల్యం భాతీత్యర్థః. అత్ర 'తేన తుల్య'మితి విహితస్య వతేః ప్రయోగాదార్థీయం తద్ధితగతా. ౧౭

ఏషూదాహరణేషు ఉపమేయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకాని నిబద్ధానీతి పూర్ణత్వమ్

అథ లుప్తోపమాయా ఉదాహరణాని:—

అనుక్తధర్మా వాక్యగా శ్రౌతీ లుప్తా యథా—

యథా రుచాం స్వామిని చక్రవాకో యథా చ నీహారరుచౌ చకోరః,
యథా ప్రసూనస్తబకే భ్రమరస్తథా ప్రజాః కాకతివీరరుద్రే.

అనుక్తధర్మా సమాసగా శ్రౌతీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య పాదపీఠమనారతం,
ఆరాధయంతి భూపాలాః ప్రణతా దేవతామివ ౧౯

అనుక్తధర్మా వాక్యగా ఆర్థీ లుప్తా యథా—

కాకతిక్ష్మాపతే జైత్రప్రస్థానపటహధ్వనిం,
తుల్యం దంభోళినిర్ఘోషైః శృణ్వంత్యరిమహీభృతః ౨౦

అనుక్తధర్మా సమాసగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.

శశ్వత్స్ఫురన్మేచకలాభధానాం వనౌకసారాసదృశీమవేత్య,
వసంతిభూపాభువి కాకతీయ జైత్రప్రశస్తాంబహుమన్యమానాః

అనుక్తధర్మా తద్ధితగా ఆర్థీ లుప్తా యథా

ప్రతాపరుద్రనృపతేర్జగన్మోహితతేజసః,
కందర్పకల్పమాకారం పశ్యంత్యంధ్రపురంధ్రయః ౨౨

ఏషూదాహరణేషూపమానాదిచతుష్కనిబంధనాత్పూర్ణత్వమిత్యాహ—ఏష్వితి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రథమం ధర్మానుపాదానే పంచోదాహరణాని క్రమేణాహ—యథేత్యాది. రుచాం స్వామిని సూర్యే, వీరరుద్రే, వర్తంత ఇతి శేషః. అత్ర ప్రతాపాహ్లాదసారస్యానాం ధర్మాణామనుపాదానమ్. ౧౮

ప్రతాపేతి అత్ర పాదపీఠే దేవతయోపమానో ధర్మస్సంపత్ప్రదత్వమనుక్తం. అనుక్తధర్మా తద్ధితే శ్రౌతీ లుప్తా నాస్తీత్యుక్తం ౧౯

కాకతీతి. దంభోళినిర్ఘోషైరశనిధ్వనిభిస్తుల్యం తద్వన్నిఘోషణమితి గమ్యతే. ౨౦

శశ్వదితి వనౌకసారాసదృశీమలకానసమానాం, వైభవ ఇతి నోక్తమ్. ౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్పకల్పం కందర్పసదృశం, రూపసంపదేతి శేషః. ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః. ఇయమేకలోపే లుప్తా పంచవిధా. ౨౨

ఏషూదాహరణేషు ధర్మస్యానుపాదానమ్.

అనుక్తధర్మే వాదిః కర్మక్యచా లుప్తా యథా—

దుగ్ధార్ణవీయత్యంభోధీన్ కైలాసీయతి భూధరాన్,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశో వైశద్యవైభవమ్. ౨౩

అనుక్తధర్మే వాదిరాధారక్యచా లుప్తా యథా—

క్రీడాద్రీయతి గోత్రశైలశిఖరేష్వాస్థానసద్మీయతి
ద్వీపేష్వబ్ధిషు దీర్ఘికీయతి హరిత్స్వేకాంతగేహీయతి
ఉద్యానీయతి సీమపర్వతతటారణ్యే సువర్ణాచలే
ప్రాసాదీయతి వీరరుద్రనృపతేస్సాన్ద్రః ప్రతాపోదయః ౨౪

అనుక్తధర్మే వాదిః కర్మణముళా లుప్తా యథా—

పశ్యంత్యాత్మజదర్శమిందుమమరస్రోతస్వినీం సత్సఖీ-
దర్శం క్షీరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,
లీలాదర్పణదర్శమస్య దమలం తారాదిహారావళీ-
దర్శం ఖేలతి వీరరుద్రనృపతేః కీర్తిర్జగద్వ్యాపినీ. ౨౫

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమేణోదాహరతి—దుగ్ధార్ణవీయతీత్యాదినా. అత్ర 'ఉపమానాదాచారే' ఇతి క్యచ్ప్రత్యయః 'క్యచి చ' ఇతీకారః. ధావళ్యమత్ర సాధర్మ్యం గమ్యతే. అంభోధీన్ దుగ్ధార్ణవానివాచరతీత్యత్ర వాక్యే ప్రక్రాంతం కర్మద్వయం. తత్రోపమానకర్మణోఽంతర్భూతత్వాత్తదపేక్షయాఽసావకర్మకో ధాతుః. తదుక్తం—'ధాతోరర్థాంతరే వృత్తే ర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా' ఇతి. కర్మాంతరాపేక్షయా తు సకర్మక ఏవ యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—'ద్వే హ్యత్ర కర్మణీ ఉపమానకర్మోపమేయకర్మ చేతి ఉపమానకర్మాంతర్భూతముపమేయేన కర్మణా సకర్మకో భవతీ'తి ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౨౩

క్రీడాద్రీయతీతి ఆస్థానసద్మ సభామండపః, దీర్ఘికాః క్రీడాసరాంసి, సీమపర్వతో లోకాలోకః; సువర్ణాచలో మేరుః, క్రీడాపర్వతాదిష్వివ కులపర్వతశిఖరాదిష్వాచరతీత్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం గమ్యతే. 'అధికరణా' చ్చేతి వచనాత్ క్యచ్ ప్రత్యయః. క్రీడాద్రీయతీత్యత్ర 'అకృత్సార్వధాతుకయో' రితి దీర్ఘః. అన్యత్ర యథాయోగం టిలోపే 'క్యచి చ' ఇతీకారః. ౨౪

పశ్యంతీతి. ఆత్మజం పుత్రమివ దృష్ట్వా ఆత్మజదర్శం; ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. 'ఉపమానే కర్మణి చ' ఇతి ణముల్ప్రత్యయే కషాదిత్వా త్సర్వత్ర పశ్యంతీత్యను

అనుక్తధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా

నృపేషు శిక్షావిధిదండచారం కాంతాసు పుష్పాయుధధన్వచారం,
ప్రజాసు చాలంబనయష్టిచారం చరత్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః

అనుక్తధర్మేవాదిః క్విపా లుప్తా యథా.—

సుధాప్రవాహతి సతామసతాం కాలకూటతి,
వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితం. ౨౭

ఇతి దశోదాహరణాని, ఏషూదాహరణేషు ద్వయోరనుపాదానమ్,

అంభోధీన్ మగ్నార్ణవీయతీత్యత్ర కర్మక్యచి మగ్నార్ణవానివ కరోతీతి, గోత్రశిఖరేషు క్రీడాద్రీయత ఇత్యాధారక్యచి క్రీడాద్రిష్వివ వర్తత ఇతి, చంద్రమాత్మజదర్శం పశ్యతీతి కర్మణములి ఆత్మజమివ ప

ప్రయోగః. అత్రాత్మజసఖ్యాదీనామిందుమందాకినీముఖ్యానాం చోపమానోపమేయభావే నైర్మల్యమేవ సాధర్మ్యమూలమితి గమ్యతే. ౨౫

నృపేష్వితి. శిక్షావిధిర్దండః శిక్షావిధిదండ ఇతి తాదర్థ్యే అశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసః. స ఇవ చరిత్వా తచ్చారమితి 'ఉపమానే కర్మణి' చేతి చకారాత్కర్తరి ణముల్. కషాదిత్వాచ్చరతేరనుప్రయోగః అత్ర భీషణోద్దీపనవిశ్రామభూమిత్వానాం క్రమేణ సమానధర్మత్వమవగన్తవ్యమ్. ౨౬

సుధేతి. గుణజ్యోత్స్నావిజృంభితం కర్తృ, సుధాప్రవాహ ఇవాచరతి సుధాప్రవాహతి, తద్వచ్ఛ్లాఘ్యమిత్యర్థః కాలకూటమివాచరతి కాలకూటతి, తద్వదసహ్యమిత్యర్థః 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వాచారే' ఇత్యేక ఇత్యాచారే క్విప్ప్రత్యయః. అత్రాచారస్య సమానధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'స్తద్వాచకస్య క్విపస్సర్వాపహారిలోపా దివాదిలోపా చ్చ ద్విలోపః.' క్యజాదౌ తు ప్రత్యయశ్రవణాదేకలోప ఏవేత్యాహ. విద్యానాథస్తు కర్తరి క్యజాదావస్తునామ ధర్మాంతరోద్భావనా, శక్తౌ కథంచి దాచార స్సాధర్మ్యం కర్మణి క్యజాదౌ తూపమానోపమేయగతో భావ శ్యాది రేవ సమానధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వాదితి మన్యమానః క్యజాదావపి ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషూదాహరణేషు ద్వయోరనుపాదానమితి. ౨౭

ఏతదేవ వివినక్తి—అంభోధీనిత్యాది ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి. గమ్యమానార్థ ఇత్యర్థః. ఏతద్వ్యథోదాహరణ మస్మదుద్ఘాటితదావశ్యాదిసాధారణధర్మస్యాప్యుపలక్షణం. తస్య లుప్తత్వమితి. అప్రయుక్తత్వమిత్యర్థః. యదాహ కైయటః—'గమ్యమానార్థస్య

శ్యంతీతి, శిక్షావిధిదండచారం చరతీతి కర్తృణములి శిక్షావిధిదండ ఇవ చరతీతి. ఇవశబ్దోఽన్తర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్

అనుక్తధర్మివాదిః కర్తృక్యచా లుప్తా యథా —

జ్యోత్స్నయంతి సుధీయంతి చందనీయంతి సర్వతః,
ప్రతాపరుద్రనృపతే శుభ్రాః కీర్తేర్మహోర్మయః ౨౮

అత్ర కీర్తీనాం స్వరూపముపమేయమ్.

అనుక్తధర్మేవాదిః కర్తృక్యఙా లుప్తా యథా.

శేషాయతే మహీం వోఢుం కల్పశాఖాయతేఽర్థినాం,

ప్రయోగ ఏవ లోప' ఇతి. క్విబన్తోదాహరణం తు సర్వసంప్రతిపన్నత్వాన్న వివృతమితి ద్రష్టవ్యమ్.

క్వచిత్త్రిలోపే లుప్తామాహ—అనుక్తేతి. ధర్మస్సమానధర్మోఽస్యాస్తీతి ధర్మి ఉపమేయం, తచ్చేవాదిశ్చానుక్తా యత్రాసావనుక్తధర్మివాదిః, అనుక్తోపమేయేవాదిరిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృక్యచేతి యత్ర క్యచ్ప్రత్యయే ప్రకృతిభూతస్యోపమానస్య కర్మణః కర్త్రైవోపమేయం తేనేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. కేవలకర్తృక్యచ్ప్రత్యయస్యైవాభావాత్,

తేన లుప్తాముదాహరతి—జ్యోత్స్నయంతీతి జ్యోత్స్నామివాత్మాన మాచరంతీత్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయస్యేవాదేస్సాధర్మ్యస్య నైర్మల్యాదేశ్చానుపాదానాత్త్రిలోపే లుప్తేయమితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవాదినాం తు ద్విలోప ఏవ. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే 'క్యచీవాద్యుపమేయా' ఇతి న చ కీర్తిమహోర్మయ ఇత్యుపమేయోపాదానం ఉపమానాపేక్షయా భిన్నవిభక్తికత్వాత్. న చైతదనుసారేణ జ్యోత్స్నయంతీత్యత్ర జ్యోత్స్నా ఇవాచరంతీతి సమానవిభక్తికత్వకల్పనముపపద్యతే. కర్తృక్యచ్ప్రత్యయస్యానుశాసనవిరుద్ధత్వాత్. న చ శుభ్రా ఇతి సమానధర్మోపాదానం. తస్య కర్తృభూతకీర్తివిశేషణత్వేన తత్రైవోపక్షీణత్వాదిత్యలమతిప్రసంగేన. ౨౮

పునరపి ధర్మేవాదిలోపే లుప్తామాహ—శేషాయత ఇతి. శేష ఇవాచరతీతి శేషాయతే, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయే ఙిత్త్వాదాత్మనేపదం. అత్రోపమానకర్తురంతర్భూతత్వాదుపమేయకర్త్రా సకర్తృకత్వమితి భాష్యకారః. అత్ర మహీవహనలక్షణస్య సాధర్మ్యస్యోపాదానాత్కల్పశాఖాయత ఇత్యాదికమేవోదాహరణం. శేషాయత ఇత్యేతదేకలోపస్యేతి వివేకః. అత ఏవాస్య ప్రకరణాదుత్కర్షః. అత ఏవం కర్తృణములి క్వపి చ సమానధర్మస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైవిధ్యం

ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్. ౨౯

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే-
ర్గుణశ్రేణిశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,
సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైస్సురభయః
క్రియంతే యద్విద్వజ్జనమణిగృహప్రాఙ్గణభువః ౩౦

అనుక్తోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా—

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేవ భూతలే,
యస్య ధర్మానుబంధేన కలిః కృతయుగీకృతః. ౩౧

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా—

లోకే కాకతివీరరుద్రనృపతే రుద్దామభూమశ్రియః.
కీర్త్యా కార్తికకౌముదీధవళయా తుల్యం న కించిత్క్వచిత్,
యన్మాధుర్యవిజృంభితక్షుతపిపాం గ్రీవాం విలోక్యాధునా

ద్రష్టవ్యం. పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యత్ర సామాన్యాప్రయోగ ఏవ సామానాధికరణ్యాత్సమాసస్సంభవతి. తదుక్తం హరిణా—'వ్యాఘ్రశబ్దో యదా శౌర్యాత్పురుషార్థేఽవతిష్ఠతే. తదాధికరణాభేదాత్సమాసస్యాస్తి సంభవః. శూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాఘ్రశబ్దో మృగే స్థితః, భిన్నేఽధికరణే వృత్తేస్తత్ర నైవాస్తి సంభవః' ఇతి. అతోఽత్ర ధర్మలోపాదివాదేరభావాచ్చానుక్తధర్మేవాది స్సమాసగా లుప్తేత్యేష భేదోఽత్రత్య పుస్తకేష్వభావాదున్నేయః. ౨౯

ఉపమానానుక్త వాక్యసమాసగతత్వేనోదాహరణద్వయం క్రమేణాహ—వదాన్య ఇతి. గతమేతత్. రుద్రనృపతేస్సమో వదాన్యఇత్యుపమేయవాచకసమానధర్మాణాం ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం ౩౦

వీరరుద్రసమ ఇతి సమాసేనోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనాద్రాజేతి సాధర్మ్యకథనం. ౩౧

పూర్వవద్ధర్మోపమానానుక్తావుదాహరణద్వయమాహ—లోక ఇతి. కీర్త్యాతుల్యం మధురం వస్తు కిమపి నాస్తీత్యర్థః. అతఏవ సాధర్మ్యోపమానయోరనుపాదానమ్. యన్మాధుర్యవిజృంభితైః యస్యాః కీర్తేః మాధుర్యాతిశయైరిత్యనేన సాధర్మ్యోపాదాన మితి న

కంఠాలింగనమీశితుర్వితను తే నీరంధ్రమద్రేస్సుతా. ౩౨

అనుక్తధర్మోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచిదపి న భూతం న చ భవత్
న భావి త్రైలోక్యే కమపి జయినః కాకతివిభోః,
యథా లోకాలోకక్షితిధరతటీష్వర్కదృషదః
ప్రకాశంతే సక్తందిపముదితరోచిఃపరిచయాః ౩౩

పూర్వోదాహరణద్వయే పదానోర్యా నాన్యోఽస్తీతి రాజేతి శబ్దాభ్యాం వితరణశీలత్వ ప్రజారంజకత్వ సాధర్మ్యముక్తం అనంతరోదాహరణద్వయే ధర్మస్యాప్యనుపాదానమితి భేదః ఏషు చతుర్ష్వదాహరణేషు నప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమానస్యాక్షేపాభావాత్, ఉపమేయస్యాధిక్యావివక్షణాచ్చ; యత్రోపమేయస్యాధిక్యవివక్షయా ఉపమానత్వముచ్యతే తత్రైవ ప్రతీపాలంకారః

అనుక్తవాదిసమాసగా లుప్తా యథా—

అసతాముష్ణభానూష్ణం సతాం శీతాంశుశీతలం,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్ ౩౪

శంకనీయం, తస్య వాక్యాంతరగతత్వాత్. కిం తు మాధుర్యమేవసాధర్మ్యం వివక్షితం న కౌముదీధవళత్వాదికమిత్యనేన సూచ్యతే. ౩౨

ప్రతాపేతి. లోకాలోకక్షితిధరతటేషు. పాశ్చాత్యేష్వపతి భావః. అర్కదృషద స్సూర్యకాంతాః దేశతః కాలతశ్చ పరిచ్ఛేదాతీతత్వాత్ప్రతాపశ్రీతుల్యంనాస్తీత్యత్రోపమేయవాచకయోరేవోపాదానమ్. ౩౩

ఏషూదాహరణే ష్వాద్యయో రేకలోప మంత్యయో శ్చ ద్విలోపం వివనక్తి—పూర్వేతి. అత్రోదాహరణచతుష్టయే. ప్రతీపాలంకారసాంకర్యం వారయతి—ఏష్వితి. 'ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యదోపమేయభావస్యా త్తత్ప్రతీపముదాహృత' మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధస్యాపి ప్రతీపస్యేహానుప్రవేశాభావాన్న తత్సాంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః

అసతామితి. ఉష్ణభానురివ ఉష్ణముష్ణభానూష్ణమిత్యత్ర వాచకమాత్రలోపాదేకలోపే లుప్తా సమాసగా. సర్వస్యాపి శబ్దస్య శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్వాదుష్ణాదిశబ్దానాం తథాత్వేన సామాన్యవచనత్వాభావేఽపి భాష్యోక్తరీత్యా సమాసాత్పూర్వం సామాన్య వచనత్వేన 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై' రితి సమాసః. ౩౪

అనుక్తధర్మేవాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

కాకతీంద్రో రణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,
కిం త్వదుశ్శాసనాస్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః. 3౫

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇవ పరాక్రమో యస్య స భీమసేనపరాక్రమ ఇతి ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తా

ఇతి లుప్తోపమాదర్శితా.

అథ సాధారణధర్మోపాదానే ద్వైవిధ్యం ధర్మస్య సకృదుపమానో

సమాసే త్రిలోప ముదాహరతి—కాకతీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో యస్యాసౌ భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ—కింత్వితి. దుశ్శాసనో దుర్యోధనానుజః, తత్సహితా భీమసేనప్రత్యర్థినః వీరరుద్రవైరిణస్తు తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతికోఽర్థః. దుష్కరం శాసనం స్వవిషయం యేషాం తే దుశ్శాసనాః దుస్సాధాః తే న భవంతీత్యదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యర్థః. 3౫

త్రిలోపం దర్శయతి—అత్రేతి. ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తేతి ధర్మేవాద్యోర్గమ్యమానార్థత్వా ల్లుప్తత్వం, ఉపమానస్య తు వార్తికాదితి భావః. తథాహి—'సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యో చోత్తరపదలోపశ్చ' ఇతి వార్తికం. అస్యార్థః—సప్తమ్యంతం తావదాస్తాం ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమాసస్య తస్య శబ్దాంతరేణ బహువ్రీహిః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏతేనేదం ఫలితం అత్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోపమానభూతస్య భీమసేనపరాక్రమస్యాశ్రయో భీమసేనో లక్ష్యతే. తత్పూర్వపదస్య భీమసేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయవాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహువ్రీహిః భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో యస్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య ముఖ్యోపమానపరాక్రమశబ్దస్య లోప ఇతి. తేన ధర్మేవాద్యుపమానానాం లోపా త్త్రిలోపవతీ సమాసగా. అత్రాయం సంగ్రహః.—

"సమాసగే వాదిలోపే స్యాదేకా వృత్తివాక్యగే,
ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధితవృత్తిగాః.
ధర్మానుక్తౌ పంచ చైకలోపేఽష్టౌ మిళితా భిదాః,
కర్మాధారక్యచా కర్మకర్త్రోః క్యచ ణములా క్విపా.
క్యఙా కర్తర్యుపమితవృత్త్యౌ చేవాదిధర్మయోః,

పమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన పృథగుపాదానం చ పృథగుపాదానం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ ద్వివిధం. ఏకస్యార్థస్య శబ్దద్వయేనాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయోరర్థయోర్ద్వయోరుపాదానం బింబప్రతిబింబభావః

సకృన్నిర్దేశో యథా.—

> నృపాః ప్రణతమూర్ధానస్సేవంతే కాకతీశ్వరం,
> అసాధూనాం వినేతారం గురుం శిష్యా ఇవాభితః 3౮

అత్ర నరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ సాధర్మ్యముక్తం తథా అసాధూనాం వినేతారమితి రాజ్ఞో గురోశ్చ తుల్యధర్మత్వం సకృదేవోక్తమ్

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిర్దేశో యథా —

> వంశోఽయం కాకతీయానాం వీరరుద్రేణ భూషిత,

> అనుక్తౌ సప్తధర్మోపమానలోపే సమాసగా.
> వాక్యగా చ ద్విధేత్యేవం ద్విలోపే నవ కీర్తితాః,
> క్యచోపమానాన్యలోపే స్యాదేకాఽన్యా సమాసగా.
> ఉపమేయాన్యలోపే ద్వే స్యాతామేవం త్రిలోపగే,
> లుప్తాభేదా మిళిత్వా స్యురేవమేకోనవింశతిః.
> పూర్ణాభిస్సహ షడ్భిస్తు భేదాస్స్యుః పంచవింశతిః,
> ద్వే శ్రౌత్యా ధర్మలోపేఽన్యా ఆర్థ్యస్సప్తదశ స్మృతాః.
> తత్ర చిత్కర్తృణములి తథాఽఽచారక్విపి క్యచి,
> ఏకలోపే విలుప్తా స్యాద్ధర్మోపాదానసంభవాత్." ఇతి

సమానధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేషమాహ—అథేతి. ద్వితీయం ద్వేధా విభజతి—పృథగితి. తత్రాద్యం లక్షయతి—ఏకస్యేతి ద్వితీయం లక్షయతి—ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయోరితి శేషః. తేన ధర్మ్యపేక్షో వస్తుప్రతివస్తుభావః ధర్మ్యపేక్షస్తు బింబప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలితమ్

నృపా ఇతి. అత్ర సమానధర్మస్య సకృన్నిర్దేశం యోజయతి—అత్రేతి ద్విధా నిర్దేశ ఇతి. ఉపమానగతత్వేనోపమేయగతత్వేన చేతి భావః 3౯

వంశ ఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర 'సంపరిభ్యాం కరోతౌ భూషణే' ఇతి సుడాగమే

అన్వవాయః కకుత్స్థానాం రామేణైవ పరిష్కృతః. 3౭

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యామేకార్థప్రతీతేర్వస్తుప్రతివస్తుభావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా —

స్ఫురచ్ఛ్వేతాతపత్రశ్రీః కాకతీయనరేశ్వరః,
హాటకాద్రిరివాభాతి శృంగసంగీందుమండలః. 3౮

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయోస్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రసువర్ణాచలయోస్సాదృశ్యమితి బింబప్రతిబింబభావః. [స్తుతో భిన్నయోరప్యుపమానోపమేయధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నయోః పృథగుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారికసమయః.]

అపరమపి ద్వైవిధ్యమస్యాలంకారస్య;సమస్తవస్తువిషయా ఏకదేశవర్తినీ చేతి

యథాక్రమం ద్వయోరుదాహరణమ్ —

విభాతి భూర్ద్యౌరివ కాకతీంద్రపురీ విరాజత్యమరావతీవ,
పౌరాః ప్రథంతే త్రిదశా ఇవర్ద్ధిం ధత్తే మరుత్వానివ వీరరుద్రః

ఏషా సమస్తవస్తువిషయా.

షత్వం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యాం సమానధర్మకథనాద్వస్తుప్రతివస్తుభావః 3౭

స్ఫురదితి. అత్ర శ్వేతాతపత్రస్యేందుమండలం ప్రతిబింబతయా నిర్దిశ్యతే. కాకతీంద్రసువర్ణాచలయోస్స్వరూపతస్సాదృశ్యాభావాద్విశేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశేష్యసాదృశ్యమితి వక్తవ్యం. 3౮

స ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగమాహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తూన్యవయవ్యవయవాశ్చ విషయా యస్యాస్సా సమస్తవస్తువిషయా. అవయవావయవినోరేకదేశే వర్తత ఇత్యేకదేశవర్తినీ

ఆద్యాముదాహరతి—విభాతీతి. మరుత్వానింద్రః, 'తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. 'ఝయః' ఇతి మతోర్వత్వం. ఇయముపమేయోపమేతి కేచిత్. ఇవశబ్దాంతరప్రయోగే పౌనరుక్త్యాపత్తే రేకేనైవాల మితి విద్యాధరః.

ఏకదేశవర్తినీయథా.—

ద్వీపైశ్చరద్భిర్ధరణీధరైర్వా తురంగమశ్రేణిభిరూర్మిభిర్వా,
నానాయుధైర్వా వ్యాళజలగ్రహైర్వా బలం త్రిలింగాధిపతేస్సదాపమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతేర్బలం సముద్ర ఇవేత్యర్థాత్ ప్రతీతేరేకదేశవర్తిత్వమ్. మాలారూపేణాప్యయ మలంకారో దృశ్యతే. యథా —

కుందతి కుముదతి హంసతి హారతి హరతి తుషాకరతి,
కైలాసతి చ యశశ్శ్రీవైశద్యం వీరరుద్రస్య. ౮౧

అత్రైకస్యోపమేయస్యానేకోపమానదర్శనాన్మాలాత్వమ్ ఉపమాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహార్యమ్

అనన్వయాలఙ్కారః.

*ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వేఽనన్వయో మతః
యత్ర ద్వితీయసబ్రహ్మచారినివృత్త్యర్థమేకస్యైవోపమానోపమేయభావో నిబధ్యతే అసావనన్వయాలంకారః

ద్వితీయా ముదాహరతి—ద్వీపైరితి. ధరణీధరైర్నైనాకాదిభిః, సర్వత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేఽపి సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. త్రిలింగాధిపతేరంధ్రదేశాధీశ్వరస్య, నాటకే వ్యుత్పత్తి రుక్తా. ౮౦

ఏకస్యైవోపమేయస్య బహూపమానోపాదానే మాలోపమా. తాముదాహరతి—కుందతీతి. సర్వత్రాచారే క్విప్ప్రత్యయః. ౮౧

సాధర్మ్యం త్రివిధమ్. భేదప్రధాన మభేదప్రధానం భేదాభేదప్రధానం చేతి. తత్రాద్యం వ్యతిరేకాదౌ, ద్వితీయం రూపకాదౌ, తృతీయ మత్రే త్యాహ—ఉపమాయామితి. యదాహ భగవాన్భాష్యకారః—'యత్ర కిం చిత్సామాన్యం కశ్చిచ్చ విశేష స్తత్రోపమానోపమేయే భవతః' ఇతి. 'ఫణితిరివ మతిర్మతి రివ చేష్టా చేష్టేవకీర్తిః' ఇత్యాది రశనోపమాదికమన్యతో ద్రష్టవ్యమిత్యాహ—ఏవ మితి

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలేషూపమానంతరం ప్రతీయమానవస్తుకయోరేకవాక్యాశ్రయమనన్వయం లక్షయతి—ఏకస్యేతి ఏకస్యైవోపమానోపమేయభావానన్వయా దన్వర్థేయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయేణోపమేయస్యైవ ద్వితీయసదృశనివృత్తిలక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే

యథా —

సన్తు లోకే సువర్ణాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్ ౪౨

ఉపమేయోపమాలఙ్కారః

పర్యాయేణ ద్వయోస్తస్మిన్నుపమేయోపమా మతా
తస్మిన్నిత్యుపమానోపమేయత్వపరామర్శః

యథా —

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే ౪౩

స్మరణాలఙ్కారః

సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యతే
యత్ర సదృశస్య పదార్థస్యానుభవేన సదృశాన్తరస్య పరామర్శో జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః

ణోపమానత్వమన్వేతీత్యభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే—యత్ర ద్వితీయేతి

ఉదాహరతి—సన్త్వితి ఉపమానభావానర్హాః కిం తైరితి భావః. ౪౨

అనన్వయవైలక్షణ్యేన వాక్యభేదాశ్రయముపమేయోపమాలంకారం లక్షయతి—పర్యాయేణేతి పర్యాయో యౌగపద్యాభావః, ద్వయోరుపమానోపమేయయోః.

తస్మిన్నిత్యస్య ప్రకృతానన్వయపరామర్శం వారయతి—తస్మిన్నితి ద్వయోరుపమానోపమేయభావవినిమయే సత్యుపమేయోపమాలంకార ఇత్యర్థః ఉపమేయేనోపమా ఉపమేయోపమేత్యన్వర్థత్వమ్

ధర్మ ఇతి అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయోరేవోపమానోపమేయ భావాత్తృతీయసబ్రహ్మచారినివృత్తిలక్షణం వస్తు ప్రతీయతే, అత్ర పూర్ణశ్రీరితి ధర్మస్య సాధారణ్యం స చ వస్తుప్రతివస్తునిర్దేశేనాపి దృశ్యతే. 'సచ్ఛాయామ్భోజవదనాస్సచ్ఛాయవదనామ్బుజాః, వాప్యోఽఙ్గనా ఇవాభాన్తి యత్ర వాప్య ఇవాఙ్గనాః' ఇతి ౪౩

భేదాభేదప్రధానేషు పరిశేషాత్స్మరణం లక్షయతి—సదృశేతి. వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అన్యశబ్దార్థమాహ—సదృశవస్త్వన్తరేతి. 'సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః, ఇతి న్యాయేన సదృశానుభవాత్పూర్వానుభవజనితసంస్కారోద్బోధే సతి సదృశవస్త్వన్తరస్మృతిః స్మరణాలంకార ఇత్యర్థః. సాదృశ్యవ్యతిరిక్తనిమిత్తత్వేన

యథా —

> రాజ్ఞా ప్రతాపరుద్రేణ పాలితేయం వసుంధరా,
> హరిశ్చంద్రనలాదీనాం ప్రాచాం స్మరతి భూభుజామ్. ౪౪

అత్ర నలనహుషాదినృపపాలనప్రకీర్తిత మహా ప్రతాపరుద్రం పతి ఉపకారం ప్రస్తుతత్వా మేదిన్యాః పూర్వరాజస్మరణమ్.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలంకారాః ప్రదర్శితాః. సంప్రత్యారోపగర్భాలంకారాః ప్రస్తూయన్తే. తత్రాపి ప్రాధాన్యాత్ప్రథమం రూపకం నిరూప్యతే.

రూపకాలఙ్కారః

> ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః,
> ఉపరఞ్జకమారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్. ౪౫

అత్రారోపవిషయస్యేత్యనేన అధ్యవసాయగర్భోత్ప్రేక్షాదేః అనారోపమూలానాం చోపమాదీనాం చ వ్యావృత్తిః. అతిరోహితరూపిణ ఇత్యనేన సన్దేహభ్రాన్తిమదపహ్నుతిప్రముఖానాం వ్యావృత్తిః. సన్దేహాలంకారే విషయస్య సన్దిహ్యమానతయా తిరోధానం భ్రాంతి

'అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తః—' ఇత్యాదౌ నాయ మలంకారః న చేద మనుమానం, అవినాభావాభావాత్.

ఉదాహరతి—రాజ్ఞేతి భూభుజా మిత్యత్ర 'అధీగ' ర్థేత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ.

అథ వృత్తానుకీర్తనపురస్సరం ప్రఘట్టకసంగతి మాహ—భేదాభేదేతి ఆరోపగర్భాః, అభేదప్రధానా ఇత్యర్థః తేషు రూపకస్య సంగతిమాహ—తత్రాపీతి అభేదప్రధానేష్విత్యర్థః ప్రాధాన్యాదితి ఆరోపమూలాలంకారబీజభూతత్వేనేతి భావః

తస్య లక్షణ మాహ—ఆరోపేతి అన్యత్రాన్యధర్మారోప ఆరోపః. తద్విషయస్య ముఖాదేః, అతిరోహితరూపిణః అనిహ్నుతస్వరూపస్య, సర్వధనాదిత్వాదినిప్రత్యయః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాది, ఉపరఞ్జకం తాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రజనకం అత్రారోపస్య తాత్పర్యం ప్రతీతార్థత్వాన్న పునః పరిణామవత్ప్రకృతోపయోగాంత మారోపవివక్షేతి భావః యదేవంవిధం తద్రూపకం. ప్రకృతమప్రకృతేన రూపవత్ క్రియత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—'తతో విషయరూపేణ రూపవాన్విషయో యతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనైతద్రూపకం మతమ్' ఇతి. ౪౫

విశేషణకృత్య మాహ—అత్రారోపవిషయస్యేత్యాదినా.

మదలంకారే భ్రాంత్యా విషయతిరోధానం అపహ్నుత్యలంకారే అపహ్నవే నారోపవిషయతిరోధానం ఉపరంజకమిత్యనేన పరిణామాలంకారవ్యావృత్తిః. పరిణామే ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వేనాన్వయో న ప్రకృతోపరంజకత్వేన అతిసాదృశ్యమూలేభ్యః సర్వేభ్యో విలక్షణం రూపకమ్.

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి. సావయవం ద్వివిధం; సమస్తవస్తువిషయమేకదేశవర్తి చేతి. నిరవయవం ద్వివిధం; కేవలం మాలారూపం చేతి. పరంపరితస్యాపి శ్లిష్టనిబంధనత్వేనాశ్లిష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్; తయోరపి ప్రత్యేకం కేవలమాలారూపతయా చాతుర్విధ్యం ఏవమష్టవిధో రూపకాలంకారః.

అథోదాహరణాని —

యత్రావయవానామవయవినశ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబధ్యతే తత్సమస్తవస్తువిషయం రూపకమ్.

యథా —

యాత్రా ప్రావృషి వీరరుద్రనృపతేర్నిస్సాణధారాధరే
వైరిక్ష్మాపతిగర్వపర్వతభిదా భీమం ముహుర్గర్జతి,
శత్రుస్త్రీనయనాంబువృష్టిరసకృజ్జాతా ఽనయా సర్వతో
వర్ధంతే హరిదంతరేషు జగదానందా యశఃకందలాః ౪౮

తస్య విభాగమాహ—తస్య ప్రథమ మిత్యాదినా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—యత్రేతి. ఆరోపవిషయపదారోప్యమాణానామపి యత్ర శబ్దేనోపాదానం తత్సమస్తవస్తు విషయ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—యాత్రేతి. అత్ర యాత్రా ప్రావృషీత్యాదావవయవరూపణం. యశః కందలా ఇత్యవయవినిరూపణం. నను యశాంసి కందలా ఇవేత్యుపమితసమాసః ప్రాప్నోతి యశాంస్యేవ కందలా ఇతి రూపకసమాసోఽపి. ఉభయోస్సాధకబాధకాభావాత్ సందేహసంకర ఏవాయం. తేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చీయతే? ఇతి చేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవాన్నోపమితసమాసః. కింతు మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్రూపకసమాస ఏవ తేన రూపకమేవేదం నోపమా. ఏవముత్తరత్రాపి సాధకబాధకయోరుద్భావనం ద్రష్టవ్యమ్. ౪౮

*యత్రావయవనిరూపణాదవయవినో రూపణం గమ్యతే తదేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

యథా —

ప్రసాధితాశావలయాంతరాళ శ్లాఘ్యకరః కాకతివీరరుద్ర,
వికస్వరైర్వాసనయా త్రిలోకీం గుణప్రసూనైః సురభీకరోతి

అత్రావయవానాం గుణానాం ప్రసూనత్వరూపణేన నృపతేః కల్పశాఖిత్వం నిరూప్యతే. తస్మాదేకదేశవివర్తిత్వమ్

యథా వా —

మథితా ద్వైరివారాశేర్భుజామందరభూభృతా,
జాతా ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తిః క్ష్మాకా దివోత్యమూః ౮౮

అత్ర వైరిజనస్య వారాశిత్వరూపణేన భుజస్య మందరాద్రిత్వరూపణేన చ జాతాయాః కీర్తేః సుధాత్వమర్థాదాపతతి లోకానామమరత్వం చేత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షయతి—యత్రేతి ఉపలక్షణమేతత్. తేన యథాయోగమవయవావయవినోరేకదేశస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యామేకదేశవివర్తిరూపకమితిలక్షణం యథోదాహరణం ద్రష్టవ్యం. అత ఏవాహ కావ్యప్రకాశకారః—'శ్రౌతా ఆర్థాశ్చ తే యస్మిన్నేకదేశవివర్తి తత్' ఇతి ఏకదేశే విశేషేణ వర్తనాదేకదేశవివర్తీత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాళో వశీకృతదిఙ్మండలః, వికస్వరైర్వికాసిభిః 'స్థేశభాస' ఇత్యాదినా వరచ్ప్రత్యయః. ౮౭

అవయవరూపణాదవయవిరూపణం గమ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతరమాహ—మథితాదితి. పూర్వోదాహరణే అవయవరూపణాదవయవిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి భేదః. 'నిరకాసయద్రవిమపేతవసుం వియదాలయాదపరదిగ్గణికా' ఇత్యత్ర రవిశబ్దేన విటప్రతీతేరవయవైకదేశమాత్రగమ్యత్వే ఽప్యేకదేశవివర్తిరూపకత్వం ద్రష్టవ్యమ్. ౮౮

నిరవయవం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వత్రావయవమాత్రే అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణాభావాన్నిరవయవమితి భావః. అత్రైకస్యారోపవిషయస్యైకమేవారోప్యమాణం చేత్కేవలమ్. అనేకం చేన్మాలేతి ద్వేధా.

[1] యత్రావయవనిరూపణమాత్రే కవిసంరంభవిశ్రాంతిస్తన్నిరవ
యవం రూపకం అవయవనిరూపణమాత్రేఽపి తదేవ
తత్ర కేవలం యథా—

యాత్రారంభవిజృంభమాణసుభటప్రక్ష్వేడితామ్రేడితై-
ర్నిస్సాణధ్వనిభిస్స్ఫుటం ప్రవిదళద్రోదఃకటాహోదరే,
క్షుబ్ధేష్వబ్ధిషు కంపితేషు గిరిషు శ్రుత్వైవ యుష్మత్ప్రయాణ
భీతాః కాకతివీరరుద్ర నృపతే ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. ౪౯

అత్ర రోదసః కటాహత్వం నిరూప్యతే
మాలానిరవయవం యథా—

రాజ్ఞాం మౌళివిభూషణస్రగమలా నిర్వ్యాజసత్రత్రయో
స్నాపకం చామరభూషణం ధవళితచ్ఛత్రం గంగాజలత్,
వ్యక్తశ్రీర్ముకుటాన ముజ్జ్వలగుణం ముక్తాకలాపో భువః
స్ఫారః కాకతివీరరుద్రనృపతే జాగర్తి విస్ఫూర్జితః ౫౦

రూపకహేతురూపకం పరంపరితరూపకమ్.
రూపకాన్వయమాత్రస్యార్థత్వాదస్య న సమస్తవస్తువిషయేఽంత
ర్భావః.
శ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య మండలాగ్రవిధుంతుదః,

తత్రాద్యముదాహరతి—యాత్రారంభేతి. ప్రక్ష్వేడితామ్రేడితైస్సింహనాదావృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండమేవ కటాహః పాత్రవిశేషః, క్షుబ్ధేషు, క్షుభితేష్విత్యర్థః. వ్యాఖ్యాతమేతద్రసప్రకరణే

ద్వితీయముదాహరతి—రాజ్ఞామితి. గంగా భాగీరథీ, విస్ఫూర్జితం విజృంభణం. అత్రైకస్య యశసో మాల్యాద్యారోప్యమాణానేకత్వాన్మాలానిరవయవమ్ ౫౦

పరంపరితం లక్షయతి—రూపకేతి. రూపకం హేతుర్యస్య తత్తథోక్తం, అత ఏవ పరంపరాఽస్య సంజాతా పరంపరితమిత్యర్థః. ఏకరూపకసాపేక్షం రూపకం పరంపరితమిత్యర్థః

తేనానేకరూపకసాపేక్షే సమస్తవస్తువిషయే నాంతర్భావోఽస్యేత్యాహ—రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః ఖడ్గ ఏవ విధుంతుదో రాహుః, రాజమండలం క్షత్రియ

అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్. ౫౧

శ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా —

పద్మోల్లాససహస్రభానురసకృత్సన్మార్గచర్యాబుధః
క్ష్మాభృత్పక్షభిదాశనిః కువలయానందైకరాకాశశీ,
నిత్యోద్యత్సుమనోవికాససురభిః కల్యాణసంపత్స్ఫుర-
త్క్షోణీభృద్భువనాశ్రయాంబుధిరయం శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౫౨

అశ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా —

కాకతీయస్య దుగ్ధాబ్ధేర్యస్య కీర్తిసుధామహోర్మయః,
దిక్కూలముద్రుజాటోపాః ఖేలన్త్యభ్రంకషోచ్ఛ్రయాః. ౫౩

సమూహ ఏవ రాజమండలం చంద్రబింబః, అత్ర మండలాగ్రవిఘూర్ణన ఇతి రూపణం రాజమండలమేవ రాజమండలమితి శ్లిష్టరూపకే నిమిత్తమేక మేవేతి శ్లిష్టకేవల పరంపరితమ్ ౫౧

పద్మేతి పద్మాయా లక్ష్మ్యా ఉల్లాస ఏవ పద్మానాముల్లాసః తత్ర సహస్రభాను స్సూర్యః, సన్మార్గ స్సాధుమార్గ ఏవ సన్మార్గో నక్షత్రమార్గః తత్ర చర్యాయాం బుధ స్సౌమ్యః, క్ష్మాభృత్పక్షో రాజబలమేవ, క్ష్మాభృత్పక్షాః పర్వతపత్రాణి తద్భిదాయా మశనిః కులిశం, కువలయస్య భూమండలస్యైవ కువలయానా ముత్పలానా మలంకారే రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రః, సుమనోవికాసో విద్వదాహ్లాద ఏవ సుమనోవికాసః పుష్ప వికాసః తస్య సురభిర్వసంతః కల్యాణసంపత్సంపత్తిరేవ కల్యాణసంపత్ అక్షయస్వర్ణసమృద్ధిః, 'కల్యాణ మక్షయస్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి' చేతి విశ్వః తస్యా స్స్ఫురత్క్షోణీభృత్సువర్ణాచలః భువనం లోక ఏవ భువన ముదకం తదాశ్రయస్యాంబుధిః అత్ర వీరరుద్ర ఏవ సహస్రభానురిత్యాద్యారోపపూర్వకస్య పద్మోల్లాస ఏవ పద్మోల్లాస ఇత్యాద్యారోపస్య శ్లేషనిబంధనస్యానేకధా నిబంధనాచ్ఛ్లిష్టమాలా పరంపరితమ్ ౫౨

కాకతీయస్యేతి దిశాం కూలముద్రుజతీతి దిక్కూలముద్రుజః ఆటోపా యాసాం తా స్తథోక్తాః, దిగంతవిశ్రాంతసంభ్రమా ఇత్యర్థః అభ్రంకషతీత్యభ్రం కష ఉచ్ఛ్రయో యాసాం తా స్తథోక్తాః. 'ఉదికూలే రుజివహోః' 'సర్వకూలా' భ్రేత్యాదినా ఉభయత్ర ఖశ్ ప్రత్యయః. అత్ర యశోలీలానాం మహోర్మిత్వరూపణం కాకతీయస్య దుగ్ధార్ణవత్వరూపణాధీన మిత్యశ్లిష్టకేవలపరంపరితమ్. ౫౩

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

దోరాశీవిషజిహ్వయా రిపువనశ్రేణీమహావాత్యయా
శౌర్యోగ్రానలధూమ్యయా జయరమానోమావిలాసభ్రువా,
సంహృప్యద్ధరణీవిలాసశిఖినీసంవాసయష్ట్యా జగ-
త్ప్రాసాదార్గళయా కృపాణలతయా రుద్రో నృపః క్రీడతి. ౫౮

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం వైధర్మ్యేణాపి సంభవతి

యథా.—

త్రాసాంధకారమధ్యాహ్నాః కైతవాతపరాత్రయః,
జయంతి వీరరుద్రస్య రణప్రాంగణకేళయః ౫౯

ఏవమష్టవిధస్యాపి రూపకస్య వాక్యసమాసగతత్వేన షోడశభేదాః భవంతి.

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమానాం సమూహో ధూమ్యా. ఉభయత్ర 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః. విలాసశిఖినీ క్రీడామయూరీ, అర్గళో విష్కంభః. అత్ర కృపాణలతాయాం జిహ్వాద్యనేకరూపస్య భుజాదీనామాశీవిషాద్యారోపప్రతీతిహేతుత్వా దశ్లిష్టమాలాపరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర హేతుహేతుమద్భావోఽయ మలంకారసర్వస్వకారమతేనోక్తః. కావ్యప్రకాశకారస్తు విపరీతమవోచత్. యదత్ర యుక్తం తద్గ్రాహ్యం. ౫౮

వ్యతిరేకేణాప్యేతత్సంభవతీత్యాహ—అశ్లిష్టేతి. త్రాస ఏవాంధకారస్తస్య మధ్యాహ్నాః, శక్తస్య తస్య త్రాసాసంభవాదితి భావః. కైతవం కపటమేవాతపస్తస్య రాత్రయః, ధర్మయోధిత్వాత్తస్యేతి భావః ఏత చ్చ ముఖచంద్ర ఇత్యాదౌ సమాసగతం. ముఖమేవ చంద్ర ఇత్యాదౌ వాక్యగతం. అత షోడశైతే భేదాః.

తత్రావశిష్టా భేదా అన్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయేనాహ-ఏవమితి. అత్రారోప్యమాణస్య ధర్మిత్వా ల్లింగసంఖ్యయో రైక్యయత్వేఽపి జటావల్కలాలంబినః కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలమునే రనేకత్వమనేకవిషయారోపాత్. తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'అత్ర చారోప్యమాణస్య ధర్మిత్వాదావిష్టలింగసంఖ్యాకత్వేఽపి క్వచి త్స్వతో ఽసంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యానం ప్రత్యేకమారోపా' దితి.

పరిణామాలఙ్కారః.

* ఆరోప్యమాణ మారోపవిషయాత్మతయా స్థితం,
ప్రకృతస్యోపయోగిత్వే పరిణామ ఉదాహృతః. ౫౮

ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్వ నేన సర్వాలంకారవ్యావృత్తిః. తస్య సామానాధికరణ్యవైయధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా
నభ్రై ర్భజంతి మకుటై రవనీపవర్గాః,
శ్రీవీరరుద్రనృపతేః కకుభాం విజేతు-
రాజ్ఞామయీం స్రజ మమందవిలాసలక్ష్మీమ్ ౫౯

రూపకాలంకారాత్ప్రకృతోపయోగిత్వవైధర్మ్యేణ పరిణామం లక్షయతి— ఆరోప్యమాణమితి. ప్రకృతస్యోపయోగిత్వ ఇతి విషయసప్తమీ. ప్రకృతోపయోగార్థ మిత్యర్థః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్మతయా ముఖాదితాదాత్మ్యేన స్థితం. ముఖచంద్రేణ తాప శ్శామ్యతీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారోపస్య వివక్షితత్వాత్. వస్తుతో ముఖస్యైవ తాపశాంతినిమిత్తత్వేన తాదాత్మ్యాభావే చంద్రస్య ప్రకృతోపయోగాభావాదితి భావః. అతః ప్రకృత మనపహ్నుతస్వరూపమేవారోప్యమాణాత్మనా పరిణమతీతి పరిణామాలంకార ఇత్యర్థః. ఏవం చ యత్రారోపస్యతా ద్రూప్యప్రతీతిమాత్రపర్యవసాయితయా ప్రకృతమపహ్నుతస్వరూపమప్రకృతరూపాపన్నం భవతి. తస్మా ద్రూపకాత్పరిణామస్య వైలక్షణ్యం దర్శితం. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'విషయ్యాకారమారోప్యవిషయస్థగనం యదా. రూపకత్వం తదా తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు విషయో రూపాత్స్వస్మా దప్రచ్యుతో భవేత్, ఉపయుక్తేః పరాకారం పరిణామ స్తదా మతః' ఇతి. అస్య ద్వైవిధ్యమాహ— తస్యేతి. ౫౮

అద్య ముదాహరతి—శశ్వదితి. ప్రసాధనవిధాన మలంకారవిధిః, అత్రారోపేణ ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యమాపన్నాయా అప్రకృతాయా స్రజో ముకుటధారణాత్మకప్రకృతోపయోగా త్పరిణామాలంకారః. అత్ర విషయవిషయిణో స్సమానవిభక్తికత్వా త్సామానాధికరణ్యమ్. ౫౯

వైయధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయ పుష్పాంజలిమప్యయంతే,
ఫలార్థినో రుద్రనరేంద్రపాదపీఠాంతసీమానమరిక్షితీంద్రాః. ౫౭

సమాసోక్తావారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే ప్యవాచ్యత్వా న్న పరిణామేఽన్తర్భావః

సందేహాలఙ్కారః

విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్,
సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా ౫౮

సా త్రివిధా శుద్ధా నిశ్చయగర్భా నిశ్చయాంతా చేతి
సందేహమాత్రపర్యవసాయిని శుద్ధా యథా —

కిమేష నవమో హరిత్పతి రమందసంపత్పదః?
కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వసర్గక్రమః?,

కిరీటేతి. అత్ర చ పూర్వవత్పరిణామ ఉద్భావనీయః. కింతు మయూఖజాల పుష్పాంజల్యో ర్విషయవిషయిణో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౫౭

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషా త్పరిణామ సమాసోక్త్యోః కో భేద ఇత్యాశంక్య ఆరోప్యమాణస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద ఇత్యాహ—సమాసోక్తావితి.

ఆరోపగర్భ్యవ్యనవధారణాత్మకం సందేహాలంకారం లక్షయతి—విషయ ఇతి. కవిసమ్మతాదిత్యనేన స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సందేహస్యాలంకారతా వ్యావర్త్యతే. వర్ణ్యోత్కర్షార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతగోచరస్సందేహస్సందేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౮

తస్య త్రేధా విభాగమాహ—సేతి.

ఆద్య ముదాహరతి—కిమితి. హరిత్పతి ర్లోకపాలః, ప్రజాపతిర్బ్రహ్మా, ఉర్వ్యరోద్ధరణచుంచుః క్షోణీరక్షణదక్షః. అత్ర సంపదాదిసాదృశ్యాద్వీరరుద్రలోకపాలాది కోటిద్వయగోచరస్య సందేహస్య తావన్మాత్ర పర్యవసాయిత్వాచ్ఛుద్ధోఽయం సందేహభేదః. నను నవమాదిపదవిరహే కేవలలోకపాలాదీనామారోప్యమాణత్వసంభవాదస్తు సందేహః. నవమాదిపదప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం వీరరుద్రత్వేన సంభావనా దుత్ప్రేక్షేయం న సందేహ ఇతిచేత్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోపో వా. యత్ర కోటిద్వయావలంబిత్వం తత్ర సందేహ ఏవేతి స్వమతం. ఏవం విధస్థలే కేచి దుత్ప్రే

కిమేష హరి దర్వ్యరోద్ధరణచుంచు రేకాదశ?
శ్చిరం దితి విలోక్యతే జగతి వీరరుద్రో జనైః ౬౦

నిశ్చయగర్భోయథా:—

కాలాహిః కి మయం మృణాళమృదులం భోగం సధత్తే పునః?
కాలభ్రూకుటిరేష కిన్ను ముఖ ఏవాజ్జృమ్భతే సా పునః?
కాలోగ్రానలధూమపద్ధతిరసౌ కిం సా పునర్ధూయతే?
వాతేనేతి వికల్ప్యతే ప్రతిభటై రుద్రస్య కౌక్షేయకః ౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా —

కిం కల్పద్రుమగుచ్ఛజాలస్రజ ఇమే! కిం వా పయోరాశయః?
స్వర్ధనో! రథవా ముజ్జ్వలతరా శ్చింతామణే స్సూన్యస్తయః?
కిం వా సిద్ధరసోర్మయ శ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చీయతే?
సూతాః కాకతివీరరుద్రనృపతేః స్మేరాః కటాక్షా ఇతి ౬౨

భ్రాంతిమదలఙ్కారః.

కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని,

ఝాశ్రయ స్సందేహ ఇత్యాహుః. ఉత్ప్రేక్షి తేత్యన్య ఇత్యాది సర్వ మలంకార సర్వస్వే స్పష్టమ్. ౬౦

ద్వితీయ ముదాహరతి— కాలాహిరితి. భోగం సర్పశరీరం, కాలభ్రూకుటి రంతకభ్రూభంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయకాలాగ్నిః, తస్య ధూమపద్ధతిః ధూమరేఖా, ధూయతే కంప్యతే. అత్ర కౌక్షేయకం కృష్ణసర్పాదిరూపతయా సందిహ్య సుకుమారశరీరాదివిశేషాదర్శనేన సర్పాదినిషేధనిశ్చయేఽపి కౌక్షేయకనిశ్చయాభావాత్ నిశ్చయగర్భోఽయం సందేహః. ౬౧

తృతీయ ముదాహరతి—కిమితి సిద్ధరసోర్మయః సుధారసకల్లోలాః, వ్యామృశ్య కల్పద్రుమమంజరీమాల్యాదిరూపేణ సందిహ్య, స్మేరాః స్మితప్రధానాః, సానుగ్రహా ఇత్యర్థః. కటాక్షా ఇతి నిశ్చీయతే. అతఏవ నిశ్చయాంతోఽయం సందేహః. వీరరుద్రకరుణావలోకనవిషయాస్సర్వే సమృద్ధా భవంతీతి భావః. ౬౨

అన్యథార్థజ్ఞానత్వసాధర్మ్యాత్సందేహానంతరం భ్రాంతిమంతం లక్షయతి—కవీతి. పిహితాత్మని ఆచ్ఛాదితస్వరూపే, భ్రాంతి శ్చిత్తధర్మోఽస్యాస్తీతి భ్రాంతిమాన్, కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రాకరణికం ప్రత్యప్రాకరణికత్వే నోపలంభో భ్రాంతిమా నిత్యర్థః

ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్ స్మృతః. ౬౩

యథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చన్ద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాన్తి నిర్వృతిమ్. ౬౪

అపహ్నవాలఙ్కారః.

నిషిద్ధ్య విషయం సామ్యాదన్యారోపే హ్యపహ్నుతిః.

తస్యాస్త్రైవిధ్యం; అపహ్నుత్యారోపః ఆరోప్యాపహ్నవః ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం చ

ఆద్యద్వయస్యోదాహరణమ్—

ఉద్వేలచ్చతురఙ్గవీచివికలో నాయం చమూడమ్బరో
నేదం దున్దుభిగర్జితం ప్రపుటజిత్కల్పాన్తఘోరారవః,
ఇత్థం రుద్రనరేన్ద్రధాటిషు మహీభారావనమ్రీభవ-
చ్ఛేషాశేషశిరస్సు విస్మిత మథ భ్రష్టం దిగీశైరపి ౬౫

ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.

సర్వాం కాకతివీరరుద్రధరణీనాథచ్ఛలేన క్షితిం
పాతుం మధ్యమలోకపాలపదవీం ప్రాప్తః స్వయంభూశ్శివః,!

ఏతేన సాదృశ్యమాత్రనిబన్ధనాయాశ్శుక్తిరజతాదిభ్రాన్తేర్నాలంకారత్వమితి దర్శితం. దోషమూలాయాస్తు కిముతేతి భావః ౬౩

ఉదాహరతి—కాకతీయేతి. వ్యాప్తరోదసి వ్యాప్తబ్రహ్మాండే అత్ర కీర్త్యాం చన్ద్రికానుభవాద్భ్రాన్తిః. ౬౪

సాదృశ్యాద్వస్త్వన్తరప్రతీతిసామ్యాద్భ్రాన్తిమదనన్తరమపహ్నుతిం లక్షయతి—నిషిద్ధ్యేతి. అన్యారోపే ఆరోప్యమాణప్రతీతావిత్యర్థః.

తస్యాస్త్రైవిధ్యం వివక్తి—అపహ్నుత్యారోప ఇత్యాది.

ఉద్వేలదిత్యారోప్యాపహ్నవః. నేదం దున్దుభిగర్జిత మిత్యపహ్నుత్యారోపః. నరేన్ద్రధాటీష్వితి. కృదికారః. తల్లక్షణంతు—'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యస్సుభట ఘోటకైః, విజిగీషోః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే'. ఇత్యాహుః. ౬౫

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం ధరణీనాథః కిన్తు స్వయంభూశ్శివ ఇతి రాజ్ఞో ఽసత్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నైవం చేద్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
ర్జాతం వైరిపురైః కథ మవాగ్ర్యాఖ్యాతం చ భూభృద్గణైః'

॥ ఉల్లేఖాలఙ్కారః ॥

' అర్థయోగరుచిశ్లేషై రుల్లేఖస్స మనేకధా,
గ్రహీతృభేదా దేకస్య స ఉల్లేఖ స్సతాం మతః. ౬౭

రుచ్యర్థయోగాభ్యాం యథా —

'లక్ష్మీనివాసగృహ మిత్యఖిలా నరేన్ద్రా
శ్శంసన్త్యతిభూమిఖనిరిత్యరిపార్థివర్గాః,
విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణాః
శ్రీకాకతీన్ద్రనగరీ మనిశం స్తువన్తి ౬౮

తదేవ సమర్థయతి—చేన్నైవమితి. విషమావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః, అన్యత్ర తృతీయనయనదృష్టిః, వైరిపురై రసంఖ్యైస్త్రిభి శ్చ కర్తృభి ర్భస్మీభూతైః, కథంజాతం జజ్ఞే? భూభృద్గణై రాజసమూహైః, అన్యత్ర భూభృతా కైలాసేన గణైః ప్రమథైశ్చ, కథమవాగాఖ్యాతం న్యఖ్యాతమిత్యర్థః, అత్ర భావే క్తః. ఈశ్వరస్య గిరీశత్వా త్ప్రమథాధిపత్వాచ్చేతి భావః. ౬౬

ఆరోపగర్భేషు పరిశేషాదుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేన ప్రయోజనేన యోగోఽర్థిత్వం, లిప్సేతి యావత్. రుచిరభిరతిః, శ్లేషః ప్రసిద్ధః, ఏతైస్సమస్తై ర్వ్యస్తై ర్వా యథాయోగం గ్రహీతృగతైరేకస్య వస్తునో నానాధర్మయోగా దనేకధోల్లేఖనం నిర్ధారణ ముల్లేఖాలంకార ఇత్యర్థః సర్వాలంకారవ్యావర్తకేన గ్రహీతృభేదా దిత్యనేన విషయభేదోఽప్యుపలక్ష్యతే. ౬౭

లక్ష్మీతి. శౌర్యాతిభూమేః పరాక్రమాతిశయస్య ఖనిరాకరః, లబ్ధవర్ణాః విద్వాంసః. అత్రైకస్యాః కాకతీన్ద్రనగర్యాః సమృద్ధ్యాదిధర్మయోగాన్నరేన్ద్రాదిగృహీతృభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్మీనివాసగృహాదిరూపతయాఽనేకధోల్లేఖనా దుల్లేఖః. ౬౮

ఉగ్ర ఇతి. సపత్నేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కపర్దీ క్రూరశ్చ. గుణేషు భాస్వాన్ సూర్య స్తేజస్వీ చ, ప్రతీకేష్వంగేషు, రామో దాశరథి రభిరామ శ్చ, లక్ష్మ్యా లీలాసు పురుషోత్తమో విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠశ్చ, అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సపత్నాదివిషయభేదా చ్ఛ్లేషేణోగ్రత్వాద్యనేకధర్మోల్లేఖనా దుల్లేఖః. ౬౯

శ్లేషేణ యథా—

ఉగ్రస్సపత్నేషు గుణేషు భాస్వాన్
రామః ప్రతీకేషు రణేషు భీమః,
లీలాసు లక్ష్మ్యాం పురుషోత్తమస్స-
ర్వ్యచక్షతే రుద్రనృపం కవీన్ద్రాః ౬౯

అథాధ్యవసాయగర్భమలఙ్కారద్వయం నిరూప్యతే-
విషయవిషయిణోరత్యన్తనిగిరణేన భేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః.
స ద్వివిధః విషయనిగిరణేన విషయినిగరణేన చ

॥ ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥

యత్రాన్యధర్మసమ్బన్ధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్,

అభేదప్రతిపత్తేరవిశేషేఽప్యారోపాదధ్యవసాయస్యోత్కృష్టత్వాచ్చారోపమూలానంతరమధ్యవసాయమూలాలంకారప్రస్తావ ఇత్యాశయేనాహ—అథేతి.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకతరపరిశేషో మాభూదిత్యన్యథా వ్యాచష్టే—స ద్వివిధ ఇతి నిగరణమసత్యత్వమిత్యర్థః. అన్యథా విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయ ఇతి సర్వసంప్రతిపన్నస్యాయమపి పూర్వోక్తేనాధ్యవసాయలక్షణేన విరోధాత్. యదా విషయిణోఽసత్యత్వం తదాధ్యవసాయస్సాధ్యః. యదా విషయస్యాసత్యత్వం తదాఽధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇతి వివేకః. తథాహి—యదా చన్ద్రాదివిషయిగతం మాధుర్యాదికం విషయభూతే ముఖాదావుపనిబద్ధం ముఖం ముఖత్వేన జానన్నేవ మనసేదం చన్ద్ర ఇతి ప్రయుఙ్క్తే తదా విషయీ చన్ద్రో ముఖత్వేనాసత్యో నిగీర్ణః ప్రతిభాతి విషయస్తు పరమార్థతస్సత్య ఏవ. ఏవం సత్యాసత్యయోరభేదప్రతిపత్తేరసంభవాన్న్యూనమాత్రత్ర విషయిణోఽపి సత్యత్వసమర్థనాదధ్యవసాయస్యాస్య ఇత్యత్రాధ్యవసాయప్రాధాన్యం. యదా తు ముఖపదమనుక్త్వా చన్ద్రోఽయమితి ప్రయుఙ్క్తే తదా వస్తుతోఽసత్యస్యాపి విషయిణస్సత్యతా ప్రతీయతే అసత్యత్వనిమిత్తస్య ముఖపదప్రయోగస్యాభావాత్. విషయస్య వస్తుతస్సత్యస్యాసత్యత్వం తావతా పాదసత్యాభిమతస్య సిద్ధత్వాదధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇత్యత్రాధ్యవసితప్రాధాన్య మిత్యాది సర్వమలంకారసర్వస్వే తద్వ్యాఖ్యాయాం సంజీవిన్యాం ప్రపంచితం తత్సర్వమనేనైవ గతార్థమితి నేహ విస్తరః క్రియతే.

తత్ర సాధ్యాధ్యవసాయమూలాముత్ప్రేక్షాం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్యధ

ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా స్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే. ౭౦

యత్రాప్రకృతగుణక్రియాసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్యసంభావనముత్ప్రేక్షా సా ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ సంభావనాప్రతిపాదకానాం నూనం ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాం ప్రయోగే వాచ్యా అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం చతుర్ణా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా ప్రత్యేకం చతుర్విధా తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా అధ్యవసాయస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం షోడశప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మేవ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయామివాద్యనుపాదానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్ప్రేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్. తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యవ

ప్రకృతం, తస్య ధర్మో గుణక్రియాదిరూపః, తత్సంబంధాత్ప్రకృతమన్యత్వేనాప్రకృతత్వే నోపతర్కితం సంభావితం యత్ర భవేత్ తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇత్యర్థః.

తదేతద్వ్యాచష్టే—యత్రేతి తస్యా విభాగమాహ—సేతి. వాచ్యాం లక్షయతి—సంభావనేతి. అత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధ్రువమిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌశ్చలతి శుక్లో డిత్థ ఇత్యేవమాదీనామధ్యవసాయవిషయత్వేనోత్ప్రేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతుర్భేదత్వాదష్టవిధాజాతేత్యర్థః తేషాం జాత్యాదీనాం. అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితి శేషః నిమిత్తద్వైవిధ్యేనాస్యా ద్వాత్రింశద్భేదా భవంతీత్యాహ—అధ్యవసాయస్యేతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాం విశేషమాహ—నిమిత్తస్యేతి అన్యత్రైతదభావే హేతుమాహ—ప్రతీయమానేతి "మహిళా సహస్సభరిఏ తుహ తుహి హిఅఏ సుఅహ సాఅమా అంతీతి, దిఅహం అణంణసరణా అంగఃతణుఅం వితణుఏ హి" [ఛాయా] "మహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయేసుభగాసా అమాంతీ, దివస మనన్యశరణా అంగం తనుకం వితనుతేహి." ఇత్యత్రమహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీత్యుత్ప్రేక్షా ప్రతీయమానా; ఇవాదిప్రయోగాభావాత్. తస్యామంగతనూకరణం నిమిత్తం యదినోపాదీయేత తదా తస్యా నిష్ప్రమాణకత్వం స్యాదిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణత్రైవిధ్యమాహ—తథా జాత్యాదీనామితి. యదా జాతిస్వరూపముత్ప్రేక్ష్యతే తదా తస్యభావాభావరూపతయా ద్వివిధస్యోపాత్త

సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామపి హేతుఫలయోరుత్ప్రేక్షావిషయత్వే నిమిత్తస్యోపాదాన మేవ తథాహి— సాధ్యే అనుపాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశో నాన్వయం పుష్ణాతి తథా సాధనే అనుపాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయోరన్యోన్యాపేక్షితత్వాత్. హేతూత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్యానుపాదానే కం ప్రతి హేతుత్వం సంగచ్ఛతే? ఫలోత్ప్రేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం తస్యానుపాదానే కం ప్రతి ఫలత్వేన సంఘటతే?.

యథా—

ప్రతాపరుద్రనృపతేరపారే కీర్తిసాగరే,
మగ్నా దురీశదుష్కీర్తిసంగా దివ జగత్త్రయీ. ౭౧

అత్రోత్ప్రేక్షానిమిత్తస్య మజ్జనస్యానుపాదానే సంగాదితి హేతూత్ప్రేక్షా న శోభామావహతి

యథా వా—

జయశ్రీనాపసద్మస్య వికాసాయేవ భానుమాన్,
ప్రతిబింబమిషాత్ఖడ్గం ప్రవిశత్యంధ్రభూభుజః ౭౨

గుణక్రియానిమిత్తభేదా చ్చాతుర్విధ్యం నిమిత్తానుపాదానే తు తత్కృతభేదాభావా ద్ద్వైవిధ్య మేవ. ఇత్థం షోఢా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ఏవం క్రియాగుణద్రవ్యాణాం భేదకల్పనే మిళిత్వా చతుర్వింశతి స్స్వరూపోత్ప్రేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్ప్రేక్షయో ర్నిమిత్తోపాదాననియమా త్ప్రత్యేకం చాతుర్విధ్య మేవేతి ద్వాత్రింశత్. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయాం సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమా న్నిమిత్తానుపాదాననిబంధనభేదాష్టక న్యూనత్వేఽష్టాచత్వారింశద్భేదాః ఏవం షణ్ణవతిభేదా ఇత్యాశయేనోక్తం— బహువిధ మితి. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామపి హేతుఫలోత్ప్రేక్షయోర్నిమిత్తోపాదాననియమ ముదాహరణేన హృదయంగమీకర్తు మారభతే—తథాహీత్యాదినా. హేతూత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్ప్రేక్షాయాం హేతుర్నిమిత్తం ఏవంచ నిమిత్తనైమిత్తికయోరన్యతరోపాదానేఽన్వయపోషాభావా దుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదానం నియతమేవేతి భావః.

ప్రతాపేతి. అస్పృశ్యస్పర్శనే స్నానస్య విహితత్వాదితి భావః. ౭౧

జయశ్రీత్యాది. స్పష్టమ్. ౭౨

అత్రోత్ప్రేక్షానిమిత్తస్య భానుమత్ప్రవేశస్యానుపాదానే జయశ్రీవాసకమలవికాసాయేవేతి ఫలోత్ప్రేక్షణ మనుమీయతే. అత స్స్వరూపోత్ప్రేక్షాయామేవ నిమిత్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

అత శ్చేత్థం వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా భేదగణనా.

౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా
౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
౫ అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా
౬ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా
౭ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేక్షా
౮ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౯ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేక్షా
౧౦ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా.
౧౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా.
౧౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా
౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా
౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా

ఏవం చతుర్దశ భేదా జాత్యుత్ప్రేక్షాయా అనేనైవ క్రమేణ గుణక్రియాద్రవ్యోత్ప్రేక్షాఽపి పరిగణనీయా ఏవం చ వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః షట్పఞ్చాశద్భేదాః. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా స్త్వష్టచత్వారింశద్భేదాః. తత్రస్వరూపోత్ప్రేక్షాయా మపి నిమిత్తోపాదాననియమాత్ నిమిత్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన క్రియారూపత్వేన చ ద్వావేవ విశేషాభావాదేక ఏవ భేదో గణ్యతే గుణక్రియయోరుత్ప్రేక్షావిష

బుద్ధిసౌకర్యార్థం భేదగణనామాహ--అత శ్చేత్యాదినా నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా భేదాష్టకన్యూనత్వే నిమిత్తమాహ—అత్రేతి యథా నిమిత్తస్యోపాదానే నిమిత్తభేదాద్భేద స్తథాఽనుపాదానే నాస్తీత్యాహ—నిమిత్తస్యేతి. గమ్యత్వేనానుపాదానాదితి భావః. అతఏవ తత్ర గుణక్రియారూప నిమిత్తభేదనిబంధ

యత్వముత్ప్రేక్షానిమిత్తత్వం చాభ్యుపగతం ప్రాచామలంకారప్రబంధేషు షణ్ణవతిభేదోత్ప్రేక్షేతి గణనామాత్రం చారుత్వాతిశయస్తు షట్పంచాశత ఏవ భేదానాం తత్ర యథాసంభవముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రనృపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః
ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతి కోటీందుతుల్యద్యుతిః,
రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే 23

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధత్వాన్నోపమాశంకావకాశః

ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

వీరస్య రుద్రనృపతేః ప్రియవల్లభస్య
రాజ్యాభిషేకసలిలైః పులకీకృతాయాః,
సద్యస్సముచ్ఛ్వసితసాంద్రపరాగరేఖా

నస్య విచ్ఛిత్తివిశేషస్యానుత్పన్నపుత్త్రనామకరణకల్పత్వాత్ ఏక ఏవ భేదో గణ్యత ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనేత్యాది. గుణక్రియయోరితి. న తు జాతిద్రవ్యయోరివ కేవలోత్ప్రేక్షావిషయత్వమితి భావః.

యథాయోగముదాహరతి—కీర్తిరిత్యాది. పిదధతీ ఆచ్ఛాదయంతీ, 'వష్టిభాగురిరల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యకారలోపః. అట్టహాసోఽట్టహాసః, 'స్వనహసోర్వేతి' పాక్షికోఽప్రత్యయః ఏషా ప్రమోదగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా. 23

అత్రాట్టహాసప్రభాయా స్స్వతస్సిద్ధత్వేఽపి త్రైలోక్యసంబంధిత్వేన కవికల్పితత్వాన్నోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి. అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి సంభావనావాచకో నోపమావాచకః తదుక్తం చక్రవర్తినా—'యదాయముపమానాంశో లోకతస్సిద్ధి మృచ్ఛతి, తదోపమైవ యే నేవశబ్దసాధర్మ్యసూచకః యదా పునరయం లోకాదసిద్ధః కవికల్పితః. తదోపమైవ యే నేవశబ్ద స్సంభావనాపరః' ఇతి.

వీరస్యేతి. ప్రియా వల్లభా ప్రేయసీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పులకమంజరీవే

తస్యాః ప్రమోదపులకాంకురమంజరీవ

అత్ర పులకాంకుర మంజరివే త్యుత్ప్రేక్షాయాం సరసీకరణం క్రియా రూపం నిమిత్తమ్.

అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా

ప్రతాపరుద్రస్య నఖేందుకాంతిః ప్రణామభాజాం పదయోర్నృపాణాం,
లలాటలగ్నా విధినిర్మితాయాః సర్వాన్ శిరోవాచనదీపికేవ. 25

అత్ర దీపికేవేతి జాతివచనాజ్జాత్యుత్ప్రేక్ష్యతే

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతోర్మి
ధౌతా విరాజంత్యమలీకృతాంగాః,
ప్రక్షాళితాత్యుద్ధతభూమిపాలాః
ఖడ్గాంబుభిస్స్వచ్ఛతరం భవంతి 26

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

దిశాం జేతుర్వీరప్రతిమహాసి రుద్రనృపతే
ర్జయప్రస్థానోద్యత్కంతురగసుమర్దజనితం,
రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబలమసూర్యామివ దివం
ప్రతాపాఖ్యో వహ్నిర్ దిశి దిశి విధత్తే దినకరాన్ 27

అత్ర అసూర్యామితి జాత్యభావః

జాతిహేతూత్ప్రేక్షా యథా —

ఉదారకర్త్య్రా భుజగేన ప్రతాపరుద్రస్య విస్తారితధురంధరస్య,

త్యుత్ప్రేక్షాయా మితి జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షాయామిత్యర్థః. క్రియారూపమితి. నిమిత్తమితి శేషః. 24

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం నోపాత్తమ్ 25

దిశామితి. రజః కర్తృ. దివ మసూర్యా మివ కృత్వేత్యత్ర జాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా అనుపాత్తనిమిత్తా. 26-27

ఉదారేతి. ఉదారరీత్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీధ్రవాసంకులపర్వత నివాసం. విస్తారితేతి. 'గరిమ'ద్ధిత్యాదినా అత్యంతకర్త్ర్యా విశ్వంభరాయాః కర్మత్వాం

విశ్వంభరాలోకమలశయ్యయేవ విస్మారితా గోత్రమహీధ్రవాసమ్
అత్ర శయ్యయేవేతి జాతహేతుత్వమ్

జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా యథా

భూమేరకల్పవృక్షత్వాదివ ధాతా విచింతయన్
సృష్టవాన్ కాకతేశానం నిర్వ్యాజత్యాగవైభవమ్ ౭౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వాదివేతి జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.

జాతిఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

నూనం విశ్వంభరాధారస్తంభీభవితుమాయతౌ,
వీరరుద్రనరేంద్రస్య భుజావాజానులంబినౌ ౮౦

అత్ర స్తంభీభవితుమితి జాతేః ఫలత్వమ్

జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

పరాభవధ్యానాల్లోక్య శత్రవః కాకతీశితుః,
ప్రాయేణామానుషత్వాయ తృణవృత్తిం సమాశ్రితాః. ౮౧

అత్రామానుషత్వాయేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

శ్రీకాకతీయనృపతేర్ద్విషదంగనానాం
శ్వాసోర్మిభిః సపది మర్మరితాంతరాళాః,

తస్మిన్నభిధేయే కర్మణి క్తః ‘ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణః’ ఇతి వచనాత్ అత్ర శయ్యయేవేతి జాతిభావహేతూత్ప్రేక్షాయాః పర్వతనివాసవిస్మరణం ఫలం నిమిత్తమ్. ౭౮

భూమేరితి. నిర్వ్యాజకం నిరుపాధికం త్యాగవైభవమౌదార్యాతిశయో యస్య తం తథోక్తం. కాకతీశానం సృష్టవానితి ఫలం ప్రత్యకల్పవృక్షత్వాదివేతి జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షా. ౭౯

నూనమితి. భుజయోరాజానులంబిత్వం పురుషస్య భాగ్యలక్షణం. తదుక్తం నాటకే తృతీయేఽంకే. అత్రాధారస్తంభీభవితుమితి జాతిభావఫలోత్ప్రేక్షాయా మాయతత్వగుణో నిమిత్తమ్ ౮౦

పరాభవేతి. అత్రామానుషత్వాయేతి జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షాయాం తృణవృత్తిసమాశ్రయణక్రియా నిమిత్తం ఏవ ముత్తరత్రాపి తాదర్థ్యప్రతిపాదకచతుర్థ్యాది

తాసాం నివాసవిధయే కృతయాచనానాం
ప్రత్యుత్తరాణి దధతీవ మనోభవానాం॥ ౧౨

క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా —

విముఖే సతి కాకతీయచన్ద్రే సీమాఽపి విరోధికణ్టకాగ్రా,
చికురేషు వికర్షతి ప్రతీపాన్ వసుధా నేవ నిజాన్తరప్రదానే. ౧౩

అత్రాదదానేతి క్రియాస్వరూపాభావః

క్రియాహేతూత్ప్రేక్షా యథా

రాజ్ఞాం గర్వాఙ్కురోద్భేదాత్ పతిష్ణూనామనేనసే,
కాకతీన్ద్రప్రతాపార్కేణేవ స్పర్శభయాదివ. ౧౪

అత్రాభయాదితి క్రియాహేతుత్వమ్.

క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా —

†కపోలఫలకావస్యాః కథం భూత్వా తథావిధౌ,
అపశ్యన్తావివాన్యోన్యమీదృశీం క్షామతాం గతౌ। ౧౫

క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

దమ్భోలిసంరమ్భమహాజిగోష్ఠీప్రస్థానభేరీనినదోఽద్రిభేత్తుః,

శ్రవణే ఫలత్వం తృతీయాదివిభక్త్యా సామర్థ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదికమూహనీయమ్. ౧౧

౧ కాకతీయేతి మర్మరః పర్ణస్వనః, 'అథ మర్మరః, స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతాన్యంతరాళాని యేషాం తే తథోక్తాః ఇతి గుణనిమిత్తకథనం దానోత్ప్రేక్షాయామ్ ౧౨

విముఖఇతి. ప్రతీపాన్ ప్రత్యర్థిభూపతీన్, చికురేషు కేశేషు, 'నిమిత్తాత్కర్మసంయోగే సప్తమీ' వికర్షతీతి క్రియాదానాభావోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం ఏవం నిమిత్తానుపాదానే ఽప్యుదాహార్యమ్. ౧౩

రాజ్ఞామితి పరమ్లానత్వముత్ప్రేక్షాఫలం క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిజ్ఞామాత్రమేవ నోదాహరణమత్ర దృశ్యత ఇత్యన్యతో లిఖ్యతే. 'కపోలఫలకావస్యాః కథం భూత్వా తథావిధౌ' అపశ్యంతావివాన్యోన్యమీదృశీం క్షామతాం గతౌ' ఇతి. అత్ర దర్శనక్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా క్షామతాగమననిమిత్తా. ౧౪

దంభోళీతి. మహాజిర్మహాయుద్ధం, అన్యాభిధవ ఇతి యావత్. దంభోళిసంరంభ

---

† కపోలఫలకావితి శ్లోకః కేషుచిన్మూలపుస్తకేష్వపి దృశ్యతే.

లీనాని వాన్వేష్టు మరాతివర్గా న్విగాహతే శైలగుహాంతరాణి

క్రియాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

సీమాద్రికుంజేషు విహారభాజః
సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికార్ఘాన్,
శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసాన్
గాయంత్యసంస్పృష్ట మివాంధకారమ్. ౮౭

అత్రాసంస్పృష్టమివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్

గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

ఏకాస్తి కాకతీంద్రస్య కృపాలోకనవిభ్రమః,
ప్రకృతిష్వపి సర్వాసు ప్రసాద ఇవ మూర్తిమాన్. ౮౮

గుణాభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణైః శీతలితాఖిలాంగా,
ప్రశాంతభారార్తఫణీంద్రగాఢశ్వాసానిలోష్మేవ విభాతి పృథ్వీ.

అత్ర ప్రశాంతోష్మేతి గుణాభావః

గుణహేతూత్ప్రేక్షా యథా —

జయశ్రియామాశ్రయతాముపైతి
శ్రీవీరరుద్రస్య రణే కృపాణః,
జయశ్రియం వైరిమహీపతీనాం
సముత్సుకో హర్తు మసూయయేవ ౯౦

మేవ మహాజిం గోపయత్యాచ్ఛాదయతీతి తథోక్తః. తిరస్కృతాశనిధ్వనిరిత్యర్థః. అన్వేష్టుమివేతి. అన్వేషణక్రియాఫలోత్ప్రేక్షా గుహాంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౬

సీమాద్రీతి. సీమాద్రిర్లోకాలోకః, కల్పితః చంద్రికామయా అర్ఘాః పూజావిధిర్యేషాం తాన్ తథోక్తాన్, చంద్రికాసదృశానిత్యర్థః. యశోగానస్యాంధకారాసంస్పర్శః ఫలమ్. ౮౭

ఏకాస్తీతి. ప్రకృతిషు ప్రజాసు ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమద్విశేషణాదుత్ప్రేక్షాలాభః. నిమిత్తమత్ర నోక్తమ్ ౮౮

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోత్ప్రేక్షా. అత్ర తు భూరూపే ధర్మిణ్యూష్మప్రశాంతిలక్షణో ధర్మ ఉత్ప్రేక్ష్యతే తత్ర శీతలాంగత్వం నిమిత్తముపాత్తమ్ ౮౯

జయేతి. విశిష్టవస్తుసంగ్రహీ లేశతోఽపి తస్యాన్యత్రావస్థానం న సహత ఇతిభావః అత ఏవోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతూత్ప్రేక్షా. ౯౦

అత్రాసూయయేవేతి గుణహేతుత్వాభావ గుణాభావహేతూత్ప్రేక్షా యథా —

జాతా వయం సంప్రతి వీరరుద్ర
నరేంద్రగంభీరిమగుల్ఫదఘ్నాః,
ఇత్యప్రమోదాదివ జీవనేషు
మాలిన్యమంభోనిధయో భజంతే ౯౧

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణాభావస్య హేతుత్వాత్ గుణఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

ఆశీషాం విషధూమ్రాణాం నైర్మల్యార్థమివోత్సుకాః,
భుజంగ్యః కాకతీంద్రస్య గుణాన్ గాతుం సుధాముప ౯౨

అత్ర నైర్మల్యార్థమితి గుణస్య ఫలత్వాత్ గుణాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

అరణ్యావాసోచితబాంధవాసు మృగీష్వవైరార్థమివాశరణ్యాః,
త్రిలింగదేశేశ్వరవైరినార్యః పరాఙ్ముఖా లోచనవిభ్రమేషు ౯౩

అత్రావైరార్థమితి గుణాభావస్య ఫలత్వమ్,

జాతా ఇతి. పార్శ్వయోస్స్మృతౌ పాదగ్రంథీ గుల్ఫౌ తద్దఘ్నాస్తత్ప్రమాణాః 'ప్రమాణే ద్వయసచ్ ...' ఇత్యాదినా దఘ్నచ్ప్రత్యయః నరేంద్రగాంభీర్యేణ గుల్ఫదఘ్నాః, తదపేక్షయాఽతిస్వల్పగాంభీర్యా ఇత్యర్థః జీవనేషూదకేషు వృత్తిషు చ మాలిన్యం కార్ష్ణ్యం క్లిష్టత్వం చ భజంతే అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాం న శ్లేషో బాధకః. కిం త్వంగమేవ తదుక్తం రుచకేన—'ఏషాఽర్థాశ్రయాఽపి ధర్మవిషయే శ్లిష్టశబ్దహేతుకా క్వచిద్దృశ్యతే' ఇతి చక్రవర్తినాప్యుక్తం— 'క్వచిచ్ఛ్లేషేణ ధర్మాంశగతేనైషా నబాధ్యతే' ఇతి. ౯౧

ఆశీషామితి. విషధూమ్రాణాం విషమలినానామాశీషాం దంష్ట్రాణాం, 'ఆశీరురగదంష్ట్రాయామ్' ఇతి విశ్వః. ౯౨

గుణగాననిమిత్తాం గుణభావఫలోత్ప్రేక్షాం యోజయతి—అత్రేతి

అరణ్యేతి. శరణే రక్షణే సాధుశ్శరణ్యః తద్రహితా అశరణ్యాః, అనాథా ఇత్యర్థః. అవైరార్థమివేతి. విలాసవిముఖా మృగాంగనా విలాసినీర్వీక్ష్య వైరాయంతే, తన్నిషేధార్థ మివేత్యర్థః. విభ్రమవిముఖత్వమత్ర నిమిత్తమ్. ౯౩

ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా —

న నిత్యమస్మిన్పరిపూర్ణతేతి త్యక్త్వా నభస్తు క్షితితలావతీర్ణః,
ఆనందయన్నిందురివ స్వధామ్నా విభాతి లోకే నవ కాకతీంద్రః.

ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా —

అనన్యసాధారణదానశౌండే సర్వైః కృతార్థీభవదర్థిసార్థే,
శ్రీకాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్యౌః పారిజాతేనవినాకృతేవ.

అత్ర దివః పారిజాతాభావ ఉత్ప్రేక్ష్యతే

ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్షా యథా —

ప్రతాపరుద్రదేవేన క్ష్మాభృత్పక్షవిజృంభితం,
సముచ్ఛాటితమాఖండలావరేణేవ వజ్రిణా ౯౬

ద్రవ్యహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

కాంతిమత్ప్రతాపోష్మవిలీనాంగేన మేరుణా,

నేతి. అస్మిన్నభసి, నహి గుణైరపూర్ణః కాకతీంద్రః, అత్రేందోః క్షోణీతలావతీర్ణస్య కవికల్పితత్వా దుత్ప్రేక్షావిషయత్వమేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం చ ౯౪

అనన్యేతి. దానశౌండః బహుప్రదః 'స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌండా బహుప్రదే' ఇత్యమరః అన్యైరన్యసాధారణస్వమర్థాద్దానమితి లభ్యతే ఉభయోః కుంజరవ్యాఘ్రాది వద్విశేషణసమాసః యద్వా తాదృశదానే శౌండః మత్తః, నిస్సీమవితరణే నిర్విచార ఇత్యర్థః పారిజాతస్త్వవనేక ఏవ తస్య రాజరూపతయా భూలోకే వర్తమానత్వా త్స్వర్లోకే దివః నాస్తితా ? ఇతి భావ ౯౫

ప్రతాపేతి క్ష్మాభృత్పక్షవిజృంభితం వైరిభూపాలబలవిజృంభణం, అన్యత్ర పర్వతపక్షవిజృంభణం అత ఏవాఖండలేనేవ వజ్రిణేతి శ్లేషాంగా ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్షా. అత్రాపరశబ్దాప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాచ్ఛ్లేష ఏవ స్యాత్ అర్థసాధర్మ్యస్యేంద్రస్య సిద్ధతయా ప్రతీతే రుపమైవ, తస్యాప్రయోగే తు ప్రకృతో రాజైవాపరవజ్రిత్వేనాధ్యవసీయతే తస్యాపరత్వే సాధ్యత్వాత్ ప్రతీతావప్యుత్ప్రేక్షైవ ఇవశబ్దాప్రయోగే తు సిద్ధత్వాదధ్యవసాయస్యాతిశయోక్తిః ఇవాపరశబ్దయోరుభయోరప్యప్రయోగే రూపకమిత్యాదివిశేషా యథాసంభవ మూహనీయాః. ౯౬

కాంతీతి. విలీనాంగేన ద్రవీభూతావయవేన, అసువర్ణాచలేన, సువర్ణాచలాభావేనేత్యర్థః అత్రాభావాంశో నఞః శ్రూయమాణాపేక్షత్వేనాసమర్థస్యాపి 'సుదనపుంగవ కస్య' ఇతిజ్ఞాపకాత్ క్వచిత్ సమాస ఇష్యతే. యదాహ కైయటః—'అసమర్థనఞ్సమా

అసువర్ణాచలేనేవ విరించిర్వ్యాకులీకృతః. ౯౭

అత్రాసువర్ణాచలేనేతి హేత్వభావః

ద్రవ్యఫలోత్ప్రేక్షా యథా.

దుగ్ధార్ణవశతాయేవ కైలాసాచలకోటయే,
నూనం ప్రతాపరుద్రేణ యశో దిక్షు ప్రసారితమ్ ౯౮

అత్ర దుగ్ధార్ణవశతాయేతి ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్

ద్రవ్యాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

వీరరుద్రనరేంద్రస్య జయప్రస్థానసంభవం,
రజఃపిహితదిగ్గోళం నిరాకాశమివ స్థితమ్ ౯౯

అత్ర నిరాకాశమిత్యాకాశాభావాయేత్యర్థః ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవముదాహార్యమ్.

ఇత్యౌపమ్యగర్భాలఙ్కారవివేచనమ్

అతిశయోక్త్యలఙ్కారః

* విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే,

సస్య క్వచిత్సాపేక్షత్వాజ్ఞాపనాయానపుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రీయతే' ఇతి ౯౭

దుగ్ధార్ణవేతి. నూనమిత్యేతద్ద్వితీయోత్ప్రేక్షాసాధకమ్. ౯౮

వీరరుద్రేతి ఆకాశస్యాభావో నిరాకాశం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః తతశ్చతుర్థ్యా 'నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపంచమ్యాః' ఇత్యమ్భావః. 'కస్తూరీతిలకంతి ఫాలఫలకే దేవ్యా ముఖాంభోరుహే' ఇత్యాదావుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా. ౯౯

'యత్రోల్లసత్ఫేనతతిచ్ఛలేన ముక్తాట్టహాసేవ విభాతి సింధుః' ఇత్యాదౌ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేత్యాదికం తు స్వయమూహనీయమిత్యాహ—ఏవమితి

ఇత్థం సాధ్యాధ్యవసాయమూలాముత్ప్రేక్షాం నిర్ణీయ సిద్ధాధ్యవసాయమూలామతిశయోక్తిం లక్షయతి—విషయస్యేతి యత్ర విషయ్యప్రకృతశ్చంద్రాదిరుపనిబధ్యతే. ప్రాధాన్యేనేతి శేషః కుతః? విషయస్య ప్రకృతస్య ముఖాదేరనుపాదానాత్ విషయిణా నిగీర్ణత్వాదిత్యర్థః. ఇదమత్రానుసంధేయం. అధ్యవసాయే త్రయం సంభవతి విషయో విషయీ అధ్యవసానవ్యాపారాత్మకం స్వరూపం చ. తత్ర విషయస్య నిగీర్ణత్వేన స్వరూపప్రతిపత్తేరేవాభావాదధ్యవసాయే న కుత్రాపి ప్రాధాన్య

యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా. ౧౦౦

యత్ర కవిప్రౌఢోక్త్యా విషయతిరోధానేన విషయీ నిబధ్యతే సాఽతిశయోక్తిః. తస్యాశ్చాతుర్విధ్యం భేదే అభేదః, అభేదే భేదః, సంబంధే అసంబంధః, అసంబంధే సంబంధశ్చేతి కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వనధ్యవసాయమూలత్వా ద్వ్యతిరిక్తైవ కింతు ప్రౌఢోక్తి మూలత్వా దతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.

తత్ర భేదే అభేదో యథా —

స్థానే కల్పతరుర్జాతః కాకతీయకులోదధేః,
లక్ష్మీపతిరసౌ చిత్రం మర్త్యరూపమహోత్సవః ౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్షయో రభేదాధ్యవసాయః

అభేదే భేదో యథా —

ఔన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కాప్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతనమేవ యద్రనృపతేర్జ్ఞానే న తన్నిర్మితా
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్రమా కల్పితా? ౧౦౨

అత్రౌన్నత్యాదేర్వాస్తవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధః

శంకావకాశః. నూనమాదిశబ్దై రధ్యవసాయేన వ్యాపారప్రాధాన్యేతూత్ప్రేక్షా దర్శితా నూనమాదిశబ్దాప్రయోగే విషయిణ ఏవ ప్రాధాన్యే అధ్యవసాయస్య సిద్ధత్వా దతిశయోక్తిరితి. అతఏవోక్తం రుచకేన—'అధ్యవసితప్రాధాన్యేత్వతిశయోక్తిం' ఇతి. ఇదం రజతమిత్యస్యాతిశయోక్తితా మాభూ దిత్యుక్తం కవిప్రౌఢోక్తిజీవితేతి

విభాగమాహ—తస్యాఇతి. నను పంచమస్యాప్యతిశయోక్తిభేదస్య సంభవాత్కథం చాతుర్విధ్య? మిత్యాశంక్యాహ— కార్యకారణయోరితి. కావ్యప్రకాశకారోక్తవైషమ్యం త్వస్మదుపాధ్యాయైరేకావళీతరళే సమాహితమితి నేహ ప్రపంచ్యతే.

క్రమేణోదాహరతి—స్థానఇతి· కల్పతరోరుదధేరుత్పత్తిరుచితా. కింతు లక్ష్మీసోదరస్యామర్త్యోపయోగిన స్తస్యేద మద్భుతమితి భావః. ౧౦౧

ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్ ౧౦౨

అత్ర రాజమేర్వాదిసంబంధినోరౌన్నత్యాద్యోర్వాస్తవాభేదేఽప్యన్యదేవేత్యాదినా కాల్పనికో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ.—అత్రేతి తర్హ్యస్మిన్ భేదేనాధ్యవసాయలక్షణానుగతి రత ఆహ—స్వతఇతి. స్వతస్సిద్ధం యదౌన్నత్యం తదేవాన్యదేవేతి

విప్రాథో క్తసిద్ధయో రౌన్నత్యయో ర్భేదేఽప్యభేదాధ్యవసాయః.

సంబంధే అసంబంధో యథా —

శిలా చింతారత్నం తరురమరశాఖీ పశురసౌ
వియద్ధేనుస్సర్వం జగదపి తథా దోషవిధురం,
న సృష్టిర్వైధాత్రీ యదిహ చతురస్రా కథమియం
స్పృశేద్దేవం రుద్రం సకలగుణసామ్రాజ్యనిలయమ్. ౧౩

అత్ర విధాతృసృష్టిసంబంధేఽప్యసంబంధ ఉక్తః అతిశ బ్రహ్మసృష్టి నేశ్వరేణాత్రాభేదాధ్యవసాయః

అసంబంధే సంబంధో యథా —

బ్రహ్మాన్నో నాకృతేఽపి భువనం నైవాభిధాస్తే భువ
స్స్వామిన్నత్యధిక్రియాద్య ఫలితా యుష్మాసు రుద్రం కృపా,
మిథ్యాసంశయ వికత్థనే త్రిజగతస్త్రాణాయ యత్రాత్మనః
శంభుస్స్థాయినతిర్న వాసిల కథం జానాతి హా బ్రహ్మణో ౧౪

కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధ సాతిశయం అత స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధయో రౌన్నత్యయోః ఫలరూపయో ర్భేదేఽప్యభేదాధ్యవసాయో న పునః ఫలయో ర్వాస్తవభేదే సత్యభేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగాత్ తదుక్తం చక్రవర్తినా—'అభేదాధ్యవసాయో హి ఫలేఽతిశయవాన్ఇహ, న పునః ఫలోస్తత్ర భేదేఽభేదో న సిద్ధ్యతి', ఇతి కించ ప్రతీయోదాహరణేఽపి స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధయోరౌన్నత్యయోరేవాభేదాధ్యవసాయో న రాజకల్పవృక్షయోః. అన్యథా ఏకత్ర ఫలయోరధ్యవసాయోఽన్యత్ర ఫలినోరితి వైరూప్యప్రసంగాత్. ఏవం చ ప్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయోరభేదాధ్యవసాయ ఇతి యద్వ్యాఖ్యాతం తత్ఫలినోరభేదాధ్యవసాయవిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్

శిలేతి. యథా చింతారత్నాదికం శిలాత్వాదిదోషదుష్టం తథా సర్వమపి జగదితి దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కథమనవద్యాశేషగుణాలయం సంస్పృశేదితి రుద్రదేవస్య బ్రహ్మసృష్టిసంబంధేఽప్యసంబంధకథనం. ౧౦౩

అత్రాప్యధ్యవసాయం సంపాదయతి— అతీతబ్రహ్మసృష్టి నేతి అయం చ స్వతస్సిద్ధప్రౌఢోక్తిసిద్ధగుణాతిశయాధ్యవసాయమూల ఇతి ద్రష్టవ్యం

బ్రహ్మన్నితి నారదవాక్యమేతత్. విరించియుత్తరమాహ—స్వామిన్నితి అధిక్రియా జగత్సర్జనాధికారః. విష్ణ్వాదిరించికథనమన్యథాకరోతి—మిథ్యేతి. అత్ర లోకే

అత్ర హరిబ్రహ్మణో రేవంవిధగోష్ఠ్యసంబంధేఽపి సంబంధఉక్తః. శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాధ్యవసాయః.

కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తి ర్యథా
మాతః కథం కాకతినాథ! దృష్టేరగ్రేసరాః కామశరాః పతంతి,
తద్రూపలావణ్యజితః స్మరోఽపి నూనం గతః కింకరతామముష్య
అత్ర కార్యభూతస్య స్మరశరపాతస్య కారణభూతాత్ప్రియదృష్టిపాతా త్పూర్వకాలత్వ ముక్తమ్

అథోక్తిసామ్యాలంకారనిరూపణే అతిశయోక్తి హేతుకాసహోక్తిర్నిరూప్యతే.

సహోక్త్యలంకారః.

'సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః,
కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరితీష్యతే ౧౦౬

కాన్త్యాదిగుణయుక్తమేనం బ్రహ్మాపి నిర్మాతుం న శక్నోతీతి భావః. ౧౦౪

అసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అత్రేతి. పూర్వవదభేదాధ్యవసాయ ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమం భేదముదాహరతి—మాతరితి. కామశరీరపీడమసహమానాయాః కస్యాశ్చి న్మాతరం సహ వచనం. తస్య కాకతీంద్రస్య, అభూషణేఽపి భూషితవద్భాసమాన ఆకారో రూపం లావణ్యం కాంతివిశేషః. అనయోర్లక్షణముక్తం అముష్య కాకతీంద్రస్య. కారణం పూర్వమపరం కార్యమితి సర్వత్ర నియమః ౧౦౫

కవిప్రౌఢోక్త్యా తద్విపర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. 'అవిరళవిలోలజలదః కుటజార్జుననీపసురభివనవాతః. అయమాగచ్ఛతి కాలో హంత హతాః పథికగేహిన్యః' ఇత్యాదికార్యకారణయోగపద్యమపి పౌర్వాపర్యవిపర్యయ ఏవేతి ద్రష్టవ్యం.

సహోక్తే స్సంగతిమాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—సహార్థేనేతి సహశబ్దస్యార్థో యస్య తేన సహార్థేన, తత్పర్యాయేణ వేత్యర్థః. 'అనేన సార్ధం విహరాంబురాశేః' ఇత్యాదౌ సహోక్తిమాత్రస్యాలంకారతా మాభూదిత్యుక్తమ్—అతిశయోక్తిత ఇతి. అత్రాకాంక్షితమంశమధ్యాహారాదిభిః పూరయన్వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి. యథా

యత్ర భేదేఽభేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయే అపరస్య సహార్థేన సంబంధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహోక్తిః. ప్రాకరణికాప్రాకరణికవిషయత్వాదుపమానోపమేయభావస్య సహార్థసంబంధేన ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్న తదాత్మతా. కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తిర్యథా

అంధ్రక్ష్మాభృత్సుభటాసిధారా రణేషు నీలోత్పలపత్రభాసః,
పతంతి కంఠేష్వరిభూపతీనాం సాకం సురస్త్రీజనముక్తమాల్యైః

అత్ర కృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమాల్యపతనస్య సహకాలత్వముక్తమితి పౌర్వాపర్యవిపర్యయః భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూలా శ్లేషగర్భాభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా

దినేదినే రుద్రనరాధిపస్య ప్రతాపలక్ష్మీరుదయం ప్రయాతి,
ప్రకాశితాశేషదిగంతరాళా వివస్వతా సార్ధమనింద్యభాసా.

పుత్త్రేణ సహాగతః పితేత్యాదౌ పితురాగమనాదినా శాబ్దస్సంబంధస్తద్వదితి భావః. అపరస్యసహార్థేన సంబంధ ఇతి తత్రైవ పుత్త్రాదివదితి భావః. ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యత ఇతి 'సహయుక్తేఽప్రధానే' ఇత్యప్రధానే తృతీయావిధానాత్తదంతస్య గుణభావాదుపమానత్వం అర్థాదితరస్య ప్రాధాన్యాదుపమేయత్వం చ కల్ప్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్యమితి ద్రష్టవ్యం సహ శాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీత్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయోరివ శాబ్ద ఏవాయం గుణప్రధానభావో న వాస్తవః. పిత్రా సహాగతః పుత్త్ర ఇత్యపి సుపచత్వాత్ ఉపమానోపమేయభావశ్చాత్ర కాల్పనికో న వాస్తవ ఇత్యత్ర నిమిత్తమాహ—ప్రాకరణికేతి. తదాత్మతా అప్రకృతరూపతా.

ఉదాహరతి—అన్ధ్రేతి. అత్ర దివ్యమాల్యానీవ ఖడ్గధారాః కంఠేషు పతంతీత్యేవం ప్రతీయమానస్యోపమానోపమేయభావస్య ద్వయోః ప్రాకరణికత్వాద్వైవక్షికత్వం. కంఠపతనసాధర్మ్యస్య భేదప్రధానకత్వం చోపమానోపమేయయోస్సహార్థప్రయుక్తగుణప్రధానభావనిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం. ౧౦౭

అత్ర కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలత్వముపపాదయతి—అత్రేతి. దినే దినఇతి. ౧౦౮

అత్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోదయపర్వతాభ్యుదయయోరభేదాధ్యవసాయః.

అథ సహోక్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తిర్నిరూప్యతే

—— వినోక్త్యలఙ్కారః. ——

'వినా సంబంధి యత్కించి ద్యత్రాన్యస్య పరా భవేత్
అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తిరితి స్మృతా ౧౨౯

యత్ర కస్య చిదసన్నిధానాద్వస్తు రమ్యమరమ్యం వా భవేత్సా వినోక్తిః. సా ద్వివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చేతి
అరమ్యతా యథా—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణవర్ణనయా వినా,
కీదృశీ కావ్యరచనా సంశృణుధ్వం కవీశ్వరాః ౧౧

శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహోక్తిమూలమిత్యాహ—అత్రోదయమితి 'కుముదదళైస్సహ సంప్రతి విఘటంతే చక్రవాకమిథునాని' ఇత్యత్ర శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయో మూలం అత్ర విఘటనం సంబంధిభేదాద్భిన్నం న శ్లిష్టత్వమిత్యాహ సర్వస్వకారః 'ఉద్దిష్టాసహ కౌశికస్య పులకైః' ఇత్యాదౌ ఇయం మాలయాపి దృశ్యతే. అత్ర కర్మసాహిత్యాత్సహోక్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాదితి భేదః

వినోక్తేస్సంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—వినేతి. యత్రసంబంధి యత్కించిద్వస్తు వినా అన్యస్య ప్రతిసంబంధినో రమ్యతా శోభనత్వం అరమ్యతా అశోభనత్వం వా పరా భవేన్నివర్తేత సా వినోక్తిరిత్యర్థః. ౧౦౯

ఫలితం వ్యాచష్టే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతారహితం చేత్యర్థః వ్యాఖ్యానోక్తం వ్యుత్క్రమం పరిహరన్ విభజతి—సేతి రమ్యత్వాభావోఽరమ్యత్వాభావశ్చేత్యర్థః. కస్మింశ్చిత్సతి కస్యచిద్రమ్యత్వమరమ్యత్వం చేతి విధిముఖేనాపి విచ్ఛిత్తివిశేషో నాస్తీత్యేవమభిధానమితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం—'సదసత్త్వనివృత్తిశ్చే త్సన్నివృత్త్యాఽన్యస్య వర్ణ్యతే, తదా ద్వేధా వినోక్తిస్స్యా ద్వ్యధిరత్రఫలం భవేత్' ఇతి.

ఆద్యముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కీదృశీ రమ్యా న భవతీత్యర్థః సంశృణుధ్వం. వ్యాఖ్యాతం. ౧౧౦

అత్ర ప్రతాపరుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రియోఽశోభనత్వముక్తం అనేన కావ్యశోభామిచ్ఛద్భిః ప్రతాపరుద్రగుణా వర్ణయితవ్యా ఇతి విధిరేవ ప్రకాశ్యతే

రమ్యతా యథా —

కలాపూర్ణో నిత్యం జయతి జగతీందౌ త్రిజగతో
నపుష్యత్యానందే విమలవిభవే రుద్రనృపతౌ,
వినా లక్ష్మ ప్రాప్య ప్రతిదినసపూర్ణాం నిజతనుం
ప్రకాశస్స్యాదిందుర్యది దివి భవేత్సోఽపి సుభగః ౧౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమసః కళంకేన వినా శోభనత్వముక్తం సకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పురస్తాత్తాదృశగుణవత్తస్యైవ రమ్యతా నాన్యథేతి

సమాసోక్త్యలఙ్కారః.

విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,
అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యతే ౧౧౨

యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమాసోక్తిః తత్త్రివిధం. శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం సాధారణమౌపమ్యగర్భం చేతి.

అలంకారఫలం విధి మాహ—అనేనేతి

ద్వితీయముదాహరతి—కళేతి జగతీందౌ భూలోకచంద్రే రుద్రనృపతౌ కళాపూర్ణత్వాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రాదుత్కర్షేణ జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన నిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యదిస్యాత్ భూలోకే త్వేతత్సన్నిధానేన తథావిధోఽపి న శోభత ఇతి భావః స చంద్రోఽపి సుభగో భవేదిత్యశోభనత్వాభావకథనమ్ ౧౧౧

తదేవాహ—అత్రేతి సమాసోక్తివినోక్త్యోస్సహార్థవినార్థయోరభావేఽపి తదర్థవివక్షయోదాహరణమలంకారసర్వస్వాదౌ ద్రష్టవ్యమ్

ఉక్తిసామ్యాత్సమాసోక్తిం లక్షయతి—విశేషణానామితి స్పష్టం. సమాసేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనాత్సమాసోక్తిః. ౧౧౨

విశేషణసామ్యం విభజతే—తదితి

యత్ర సకృదుచ్చారితశబ్దేనార్థద్వయం ప్రతీయతే తచ్ఛ్లిష్టం యత్రోభయ

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా —

సద్యో విశ్లథమేఖలాం పులకితామృజ్వీం తనుం బిభ్రతీ
రాగాదంధ్రపతేః కృపాణలతికా గృహ్ణాతి కంఠేష్వరీన్,
తద్యోగాదనురక్తభావవివశాః స్సమ్మీలితాక్షాశ్చిరం
శూన్యాంతఃకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కామపి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లథమేఖలాపులకితామితి శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా కృపాణలతికాయాం నాయికాత్వప్రతీతిః అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రతీతిః

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతవ్రీడమపాస్తమాన ముదయద్వైవర్ణ్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిర్భరగాత్రవేపథు మిళన్మూర్ఛం గళద్బాష్పకం,
సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్మరోద్వేజితా
భూపాశ్శైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యం తత్సాధారణం యత్ర సమ్యగర్థసమాసవిశేషాశ్రయణం తదా సమ్యగర్థం తేన సమాసోక్తిరపి త్రివిధా

తత్రాద్యం భేదముదాహరతి—సద్య ఇతి విశ్లథా ప్రయోగానుకూలా మేఖలా కంఠరజ్జుర్యస్యాస్తాం తథోక్తాం శిథిలకాంచీగుణాం చ. పులకాశ్ఛాయా అస్యాస్సంజాతాః పులకితా రోమాంచితా చ తాం, ఋజ్వీమకుటిలాం రతావవామాం చ, తద్యోగాత్ కృపాణలతికాసంబంధాత్. అనురక్తో ఽనువృత్తరక్తో భావస్స్వరూపం యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః పరవశాః, అన్యత్ర తద్యోగాన్నాయికాసంబంధాదనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మీలితాక్షాః మూర్ఛయా సుఖపారవశ్యాచ్చ, తథా శూన్యాంతఃకరణా గతమనసో విగళితవేద్యాంతఃకరణాశ్చ. కామపి వక్తుమయోగ్యాం, సాక్షాదుక్తావమంగళత్వాదశ్లీలత్వాదితి భావః. భావస్థితిం సత్త్వభావవికారం, వినాశనిమిత్తమిత్యర్థః అన్యత్ర కామపి వక్తుమశక్యాం భావస్థితిం ప్రేమానుబంధం, భజంతి. ౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యాత్ఖడ్గలతాయామరిషు నాయికానాయకవ్యవహార సమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరతి—వీతేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. ౧౧౪

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలాద్భీత్యా సమాలింగితా ఇతి నృపాణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

ఔపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మగుణరత్నౌఘైః పూర్ణస్సౌజన్యవారిణా,
ప్రతాపరుద్రనృపతి ర్ధత్తే విశ్వంభరాశ్రియమ్. ౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తౌ సర్వత్ర వ్యవహారసమారోప ఏవ జీవితం. స చతు

అత్ర వీతవ్రీడాదివిశేషణానాముభయత్రైకార్థత్వం సామ్యం తద్బలాద్భీరూణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

వ్రీడవ్యయాదిధర్మసమారోపోఽత్ర నిమిత్తం. 'ద్యామాలిలింగముఖమాశుదిశాం చుచుంబ' ఇత్యత్ర ఈక్షణాగ్నౌ యువనాయకవ్యవహారారోపే ఆలింగనాదికార్యసమారోపః కారణం సాధారణవిశేషణసామ్యే ధర్మకార్యయోరన్యతరారోపం వినావ్యంజనవ్యాపారోద్భేదనేనాప్రకృతప్రతీతేరసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయో భేదో ద్వివిధో జాతః.

తృతీయముదాహరతి—భృతాత్మేతి. గుణారత్నానీవేత్యుపమితసమాసస్య గుణా ఏవ రత్నానీతి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకాభావాత్సందేహసంకరః. తతో గుణసదృశై రత్నైరితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః ఏవముత్తరత్రాపి. ఇత్థమౌపమ్యగర్భవిశేషణసామ్యేన ప్రతాపరుద్రే సముద్రవ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిః యత్రోపమానసమాసే సాధకమస్తి యథా—'దంతప్రభా పుష్పచితా లోలాక్షీ చారుహాసినీ, కేశపాశాళిబృందేన సువేషా హరిణేక్షణా' ఇత్యత్ర సువేషత్వం తత్రోపమాసమాసానంతరం మధ్యమపదలోపిసమాసో ద్రష్టవ్యః. తథా చ తృతీయభేదస్యాపి ద్వైవిధ్యం సిద్ధ్యతీత్యేవం పంచప్రకారా సమాసోక్తిః. తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'తదేవం శ్లిష్టవిశేషణసముత్థాపితైకా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపాభ్యాం ద్విధా. ఔపమ్యగర్భవిశేషణసముత్థాపితా ఉపమాసంకరసమాసాభ్యాం ద్విభేదా' ఇతి యత్ర 'నిరీక్ష్య విద్యున్నయనైః పయోదః' ఇత్యాదౌ నిరీక్షణాదికం రూపకే సాధకమస్తి తత్రైకదేశవివర్తిరూపకమేవ న సమాసోక్తిరిత్యాదివిశేషా అపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. ౧౧౫

విశేషాంతరమాహ—అత్రేతి వ్యవహారసమారోప ఏవేత్యేవకారో రూపకసమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః తథాహి—యదా విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం ప్రస్తుతవిశేష్యత్వేన ప్రతీయతే న తు ప్రయుజ్యతే తదా నిష్ప్రతియోగికత్వేనాపరిత్యక్తస్వరూ

ర్విధః. లౌకికే వస్తుని లౌకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపః లౌకికవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి. ఏవం చతుర్విధః.

యథాక్రమ ముదాహరణాని —

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః,
ప్రతాపరుద్రోభద్రాత్మా తనుతే సార్వభౌమతామ్ ౧౧౬

అత్ర లౌకికే ప్రకృతవస్తుని లౌకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.

పస్య ప్రస్తుతస్య రాజాదేర్విశేషణసామ్యావగమితేనాప్రస్తుతసముద్రత్వాదిధర్మేణ విశిష్టతయా ప్రతీతేర్వ్యవహారసమారోపః. యదా త్వప్రస్తుతమపి విశేష్యం ప్రయుజ్యతే తదా తత్ప్రస్తుతమర్థం స్వేన రూపేణ రూపవంతం కృత్వా న్యగ్భవతి. ప్రస్తుతమపి స్వరూపం పరిత్యజ్యాప్రస్తుతతాదాత్మ్యముపగృహ్ణాతి అతస్తత్ర రూపకసమారోప ఏవ తదుక్తం—'అప్రస్తుతం ప్రతీకం చేద్భేదకాంశైకసామ్యతః, వ్యవహారం సమారోప్య ప్రస్తుతే న్యగ్భవత్యథ తేనాప్రస్తుతవృత్తాంతారోపేణాప్రస్తుతం స్వయం సంక్షేపేణోచ్యతే యస్తాత్సమాసోక్తిరియం తదా. 'స్యాద్విశేష్యాంశసామ్యం చేత్ప్రస్తుతాకారరూపితం, భవేదప్రస్తుతం వేద్యం రూపకాలంకృతిస్తదా' ఇతి. అత్రాప్రస్తుతస్య ప్రతీయమానత్వాద్వ్యవహారసమారోప ఏవేతి భావః. తం చతుర్ధా విభజతి—స ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదౌ క్రమేణోదాహరతి—సప్తాంగేతి. 'స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని సప్తాంగాని, తద్గోచరయా దానలక్ష్మ్యా త్యాగవైభవేన విరాజితః అదేయమస్య కిమపి నాస్తీతి భావః. అన్యత్ర సప్తాంగాని కరాగీని తత్ర స్ఫురంత్యా స్రవంత్యా దానలక్ష్మ్యా మదవైభవేన విరాజితః తదుక్తం. 'కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః' ఇతి పాలకాప్యే కరాత్, నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః. భద్రాత్మా మంగళమూర్తిః అన్యత్ర భద్రజాతిః. తల్లక్షణం మతంగజ ఇతి ప్రతీయతే. సర్వభూమేరీశ్వరః సార్వభౌమః. 'తస్యేశ్వరః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః తత్తాం చక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర సార్వభౌమతాం దిగ్గజవిశేషత్వం తనుతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపరుద్రే అప్రకృతభద్రగజవ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

గురుప్రమాణేన నిజేన సద్యస్తిరస్కృతోద్యత్ప్రతిపక్షహేతౌ,
ప్రతాపరుద్రస్య సమిత్యుదగ్రే ఖడ్గే మహత్ఖండనపండితత్వమ్.

అత్ర లౌకికే ఖడ్గే తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

అపూర్వార్థశ్లాఘాగురుభణితసారస్యపదవీ
శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కిమపి కలయంతీ ప్రతిపదం,

లౌకికే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—గుర్వితి గురుణా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాదిశుభాయ విశిష్టప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజాద్యాయామ జయావహా ఇతి తద్విదః. అన్యత్ర ప్రమాణేనానుమానేన తస్యైవ కథాసాధనత్వాత్ గౌరవం చాస్య వ్యాప్తిపక్షధర్మతావైశిష్ట్యనిబంధనం ద్రష్టవ్యం ప్రతిపక్షస్య శత్రోః ప్రతివాదినశ్చ, హేతిరాయుధం, హేతురనుమానం చేతి. ఇకారోకారయోశ్శ్లేషః. ఉద్యదితి. శత్రౌ ప్రయోగప్రారంభ ఏవానయోః పరాభవ ఇతి లభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ, ఖండనపండితత్వం విదారణకౌశలం అన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర విశేషణసామ్యాద్ద్వైతండికః ప్రతీయతే ౧౧౭

శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—అపూర్వేతి. అపూర్వస్యాచుంబితస్యార్థస్య, శ్లాఘయా కథనేన. గురూణాం శ్లాఘ్యానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యత్సారస్యమభిముఖీకరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థానమిత్యర్థః పదే పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కిమప్యనిర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతీ ధారయంతీ శ్రుతికట్వాదిదోషరాహిత్యేన శ్లేషాదిగుణసాహిత్యేన చ ప్రవత్సుధామధురశబ్దార్థశరీరేత్యర్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాదిప్రబంధలక్ష్మీర్విజయతే. యస్యాం బుధశ్రేణీ విదగ్ధపరిషత్, నిపుణమధికర్తుం రసమాస్వాదయితుం, ప్రభవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యలక్షణత్వాత్సహృదయ ఏవాత్రాధికారీ నాన్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాణామర్థానాం చోదనైకసమధిగమ్యత్వేన ప్రమాణాంతరాగోచరాణామగ్నిహోత్రాదీనాం శ్లాఘయా కథనేన గురూణాం శ్రేష్ఠానాం భణితానాం విధివాక్యానాం యత్సారస్యమర్థవాదప్రయుక్తం ప్రవర్తనౌన్ముఖ్యం తస్య పదవీ స్థానం,విద్యాదివిచారసరణిచినేత్యర్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేకదేశో గృహ్యతే. తేన శ్రుతిగ్రాహ్యం లిఙ్గాదిప్రత్యయవేద్యం, అతఏవ కిమప్యలౌకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతారూపం ధర్మం; అతఏవోక్తమాచార్యైః—'శ్రేయస్సాధనతా హ్యేషాం నిత్యం వేదా

ప్రబంధశ్రీర్వ్యక్తిక్షితిపతికవీనాం విజయతే
బుధశ్రేణీ యస్యాం నిపుణమధికర్తుం ప్రభవతి. ౧౧౮

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.

తథా —

సాలంకారా లసద్వర్ణా సగుణా రసనిర్భరా,

ప్రతీయతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం తస్మాన్నేంద్రియగోచరః.’ ఇతి. పద్యతే గమ్యతే ప్రామాణ్యాదికమేభిరితి పదాని న్యాయాః, ప్రతిపదం సహస్రేణాపి న్యాయైరిత్యర్థః. కలయంతీ ఇతికర్తవ్యతారూపేణ ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః. మీమాంసేతి గమ్యతే. తదుక్తమాచార్యైః—‘ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా, ఇతికర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి’ ఇతి యస్యాం మీమాంసాయాం బుధశ్రేణిః నిగమశిరుక్తాదివిద్యానిష్ణాతవిద్వత్సంఘ ఏవాధికర్తుం ప్రభవతి తస్యైవాత్రాధికారాదితి భావః. తదుక్తం జిజ్ఞాసాప్రస్తావే—‘జిజ్ఞాసైషోపనీతస్య ద్వితీయా వా శ్రుతేః. జ్ఞాతవిద్యాంతరస్యయాసా మీమాంసాపురస్సరీ’ ఇతి. అథవా మతాంతరేణార్థాంతరం తు క్రియావ్యతిరిక్తం స్థాయికార్యం ప్రమాణాంతరాగోచరమపూర్వం. తదుక్తం శాలికానాథేన—‘క్రియాభిభిన్నం యత్కార్యం వేద్యం మానాంతరైర్న తత్. అతో మానాంతరాపూర్వ మపూర్వ మితి గీయతే’ ఇతి. తదేవార్థో వాక్యార్థః. ప్రధానత్వాత్; తదుక్తం—‘కార్యస్యైవ ప్రధానత్వాద్వాక్యార్థత్వం చ యుజ్యతే’ ఇతి. ఏవమాదే శ్లాఘా కత్థనం, తత్ర ప్రధానానాం గురుభణితానాం నిబంధనవివరణాది ప్రభాకరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీరత్వం తస్య పదవీ స్థానం, తథావిధగ్రంథయుక్తేత్యర్థః. శ్రుతిగ్రాహ్యం లిఙాదివాచ్యం. ‘ఏవం కార్యాత్మకే వ్యర్థే వ్యుత్పద్యంతే లిఙాదయః’ ఇతి శాలికోక్తేః కిమప్యలౌకికం తత్త్వం. ‘కార్యత్వేన నియోజ్యం చ స్వాత్మని ప్రేరయన్నసౌ, నియోగ ఇతి మీమాంసానిష్ణాతైరభిధీయతే’ ఇత్యుక్తలక్షణనియోగాపరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కలయంతీత్యాది పూర్వవత్. ౧౧౮

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్రమత్ర భాట్టం ప్రాభాకరం చేత్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని లౌకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి—సాలంకారేతి. అలంకారై రుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలంకారా, లసద్వర్ణా మధురాక్షరా

భావానుబంధినీ భాతి భారతీ కాకతీశ్వరే. ౧౧౯

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాఖ్యే లౌకికనాయికావ్యవహారసమారోపః. సమాసోక్తౌ విశేషణవిశేష్యయో ర్ద్వయోరుపాదానాభావా చ్ఛ్లేషాద్విశేషః అన్యేషామప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్యేఽపి శ్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్వక్రోక్తి రుచ్యతే.

వక్రోక్త్యలంకారః.

అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వా శ్లేషేణ వాభవేత్,
అన్యథాయోజనం యత్ర సా వక్రోక్తిర్నిగద్యతే. ౧౨౦

యత్రకయాచి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యేనాన్యథా వివక్షయా యోజనాక్రియతే సా వక్రోక్తిః. ఉక్తవక్రత్వే కథంచి త్సంభవత్యప్యేవంవిధలక్షణాభావా త్సర్వాలంకారేభ్యో భిద్యతే.

మనోజ్ఞ కాంతి శ్చ, సగుణా శ్లేషాదిగుణయుక్తా గాంభీర్యాదిగుణయుక్తా చ, రసేన శృంగారాదినా అనురాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతీశ్వరే విషయే. భావోఽభిప్రాయః ప్రేమా చ, తస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ; నాయికా తు గమ్యతే. ౧౧౯

నను యత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం తత్ర శ్లేష ఏవాలంకారః కస్మాన్న భవతీత్యత్రాహ—సమాసోక్తావితి

అప్రకృతవిశేష్యస్యాపి పృథగుపాదానే శ్లేషః. తదభావాదత్ర న శ్లేషత్వమితి భావః.

వక్రోక్తే ర్వ్యుత్పత్తిపూర్వకం లక్షణమాహ—ఉక్తిసామ్యఇత్యాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేనచిదితి శేషః. అన్యథా యోజనమితి. అపరేణేతి శేషః. ౧౨౦

తదేతద్వ్యాచష్టే—యత్రేతి. సర్వేభ్యో భేద మాహ—ఉక్తేతి. వక్రత్వే వైచిత్ర్యం. సంభవత్యపీతి. సర్వాలంకారేష్వితి శేషః. విచ్ఛిత్తిమాత్రవాచినో వక్రశబ్ద స్యోక్తివిశేషే పర్యవసానా త్సర్వవిలక్షణత్వమితి భావః.

కాక్వా యథా.—

†బహువల్లహో ఖు రాఅ సహి తస్స సిరీఏఁసి ణిబ్భరాసత్తీ,
ణాణాసిరివిముహా అప్పాణం ణేఇ లహుఇం సి. ౧౨౧

అత్ర త్వమపి శ్రియో ముఖ్యాసగుణా . . . స్త్వమ్యప నృపతిరాసక్త ఏవ కుత్రాత్మానం లఘూకరోషీతి కాక్వా ప్రతీయతే

శ్లేషేణ యథా—

కస్తే సుందరి? సత్రతే హృది పతీ రాజా కిమిందుః? నహి
క్షోణీభృత్తిలకస్సుమేరురయి కః? కో రుద్రదేవో విభుః,
ఈశః కిం నను సత్యమాహ సుభగే త్వం గోత్రసారోద్భవ
త్యాలాప్యం ఖల్వపహాసవాచి విరహం కించిన్నఘుం విస్మరత్.

స్వభావోక్త్యలంకారః

స్వభావోక్తిస్తు చారు యథావద్వస్తువర్ణనం నిబధ్యతే సా స్వభావోక్తిః.

† బహువల్లభః ఖలు రాజా సఖి! తస్య శ్రియాం నిర్భరాసక్తిః,
స్యానా శ్రియోఽపి త్వమాత్మానం కిన్ను లఘయసి? ౧౨౧

కాకుమూలాం వక్రోక్తి ముదాహరతి—బహ్వితి [అప్పాణమిత్యత్ర ‘ఆత్మనిపః, ఇతి సూత్రేణ ఆత్మశబ్దే యుక్తపర్ణస్యపకారాదేశః] అత్ర ప్రథమార్థే నాయికయా సంభావితస్యాత్మన్యూనత్వస్య ద్వితీయార్ధే సఖ్యా శ్రియో న్యూనేత్యత్ర కాక్వా నిషేధ యోజనాద్వక్రోక్తిః. ౧౨౧

శ్లేషమూలాముదాహరతి—కఇతి. అత్ర సఖీనాయికయోరుక్తిప్రత్యుక్తికత్రయా నవ వాక్యాని యోజనీయాని రాజా నృప శ్చంద్రశ్చ, క్షోణీభృత్తిలకో రాజశ్రేష్ఠః పర్వతోత్తమ శ్చ, రుద్రదేవః ప్రతాపరుద్రో రుద్రశ్చ, సత్యమాత్థ బ్రూషే, గోత్రసారోద్భవా సత్కులప్రసూతా పర్వతరాజపుత్రీ చ. అపహాసప్రధానా వాచో యస్యా స్తస్యా మపహాసవాచి, విరహం వియోగదుఃఖం, కించిద్వ్యస్మరత్ ౧౨౨

వక్రోక్తివిపర్యయేణ స్వభావోక్తిం లక్షయతి—స్వభావేతి

యత్ర చారు సమ్యగగ్రామ్యం యథావదన్యూనాతిరేకేణ వస్తునో వర్ణక్రియా సంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచరస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః అత ఏవేదం గ్రామ్యం నాలంకార ఇత్యుక్తం దోషప్రకరణే.

యథా —

మదశ్చ్యుతానర్తితకర్ణతాళముద్ధూతమూర్ధ్నా త్రిపదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్సవః కాకతివీరరుద్రః

॥ వ్యాజోక్త్యలఙ్కారః ॥

అథోక్తిసామ్యాద్వ్యాజోక్తిరుచ్యతే.

వ్యాజోక్తిస్స్యాత్ సముద్భూతం వస్తు యత్ర నిగూహ్యతే

యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భత్వేన నిగూహనార్హత్వాత్ కేనచిద్వ్యాజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా

క్షోణీపాణిగ్రహణసమయే సంమదాద్రోమహర్షే
సర్వాఙ్గీణే నృపతితిలకః కాకతీయాన్వయేన్దుః,
ధీరోదాత్తశ్శిశిరసలిలైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః
కర్తవ్యస్స్యాదితి మృదు హసన్వీక్షతే మన్త్రవృద్ధాన్ ౧౨౪

అత్ర క్షోణీపాణిగ్రహణజనితం రోమహర్షణం ధీరోదాత్తతయా ప్రతాపరుద్రదేవేన మహాభిషేకసలిలశైత్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా మన్త్రిణో వీక్ష్యన్తే

ఉదాహరతి—మదేతి. ౧౨౩

మదశ్చ్యుతా మదస్రావిణా, నర్తితకర్ణతాళం యథా భవతి తథా, ఉద్ధూతమూర్ధ్నా కంపితకుంభస్థలేన, త్రిభిః పదైః స్థితం స్థితిర్యస్య తేన త్రిపదస్థితేన, అగ్రం చాసౌ హస్తశ్చేత్యవయవావయవినోరభేదవివక్షాయాం విశేషణసమాసః యదాహ వామనః—‘హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాత్’ ఇతి అత్ర క్రియాస్వభావవర్ణనం. ఏవం వర్ణసంస్థానయోరుదాహార్యమ్

వ్యాజోక్తేః సంగతిమాహ—ఉక్తీతి

లక్షణమాహ—వ్యాజోక్తిరితి

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢచరం. కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్ ప్రకటమిత్యర్థః, అత్ర వస్త్వన్తరప్రత్యేకరూపస్య వ్యాజస్య వచనాద్వ్యాజోక్తిరిత్యర్థః

ఉదాహరతి—క్షోణీతి. సర్వాణ్యఙ్గాని వ్యాప్నోతీతి సర్వాఙ్గీణః, ‘తత్సర్వాదేః’ ఇతి ఖప్రత్యయః. ౧౨౪

అత్ర నిగూఢః క్షోణీపాణిగ్రహణజన్యో హర్షో రోమహర్షేణ ప్రకాశితస్సలిల

మీలనాలంకారః.

వ్యాజోక్త్యనన్తరం కించిన్మాన్యాస్మీలనముచ్యతే
మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.

యత్ర వస్తునా వస్త్వన్తరం ప్రచ్ఛాదితం భవతి స మీలనాలఙ్కారః. స ద్వివిధః. సహజేనాగన్తుకతిరోధానమాగన్తుకేన సహజతిరోధానం చేతి యథాక్రమముదాహరణే—

ఉగ్రైః కాకతివీరరుద్రనృపతేర్దోర్దండవిస్ఫూర్జితై-
ర్యుద్ధప్రాఙ్గణవర్జితేషు పతిషు క్వాపి ప్రలీనాత్మసు,
విష్వక్ప్రతతస్మరజ్వరజుషామఙ్గే ద్విషద్యోషితాం
సంక్రాన్తోఽపి న లక్ష్యతే పథి మహానూష్మా చిరం మారవః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతేన స్మరానలోష్మణా మార్గవశాదాగన్తుకో మరూష్మా తిరోధీయతే,

తథా—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజప్రభావాదన్తర్భయాద్భూమిభుజామజస్రమ్,
స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయేఽప్యసంగగోష్ఠ్యాం స్త్రియః ప్రేమ్ణి న విశ్వసన్తి

శైత్యవ్యాజేనాచ్ఛాద్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి. ధీరోదాత్తతయా గాంభీర్యేణాచ్ఛాదితస్యాపి హర్షస్య మృదుహాసేన పునః ప్రకాశనం లక్షణాంతఃపాతీతి రహస్యమ్.

మీలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తీతి.

లక్షయతి—మీలనమితి. ఉత్కృష్టవస్తునా అపకృష్టవస్తునిగూహనం మీలనమిత్యర్థః అత ఏవ గుణసామాన్యనిబంధనాత్సామాన్యాదస్య భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సహజేనాగంతుకతిరోధానముదాహరతి—ఉగ్రైరితి దోర్దండవిస్ఫూర్జితైః భుజవిజృంభితైః. యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు. వర్జితయుద్ధప్రాంగణేష్విత్యర్థః. 'వాహితాగ్న్యాదిషు' ఇతి పరనిపాతః. ౧౨౫

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

ఆగంతునా సహజతిరోధానముదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజప్రభావాత్పరాక్రమాద్భయహేతోరంతర్గతం భయమంతర్భయం. ఆకారగోపనేనానభివ్యక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్ధేతోః భూమిభుజాం సంబంధిని ప్రేమ్ణి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమమూలానామపి స్వేదాదీనాం భయానుభావత్వశంకయేతి భావః. ౧౨౬

అత్ర భయజనితేన కంపాదినాఽఽగంతుకేన సహజస్య ప్రేమజనితస్య కంపాదేస్తిరోధానమ్.

సామాన్యాలఙ్కారః.

సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతా.

యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్వంతరైకాత్మ్యం భవతి స సామాన్యాలంకారః

కైలాసదుగ్ధార్ణవయానహంసే-
ష్వాలక్షితేష్వాంధ్రనరేంద్రకీర్త్యా,
ప్రియః పుమాంసః ప్రథమే స్మయంతే
స్వసేవకాన్ సంభ్రమతో విలోక్య ౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్రకీర్త్యాం జగత్సు విజృంభితాయాం కైలాసప్రభృతీనాం విమలవస్తూనాం తదైకాత్మ్యమ్

ఇతరగుణసన్నిధానాతిశయసామ్యాత్తద్గుణ ఉచ్యతే.

తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిః

యత్ర న్యూనం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తునస్సకాశాదుత్కృష్టగుణం స్వీక్రియతే స తద్గుణాలంకారః.

యథా.

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నావిజృంభితైః,
నమస్సుప్రతిమాణిక్యమౌళయశ్శుచయః కృతాః ౧౭౮

మీలనసాధర్మ్యాత్తదనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర గుణసామ్యాత్ప్రస్తుతస్య వస్తునోఽప్రస్తుతవస్త్వంతరైకాత్మ్యం నిబధ్యతే తత్సమానగుణసంబంధాత్సామాన్యమిత్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివకేశవవిరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రాంత్యా క్వచిదప్యనవలిప్తమానాన్, స్మయంతే మందం హసంతి.

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి

తద్గుణం సంగమయన్ లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మీలనే వస్త్వంతరనిగూహనం. ఇహపునరనిగూహితస్యాన్యగుణేనో పరాగ ఇత్యనయోర్భేద ఇతి సర్వస్వకారహృదయం. తస్యాప్రకృతస్య గుణో ఽత్రాస్తీతి తద్గుణః. ఉదాహరణం స్పష్టమ్.

అతద్గుణమాహ—తత్ప్రతిపక్ష్యాదిత్యాదినా.

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పద్మమకుటాః స్వాం శోణప్రభాం ముక్త్వా కాకతివీరరుద్రపదనఖజ్యోత్స్నాగతం ధవళిమానముద్వహంతిస్మ.

తత్ప్రతిపక్ష్యత్వాత్తద్గుణో నిరూప్యతే.—

సతి హేతావన్యగుణాస్వీకారస్స్యాదతద్గుణః.

యత్ర సన్నిధానరూపే హేతౌ సత్యప్యన్యగుణస్వీకారో నాస్తి అసావతద్గుణాలంకారః

యథా—

ఈశానం సమయా జగత్యటతి తల్లీలాట్టహాసోజ్జ్వలే
దైత్యారిం పరతస్తదంగవిలసన్నీలద్యుతిద్యోతితే,
బ్రహ్మాణం నికషా చ తత్తనుమిళత్స్వర్ణప్రభాభాస్వరే
పృష్ఠస్త్రుద్రనరేంద్రకీర్తివిభవస్స్వామేవ శుభ్రాం ఛవిమ్. ౧౭౯

అత్ర హరిహరవిరించీనాం సమీపవర్తిషు జగత్సు తత్తన్నానాప్రభాసమగ్రేష్వపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

విరోధాలఙ్కారః

అతద్గుణే కించిత్ప్రక్రాంతత్వాద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూప్యతే—

ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా.

యత్ర ప్రథమమాభాసతయా ప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరిహ్రియతే స విరోధాలంకారః తత్ర జాతిర్జాత్యాదినా సహ విరోధే

ఈశానమితి. అత్రేశానాదిసమీపవర్తిని తత్తద్వర్ణవిశిష్టే జగతి కీర్తివిభవః స్వవర్ణమజహాదేవాటతీత్యర్థః. ౧౭౯

అతఏవాతద్గుణ ఇత్యాహ—అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదౌ 'అభితఃపరితః...' ఇత్యాదినా ద్వితీయా.

విరోధం సంగమయతి—అతద్గుణ ఇతి.

విరోధస్య సత్యపి సన్నిధానే ఽన్యగుణస్వీకారభావలక్షణ స్యేత్యర్థః.

లక్షయతి—ఆభాసత్వఇతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—

చత్వారో భేదాః. క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యైస్సహ విరోధే త్రయో భేదాః గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వౌ భేదౌ. ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహవిరోధ ఏకో భేదః ఏవం దశవిరోధే భేదాః

జాతేర్జాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా—

పద్మాకరోఽపి విలసతి నితరామజడాశయోఽయముర్వీశః,
విమలతరవారిధారాఽప్యాసీద్వైరితతేశ్శతాపకరీ ౧౩౦

అత్ర పూర్వార్ధే జాత్యోర్విరోధః. కమలాకరోఽత్యజడాశయ ఇతి విరోధాత్ ఉత్తరార్ధే జాతిక్రియయోర్విరోధః విమలతరవారిధారాయాః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలో విరోధః

జాతేర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా

అమదస్సార్వభౌమోఽపి భాస్వానపి కళానిధిః,
వీరరుద్రనరేంద్రోఽయమద్భుతానాం విహారభూః. ౧౩౧

అత్ర సార్వభౌమోఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయోర్విరోధః. భాస్వా

తత్ర జాతేరితి. క్రియాయాస్త్రయో భేదా ఇతి. జాత్యా సహితస్య విరోధస్య జాతేరేతయా విరోధేన గతార్థత్వాదితి భావః. ఏవం యథోత్తరమేకైకన్యూనతా ద్రష్టవ్యా. అత్రాయం సంగ్రహః శ్లో. "క్రమాజ్జాతిగుణద్రవ్యక్రియాణాం తత్తదాదిభిః, విరోధే దశభేదాస్స్యుశ్చతుస్త్రిద్వ్యేకభేదతః" ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకరస్సరోఽప్యజడాశయ ఇతి లడయోరభేదాజ్జడాశయో జలస్థానం న భవతీతి విరోధస్య లక్ష్మీనివాసోఽయమమందబుద్ధిరితి పరిహారః. విమలతరా అతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపకరీతి జాతిక్రియయోర్విరోధస్య తరవారిరాయుధవిశేషః తస్య ధారాకోటిరితి పరిహారః సర్వత్రాపిశబ్దో విరోధద్యోతకః ౧౩౦

నాయముద్భటానామివ విరోధబాధకశ్శ్లేషః. కింతు శ్లేషవిరోధయోరంగాంగిభావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేషమూలో విరోధ ఇతి. ఉత్తరత్రాప్యేవంవిధోదాహరణేష్వేవమేవవిరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అమద ఇతి. సార్వభౌమో దిగ్గజోఽప్యమదో మదరహిత ఇతి జాతిగుణయోర్విరోధః. సర్వభూమీశ్వరోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిహ్రియతే. భాస్వాన్ సూర్యోఽపి కళానిధిశ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయోర్విరోధః. తేజస్వీ చతుష్షష్టికళాకుశల ఇతి పరిహ్రియతే. ౧౩౧

నపి కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః కలానిధే రేకత్వాద్ద్విత్వం. అత్రాపి శ్లేషమూలతా,

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా—

ధర్మద్విషా మర్థముషాం చ భంగ ముత్పాదయన్ కాకతవీరరుద్రః,
త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషి భానమార్ద్రిమ్

అత్ర త్రివర్గసాధారణప్రవృత్తేర్ధర్మార్థవిరోధిషు భంగకరణం కామారౌ స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా—

ఏష జిష్ణువిహారోఽపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః,
కరోతి కమలోల్లాసం రాజా ప్యంధ్రనరేశ్వరః. ౧౩౩

అత్ర జిష్ణువిహారస్య గోత్రవాత్సల్య మితి క్రియాగుణయో ర్విరోధః. కమలోల్లాసం కుర్వన్నపి రాజేతి క్రియాద్రవ్యయో ర్విరోధః అత్రాపి శ్లేషమూలతైవ.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా—

† రజ్జంతో భువణ మిఅం రాఅ త్తి జఏ సలాహణిజ్జోసి,
రుద్దణరింద కహం సా రత్తా వి అ పండురా జాఅ. ౧౩౪

---

† రంజయన్ భువన మిదం రాజేతి యయా శ్లాఘనీయోఽసి,
రుద్రనరేంద్ర! కథం సా రక్తాపి చ పాండురా జాతా?. ౧౩౪

ధర్మద్విషామితి. త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గ స్త్రివర్గః, 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైః' ఇత్యమరః. త్రివర్గ స్సాధారణో వైషమ్యరహితో గోచర స్సేవ్యత్వేనవిషయో యస్య స తథోక్తః, 'న బాధతేఽస్య త్రిగుణః పరస్పర' మితి భావః. కామద్విషి కామ పురుషార్థద్వేషిణి స్మరహరే చ. ౧౩౨

అత ఏవ క్రియయోర్విరోధ స్పుమాధీయత ఇత్యాహ—అత్ర త్రివర్గేతి. పూర్వత్ర ద్వయో రపి విరోధినో శ్లిష్టత్వ మత్ర పున రేకస్యైవేతి విశేషః.

ఏషఇతి. జిష్ణో రింద్రస్య విహార ఇవ విహారో వ్యాపారో యస్య తథోక్తః, తథాపి గోత్రవత్సల్యలాలసః పర్వతానురక్త ఇతి క్రియాగుణౌ విరుద్ధౌ జయశీల వ్యాపారః కులానుకూల శ్చేతి సమాహితౌ. రాజా చంద్రోఽపి కమలోల్లాసం కరోతీతి విరోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్య వృపతి ర్లక్ష్మీవిలాస మితి పరిహారః. ౧౩౩

రజ్జంతఇతి, ['స్తమ్ దా శత్రూరానచోః' ఇతి శతర స్తాదేశః 'సలాహణిజ్జోసి...'

అత్ర రక్తత్వపాండురత్వయో ర్విరోధః
గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా —

జ్వలత్ప్రతాపరుద్రో౽పి కాకతీయనరేశ్వరః,
భూత్వా జైవాతృకో భాతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫

అత్ర ప్రతాపరుద్రో౽పి జైవాతృక ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా —

విభాతి కాకతీంద్రో౽యం రుద్రో౽పి చతురాననః,
తథాపి జిష్ణు రప్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః. ౧౩౬

ఏవం దశభేదా దర్శితాః అయ మశ్లేషేణాపి భవతి.
యథా.—

స్వభావశిశిరా దృష్టి రపి కాకతిభూభుజః,
సర్వాంగతాపనీ జాతా ప్రతిపక్షమహీభృతామ్. ౧౩౭

అత్ర స్వభావశిశిరా౽పి తాపినీతి విరోధః
అథ విరోధగర్భాలంకారా నిరూప్యంతే. —

విశేషాలఙ్కారః

ఆధారరహితాధేయ మేకం చానేకగోచరమ్,
అశక్యవస్తుకరణ విశేషాలంకృతి స్త్రిధా. ౧౩౮

ఇత్యత్ర 'అః క్ష్మాశ్లాఘయోః' ఇతి శ్లాఘార్థశబ్దే యుక్తవర్ణస్య విప్రకర్షః, పూర్వస్య అకారయుక్తతా చేతి వేదితవ్యమ్] ౧౩౪

జ్వలదితి ప్రతాపరుద్రో౽పి జైవాతృక శ్చంద్ర ఇతి గుణద్రవ్యయోర్విరోధః. జైవాతృక ఆయుష్మా నితి పరిహారః. ౧౩౫

విభాతీతి రుద్రో౽పి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జిష్ణు రింద్రో౽పి, పురుషోత్తమో విష్ణు రితి చ, ద్రవ్యయోర్విరోధః. రుద్ర ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధ రర్థాంతరైః పరిహ్రియతే. ౧౩౬

స్వభావేతి· శైత్యసంతాపయో ర్గుణయో రశ్లిష్టయో ర్విరోధో విషయభేదేన పరిహ్రియతే. ౧౩౭

విరోధమూలే ష్వనేకభేదం విశేష మాహ—ఆధారేతి. ౧౩౮

యత్రాధారమంతరేణాధేయో నిబధ్యతే స ఏకో విశేషః. ఏకస్యానేకగోచరత్వే ద్వితీయో విశేషః ప్రకృతాదశక్యవస్త్వంతరకరణే తృతీయః యథాక్రమముదాహరణాని—

నలనహుషదిలీపధర్మపుత్రప్రభృతినరేశ్వరసంశ్రితా యశశ్శ్రీః,
అనుదిన మధునాఽప్యవేక్ష్య మైత్రీం విలసతి కాకతివీరరుద్రకీర్త్యా

అత్ర ప్రాచాం భూపతీనా మాధారభూతానాం తిరోధానేఽప్యాశ్రితాయాః కీర్తేరవస్థానమ్.—

యథా చ—

పశ్యంతో భయవిహ్వలాః ప్రతినృపాః పశ్చాత్పురః పార్శ్వయో-
రన్యాంతర్బహిరంధ్రపార్థివపతిం ప్రోత్కృష్టకౌక్షేయకం,
నిస్సీమోద్భ్రాంతధావనవ్యతికరప్రభ్రష్టదోరాయుధా-
శ్శైలాశ్శైఘ్ర్య మటంతి కంపవిగలద్గాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౪౦

అత్ర భయభ్రాంతానాం శత్రునృపతీనాం ప్రతాపరుద్రనృపతిరేకోఽప్యనేకత్ర ప్రతీయతే.

తథాచ.—

అపారకరుణానిధే స్సదసి వీరరుద్రప్రభోః
ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టిర్జనే,

ప్రసిద్ధాధారరహితమాధేయ మేకం పరిమితం వస్తు యౌగపదేవానేకగోచరం తథా కించిద్వస్త్వారభమాణస్తేనైవ యత్నేనాశక్యవస్త్వంతరమారభత ఇతి త్రయో విశేషభేదా ఇత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరతి—నలేతి. అధునాపి, నలాదీనా మభావసమయేఽపీత్యర్థః. నలాదిసదృశకీర్తిరయం రాజేతిభావః. ౧౩౯

యోజయతి—అత్రేతి.

పశ్యంత ఇతి ధావనవ్యతికరః పలాయనసంబాధః. కంపేతి కంపేన విగళంత్యో మూర్తద్రవ్యవత్పతంత్యో గాంభీర్యశౌర్యశ్రియో యేషాం తే తథోక్తా ఇత్యతిశయోక్తిః. ౧౪౦

యోజయతి—అత్రేతి.

అపారేతి పదస్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధురక్రమా, ప్రసన్నేత్యర్థః. దృష్టిర్లగతి స జనః సర్వాధికో లోకోత్తర స్సన్నలౌకికం వైభవ మనుభ

అతీంద్ర మతికిన్నరాధిప మశేషలోకోన్నతం
న కిం కి మధితిష్ఠతి త్రిభువనే? స సర్వాధికః. ౧౮౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపరుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం న లభతే? ఇత్యశక్యవస్త్వంతరకరణమ్.

అధికాలఙ్కారః

ఆధారాధేయవైచిత్ర్యా దధికాలంకార్ నిరూప్యతే—

ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతః

యత్రాశ్రయాశ్రయిణో రానురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకారః స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వ మహత్త్వాభ్యామ్

ప్రథమో యథా—

స్తోకే బ్రహ్మాండరంధ్రే విపులతరతయా స్వైరసంచారహేలా.
సంకోచా దేకరాశీభవదతనురుచా కాకతీంద్రస్య కీర్త్యా,
ఏతైః ప్రాలేయపృథ్వీధరరజతగిరిస్వర్ణదీశీతభాను
క్షీరాంభోరాశిముఖ్యైః ప్రకటిత మధునా తద్ఘనీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య రోదఃకుహరస్యాల్పత్వం ఆశ్రితస్య ప్రతాపరుద్రయశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయోయథా.—

క్వాపి క్వాపి కళింగమాళవమహారాష్ట్రాంగవంగాదయో

వతీత్యర్థః అత్ర పృథ్వీనేతుః ప్రసాద మారభమాణా దృష్టి రష్టైశ్వర్యవిశిష్టతా మారభతే కిల కిమువిశిష్టే జనే? ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే ౧౮౧

సంగతిపూర్వక మధికం లక్షయతి—ఆధారేత్యాదినా

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

ఆద్యముదాహరతి—స్తోకఇతి స్వైరసంచారస్య స్వేచ్ఛావిహారస్య, హేలాయాః విస్రంభస్య సంకోచాత్ ప్రాలేయపృథ్వీధరాదిభి స్తద్ఘనీభావరూపం ప్రకటితమ్. అత్రాధారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే ఆధేయాయాః కీర్తే రాధిక్యేన సంచారసంకోచా త్తత్ర తత్ర పిండీభూతాః కీర్తిఖండా ఏవామీ న తు హిమాచలప్రభృతయ ఇత్యనయో రానురూప్యాభావః. ౧౮౨

ద్వితీయ ముదాహరతి—క్వాపీతి. వ్యూహానాం మకరాదిసంజ్ఞితానాం సేనాసన్నివేశవిశేషాణాం ప్రపంచస్య శ్రియా సమృద్ధ్యా, నిస్సీమే ఉద్వేలే బలవారిధౌ,

భూపాస్తాదృశసైన్యవైభవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,
లీనాః కాకతిపుంగవప్రవృఢతే యస్య ప్రహారప్రపంచత్రయో
నిస్సీమే బలవారిధౌ విదితే పూర్ణేన కోణేఽప్యహో! ౧౪౩

అత్రాశ్రయస్య ప్రతాపరుద్రసైన్యాంబుధేర్వైపుల్యం ఆశ్రితానాం వంగవంగకళింగప్రభృతిరాజకానీకినా మల్పత్వమ్

అథ విభావనా - విశేషోక్తిశ్చ

కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్స్యాద్విభావనా,
తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే ౧౪౪

యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్యస్యోత్పత్తి ర్నిగద్యతే సా విభావనా. యత్ర కారణసాకల్యే సత్యపి కార్యస్యానుత్పత్తిస్సా విశేషోక్తిః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రేణ పరాజితానాం
ప్రత్యర్థినాం విన్ధ్యగుహాగతానాం,

కళింగమాళవాదిసేనా స్స్వవార్థ మాగతాస్సరిత ఇవ సముద్రే యత్ర కుత్రాపి కోణే విలీయంత ఇత్యర్థః. అత్రాధారస్యాధిక్యమాధేయస్యాల్పత్వం చ న ప్రమాణవిరుద్ధం కింతు మహాదనమస్య భిక్షాకబళ ఇవ సామరూపం. అతఏవ చోక్త మాధారాధేయయో రానురూప్యాభావ ఇతి ౧౪౩

అథానురూప్యసారూప్యాదధికానంతరం విభావనాం తద్విపర్యయరూపాం విశేషోక్తిం చోదాహరణలాఘవార్థం యుగపల్లక్షయతి—కారణేనేత్యాదినా. యది కారణమాత్రేణ వినా కార్యోత్పత్తి రుచ్యతే తదా విరోధో దుష్పరిహర స్స్యాత్. కారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్ కార్యస్యేతి. ౧౪౪

అత స్తత్పరిహారార్థమాహ—ప్రసిద్ధేతి

అతఏవ వైశిష్ట్యేన కార్యస్య భావనాద్విభావనా సాకల్య ఇతి. కారణానామితి శేషః. అత్రాపి విరోధపరిహారార్థం సామగ్రీ వైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం కార్యోత్పత్తౌ విరోధః, విశేషోక్తౌ కారణసత్తాయామిత్యుభయవిరోధానుప్రాణితాద్విరోధా దేకైకవిరోధానుప్రాణితయో రనయోర్భేదః.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకారణం యేషాం

తమాంస్యరాత్రిణి సముద్భవంతి
తేజాంసి ఘస్రేష్వపి నోద్భవంతి ౧౪౫

అత్ర తమఃప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రిః తయా వినాఽపి తదుత్పత్తిర్నిబద్ధా అప్రసిద్ధం కారణం [illegible]కాద్యస్త్యేవ, తథా అహస్సు రవికిరణేషు సత్స్వపి తేజసోఽనుత్పత్తిరితి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది నిమిత్తమస్త్యేవ.

అసంగత్యలఙ్కారః.

కార్యకారణవిరోధప్రస్తావాదసంగతిరుచ్యతే:—

కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వే త్వసంగతిః

యత్రైకదేశవర్తినోరపి కార్యకారణయోర్భిన్నదేశస్థితిర్నిబధ్యతే ఽసావసంగత్యలంకారః.

యథా —

బిభ్రత్యుర్వీధురాం గుర్వీం వీరరుద్రనరేశ్వరే,
భవంత్యతితరాం శశ్వన్నమ్రాస్సామంతమౌళయః. ౧౪౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమనమితి విరోధప్రస్తావాద్వైచిత్రం నిరూప్యతే

విచిత్రాలఙ్కారః.

విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యమః

తాన్యరాత్రిణి తమాంస్యంధకారా మోహాశ్చ ఘస్రేషు దినేష్వపి తేజాంసి ప్రకాశాః వివేకాశ్చ. ౧౪౫

యోజయతి—అత్రేతి. అత్ర తమసా ద్వైవిధ్యే ఽప్యభేదాధ్యవసాయాదేకత్వమతిశయోక్త్యా. సాచాస్యా మవ్యభిచారిణీతి న తద్బాధేనాస్య ఉత్థానం. అపితు తదను ప్రాణితత్వేనేత్యాది విశేషే అవాంతరభేదాశ్చ సర్వస్వే ద్రష్టవ్యాః.

అసంగతేస్సంగతి పూర్వకం లక్షణ మాహ—కార్యేత్యాదినా.

ధూమాగ్న్యో రివ కార్యకారణయో స్సమానదేశత్వం న్యాయసిద్ధం తదన్యథా కృతంచే దుచితసంగతినివృత్తే రసంగతిర్నామాలంకారః.

ఉదాహరతి—బిభ్రతీతి. స్పష్టం ౧౪౬

విచిత్రం సంగమయన్ లక్షయతి—విరోధేత్యాది. స్వస్య హేతోర్విరుద్ధస్య విపరీతస్య ఫలస్యాఽఽప్త్యర్థ ముద్యమ ఉత్సాహో విచిత్రాలంకారః. నచాయంవిష

యత్ర స్వవిరుద్ధఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రాలంకారః

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే రగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,
అవరోహంతి హస్తిభ్య స్తానారోఢు మనర్గళం. ౧౪౭

అత్రాఽఽరోఢు మవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

అన్యోన్యాలఙ్కారః

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే అస్యాపి విరోధమూలతా.

'తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్,

యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారక ముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యోన్యాలంకారః

యథా.—

ఆరోహతా రుద్రనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతిరాజపీఠం,
ఆరుహ్య తేనోజ్జ్వలరత్నభాజా రాజాఽపి లక్ష్మీమధికాంబిభర్తి.

అత్ర ప్రతాపరుద్రభద్రాసనయో రన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

విషమాలఙ్కారః.

అథ విరోధమూలో విషమాలంకారః కథ్యతే—

'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్,
విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రిధా ౧౪౯

మా ద్యభేదేఽంతర్భవతి. ఇహహి స్వవిశేషో వైపరీత్యం గమయతి విషమేతు వ్యత్యయః ఇతి భేదస్య రుచకేనోక్తత్వాత్.

ఉదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౧౪౭

యోజయతి—అత్రేతి అన్యోన్యం నిరూపయతి-అథేత్యాదినా, విరోధమూలతేతి. సంగతికథనం క్రియాద్వారక మితి సాక్షాత్పరస్పరజన్యజనకభావస్య విరుద్ధత్వాదితిభావః. ఆరోహతేతి. ౧౪౮

అత్రాలంకారద్వారా రుద్రభద్రాసనయో ర్జన్యజనకభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకార్యస్యేత్యర్థః అనర్థస్యవేతి ఉత్పత్తిరితిశేషః. ౧౪౯

యత్ర కారణాద్విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిస్తదేకం విషమం, అకార్యభూతస్యానర్థస్యోత్పత్తిర్ద్వితీయం, విరూపయో ర్వస్తునో స్సంఘటనే తృతీయం తత్ర ప్రథమం యథా —

రాజ్ఞః కాకతివీరరుద్రనృపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా-
దుద్భూతాం శరదిందుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,
లోకానాం మురవైరిపాదకమలా జ్జాతాం వియన్నిమ్నగాం
శ్రుత్వా సంప్రతి విస్మయా ద్విరమతిప్రాప్తానుభావం మనః ౧౫౦

అత్ర నీలవర్ణాత్ఖడ్గా దిందుధవళస్య యశస స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా —

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతీనాం
సంగ్రామసీమాన ముపాగతానాం,
ప్రతాపరుద్రస్య విలోకనేన
భ్రశ్యంతి జీవై స్సమ మాయుధాని. ౧౫౧

అత్ర సమరోద్యోగఫలస్య న కేవలం జయస్యానుత్పత్తి ర్యావజ్జీవితభ్రంశరూపానర్థోత్పత్తి రపి.

తృతీయం యథా.

క్వ భూపాలా స్తాదృగ్విభవమహనీయప్రకృతయః?
క్వ చేయం కాంతారస్థితి రశివవృత్త్యేకనిలయా?
ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిపూన్ రుద్రనృపతేః
ప్రతాపం శ్లాఘంతే శబరపురవీరాః ప్రతిదినం. ౧౫౨

అద్య ముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. ౧౫౦

అనుగతో భావో దార్ష్టాంతికధర్మో యస్యాసావనుభావో దృష్టాంతః ప్రాప్తానుభావమనుభూతదృష్టాంతం లోకానాం మనో విస్మయాద్విరమతి అద్వితీయమేవ వస్తు విస్మయావహం న పున స్సద్వితీయమితి భావః 'జుగుప్సావిరామే త్యాదినా విస్మయాదితి పంచమీ యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—స్పష్టం ౧౫౧

తృతీయ ముదాహరతి—క్వేతి. ౧౫౨

అత్ర మహానగరనివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదేశానాం విరూపాణాం సంఘటనం ఏవం విరోధగర్భాలఙ్కారా నిర్ణితాః.

సమాలఙ్కారః.

అధునావిషమవైధర్మ్యాత్సమాలంకారో నిరూప్యతే

'సా సమాలంకృతిర్యోగే వస్తునోరనురూపయోః,

యత్రాన్యోన్యానురూపపదార్థసంఘటనా క్రియతే స సమాలఙ్కారః.

యథా —

† వింజాఓ సఅలాఓ లంఛీఏసమం పఆవరుద్దంమి,

సంఘటిడూణ సుసరిసం హోఇ కిఅంకో సఅబమ్హా ౧౫౩

అత్ర ప్రతాపరుద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్మ్యాశ్చ యోగః

అథ గమ్యమానౌపమ్యాలంకార ప్రస్తావః

తుల్యయోగితాలఙ్కారః

* ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,

ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగితా. ౧౫౪

---

† విద్యాస్సకలా లక్ష్మ్యా సమం ప్రతాపరుద్రే,

సంఘటయిత్వా సుసదృశం భవతి కృతార్థ స్స్వయం బ్రహ్మా ౧౫౩

అశివవృత్తానామమంగళచరితానా మేకసిలయః ప్రేక్షం ప్రేక్షంపునః పునః ప్రేక్ష్య (ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ఇతి ద్విర్భావః.) దిశిదిశి ప్రతిదిశం (యథార్థేఽవ్యయీభావః అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య ఇతి సమాసాంతః)

అథ విరోధగర్భాలంకారా న్నిరూపయన్ సమాలంకారం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా.

విషమవైధర్మ్యా దితి. విషమత్ప్రతీయభేద వైధర్మ్యాదిత్యర్థః. అయంచాలంకార స్సంబధ్యమాన వస్తునోః శ్లాఘ్యత్వా శ్లాఘ్యత్వాభ్యాం ద్వివిధ ఇత్యనుసంధేయం.

విజ్జా ఓఇతి. (స్త్రియాం శస ఉదోతా ఇతి స్త్రీలింగే విద్యాశబ్దేవర్తమానస్యశస ఓదాదేశః) అత్ర శ్లాఘ్యయో ర్లక్ష్మీ సరస్వత్యో ర్యోగః.

అశ్లాఘ్యయో స్తు—'ధాత్రా నింబఫలాస్వాదే కాకలోకో హి కల్పితః' ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యః గమ్యౌపమ్యాశ్రయాలంకారాన్ ప్రస్తౌతి—అథేతి. తత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతవ్యాపారాశ్రయాం తుల్యయోగితామాహ—ప్రస్తుతానా మితి. ౧౫౪

యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలాప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ సంబంధా దౌపమ్యం గమ్యతే సా తుల్యయోగితా

ప్రస్తుతానాం యథా —

భద్రాసనాధ్యాసిని రుద్రదేవే తత్కీర్తయ స్తద్ద్విషదంగనాశ్చ,
అనారతం భ్రాంతవిశేషభాజః ప్రత్యహం పాండురతాం భజంతే.

అత్ర కీర్తీనాం ద్విషదంగనానాం చ ప్రాకరణికత్వం పాండురతాం భజంత ఇతి సమానధర్మః

అప్రాకరణికానాం యథా

కూర్మేంద్రపన్నగాధీశా హరిత్కరికులాద్రయః,
మిథో నిస్సారతాం ప్రాప్తాః కాకతీంద్రే మహీభృతి ౧౫౬

అత్ర కూర్మేంద్రప్రభృతీనామప్రాకరణికత్వం నిస్సారతాంప్రాప్తా ఇతిసమానధర్మః. అత్ర గమ్యమానౌపమ్యం న వాస్తవం కింతు కల్పితం

దీపకాలఙ్కారః.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంతు సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,
ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే. ౧౫౭

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానామేవ సమానధర్మసంబంధే నౌపమ్యం గమ్యతే తద్దీపకం

కేవల మిత్యాదియత్ర సంయోజ్య వ్యాచష్టే—యత్రేతి తుల్యస్య యోగో స్యాం సంజాత ఇతి తుల్యయోగితేత్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాంచ ప్రత్యేకం గుణేన క్రియయాచ సంబంధే చతుర్విధా. తత్ర కేవలప్రస్తుత విషయాం గుణాశ్రయా ముదాహరతి—భద్రాసనేతి. ౧౫౫

అన్యోదాహరణమాహ—కూర్మేంద్రేతి. ౧౫౬

హరిత్కరిణో దిగ్గజాః ఏవముభయత్ర క్రియాశ్రయత్వేనాప్యుదాహార్యం. నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యౌపమ్యస్య కథ మత్రోపపత్తి స్తత్రాహ—అత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమానత్వస్య కేవలాప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమేయత్వస్య కల్ప్యమానత్వాదితి భావః.

అథప్రస్తుతాప్రస్తుత సమాసాశ్రయం దీపకమాహ—ప్రస్తుతేతి.

అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామస్త్యమతఏవౌపమ్యం వాస్తవమితి తుల్యయోగితాతోవిశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పూర్వవదత్రాపివివాద్యభావాత్ ప్రాకరణికాప్రాకరణికమధ్యే కుత్రచి న్నివిష్ట స్సమానోధర్మః సర్వార్థానుషక్తః ప్రయాణాదిః

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన త్రైవిధ్యం.
ఆదిదీపకం యథా —

† భాఇ ణలేణ కిఅజుఅంరహుఉలదీవేణ సోరిణా తేతా,
దావారో తఒ జణిణా కలిజుఅంవీరరుద్దేణ ౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్త్రైః కృత త్రేతా ద్వాపరా శ్శోభంతే తథా వీరరుద్రేణ కలియుగం శోభత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే
మధ్యదీపకంయథా.

‡ భాఈరహీఏజలణిహీ రాఅఇ జోణ్హాఇపుణ్ణిమాచందో,
సుంతీఏ కమలహవో కిత్తీ ఏ పఆవ రుద్దోవి ౧౫౯

అత్ర భాగీరథ్యాదిభి స్సముద్రాదయో యథా రాజంతే కీర్త్యా తథా ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.
అంతదీపకం యథా

♦ సురలోఅం సురణాహో ణరలోఅం వీరరుద్దణరణాహో,
ఫణిలోఅం ఫణిణాహో రక్ఖఇ ణిరువద్దవో జ్జేఅం. ౧౬౦

---

† భాతి నలేన కృతయుగం రఘుకులదీపేన శౌరిణా త్రేతా,
ద్వాపర స్తపోజనినా కలియుగం వీరరుద్రేణ ౧౫౮

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జ్యోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః,
శ్రుత్యా కమలభవః కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రోఽపి ౧౫౯

♦ సురలోకం సురనాథో నరలోకం వీరరుద్రనరనాథః,
ఫణిలోకం ఫణినాథో రక్షతి నిరుపద్రవో ద్వేగం. ౧౬౦

పురోడాశస్యేవేతరాంశస్యోపకరోతి. అతఏవ దీపసాదృశ్యాద్దీపకమిత్యుచ్యతే సంజ్ఞా యాంచేతీవార్థేకన్ప్రత్యయః.

అత్రవిశేషమాహ — తస్యేతి ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమధ్యాంతవాక్యగతత్వేనేత్యర్థః. భా ఇతి. ౧౫౮

రఘుకులదీపేన శౌరిణా రామేణ తపసో జని రుత్పత్తి ర్యస్య తేన తపోజనినా ధర్మపుత్రేణ అత్రభాతీతి సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వాదాదిదీపకం. భా ఈరహి ఏ ఇతి. ౧౫౯

అత్ర రాజత ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్యగతత్వా న్మధ్యదీపకం.
సురేతి. అత్ర రక్షణస్యాంతవాక్య గతత్వా దంతదీపకం. ౧౬౦

అత్ర యథా సురలోక ఫణిలోకౌ సురనాథఫణినాథాభ్యాం రక్షితౌ తథా వీరరుద్రేణ నరలోకో రక్ష్యత ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతాలంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగతమలంకారద్వయం నిరూప్యతే.

ప్రతివస్తూపమాలఙ్కారః

" యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది,
గమ్యౌపమ్యాఽఽశ్రితా సాస్యాత్ప్రతివస్తూపమామతా ౧౬౧

యత్ర వస్తుప్రతివస్తుభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే తేన గమ్యౌపమ్యా ప్రతివస్తూపమా —

సా సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమా యథా —

మంథానాచలఏవైకః క్షమ స్సింధువిలోడనే,
ప్రతాపరుద్రఏవైకః శక్త శ్శత్రువిలోడనే ౧౬౨

అత్ర యథా సముద్రవిలోడనే మంథనాచలః క్షమః-తథా శత్రువిలోడనే ప్రతాపరుద్ర శ్శక్త ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే

విషూదాహరణేష్వనేకకారకగతత్వేనైకక్రియాదీపకం, ఏవమనేకక్రియా గతత్వే నైక కారకమపి దీపక మస్తి. యథా —

'సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, న కుతూహలి కస్య మన శ్చరితంచ మహాత్మనాం శ్రోతు మి'తి.

అనంతరాలంకారయో స్సంగతిమాహ—అథేతి సమానధర్మస్య పదార్థగతత్వాద్దీపకతుల్యయోగితే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం తదారబ్ధవాక్యార్థమూలాలంకారద్వయ ముచ్యత ఇత్యర్థః.

తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యాఽంతరంగవస్తుప్రతివస్తుభావమూలాం ప్రతివస్తూపమామాహ—యత్రేతి. ౧౬౧

ఫలితో వ్యాచష్టే-యత్రవస్త్వితి. గమ్యౌపమ్యేతి. ఇవాద్యప్రయోగాదితిభావః. అన్యథోపమైవ స్యాదితి హృదయం, తేన ప్రతివస్తు ప్రతివాక్యార్థ ముపమా సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తూపమేత్యన్వర్థేయ మజని

తస్యా ద్వైవిధ్యమాహ—సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—మంథానేతి. ౧౬౨

ద్వితీయా యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకః పటీయాన్ జనరంజనే,
చంద్రాదృతే కిమో నాన్యశ్చకోరపరితోషణే. ౧౬౩

అత్ర చంద్రేణ యథా చకోరపరితోషణం క్రియతే తథా వీరరుద్రేణ జనరంజనం క్రియత ఇతి వైధర్మ్యేణౌపమ్యం గమ్యతే

— దృష్టాంతాలంకారః —

యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే,
సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యతే. ౧౬౪

యత్ర బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే స దృష్టాంతాలంకారః, సోఽపి సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధః.

ఆద్యో యథా —

క్షోణీం బిభ్రతు భూభృతః కతి న యే కాఽపి ప్రతిష్ఠా పునః
స్వర్ణాద్రేర్దిగధీశవాసనగరీసంబద్ధరాజశ్రియః,
రాజానో జనరంజనం విదధతాం శ్రీవీరరుద్రప్రభోః
కోఽప్యన్యో మహిమా జగత్త్రయధురాధౌరేయదోశ్శాలినః

అత్ర సంబంధిభేదేన క్షమశక్తశబ్దాభ్యాం సమానధర్మస్య కనకాద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. వైధర్మ్యేణోదాహరతి—ప్రతాపేతి ౧౬౩

పటీయానితి పటుః.

దృష్టాంతం లక్షయతి—యత్రేతి. ౧౬౪

ద్వయోస్సదృశయోరర్థయోరుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యుక్తం అత్రాపి ఇవాద్యుపాదానే పూర్వవదుపమైవ స్యాదితి ద్రష్టవ్యం. దృష్టాంతో నిశ్చయో యత్ర, స దృష్టాంత ఇత్యర్థః

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—క్షోణీమితి భూభృతః పర్వతాః దిగధీశానామింద్రాదీనాం వాసనగరీభిః సంబద్ధాః సంబంధవిషయీకృతాః రాజశ్రియో యస్య తస్య తథోక్తస్య తత్ర రాజశబ్దేన నగరబుద్ధిరుచేతిభావః సంపూర్వాద్దిహః సకర్మకోఽపి దృశ్యతే యథా—'నానుపలబ్ధే సన్నికృష్టేఽర్థే న్యాయః ప్రవర్తతే అపి తు సందిగ్ధే,' ఇతి. జగత్త్రయధురాధౌరేయాభ్యాం ధురంధరాభ్యాం దోర్భ్యాం శాలతే తాచ్ఛీల్యేన తథోక్తస్య, ధౌరేయశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావాదౌపమ్యం గమ్యతే

వైధర్మ్యేణ యథా.—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రాజ్జాగ్రతి సంపదః,
తావదబ్జాని నిద్రాంతి యావ న్నోదేతి భానుమాన్. ౧౮౮

అత్ర యథా భాస్వదుదయమాత్రేణ పద్మాని సమున్మీలంతి తథా ప్రతాపరుద్రదయావిలోకనమాత్రేణ సంపదస్సంభవంతీతి వైధర్మ్యేణ బింబప్రతిబింబనం.

నిదర్శనాలంకారః.

అథ గమ్యమానౌపమ్యప్రస్తావాన్నిదర్శనాలంకారో నిరూప్యతే,

అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః,
ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా. ౧౮౯

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యాన్వయాసంభవాత్తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణమాక్షిప్యతే సైకా నిదర్శనా.

తద్విపర్యయే ద్వితీయా నిదర్శనా

ప్రథమా యథా.—

రిపుతిమిరముదస్యన్ రత్నసింహాసనస్థ-
స్త్రిభువన మహనీయః కాకతీయక్షితీశః,
వహతి మహితవిశ్వోల్లాసి లీలా మభిఖ్యా-

వైధర్మ్యేణోదాహరతి—కాకతీన్ద్రేతి. ౧౮౮

నిదర్శనాయా స్సంగతిమాహ—అథేతి.

అత్ర బింబప్రతిబింబభావోఽభ్యుచ్చయః. లక్షణమాహ—అసంభవదితి. ఉపమానధర్మస్యోపమేయగతత్వేనోపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేన వా సంబంధాసంభవాద్వాక్యార్థసంబంధా నిదర్శనా ద్వివిధేత్యర్థః ౧౮౯

వ్యాచష్టే—యత్రేతి.

తద్విపర్యయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేనేత్యర్థః

రిపుతిమిరమితి.—ఉదయశిఖరిచూడాచుంబినః ప్రాచీనపర్వతాగ్రవర్తినస్త్రి

ముదయశిఖరిచూడాచుంబిన స్తీవ్రభానోః ౧౬౭

అత్ర తీవ్రభానో రభిఖ్యాయాః ప్రకృతే అసంభవాదభిఖ్యాసదృశీమభిఖ్యాం వహతీతి బింబప్రతిబింబకరణాక్షేపః

ఉపమేయధర్మస్యోపమానే అసంభవాద్యథా —

వీరరుద్ర నరేంద్రస్య యశః శశివ్యసనం,
లక్ష్యంతే క్షీరవారాశి డిండీరస్తోమపాండురే ౧౬౮

అత్ర యశస్యైశైత్యస్య శశాంకే అసంభవాత్ తాదృశ్యాంగమేన బింబప్రతిబింబభావోఽవగమ్యతే

క్వచిన్నిషేధసామర్థ్యాయత్తయా ప్రాప్త్యా బింబప్రతిబింబకరణాక్షేపో యథా —

కాకతీంద్ర విశ్వస్యాస్య ... ధా ... ప్ర ... కావనం,
పద్మాఖ్యం ముంచ ... పదే ... ప్ర ...

అత్ర ముంచతే ఇతి నిషేధాన్యథానుపపత్త్యా ... ప్రాప్తిరాక్షిప్తా

వ్యతిరేకాలంకారః

భేదప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః,

భానోః విశ్వోల్లాసిలీలాం ... కాసంబిస్వరూపామభిఖ్యాం శోభాం వహతి. ౧౬౭

యోజయతి అత్రేతి.—వీరరుద్రేతి. ౧౬౮

అత్రోపమేయధర్మస్యోపమానే అసంభవాత్ బింబక్రియాక్షేప ఇత్యాహ — అత్ర యశ ఇతి.

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ—క్వచిదితి.

కాకతీంద్రేతి. ఆలాక్షాభ్యామలక్తకరహితాభ్యాం, పూర్వాం రాజ్యసమయ ఇత్యర్థః. సంభవద్వాక్యార్థసంబంధాపీయమస్యైరంగీకృతా, తదుక్తం. 'అభవన్వస్తుసంబంధో భవన్వాయత్ర కల్పయేత్, ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా నిదర్శనే'తి

ఉదాహరణంతు. 'చూడామణిపదే ధత్తే యో దేవం రవిమాగతం, సతాం కార్యాతిథేయీతి బోధయన్ గృహమేధినః' ఇతి. అత్ర చక్రవర్తివ్యాచక్రే 'బోధయన్నితి కారీషోఽగ్నిరధ్యాపయ' తీతివద్గృహమేధినో బోధనక్రియాసమర్థాన్ కరోతీతి తత్సమర్థాచరణే ణిచః ప్రయోగాత్సంభవతి వస్తుసంబంధ ఇతి. తత్ర తత్స్వరూపబోధనాక్షేపః, సైషా సర్వాపి పదార్థవృత్తిః. వాక్యార్థవృత్తిర్యథా.—'త్వత్పాదనఖరత్నానాం యదలక్త

ఆధిక్యాల్పత్వ కథనా ద్వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే. ౧౭౨

యత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతిపాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే స వ్యతిరేకాలంకారః. యథా.—

దినకృతికుముద్వైర్థ్యహీనరాగశ్శశిని పరాంచితరంసరోరుహాణి,
కువలయకమలాదృతప్రకాశః ప్రభవతివిశ్వసుహృత్ప్రతాపరుద్ర

అత్ర రవిశశినోరసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూతస్య ప్రతాపరుద్రస్యాధిక్యం కువలయకమలాదృతప్రకాశ ఇతి శ్లేష సముత్థాపితో వ్యతిరేకః

—● శ్లేషాలఙ్కారః. ●—

అథ శ్లేషాలంకారో నిరూప్యతే.—

ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తం చచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం,
శ్లేషోఽయమ్ శ్లిష్టత్వా స్సర్వత్రాద్యద్వయనాంత్యే ౧౭౩

కమార్జనం, ఇదం శ్రీఖండలేపేన పాండురీకరణం విధోరితి, సచాయందృష్టాంతః. అత్ర వాక్యయో స్సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబ భావ స్స దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసౌనిదర్శనేతి మహానసయోర్భేదః, అత్ర మాలావైచిత్ర్యమపి ద్రష్టవ్యం. అనంతరమ్యాపమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యతిరేకం లక్షయతి— భేదేతి. ౧౭౧

భేదో వైలక్షణ్యం తత్ప్రధానం సాధర్మ్యం గమ్యతే ఇత్యర్థాన్వాప్త్యా వాచష్టే యత్రేతి.

ఉదాహరతి—దినకృతీతి నాగోపసురం పరాంచి ప్రతికూలాని అనుంతు కువలయేన భూమండలేన కమలయా లక్ష్మ్యా అభేదాధ్యవసితైః కువలయకమలై రాదృత ప్రకాశ ఇత్యుపమానా దుపమేయస్యాధిక్య కథనం శ్లేషమూలం. ఉపమానా దుపమేయస్యాల్పత్వపక్షే సహృదయవ్యాపయా నధిరోహాదుదాహరణం నోక్తం భేద ద్వయలక్షణంతు సర్వస్వకారానుసారాదితి రహస్యం తదీయోదాహరణంతు—కావ్య ప్రకాశకార స్సమదూషయత్. తత్ప్రకారో వ్యతిరేకప్రపంచశ్చ తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవస' ఇతి తల్లక్షణమేవసాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేష గర్భత్వాత్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిజ్ఞా పూర్వకం లక్షయతి—అథేతి.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ శ్లేషః కథ్యతే.

తత్ర ప్రకారద్వయే విశేషణవిశేష్యశ్లిష్టతా. ప్రకృతాప్రకృతవిషయేఽంత్యభేదే విశేషణమాత్రశ్లిష్టతా. విశేష్యయోరపి శ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవల ప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రార్థద్వయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైషమ్యాభావాదభిధైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయే తు అభిధాయాం ప్రస్తుతైకపరతంత్రత్వాదప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తిర్వ్యంజనవ్యాపారాయత్తైవ. తథాచోక్తం—కావ్యప్రకాశే.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్య ముక్తం చేత్ శ్లిష్టపదోపనిబంధః కృతశ్చేదిత్యనేనోపమావ్యవచ్ఛేదః అయం శ్లేషాలంకారః. అత్రాద్యద్వయే కేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలాప్రకృతశ్లేషే చేత్యర్థః. సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం విశేషణేషు విశేష్యేషుచ శ్లేషఇత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం కింతు విశేషణేష్వేవేత్యర్థః.

విశేష్యయోరపి శ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగః తదేతదాహ—అత్రేతి.

నమూభయశ్లేష ఏవ విశేష్య శ్లిష్టత్వే ధ్వనిశంకానేతరభేదద్వయ ఇత్యత్ర కిం నియామకమత ఆహ—కేవలప్రకృతయో రితి. అన్యభేదద్వయే విశేష్యయో రపి శ్లిష్టత్వేఅర్థద్వయస్య ప్రస్తుతత్వావిశేషాదప్రస్తుతత్వావిశేషాద్వా అభిధాయా అకుంఠితసంచారత్వాత్ ప్రస్తుతాప్రస్తుతౌ ద్వావప్యర్థౌ వాచ్యావేవ, అతో నాద్యభేదద్వయే ధ్వనిశంకేతి భావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనేరవకాశఇత్యాకాంక్షాయా మాహ—ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయేత్వితి. ప్రకరణాదికం ప్రస్తుతార్థఏవాభిధాంనియచ్ఛతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్య నవాచ్యత్వమితిభావః.

నను మాభూద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వంతు కుతో లభ్యత ఇత్యతఆహ—అప్రస్తుతేతి.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియన్త్రితే,
సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థ ధీకృద్వ్యాపృతి రంజనమితి. ౧౭౪

తదేవం త్రిధా శ్లేషః

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోర్యథా —

రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలో మాధవే స్థితః,
నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురదబ్జమణిత్విషి, ౧౭౫

అత్ర పూజావిషయతయా హరిహరయోః ప్రాకరణికత్వం

అప్రాకరణికయో ర్యథా —

సదృశః కాకతీంద్రోఽయం మహాకులమహీభృతాం,

అర్థాంతరస్య వ్యంజనవ్యాపారైక విషయత్వే వృద్ధసమ్మతి మాహ—అనేక ఇతి. అనేకార్థస్యాక్షాదిశబ్దస్య సంయోగాద్యైస్సంయోగో విప్రయోగశ్చేత్యాదిభిర్వా క్యపదీయోక్తై రర్థనిశ్చాయకై ర్వాచకత్వే నియన్త్రితే ప్రస్తుతపరత్వేన నియమితే సతి అవాచ్యార్థ ధీకృదర్థాంతరప్రతీతికృద్వ్యాపృతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ప్రకృతాప్రకృతోభయగతత్వేనేత్యర్థః. అయంచశ్లేషః. ప్రకారాంతరేణాపి త్రివిధః తథాహి—జతుకాష్ఠన్యాయేన సభంగపదశ్శబ్దశ్లేషః, ఏకనాలావలంబిఫలద్వయన్యాయేనాభంగపదోఽర్థశ్లేషః, ఉభయనిబంధే తూభయశ్లేష ఇతి, కావ్యప్రకాశకారః. పున రిమ మర్థశ్లేషం శబ్దశ్లేషమేవోక్త్వాఽన్యథార్థశ్లేషమవోచత్ తద్వివేకస్తు తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. ౧౭౪

కేవలప్రకృతశ్లేషముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే మయూరపింఛచిహ్నే స్ఫురంతీ అబ్జమణేః కౌస్తుభస్య త్విడ్యస్య తస్మిన్మాధవే సకల స్తిథిః ప్రతిపదాదిః రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే. నీలః కంఠో యస్యాసౌ నీలకంఠః కలాష్షోడశపాలీతి కలాప శ్చంద్రోఽంకశ్శేఖరో యస్య స తథోక్తః. ఉభయో ర్విశేషణసమాసః. తస్మిన్ స్ఫురంతీ అబ్జమణేశ్చంద్రకాంతస్య త్విడివ త్విడ్యస్య తస్మి న్నుమాధవే సకలాతిథిః పూజావిధిం ధత్తే. 'తదాద్యాస్తిథయో ద్వయో రి'త్యనుక్తః. సర్వేష్వపితిథిషు హరిహరౌ పూజనీయా విత్యర్థః. సకలో మాధవేతిథి రిత్యత్రసభంగపదత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషత్వం అన్యత్రాభంగపదత్వా దర్థశ్లేషత్వంచయథాసంభవం ద్రష్టవ్యం. ౧౭౫

కేవలాప్రకృతశ్లేష ముదాహరతి—సదృశ ఇతి. శిరసాగృహీతో గౌరవేణ స్వీకృతః సన్మార్గస్సాధుమార్గో యేషాం తే తథోక్తాః, స్ఫురంత్యః కటకానామలంకారాణాం సంపదో యేషాం తే తథోక్తాః, ఉభయోర్విశేషణసమాసః. మహాకులం

శిరోగృహీత సన్మార్గ స్ఫురత్కటకసంపదాం. ౧౭౬

అత్ర మహాకులానాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం చోపమానత్వేనా ప్రాకరణికత్వం

ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోర్యథా.—

విజితారిపురో మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః,
రాజమౌళిః ప్రతాపాంకరుద్రో రుద్ర ఇవాస్థితః ౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్ర రుద్రయోః ప్రాకరణికా ప్రాకరణికత్వం.

విశేషణవైచిత్ర్యమూలత్వాత్పరికర ఉచ్యతే—

పరికరాలఙ్కారః

యత్రాభిప్రాయగర్భస్స్యాద్విశేషణపరంపరా,
తత్రాభిప్రాయవిశిష్టో మతో పరికరో మతః. ౧౭౮

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబధ్యంతే స పరికరాలంకారః.

యథా —

రాజ్ఞో యాదవవంశపార్థివమణేః ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియ
స్త్వంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో మాన్యైకవిత్తస్య చ,
సద్యో రుద్రనరేంద్రనాయకచమూనాథస్య కేనాప్యధి

యేషాం తే మహాకులాః, తేచ తేమహీభృతో రాజానో హరిశ్చంద్రాదయః పర్వతాశ్చ శిరోభి శ్శిఖరైర్గృహీతః సన్మార్గో నక్షత్రమార్గో యేషాం తే తథోక్తాః స్ఫురంత్య స్సానుసంపదో యేషాం తేషాం మహతాం కులమహీభృతాం కులపర్వతానాం చ సదృశః.

ఉభయశ్లేష ముదాహరతి—విజితేతి విజితారిపురో నిర్జితశత్రునగరస్త్రిపురాంతకశ్చ, మూర్త్యా విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతీ సర్వమంగళా పార్వతీచ యస్యసః రాజమౌళీ రాజశ్రేష్ఠ శ్చంద్రశేఖరశ్చ, అత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయో ర్విశేష్యయోః పృథగుపాదానం అతఉభయశ్లేషః. ౧౭౭

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణేతి. అభిప్రాయగర్భా వ్యంగ్యస్య వాచ్యోన్ముఖత్వేన వాచ్యాతిశాయిత్వాభావా త్పరికర ఇత్యన్వర్థోఽలంకారః.

ఉదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి రాజ్ఞో న తు యస్యకస్యచిత్, యాదవవంశపార్థివమణే ర్మహాకులీనస్య మ్లేచ్ఛస్య, ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియోఽనేకధా విహితపరాక్రమస్య నత్వనాఘ్రాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో నైకాకినః, మాన్యైకవిత్తస్య నతు యథా కథంచి త్ప్రాణపరాయణస్య సేనాపతేః కేనాప్యంధ్రచమూపతినా అధిష్ఠితస్య సతః, అచరితాన్యా యుధసన్నాహసాదీని సా కబలిత సేవణపతిసర్వ

ఖ్యాతస్యా చరితాని సేవకపతే జానాతి సా గౌతమీ. ౧౭౯

అత్ర రాజ్ఞ ఇత్యేవ మాది విశేషణాన్యుత్ప్రాసగర్భాణి.

అథాక్షేపాలఙ్కారః —

విశేషబోధాయోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్,
నిషేధాభాసకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః ౧౮౦

యత్ర విశేష ప్రతిపత్త్యర్థముక్తవక్ష్యమాణయోః ప్రాకరణికయోః నిషేధాభాసః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః

ఉక్తవిషయే, వస్తునః కథనం వా నిషిధ్యతే వక్ష్యమాణవిషయే కథనమేవ నిషిధ్యతే తత్రాపి సామాన్యరూపేణ ప్రతిజ్ఞాయ విశేషరూపేణ నిషేధః, అంశోక్తావంశాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్విధోఽయ మాక్షేపః క్రమేణైషా ముదాహరణాని —

నరేంద్ర మౌలేన వయం తవ సందేశహారిణః,
జగత్కుటుంబినః కశ్చి న్న శత్రు రితి కథ్యతే ౧౮౧

అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణాముక్తౌ న వయం సందేశహారిణ ఇతి వస్తునిషేధః

సచానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకైతవవచనపరిహారేణ తత్త్వవాదిత్వే పర్యవసితః, సర్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన

స్యా గౌతమీ జానాతీత్యేవం సాభిప్రాయవిశేషణాని. ఉత్ప్రాసగర్భాణ్యభిప్రాయగర్భాణీత్యర్థః. ౧౭౯

గమ్యస్య ప్రస్తావాత్పరికరానంతరం విశేషగమ్యత్వాశ్రయమాక్షేపం లక్షయతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా ప్రాకరణికత్వేన విధాతు మిష్టస్య అతఏవ నిషేధానర్హస్య యో నిషేధో విశేషబోధార్థమభిధీయమానస్సన్నాభాసీభవతి స ఆక్షేప ఇత్యర్థః ౧౮౦

తస్య చతుర్థా విభాగమాహ—ఉక్తవిషయ ఇత్యాదినా.

తత్రోక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరతి—నరేంద్రేతి. అజాతశత్రోః కిమర్థం సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః. ౧౮౧

వస్తునిషేధం యోజయతి—అత్రేతి.

తత్ఫలం విశేష మాహ—స చేతి. సందేశహారిషు తత్త్వనిషేధోఽనుపపద్యమాన స్సన్నస్మదీయా రాజానో భృత్యరూపేణ ధరణీయా ఇత్యాదివిశేషం బోధయతీత్యర్థః.

నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యరూపేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవమాది విశేషమాక్షిపతి.

కథననిషేధో యథా —

వయమశరణా ఇత్యేషోక్తిః కథం ఘటతే జగ
త్త్రితయశరణే త్రాయస్వాస్మానితిస్ఫుటమజ్ఞతా,
సకలజనతారక్షాదక్షే త్వయి ప్రణతా ఇతి
త్రిభువన నమస్కార్యే సిద్ధం ప్రతాపమహీపతే. ౧౮౨

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమాద్యుక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవశ్యం పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతీయతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

విజ్ఞాపయామస్తేకించి త్కాకతీయకులోద్వహ,
విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి. ౧౮౩

అత్ర విజ్ఞాపయామఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ (విశేష) కథననిషేధాభాసాత్సర్వథా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేషఆక్షిప్యతే.

అంశోక్తావంశాంతరస్య నిషేధో యథా —

ప్రతాపరుద్రస్స్వయమిద్ధతేజా
దైవం చ తద్విక్రమదత్తహస్తం,
యూయం చ తూలోపమసారభాజ
స్తద్యుక్త మేవం యది వా కిముక్తైః? ౧౮౪

కథననిషేధ ముదాహరతి—వయమితి సర్వేషాం నాథే రక్షకే నమస్కార్యేచ త్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతర్భూతానా మస్మాక మశరణాస్త్రాయస్వ ప్రణతా ఇత్యాదీని వచనాని వ్యర్థానీత్యర్థః. ౧౮౨

యోజయతి—అత్రేతి. వయమ శరణాఇత్యేవ మాద్యుక్తిభిర్యః కథననిషేధః తస్మాదాభాసరూపానవిషయప్రవృత్త్యానిషేధస్యప్రరోహాభావాదాభాసత్వ మితిభావః.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదాహరతి—విజ్ఞాపయామఇతి అత్ర ప్రథమార్ధే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ ద్వితీయార్ధేవయాం రక్షణీయా ఇతి విశేషబోధార్థం విశేషకథన నిషేధాదాక్షేపః. ౧౮౩

అంశోక్తావంశాతరనిషేధముదాహరతి—ప్రతాపేతి ఇద్ధతేజాః సమృద్ధప్రతాపః దత్తహస్త మనుకూలం తూలోపమసారభాజో నిస్సారా ఇత్యర్థః, తదేవం యుక్త మిత్యంశోక్త్యాకిముక్తై రిత్యంశాంతరనిషేధః. ౧౮౪

అత్ర ప్రతాపరుద్రో మహీయాన్ యూయమల్పా ఇత్యంశోక్త్యా యది వాకిముక్తి రిత్యంశాంతరనిషేధాభాసేన సర్వథా ప్రణామైః ప్రసాదనీయోఽయం న తు ప్రాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభిరితి శత్రుస్త్రీవచనభంగ్యావిశేష ఆక్షిప్యతే

¹సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేపఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం తథాఽనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.

యథా.—

నాథ ప్రతాపరుద్రస్య సేవాం త్యజసి చేత్త్యజ,
అరణ్యగృహమేధిన్యా రీతిరభ్యస్యతే మయా. ౧౮౫

అత్రానిష్టభూతం ప్రతాపరుద్రపాదసేవాత్యజనం తద్రిపుకామిన్యా విధీయతే స విధి రనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహమేధిన్యా రీతి రభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస ఏవ ఉపబృంహితః.

——ఁ వ్యాజస్తుత్యలఙ్కారః. ఁ——

అథ గమ్యప్రస్తావాద్వ్యాజస్తుతి రుచ్యతే.—

నిందయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే,
స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా ౧౮౬

యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతిర్గమ్యతే ఏకా, సా యత్ర స్తుతి ముఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్వితీయా వ్యాజస్తుతిః

తస్యవంగ్యం విశేషమాహ—సర్వథేతి.

ఆక్షేపాంతరముపక్షిపతి—సమానేతి. సమానార్థతయా సమానన్యాయతయేత్యర్థః.

తదేవాహ—యథాచేతి. అనుపపత్తివశాదిష్టనిషేధస్యేవాఽనిష్టవిధేరప్యా భాసత్వాదాక్షేపత్వమితి భావః.

ఉదాహరతి—నాథేతి. అనిష్ట విధ్యాభాసం యోజయతి—అత్రేతి. ౧౮౫

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాద్వాచ్యాభాసత్వప్రసంగేనాక్షేపానంతరం వ్యాజస్తుతిం లక్షయతి—నిందయేతి. ౧౮౬

యత్ర నిందయా స్తుత్యావా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరబాధితస్వరూపయా

క్రమేణయథా —

కాకతీయవిభోః కీర్త్యా కిం వాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్తదీయారివక్త్రేషు దృశ్యతే కాలిమా మహాన్. ౧౮౭

స్తుత్యా నిందా యథా —

ప్రతాపరుద్రనృపతే రహోసాహసికా ద్విషః,
యద్విశంత్యుదధీన్ శైలా నారోహంతి సమంతతః. ౧౮౮

అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః.

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాదప్రస్తుతప్రశంసోచ్యతే
అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే
అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా. ౧౮౯

యత్ర సారూప్యేణ సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణభావేన చాప్రస్తుతకథనాత్ప్రస్తుతప్రతీతిస్తత్రాప్రస్తుతప్రశంసా.
అప్రస్తుతాత్ప్రస్తుతప్రతీతిరిత్యనేన సమాసోక్తివ్యావృత్తిః,
న చ కార్యాత్కారణప్రతీతావనుమానాంతర్భావశంకా.

యథాక్రమం స్తుతిర్నిందా వా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజరూపా వా స్తుతిరితి ద్వివిధాప్యన్వర్థా వ్యాజస్తుతిరిత్యర్థః

కాకతీయేతి. 'విశేషనిషేధే శేషాభ్యనుజ్ఞాన'మితి న్యాయేనారివక్త్రవ్యతిరిక్తం విశ్వం కీర్త్యా ధవళీకృతమితి నిందయా స్తుతిర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర శత్రూణాం సాహసప్రశంసయా భీరుత్వం వ్యజ్యతే. ౧౮౮

స్తుతిప్రసంగాద్వ్యాజస్తుత్యనంతరమప్రస్తుతప్రశంసామాహ—అథేతి. యద్యప్యప్రస్తుతమప్రస్తుతత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపి ప్రస్తుతార్థప్రతీత్యర్థత్వాదవిరోధః. అత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్నియామకం సంబంధమాహ—సారూప్యేతి. ఆదిగ్రహణాత్సామాన్యవిశేషభావః. కార్యకారణభావశ్చ గృహ్యతే, తేషామేవార్థాంతరప్రతీతిహేతుత్వాత్, తేన సామాన్యం విశేషః కార్యం కారణం సరూపంచ ప్రస్తుతం స్వస్వప్రతియోగినోఽప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రతీయత ఇతి పంచాప్రస్తుతప్రశంసాభేదాః. న చేయం సమాసోక్తిస్తద్విపర్యయేణ ప్రవృత్తేరిత్యాహ—అప్రస్తుతాదితి. కార్యాత్కారణప్రతీతిభేదస్యానుమానేఽంతర్భావం వారయతి—న చేతి. అత ఏవ పర్యాయోక్తవ్యావృత్తిరపీత్యాహ—అనేనేతి. తత్రాప్యుభయోః ప్రకృతత్వాదితి భావః

వ్యంగ్యమత్రాలంకార్యమత ఆహ—న చేతి. ౧౮౯

అనుమానాలంకారేప్ర త్యాయ్యప్రత్యాయకయోర్ద్వయోరపిప్రాక
రణికత్వాభ్యుగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యావృత్తిరపి, నచా
యంధ్వనిః, ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.
తత్రసారూప్యేణ యథా.—

ఆశాసు ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః
కింలబ్ధం భ్రమరగణైర్జరత్తరుభ్యః,
పున్నాగో నవనసౌరభప్రసూనై
ర్రామోదం దిశతి నివాసమారభధ్వం. ౧౯౦

అత్రభ్రమరవృత్తాంతనాప్రస్తుతేన సర్వాసంపూర్ణవిభవానుర్వీ
శ్వరాన్విహాయ సకలగుణపరిపూర్ణః సర్వజనానందీప్రతాపరుద్ర ఏకఏవ
సర్వేషాం విదుషాం సేవ్యఇతి ప్రస్తుతం ప్రతీయతే
సామాన్యాద్విశేషప్రతీతిర్యథా —

యశస్వినిపద్మభవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రీ నృపశేఖరాణాం,
తత్పాలనాల్లాలనభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చరాన్మధ్యమలోకఏషః.

అత్రప్రతాపరుద్రస్య గుణమహాత్త్వే ప్రస్తుతసామాన్య మభిహితం
విశేషాత్సామాన్య ప్రతీతిర్యథా —

తత్ర హేతుమాహ—ప్రతీయమానస్యేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్ అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వ మేవాయుక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతం ప్రతీయమానం తత్సాధనత్వేనోపకరోతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగంనామ గుణీభూతవ్యంగ్యం నప్రధాన మతో న ధ్వని రితి భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరతి—ఆశాస్వితి ప్రశమితవాసనోదయేభ్యో నివర్తిత పరిమళప్రచారేభ్యో జరత్తరుభ్యో జీర్ణవృక్షేభ్యః. అత్రాప్రస్తుత భ్రమరవృత్తాంతేన ప్రస్తుతప్రతాపరుద్రవృత్తాన్తస్సారూప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యేణేద ముదాహరణం, వైధర్మ్యనిబంధనాస్త్వన్యత్ర ద్రష్టవ్యాః. ౧౯౦

యశస్వినీతి. అత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంత వర్ణనయాప్రస్తుతరాజవిశేషణ ప్రతాపరుద్రగుణమహిమప్రతీతిః. ౧౯౧

†దంటుమణావిణ పెంఖఇ ణభణఇ వంతుం సకోఊహలావి,
పరిసాసఆ వి ణంపసఇ వణిఆవకిరిసీ సింఠీ. ౧౯౨

అత్ర ముగ్ధానాం నవసంగమే మహతీ లజ్జేతి సామాన్యే ప్రస్తుతే విశేషోఽభిహితః

కార్యాత్కారణప్రతీతిర్యథా —

గాధాఇవార్ణవా జాతా నీచాఇవ మహాద్రయః,
మహీమవతరత్యస్మిన్కాకతీయ కులేశ్వరే. ౧౯౩

అత్రార్ణవాదీనాం గాధత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణభూతం ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే

కారణాత్కార్య ప్రతీతి ర్యథా —

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్ధరిత్రీకల్పశాఖినః,
జాతామయి కృపాదృష్టిః కింవా విస్మయసే సఖే? ౧౯౪

అత్ర కథమీదృశమహావిభవ భాజనమధునాభవసీతి కార్యం పృచ్ఛతే సవిస్మయాయ సుహృదే కారణభూతా ప్రతాపరుద్రకృపాదృష్టి రభిహితా, వాచ్యసంభవాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం భేదాః స్వయం ద్రష్టవ్యాః

---

† ద్రష్టుమనా అపి న పశ్యతి న భణతి వక్తుం సకౌతూహలాఽపి,
స్పర్శాశయాపి న స్పృశతి వనితాయాః కీదృశీ సృష్టిః. ౧౯౨

దంటుమణావీతి. అత్ర దర్శనాద్యుత్కంఠాయా మప్యదర్శనాదీనా మప్రస్తుతానాం లజ్జావిశేషాణా ముక్త్యా ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్యప్రతీతిః, లజ్జాకార్యాణాం లజ్జాత్వ మౌపచారికం.

గాధా ఇతి. అత్రాప్రస్తుతార్ణవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుతప్రతాపరుద్రగాంభీర్యప్రతీతిః. ౧౯౩

ప్రతాపేతి. అత్రాప్రస్తుతకారణవర్ణనాత్ ప్రస్తుతకార్యప్రతీతిం యోజయతి—అత్రేతి. ౧౯౪

అత్ర వాచ్యస్య సంభవా ద్యుపాధివశాద్భేదాంతరాణి స్వయమూహనీయానీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సంభవే ప్రాచీనాన్యేవోదాహరణాని. అసంభవేతు 'కస్త్వం భోః కథయామి దైవహతకం మాం విద్ధి శాఖోటక' మిత్యాదావచేతనేన సహ ప్రశ్నోత్తరికాఽనుపపన్నేతి వాచ్యస్యాసంభవః, ఏవమన్యదప్యుదాహార్యం.

పర్యాయోక్తాలఙ్కారః.

గమ్యత్వప్రస్తావాత్పర్యాయోక్తముచ్యతే—

కారణంగమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్,
ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తముచ్యతే. ౧౯౫

యత్ర ప్రస్తుతస్యైవ కార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుత మేవ కారణం గమ్యతే తత్పర్యాయోక్తం.

యథా—

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంత దీర్ఘికాస్వాజిభూసరాః,
ప్రక్షాళయంతి గాత్రాణి కాకతీయచమూచరాః ౧౯౬

అత్ర రిపునగరీదీర్ఘికావారివిహారేణ ప్రతాపరుద్రచమూచరకర్తృకేనకార్యభూతేన సమరప్రారంభ ఏవ స్వపురాణి విహాయ పలాయితాః ప్రతినృపా ఇతి కారణం ప్రతీయతే

ప్రతీపాలఙ్కారః.

అథ ప్రతీపం.—

ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే,
యద్వోపమేయస్యాద్యత్వం తత్ప్రతీప ముదాహృతమ్ ౧౯౭

యత్ర ఉపమేయస్య లోకోత్తరతయా ఉపమానాక్షేపః క్రియతే తదేకం ప్రతీపం, యత్రోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్ద్వితీయం

కారణగమ్యత్వప్రస్తావాత్పర్యాయోక్తం లక్షయతి—కారణమితి. ప్రస్తుతాదిత్యేతదప్రస్తుతప్రశంసావ్యవచ్ఛేదార్థం, పర్యాయేణ కార్యాదిద్వారా ప్రతీయమానస్య కారణస్య వర్ణనం పర్యాయోక్తమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ప్రతిభూపాలేతి. శుద్ధాంతదీర్ఘికాస్వంతః పురక్రీడాపుష్కరిణీషు. ౧౯౬

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనాత్ప్రస్తుతస్యైవ కారణస్య ప్రతీతిం యోజయతి—అత్రేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానానంతరమస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్షయతి—ఆక్షేపఇతి. ఉపమేయేనైవోపమానకార్యే సిద్ధే కిమర్థముపమానమిత్యాక్షేపః ఏకం ప్రతీపం, యత్ర సిద్ధోపమానస్య నికర్షార్థముపమేయత్వక్లృప్తిస్తద్ద్వితీయం, ఉభయత్రాప్యుపమేయస్యోపమానప్రాతికూల్యాత్ ప్రతీపవ్యపదేశః. ౧౯౭

ఆద్యం యథా—

కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,
కిమస్థ మునయత్యేష నిర్లజ్జ శ్శశలాంఛనః ౧౯౮

ద్వితీయం యథా —

కాకతీయకులే లక్ష్మీపతిరేష న సంశయః,
అనేన కథ మల్పజ్ఞై స్సమేఽసా వుపమీయతే ౧౯౯

అనుమానాలంకారః

అథ తర్కన్యాయ మూలాలంకారా నిరూప్యంతే,
సాధ్యసాధననిర్దేశో హ్యనుమాన ముదీర్యతే.
రూపక హేతుకత్వం తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం

యథా —

రజోధూమ స్సేనాప్రకరభవో యత్ప్రసరతి
స్ఫులింగా దృశ్యంతే ఘటఘుటితకోయఖభువః,
తతో మన్యే యాత్రా శుచిసమయజా రుద్రనృపతేః
ప్రభూతః కోపాగ్నిః ప్రహత రిపుభూపాలనగరః ౨౦౦

కీర్త్యేతి. అత్ర కీర్త్యైవ చంద్రికాయా ఉద్వహనాత్ ద్వ్యర్థ శ్చంద్ర ఇత్యర్థః.

కాకతీయేతి. అత్రోపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుపర్వో ల్లికర్షార్థముపమేయత్వం కల్పితం, కాకతీంద్రస్యోపమానత్వే వివక్షా ప్రయోజికా. ౧౯౯

అథానుమానాద్యలంకార వర్గ మధికరోతి అథేతి—తత్రాపి ప్రాధాన్యాదనుమాన మాదౌ లక్షయతి—సాధ్యేతి. వ్యాపకస్య ధర్మిణ్యయోగవ్యవచ్ఛేదసాధ్యం పక్షధర్మత్వం సపక్షేసత్వం విపక్షాద్వ్యావృత్తిరిత్యేతత్ప్రరూపత్రయసహితో హేతు స్సాధనం యత్ర సాధ్యప్రతీతయే సాధనం నిర్దిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః. తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం దర్శయతి—రూపక హేతుకత్వేనేతి.

ఉదాహరతి—రజోధూమ ఇతి. యాత్రైవ శుచిసమయ ఆషాఢమాసో గ్రీష్మ ఇత్యర్థః. అత్ర క్రోధాగ్నౌ సాధ్యే రజో ధూమః ఖడ్గభువః స్ఫులింగాశ్చ లింగం సర్వసంప్రతిపన్న రూపత్రయసంపన్నయో ర్ధూమాగ్న్యో రూపకగర్భత్వా దనుమానాలంకారత్వం. ౨౦౦

కావ్యలింగాలఙ్కారః.

అథ కావ్యలింగం —

హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.

యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వా ప్రతిపాద్యతే తత్కావ్యలింగమ్

యథా —

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషా కాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,
హృది యాం బిభ్రతో భూపా వశీకుర్వంతి సంపదః ౨౦౧

అత్ర వాక్యార్థగతో హేతుః,

పదార్థగతో యథా —

మ్లానాఽపి భూభృతాం ఫాలలిపి రుచ్ఛ్వసితా పునః,
ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నామృతోక్షితా ౨౦౨

అత్ర పూర్వం పరిమ్లానాయా భూపాలలిపేః పున రుచ్ఛ్వసనే ప్రతాపరుద్రనరేంద్రచరణనఖచంద్రికాసేచనం హేతుః, తస్య విశేషణగతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిః

అనుమానప్రసంగాత్తదనంతరం కావ్యలింగమాహ — హేతోరితి. వాక్యార్థహేతుకం విశేషణగతత్వే పదార్థహేతుకం వా కావ్యలింగం ద్వివిధమిత్యర్థః. కావ్యగ్రహణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, తేన వ్యాప్తిపక్షధర్మతాదరో న క్రియత ఇతి సూచకః, అత ఏవానుమానాదస్య వైషమ్యమితి లక్ష్యతే

ప్రతాపేతి. అత్ర సంపద్వశీకరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచాక్షరీ ప్రాశస్త్యలక్షణో వాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౧

మ్లానేతి అత్ర శత్రుభూపాలఫాలలిపేః పున రుచ్ఛ్వసనే నరేంద్రనఖజ్యోత్స్నామృతోక్షితత్వ పదార్థో హేతుః యత్ర నఖజ్యోత్స్నామృతోక్షితత్వాదితి త్వతలాదిశిరస్కతయా పదార్థస్య హేతుత్వేనోపాదానే వాక్యార్థహేతుకే హేతుత్వప్రతిపాదక యచ్ఛబ్దాదిప్రయోగే చ నాలంకారః, తదా హేతుహేతుమద్భావస్య లౌకికత్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాత్, యత్ర రూపాత్తస్య హేతుత్వం యథోదాహృతే విషయే తత్ర న కశ్చిద్విరోధ ఇతి సర్వస్వరహస్యం, తదేతన్మనసి నిధాయాహ — తస్య విశేషణగతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౨

అర్థాంతరన్యాసాలఙ్కారః.

అథార్థాంతరన్యాసః.—

కార్యకారణసామాన్య విశేషాణాం పరస్పరం,
సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాస ఉదాహృతః. ౨౦౩

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేన వా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽర్థాంతరన్యాసః.

కార్యకారణభావేన యథా.—

భూపాః ప్రతాపరుద్రస్య నతా భవత నోన్నతాః,
ఉన్నతాన్నమయత్యేష నతానున్నమయత్యపి ౨౦౪

అత్ర ఫలరూపేణౌన్నత్యేన నమ్రత్వకారణం సమర్థితమ్

సామాన్యాద్విశేషసమర్థనం యథా —

ఉద్వేజితాః పద్రనరేశ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిపక్షభూపాః,
బిభ్రత్యమీ చిత్ర మచేతనేభ్యో భీతస్య సర్వం భయకారి నూనం

అత్ర భీతస్య సర్వం భయకారీతి సామాన్యమచేతనేభ్యో రిపుభూపా బిభ్యతీతి విశేషం సమర్థయతి.

క్వచిత్కావ్యలింగ సామ్యాత్తదనంతర మర్థాంతరన్యాసం లక్షయతి—కార్యేతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి ప్రకృతసమర్థన మితి. సమర్థ్యార్థత్వేనాభిహితస్య ప్రకృతస్య యత్సమర్థన ముపాదానం తత్పూర్వత్వేన ప్రతీతిరిత్యనుమానవ్యవచ్ఛేదః, సమర్థ్యసమర్థకభావే సమానేఽపి తాటస్థ్యేన హేతుత్వాత్కావ్యలింగాద్భేదః. నను తాటస్థ్యేన హేతుత్వం సామాన్యవిశేషభావ ఏవ న తు కార్యకారణభావే అత స్తత్ర కా గతి రితి చేల్లక్షణాంతరమస్తు యథాయోగమన్యత్ర వాఽంతర్భవత్విలి సమాధేయం, తదుక్తం చక్రవర్తినా. ‘అప్రతీతప్రతీతౌ స్యా దనుమానవ్యవస్థితిః, పదార్థాద్వాఽథ వాక్యార్థా న్నిర్దేశే సతి హేతుతః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యలింగద్వయం మతం, భవే దర్థాంతరన్యాస స్తాటస్థ్యే హేతుభావతః, కార్యకారణభావేతు తస్యోక్తం లక్షణాంతర’ మితి

ఉదాహరతి—భూపా ఇతి. కార్యేణ కారణసమర్థనం యోజయతి—అత్రేతి.

ఉద్వేజితా ఇతి. రణై రేవాపదానై రద్భుతకర్మభిః సామాన్యేన విశేషస్సమర్థ్యత ఇత్యాహ—అత్ర భీతస్యేతి.

విశేషాత్సామాన్యసమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపి మహతాం సంగాద్భవత్యేవహి సజ్జనః,
ప్రతాపరుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే ౨౦౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రసంగతిమహిమ్నా కలిః కృతయుగసదృశ ఇతి విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణాత్కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతమితి తన్నోక్తం. అతః ప్రకారత్రయమర్థాంతరన్యాసస్య

తర్కన్యాయమూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వంపశ్చాద్యథాక్రమం,
అనూద్దేశోభవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యమిష్యతే. ౨౦౭

యత్ర యేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థాస్తేనైవక్రమేణానూద్దిశ్యంతే తత్ర యథాసంఖ్యాలంకారః

యథా —

గాంభీర్యమౌన్నత్య మనర్గళత్వం ప్రతాపరుద్రే సమవేక్ష్యధాతా,
అంభోనిధిష్వద్రిషుదిగ్గజేషు సృష్టిం ప్రయాసైకఫలామమంస్త.

దుష్టోఽపీతి. అత్ర విశేషేణసామాన్యసమర్థనంయోజయతి—అత్రప్రతాపేతి. కారణేన కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతత్వాన్నోదాహృతమిత్యాహ— కార్యేతి. వైధర్మ్యాశ్రయణే షడ్భేదాద్రష్టవ్యాః. ౨౦౬

తర్కపరిశుద్ధబుద్ధేరేవ మీమాంసాయామధికారాత్తన్మూలానంతరమేతన్మూలానాం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తర్కేతి.

యథా సంఖ్యం లక్షయతి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిర్దిష్టా ఉద్దిష్టాః పశ్చాన్నిర్దేశోఽనూద్దేశః, తేనాత్రపూర్వపశ్చాత్పదేస్ఫుటార్థే. ౨౦౭

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. ఆగ్నేయూనీవామగ్నేరహందేవయజ్యయేత్యాద్యను మంత్రేణ మంత్రవద్యత్రోద్దిష్టక్రమేణానూద్దేశస్స యద్యథాసంఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంభీర్యమితి. సముద్రాదిభ్యోఽధికమస్య గాంభీర్యాదికమితి భావః. గాంభీర్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనామనూద్దేశాద్యథాసంఖ్యాలంకారః; క్రమాలంకారోఽయమితికేచిత్. ౨౦౮

అర్థాపత్త్యలఙ్కారః.

ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్త్వన్యదాపతేత్,
కైముత్యన్యాయతస్సా స్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియా. ౨౦౯

యత్ర కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్త్యా తత్సమానన్యాయాత్కైముత్యేనార్థాంతరమాపతతి సోఽర్థాపత్తిరలంకారః

నచాత్రానుమానశంకా. కైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.

యథా.—

సమంతాదుద్వేలై ర్వివిధహయధాటీ కలకలై
ర్జగత్యాం క్రామన్నప్యజని విధురస్సేవణపతిః,
మనాక్క్రోధోదంచద్భ్రుకుటికుటిలే రుద్ర నృపతౌ
నృపాణా మన్యేషాం విఫలితరుషాం కైవగణనా ?. ౨౧౦

అపిచ.—

త్రైలోక్యసారోఽపి సువర్ణశైలః ప్రతాపరుద్రేణ నృపేణతుల్యాం,
తులాంసమారోఢుమపూర్ణ ఏవమహీభృతాం కాగణ నేతరేషాం.

వాక్యవిదామర్థాపత్తిశ్చ న్యాయ ఇతి కృత్వా సంప్రత్యర్థాపత్తిం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. యత్రైకస్య వస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్పత్తేః, కిముతైవకైముత్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః, తన్న్యాయతోఽన్యద్వస్తు వస్త్వంతర మాపతేత్సాఽర్థాపత్తిస్స్యాదిత్యర్థః.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. యథాదండభక్షణాదపూపభక్షణమర్థాదాపతితం తద్వత్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్త్యా తత్సామర్థ్యరూపాత్సమానన్యాయాదర్థాంతరమాపతతి సోఽర్థాపత్త్యలంకార ఇత్యర్థః, అత ఏవ సర్వస్వసూత్రం, దండాపూపికయాఽర్థాంతరాపతన మర్థాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్భావం వారయతి—నచేతి.

ఉదాహరతి—సమంతాదితి. అత్ర ప్రాకరణికస్సేవణపతివృత్తాంతో నృపాంతర వృత్తాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి. ౨౧౦

త్రైలోక్యేతి. తులాం సాదృశ్యం మహీభృతాంరాజ్ఞామద్రీణాంచ, అత్రాక్షేప్యాక్షేపకయో రుభయమహీభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణికత్వం, మహీభృతా మిత్యత్ర శ్లేషోవిశేషః, ఏవ మప్రాకరణికస్య ప్రాకరణికాక్షేపేఽప్యుదాహార్యం. ౨౧౧

అత్రప్రతాపరుద్రాపేక్షయా మేరావప్యసారోఽన్యేషాం మహీభృతా మర్థాదసారత్వం కైముత్యాదాపతతి.

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదా యది,
ఏకత్ర నియమ స్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే. ౨౧౨

యత్రైకం వస్తు యుగపదనేకత్ర సంభావ్యమానమేకత్రైవ నియమ్యతే సా పరిసంఖ్యా. సా ప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్నపూర్వికా తదన్యథా చేతి తయో ర్ద్వయో ర్వర్జనీయస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్యం.

తత్ర శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా —

కిం మండనం త్రిలోక్యాః? కాకతితిలకో న హాటకక్షితిభృత్,
స్తోతవ్యః కస్సుధియాం? రుద్రనరేంద్రో న మందరః క్షితిభృత్

అర్థవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా —

కిం వా క్షౌమవితానం లోకానాం? కాకతీయకులకీర్తిః,
కిం సౌఖ్యం వసుమత్యాః? రుద్రనరేంద్రస్య భుజవాసః. ౨౧౪

అప్రశ్నపూర్వికా శాబ్దవర్జనీయా యథా —

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతి స్సత్సభాయాం
న స్త్రీగోష్ఠ్యాం వ్యసన మనిశం నీతిశాస్త్రే న చాక్షే,

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి — ఏకస్యేతి ఏకస్య వస్తునోఽనేకత్రైకదా యుగపత్ప్రాప్తా వన్యతో నివృత్త్యర్థమేకత్ర నియమనం పరిసంఖ్యేత్యర్థః ఏతేన 'విధిరత్యంతమప్రాప్తే నియమః పాక్షికే సతి, తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తే పరిసంఖ్యేతి గీయతే' ఇతి మీమాంసకోక్తనియమపరిసంఖ్యయో ర్భేదో నాలంకారికై రంగీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం. పరివర్జనేన కస్యచిద్వర్జనేన కుత్రచిత్సంఖ్యానం వర్ణనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యేత్యన్వర్థేయం. తస్యా విభాగమాహ — సేతి. తయోరితి. ప్రశ్నపూర్వికాప్రశ్నపూర్వికయో రిత్యర్థః. ౨౧౨

క్రమేణోదాహరతి — కిమితి. అత్ర మండనత్వేన ప్రాప్తయోః కాకతీంద్రకనకాచలయోః కనకాచలః కంఠోక్త్యా వర్జయిత్వా కాకతీంద్రే నియమనాత్ శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా పరిసంఖ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౨౧౩

కిం వేతి. అత్ర వర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం. ౨౧౪

రాగ ఇతి. అక్షే ద్యూతే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయం శాబ్దం. ప్రశ్నస్తు నాస్తి.

కీర్త్యాం నిత్యార్జనచతురతా నార్థజా తేవినోదో
విద్యాభ్యాసే నచపరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్ఞః. ౨౧౫

అర్థవర్జనీయా అప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

భూరేవ భువనం దేవః స్వయంభూరేవ పార్థివః,
ప్రతాపరుద్ర ఏవైకశ్శైవ నగరీ శుభా ౨౧౬

క్షోణీం యద్రనరాధిపే రక్షతి క్షతవిద్విషి,
బలిసద్మన్యహిభయం త్రిదివే గోత్రభిత్కథా.

అలంకారస్యాస్య శ్లేషేణ చారుత్వాతిశయః ౨౧౭

ఉత్తరాలఙ్కారః.

ఉత్తరాత్ప్రశ్న ఉన్నేయో యత్ర ప్రశ్నోత్తరే తథా,
బహుధా చ నిబధ్యేతే తదుత్తర ముదీర్యతే ౨౧౮

యత్రోత్తరా న్నిబధ్యమానాత్ప్రశ్న ఉన్నీయతే తదేక ముత్తరం, చారుత్వార్థ మసకృల్లోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వముత్తరం ద్వితీయముత్తరం.

క్రమేణ యథా.—

కి మద్య వ్యుత్పత్తి స్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా
యదద్య జ్ఞాతవ్యం ప్రభవతి యదా రుద్రనృపతేః,

భూరేవేతి నస్వర్గాదరిత్యర్థవర్జనీయా ప్రశ్నరహితా పరిసంఖ్యా. ౨౧౬

క్షోణీమితి. బలిసద్మని పాతాళే, అహిభయం సర్పభయం, స్వపక్షప్రభవం భయంచ, 'మహీభుజా మహిభయం' స్వపక్షప్రభవం భయమి'త్యమరః త్రిదివే గోత్రభిత్కథా ఇంద్రప్రసంగః కులఘాతుకప్రసంగశ్చ. ౨౧౭

అత్రాభ్యుచ్చయమాహ—అలంకారస్యేతి

పరిసంఖ్యాయాం ప్రశ్నప్రసంగాత్తదనంతర ముత్తరం లక్షయతి—ఉత్తరాదితి. యత్రోత్తరా దుపనిబధ్యమానాత్ ప్రశ్న ఉన్నీయతే తదేక ముత్తరం, న చేదమనుమానం పక్షధర్మత్వాదినిర్దేశాభావాత్, తథా ప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తర ముత్తరం బహుధా నిబధ్యతే తదపరం సకృచ్చారుత్వం నాస్తీతి బహుధాగ్రహణం, నేయం పరిసంఖ్యా తద్వ దత్ర వ్యవచ్ఛేదవ్యవచ్ఛేదకభావస్యా వివక్షితత్వాత్. ౨౧౮

క్రమేణోదాహరతి—కిమద్యేతి. సుజనలోకవ్యవహృతా సాధుజనప్రసిద్ధా

తదారభ్యోన్మూర్ధా జయతి విశదో ధర్మవిభవో
మహీదేవా శ్చోద్యద్ద్వివిధవిభవారంభముదితాః ౨౧౯

అత్ర ప్రతాపరుద్రో యదా ప్రభవతి తదారభ్య
పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహిమా మహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,
కిమధునా పృచ్ఛసీత్యుత్తరం తత్కిం ప్రతాపరుద్రరాజ్యే
ధర్మప్రతిపాలనమస్తి? కిం సుఖినో భూసురాః? ఇత్యున్నీయతే ప్రశ్నః.

ద్వితీయం యథా.—

కింణుధణం కులవిజ్జా కో లాహో సంజణేణ సహవాసో,
కాణఅరిఏఅసిలా కో రాఆ వీరరుద్దణరణాహో ౨౨౧

వికల్పాలంకారః

వాక్యన్యాయయోః ప్రస్తావాద్వికల్ప ఉచ్యతే,
విరోధే తుల్యబలయో ర్వికల్పాలంకృతిర్మతా. ౨౨౨

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశిష్టయో ర్విరుద్ధయో ర్ద్వయో ర్యుగపత్ప్రాప్తావసంభవ స్తత్ర వికల్పః, ఔపమ్యా చ్చారుత్వం యథా.—

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినమ్రతా,

* కింనుధనం? కులవిద్యా కో లాభః? సజ్జనేన సహవాసః,
కా నగరీ? ఏకశిలా కో రాజా? వీరరుద్ర నరనాథః ౨౨౧

వ్యుత్పత్తి ర్ధార్మికత్వా ద్విజ్ఞానం తవాద్య కిం యదిద్య తవచ జ్ఞాతవ్యం భవతీతి శేషః.

కిం తదిత్యాకాంక్షాయామాహ—ప్రభవతీతి ప్రభుర్భవతీత్యర్థః. ఉన్మూర్ధాపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. విశదో నిర్మలో నిరుపాధిక ఇత్యర్థః, మహీదేవా బ్రాహ్మణాశ్చ ఉద్యద్భి ర్ద్వివిధై ర్ద్వివిధవారంభై రైశ్వర్యవిజృంభితై ర్ముదితాః ౨౨౦

అత్రోత్తరాత్ప్రశ్నోన్నయనం యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరతి—కింణ్వితి. అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదకభావమవివక్షితత్వా ద్బహుధా ప్రశ్నోత్తరనిబంధనా దుత్తరాలంకారః. ౨౨౧

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్యాదినా, తుల్యప్రమాణవిశిష్టత్వా త్తుల్యబలయోరేకత్ర యుగపత్ప్రాప్తౌ విరుద్ధత్వాద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్ప ఇత్యర్థః. లౌకికవికల్పాద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి—ఔపమ్యాచ్చారుత్వమితి.

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయా చరణచ్ఛాయా, అన్యత్ర ప్రత్యంతపర్వతచ్ఛా

పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాద్రేర్వా నిషేవ్యతామ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంధివిగ్రహాభ్యాం తుల్యబలప్రమాణాభ్యాం శరణనమనధనుర్నమనే యుగపదేవ ప్రాప్తే తయోర్విరుద్ధత్వాద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్పః

సముచ్చయాలఙ్కారః.

వికల్పప్రతిపక్షభూతః సముచ్చయో నిరూప్యతే —

గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం నైర్మల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం యుగపదవస్థానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా —

ప్రతాపరుద్రనృపతౌ భద్రాసనముపేయుషి,
సతాం ప్రసన్నం హృదయమసతాం కలుషం మనః. ౨౨౪

క్రియాసముచ్చయో యథా —

† పేచ్ఛఇ ఇమం ణరిందో పవిసఇ మఅణో అ గలఇ మాణో అ,
ఘుణ్ణఇ మణో అసుణ్ణా కిం ఏవం ఉఅహ సహిఆఉ. ౨౨౫

ఏతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే

ఏకవిషయత్వే యథా.—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహతః శ్రీవీరరుద్రప్రభోః.

---

† ప్రేక్షతే ఇమాం నరేంద్రః ప్రవిశతి మదనశ్చ గళతి మానశ్చ,
ఘూర్ణతే మనశ్చ శూన్యం కిమేతత్పశ్యత సఖ్యః. ౨౨౫

యా. అత్ర శ్లేషో విశేషః. ౨౨౩

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

సముచ్చయస్య సంగతిమాహ—వికల్పేతి.

లక్షణమాహ—గుణేతి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి యత్ర గుణానాం క్రియాణాం వ్యస్తానాం సమస్తానాం వా యుగపదవస్థానం సముచ్చయాలంకార ఇత్యర్థః

విషయభేదేన గుణసముచ్చయముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౨౪

తత్రైవ క్రియాసముచ్చయముదాహరతి—పేచ్ఛఇతి. ౨౨౫

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయముదాహరతి—త్రైలోక్యేతి. తద్యో

సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాన్తి విలోకయన్తి పురతో నిశ్వాస మాతన్వతే
శుష్యన్తి ప్రలపన్తి యాన్తి తనుతాం ముహ్యన్తి మూర్ఛన్తి చ.

గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా —

దేవే కాకతివీరరుద్రనృపతౌ జైత్రప్రయాణోన్ముఖే
మాద్యద్దన్తి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రథావద్రథం,
విచ్ఛాయాననమాకులాక్షముదయత్కమ్పం మావిష్కృత
త్కంపం భ్రామ్యతి సర్వతః ప్రతిపదం ప్రత్యర్థిభూభృద్గణః.

ద్వితీయస్సముచ్చయః.

ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాం కార్యసాధనే,
కారణానాం సముద్యోగస్స ద్వితీయస్సముచ్చయః ౨౨౮

యత్రైకం కార్యం సాధయితుమహమహమికయా బహూనాం

షితః ప్రోషితభర్తృకాః, ఉత్కంఠయా ద్వారం యాన్తిపురతో విలోకయన్తి, మావ ద్దృష్టిః ప్రసరతీతి భావః నిశ్వాస మాతన్వతే. ప్రియ మదృష్ట్వా చిన్తయేతి భావః, జ్వరేణ శుష్యన్తి, ముహ్యన్తి జడీభవన్తి ఇతికర్తవ్యతామూఢమనసో భవన్తీత్యర్థః. యద్వా మోహమూర్ఛయో స్సంచార్యవస్థా భేదేన భేదః. అత్రావస్థా నాము దితఃక్రమః. ౨౨౬

గుణక్రియయో స్సామస్త్యేన సముచ్చయ మాహ—దేవ ఇతి మాద్యద్దన్తీత్యాదీని చత్వారి ప్రయాణక్రియావిశేషణాని అత్ర కంపక్రియా, అన్యే గుణాః.

సముచ్చయత్వసామ్యా ద్ద్వితీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఖలేకపోతేతి. పురా కిల కుత్ర చిత్ స్థలే లుబ్ధకేన ప్రసారితే జాలే చిత్రగ్రీవోనామ కశ్చిత్కపోతరాజః సపరివారో ధాన్యలోభా దాగత్య బద్ధః పరస్పరం మంత్రయిత్వా సర్వేఽపి సంభూయ జాలేన సహోడ్డీయ లబ్ధకాదృశ్యతాం గత్వా కుత్రచిత్ప్రదేశే హిరణ్యకనామ్నో మూషికరాజా న్మిత్రా త్పాశచ్ఛేదం లబ్ధ్వా సపరివార స్స్వగృహం ప్రవిష్ట ఇతిపంచ తంత్రకథాం మనసి నిధాయాహ—ఖలేకపోతన్యాయేనేతి యథాపాశచ్ఛేదం ప్రతి సర్వేషాం కపోతానా ముద్యమః ఏవం కస్య చిత్కార్యస్య సాధనే బహూనాం కారణానాముద్యమే సోఽపిసముచ్చయ ఏవేతి. ౨౨౮

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా.

కారణానా ముద్యమః సో౽పి సముచ్చయ ఏవ; యుగపదనేకేషా ముపస్థానాత్.

యథా —

శుభ్రం యశశ్శౌర్య మహచ్చ వృత్తం విద్యా౽నవద్యా విమలం కులం చ,
ప్రతాపరుద్రస్య నరేశ్వరస్య లోకోత్తరాం రీతిముదంచయంతి ౨౨౯

అత్ర యశః ప్రభృతీనాం లోకోత్తరరీతిసంపాదనే ప్రత్యేకం హేతుత్వే౽పి యుగపత్ఖలేకపోతన్యాయసంబంధః.

— సమాధ్యలఙ్కారః —

అథ సమాధి రుచ్యతే —

ఏకస్మి న్కారణే కార్యసాధనే౽న్య త్పరాపతేత్,
కాకతాళీయనియత స్స సమాధి రుదీర్యతే ౨౩౦

యత్రైకస్మి న్కారణే కార్యసాధనాయ ప్రవృత్తే కాకతాళీయతయా

సముచ్చయత్వే హేతు మాహ—యుగపదితి. అస్యైవ సత్కారమితి సంజ్ఞాంతరం. తదుక్తం—'తత్సిద్ధిహేతా వేకస్మి న్యత్రాన్య త్తత్కరం భవే' దితి

ఉదాహరతి—శుభ్రమితి. సద్యోగే చేద ముదాహరణం శుభ్రత్వేన శోభనస్య యశసో లోకోత్తరరీతిసంపాదనే శౌర్యమహత్త్వాదినా శోభనైర్వృత్తాదిభి స్సముచ్చయాత్ 'దుర్వారా స్స్మరమార్గణాః ప్రియతమో దూరే మనో౽ప్యుత్సుక' మిత్యాదౌ స్మరమార్గణానాం దుర్వారత్వేనాశోభనానాం తాదృశై రేవ ప్రియతమాదిభి స్సముచ్చయ ఇత్యత్రాసద్యోగః ప్రియతమాదీనాం స్వతః శోభనత్వే౽పి విరహివిషయత్వే నాత్రాశోభనత్వం జ్ఞేయం. 'శశీ దివసధూసరో గళితయౌవనా కామినీ' ఇత్యాదౌ శశిన శ్శోభనస్యాపి దివసధూసరత్వాదశోభనత్వేనసదసత్త్వాత్తాదృశై రేవ కామినీప్రభృతిభి స్సముచ్చయ ఇతి సదసద్యోగో౽త్ర ద్రష్టవ్యః ఇతి త్రివిధో౽యం సముచ్చయః.

తత్కారసాదృశ్యాత్తదనంతరం సమాధిం లక్షయతి—ఏకస్మిన్నితి. ౨౩౦

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. కేనచిదారబ్ధస్య కార్యస్య కాకతాళీయన్యాయేన కారణాంతరేణ సమాధానా త్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళీయేతి. వృత్తివిషయే కాకతాళశబ్దౌ కాకతాళసమవేతక్రియావాచినౌ. తేన కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళ మితీవార్థే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి జ్ఞాపకాత్ 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఉభయత్రోపమేయం క్రమేణ దేవదత్తాగమనం దస్యూపనిపాత శ్చ తేన దేవదత్తస్య దస్యుసమాగమః కాకతాళసమాగమసదృశ ఇతి లభ్యతే. తతః కాకతాళమివ కాకతాళీయ

అన్యత్కారణ మాగత్య తత్కార్యం సుకరంకరోతిససమాధ్యలంకారః.
యథా.—

రణాంగణేరుద్రనరేంద్రరోషశమాయరాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
వక్త్రేషు యద్వాయువశా త్పతంతి తృణాని దేవస్య సపక్షపాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రనరేంద్రక్రోధశాంత్యర్థ్యం రణాగ్రే ప్రక్రాంతస్తుతీనాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళీయతయా పతితై స్తృణైః కోపశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే—

భావికాలఙ్కారః.

అతీతానాగతేయత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్షితే,
అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్ ౨౩౨

యత్రాద్భుతచరితోపవర్ణనా ద్భూతభావినో ర్వస్తునోః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః న చ భూతభావినోః

మితి ద్వితీయస్మిన్నివార్థే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి ఛప్రత్యయః. యథా పతతాతాళఫలేన కాకవధః తద్వదుపనిపతితైర్దస్యుభిర్దేవదత్తస్య వధ ఇత్యర్థః. యదాహ భగవాన్ భాష్యకారః—'ఏవంతర్హి ద్వా వివార్థౌ కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళం కాకతాళమివ కాకతాళీయమ్'ఇతి తచ్చ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన—'తత్ర కాకాగమనం దేవదత్తాగమనస్యోపమానం తాళపతనం దస్యూపనిపాతస్య. తాళేన తు యః కాకస్య వధ స్సదేవదత్తస్య దస్యునా వధస్యోపమాన మితి వధాదిః కాకతాళీయాదిశబ్దవాచ్య స్సంపద్యతే' ఇతి. తేనకాకతాళీయం నామాతర్కితోపనతం చిత్రీకరణ ముచ్యత ఇతి వృత్తికారః. ఏవం చానుషంగికకారణాంతరస్య సమాధేః సమప్రధానసర్వకారణా త్సముచ్చయా ద్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరతి—రణాంగణ ఇతి అత్ర క్రోధశాంతౌ స్తుతిః ప్రధానకారణం. వక్త్రే వాయువశా త్తృణపతనం కాకతాళీయ మితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కారాతిశయనిదానం భావికం లక్షయతి—అతీతేతి. అత్యద్భుతార్థ కథనా దితి తథావిధశబ్ద సందర్భణేతి శేషః. ౨౩౨

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. భావః కవే రభిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబితత్వే నాస్తీతి భావికం. నను సంబంధో వర్తమానం చ గృహ్యతేచక్షురాదినేతి న్యాయేన భూతభావినోః ప్రత్యక్షవదవభాసోవిరుద్ధఇత్యాశంక్య ,పరిహరతి—నచేతి. తత్రహేతు మాహ

ప్రత్యక్షవదవభాసోవిరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాం హృది భావనోదయాత్ తథాచ భావనాయాః పునః పునశ్చేతసి నిదర్శనాత్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవ. యథాపాంథస్య కామినీభావనయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం న చేయం స్వభావోక్తిః; తస్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా ఇహ త్వత్యద్భుతత్వేన నాపి రసవదాద్యలంకారః; తత్ర విభావానుభావాద్యనుసంధానేనైవ రసాదే ర్భావ్యత్వం న త్వత్యద్భుతత్వేన, న చేయ

—అత్యద్భుతేతి. భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయాత్సంస్కారోద్బోధాత్. న చేద మయుక్త మిత్యాహ—తథాచేతి భావనాయాః పునరితి. భావనావిషయాణా మత్యద్భుతవస్తూనా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయహృదయే, నిదర్శనాన్నిరంతరం దర్శనాత్, ఆదరప్రత్యయేన ధార్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవేతి యథా లౌకికానా మింద్రియై ర్వర్తమానసంబంధార్థసాక్షాత్కారః, యథా వాయోగినా మైకాగ్ర్యలక్షణయా భావనయాఽతీంద్రియార్థసాక్షాత్కారః, తథా కావ్యతత్త్వవిదాం కావ్యతత్త్వగతాత్యద్భుతత్వానుసంధానప్రయుక్తయా భావనయా అతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారో యుజ్యత ఏవే త్యర్థః. అత్ర దృష్టాంత మాహ—యథేతి. పాంథస్య పథికస్య, విరహిణ ఇత్యర్థః 'పథో ణనిత్య' మితి ణప్రత్యయః. కామినీభావనయా కామినీధ్యానేన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదుక్తం—'సాక్షిగత స్సాకలికోఽయ మద్వైతవాదః' ఇతి నచేయం స్వభావోక్తా వంతర్భవతీత్యాహ—నచేతి కుత ఇత్యాకాంక్షాయా ముభయోర్వైషమ్యమాహ—తస్యామితి. వస్తుస్వభావస్య, లౌకిక వస్తుగత సూక్ష్మధర్మస్యేత్యర్థః. యథావ దన్యూనాతిరిక్తత్వేన వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా సాధారణ్యేన హృదయసంవాదిప్రతీతివిషయత్వ మిత్యర్థః. ఇహ భావికే తు అత్యద్భుతత్వేన లోకోత్తరాణాం వస్తూనాం స్ఫుటతయా తాటస్థ్యేన ప్రతీతి రితి భేద ఇత్యర్థః. అత ఏవ రసవదాదౌ నాంతర్భావ ఇత్యాహ—నాపీతి. తత్ర హేతు మాహ—తత్రేతి. విభావానుభావాద్యనుసంధానేన పరమాద్వైతజ్ఞానిన స్మమైవైతే శత్రోరేవైతే తటస్థస్యైవైత ఇత్యాదివిశేషపరిహారాత్సాధారణ్యేన సహృదయసంవాదిప్రత్యయేనేత్యర్థః. రసాదే ర్భావ్యత్వం స్వాద్యత్వ మిత్యర్థః. న త్వత్యద్భుతత్వేనేతి. యథా భావికే భూతభావినోరత్యద్భుతార్థయోస్సర్వజ్ఞవత్తాటస్థ్యేన ప్రతీతిర్నసాధారణ్యేన తద్వదత్ర న భవతీత్యర్థః. నన్వత్ర భూతభావినోరప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయా దివాదే రభావా చ్చప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా

ముత్ప్రేక్షా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయాభావాత్. నచాయం భ్రాంతిమదలంకారః; భావనాయా అభ్రాంతిరూపత్వాత్. అత స్సర్వోత్తీర్ణ ఏవాయ మలంకారః

యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాతి క్రోడాకృతి ర్హరిః,
మృద్బిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే యస్యాలక్ష్యత మేదినీ. ౨౩౩

అత్రాష్టాదశద్వీపయుక్తాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్బిందురూపతేతి అత్యద్భుతవర్ణనయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షవత్ప్రతీతి సంభవః.

ప్రత్యనీకాలఙ్కారః

అథ ప్రత్యనీకాలఙ్కారః ప్రతిపాద్యతే.—

బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే,
య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యతే. ౨౩౪

యత్ర ప్రబలస్య ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారం సామర్థ్యా త్తదీయతిరస్కారో భవతి తత్ప్రత్యనీకమ్

కుతో న స్యాదత ఆహ—నచేయముత్ప్రేక్షేతి. తత్ర హేతుమాహ — అతీతేతి. నహ్యప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసీయతే. కింతర్హి కావ్యార్థవిద్భిః ప్రత్యక్షందృశ్యత ఇతి నోత్ప్రేక్షేతి భావః నను భూతభావినోః ప్రత్యక్షత్వే భ్రాంతిమదలంకారః కిం నస్యా దత ఆహ—నచాయ మితి తత్ర హేతుమాహ—భావనాయా ఇతి. కావ్యతత్త్వవిదాం భూతభావి వస్తుసాక్షాత్కారసామగ్రీ భావనా తస్యా అభ్రాంతి రూపత్వాత్. భ్రాంతిం రూపయతి జనయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావ స్తత్త్వం. తదభావాత్, భ్రాంతిజనకత్వాభావాదిత్యర్థః భూతభావివిషయత్వేఽపి భావనామహిమ్నా న ప్రత్యక్షత్వహాని రితి భావః కంటకశోధన ముపసంహరతి—అత ఇతి యదన్యదవశిష్టం తత్సర్వమలంకార సర్వస్వే ద్రష్టవ్యమ్

ఉదాహరతి—ధ్వజాగ్ర ఇతి క్రోడాకృతి ర్వరాహాకృతిః. ౨౩౩

యోజయతి—అత్రేతి

లోకన్యాయమూలప్రస్తావాత్ప్రత్యనీకం లక్షయతి—బలిన ఇతి. ప్రతీకార ఇతి 'ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహుళ' మితి దీర్ఘః. ౨౩౪

వ్యాచష్టే—యత్రేతి. అనీకస్య సైన్యస్య ప్రతినిధిః ప్రత్యనీకం, తత్తుల్యా

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్య మహోష్మన్యక్కృతస్వమహిమా బడబాగ్నిః,
తద్గభీరిమసనాభి మజస్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః

అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయత్వ మిత్యలంకారత్వమ్,

అథ వ్యాఘాతాలఙ్కారః.

*యేన యత్సాధితం వస్తు తేనైవ క్రియతేఽన్యథా,
అన్యేన తదలంకారో వ్యాఘాత ఇతి కథ్యతే. ౨౩౬

యద్వస్తు యేన కేనచి త్కర్త్రా యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు తేనైవ సాధనేన అన్యేన కర్త్రా యదన్యథా క్రియతే స వ్యాఘాతః

యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,
దోర్భ్యాం లబ్ధోదయాన్ భూపాంస్తాభ్యా మనుదయాన్ సృజన్.

పర్యాయాలఙ్కారః.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకార నిరూపణప్రస్తావాత్పర్యాయాలంకారో నిరూప్యతే

క్రమేణైక మనేకస్మి న్నాధారే వర్తతే యది,

దిదమపిప్రత్యనీకమిత్యర్థః ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రఖ్యాపన మత్రప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరిమ్ణా గాంభీర్యేణ సనాభింసహృదం, 'జ్యోతిర్జనప' దేత్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ౨౩౫

అస్యాలంకారత్వ మాహ—అత్రేతి.

పూర్వమైవ సంగత్యా వ్యాఘాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనోపాయేన యద్వస్తు సాధితం, కేన చి త్కర్త్రేతి శేషః. తేనైవోపాయేనాన్యేన కర్త్రా తద్వస్తు అన్యథా క్రియతే చే త్సవ్యాఘాతోఽలంకారఇత్యర్థః. ౨౩౬

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులోద్భూతః. నాభిజాతో బ్రహ్మా, తతోఽధికా స్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భ్యా మీశ్వరబాహుభ్యాం, లబ్ధోదయాన్ భూపాన్ రాజన్యాన్, 'బాహూరాజన్యః కృతః' ఇతిశ్రుతేః. తాభ్యాం దోర్భ్యా మనుదయా నుదయరహితాన్, సృజన్నితినిష్పాదకస్య నిష్పాదితవస్తువ్యాహతిహేతుత్వా ద్వ్యాఘాతః. ౨౩౭

వ్యాఘాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోః క్రమికత్వాత్తత్ప్రసంగేన పర్యాయం

ఏకస్మి న్నథవాఽనేకం పర్యాయాలంకృతి ర్మతా. ౨౩౮

యత్ర క్రమాదేక మాధేయ మనేకస్మి న్నాధారే వర్తతే స ఏకః పర్యాయః. నచాత్రవిశేషాలంకారః, తత్రైకస్యానేకత్ర యుగపద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధార అనేకమాధేయం వర్తతే సద్వితీయః పర్యాయః నచాత్రసముచ్చయాలంకారః; తత్రాప్యేకత్రానేకేషాంయుగపద్వర్తనం అత్ర క్రమేణ

యథా.—

దంష్ట్రాయాం కుహనాకిటే ర్భగవతో దేవస్య శౌరేః పురా
పశ్చాన్మస్తకమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేశితుః,
అద్యోర్వీపతిశేఖరస్య మహత శ్రీకాకతీయప్రభో-
ర్బాహౌ సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదినీ. ౨౩౯

అత్రైకస్యా మేదిన్యాః క్రమాదనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్వితీయః —

యేషాం ముఖే నిజవధూసవిధే నృపాణాం
శౌర్యోక్తయ స్సమభవ న్నభిమానగర్భాః,
తేషాం ప్రతాపనృపవీక్షణకాతరాణాం
తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి ౨౪౦

లక్షయతి—క్రమేణేతి. ఏకస్యానేకత్ర వర్తన మనేకస్యైకత్రవర్తనం చేతి ద్విధా పర్యాయాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్విశేషసముచ్చయయోః క్రమేణ వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౮

దంష్ట్రాయామితి. కుహనాకిటే ర్మాయావరాహస్య, పాతాళలోకేశితుఃఫణభృత శ్శేషస్య, సర్వధురాం వహతీతి సర్వధురీణః, 'ఖ స్సర్వధురా' దితి ఖప్రత్యయః. విశ్వధురీణేతిపాఠే అత్రైవ 'ఖ' ఇతియోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః. ౨౩౯

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి—అత్రేతి.

యేషామితి. నిజవధూసవిధే యోషిన్మధ్యే, అభిమానగర్భా గర్వగుంభితాః, తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాయస్వేత్యాదివాక్యాని, సముద్భవంతి. అత్రైకస్మిన్ ముఖే శౌర్యోక్తీనాం దీనవచనానాం చ క్రమేణ వృత్తిః. ౨౪౦

సూక్ష్మాలఙ్కారః.

అథ సూక్ష్మాలంకారో నిరూప్యతే—

అసంలక్షితసూక్ష్మార్థప్రకాశః సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయస్యార్థస్య యత్రాకారేంగితాభ్యాం ప్రకాశనం స సూక్ష్మాలంకారః

యథా.—

†గురుఅణసవిహమ్మి పహఉద్ధట్ఠూణ ణరిందపేసిఅం దూఈం,
సవ్వంగేసు సహాసం కత్థూరివిలేపణం కుణఇ. ౨౪౧

అత్ర కస్తూరివిలేపనేన అభిసరసమయః సంకేతకాల ఇతి ప్రకాశః.

ఉదాత్తాలఙ్కారః.

అథోదాత్తాలంకారః కథ్యతే—

తస్యాపి లోకన్యాయమూర్తిర్ మహాన్తః ప్రకారాః,

† గురుజనసవిధే పథార్ద్రం దృష్ట్వా నరేంద్రప్రేషితాం దూతీం,
సర్వాంగేషు సహాసం కస్తూరీవిలేపనం కరోతి. ౨౪౧

ఏకత్రానేకవృత్తిప్రసంగే నైకస్య సంలక్షితత్వాసంలక్షితత్వసంబంధాత్పర్యాయానాంతరం సూక్ష్మం లక్షయతి—అసంలక్షితేతి. అసంలక్షితస్య స్థూలబుద్ధినా మసంవేద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం తీక్ష్ణబుద్ధిసంవేద్యస్యార్థస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, యత్ర స సూక్ష్మాలంకార ఇత్యర్థః

వ్యాచష్టే—విదగ్ధేతి, ఇంగితాకారయోర్లక్షణమాహ చక్రవర్తీ—"ఆకృతి వ్యంజితా శ్చేష్టా ఇంగితం బుద్ధికారితాః, ఆకారః పునరామ్నాత స్తా ఏవాబుద్ధికారితాః" తథా—"తారాపుటభ్రూదృష్ట్యాదేర్వికారానింగితం విదుః, ఆకారాస్సత్వజా భావా ఆద్యా బుద్ధ్యా పరేఽన్యథా' ఇతి

ఉదాహరతి—గుర్వితి అత్ర దూత్యాః సంకేతసమయజిజ్ఞాసాయాం తదీయేన భ్రూభంగాదినేంగితేనోపలక్ష్య ప్రగల్భవధ్వా రాత్రిసమయః సంకేతకాల ఇతి కస్తూరీవిలేపనేన ప్రకాశ్యతే "వక్త్రస్యందిస్వేదబిందుప్రబంధైర్దృష్ట్వా భిన్నం కుంకుమం కాఽపి కంఠే, పుంస్త్వంతన్వ్యా వ్యంజయంతీ వయస్యా స్మిత్వా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖ" ఇత్యత్ర స్వేదబిందునిమిత్తకుంకుమభేదలక్షణాకారసూచితం పురుషాయితం పాణౌ కృపాణలేఖనేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యాకారనిబంధనస్సూక్ష్మః. ౨౪౧

ఉదాత్తమాహ—అథేతి.

తస్యసంగతిమాహ—తస్యేతి.

ఉదాత్తాలంకారః.

'తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే

యత్ర మహాసమృద్ధిశాలినో వస్తునో వర్ణనం క్రియతే తత్రోదాత్తాలంకారః

యథా.—

రమ్యా మేకలాభిధాం నగరీ మాసేదివాంసో బుధాః
సౌవర్ణేషు గృహేషు రత్నరచితద్వారస్తోరణేషు స్థితాః,
ఆరుహ్యాంగణమేదినీషు కలభాన్ క్రీడంత్యహో సర్భకా
న్మోదంతే యదవేక్ష్య భద్రనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితం ౨౮౨

లక్షణమాహ—తదితి.

వ్యాచష్టే—యత్రేతి మహాసమృద్ధిశాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తైశ్వర్యశాలిన ఇత్యలౌకికత్వకథనాదలంకారత్వమితి.

రమ్యామితి. ఆసేదివాంసః ప్రాప్తాః, కలభాన్ బాలగజాన్, మోదంతే ఇతి యత్ తత్ త్యాగలీలాయితం త్యాగలీలా. లోహితాదిత్యషంతాద్యాచేక్తః. అంగభూతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం యథా—'తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహుసహాయ శ్చకార రక్షః క్షయం రామః ఆత్రారణ్యే వర్ణనీయే రామచరిత మంగత్వేనవర్ణిత మితి మతాంతరానుసారేణ సర్వస్వకారః. తథాహి—యత్ర రసాదయో వాక్యార్థీభూతా స్తత్ర రసవదాదయోఽలంకారా ఇత్యలంకారమాత్రరసికా భామహాదయః. తన్మతే యథా వాక్యార్థీభావాదంగభూతో రసాది స్తథాంగభూతమహాపురుషచరిత వర్ణనాత్మకో ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వనిదర్శనే తు కావ్యాత్మనో రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావో నోపపద్యతే. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—"రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః, ధ్వనేరాత్మాంగిభావేన భాసమానో వ్యవస్థితః" ఇతి. యత్ర రసస్వరూపే వస్తుమాత్రేఽలంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థీభావేన ప్రధానేఽంగభూతా రసాదయ స్తత్ర రసవదాద్యలంకారా ఏవ. తదపి తైరేవోక్తం—"ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యేఽస్మిన్నలంకారో రసాదిరితి మేమతిః"ఇతి తదా ద్వితీయోదాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదయం అత ఏవ ధ్వనిదర్శనానుసారీ విద్యానాథోఽపి ద్వితీయ ముదాత్తంనాంగీచకారేతి రహస్యం నన్వేవం తర్హి రసవదాదయః కిమితి నాంగీక్రియంత ఇతి చేన్నైవం; రసప్రకరణ ఏవ తత్స్వరూపనిరూపణాత్. కింతూదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతీతి ప్రతిజ్ఞాయ కేన వాఽభిప్రాయే ణేహ నోదాహృతం? అస్మాభిస్తు తత్రైవ దిఙ్మాత్రముదాహృతమితి నేహ పునః ప్రయత్యతే.

పరివృత్త్యలఙ్కారః

అథ సమానన్యాయాత్ పరివృత్తి ర్నిరూప్యతే —

సమన్యూనాధికానాంచ యదా వినిమయో భవేత్,
సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసౌ మతా ౨౮౩

సమన్యూనాధికానాం సమాధికన్యూనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః. సమేన సమపరివృత్తి ర్న్యూనేనాధికపరివృత్తి రధికేన న్యూనపరివృత్తిశ్చేతి.

సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా —

సుధారసముచో వాచో దత్త్వా కాకతిభూభుజే,
అహో లభన్తే కవయ స్సహస్రం గన్ధసిన్ధురాన్.

అత్ర వచసాం గన్ధసిన్ధురాణాం చ సమత్వం

న్యూనేనాధికపరివృత్తి ర్యథా ౨౮౪

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,
ప్రతాపరుద్రదేవస్య లభన్తే సుస్థిరాం కృపామ్. ౨౮౫

అత్ర త్యజ్యమానా దుపాయనాదే రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్రకృపావిలసితస్యైవాధిక్యమ్.

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ర్యథా —

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః ప్రత్యర్థిభూభుజః,
దత్త్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభన్తే వల్కలాదికమ్. ౨౮౬

అత్ర త్యజ్యమానా దాభరణజాతా దాదీయమానస్య వల్కలాదే ర్న్యూనత్వం.

అథ శృఙ్ఖలాన్యాయమూలాలఙ్కారా నిరూప్యన్తే.—

సమృద్ధికార్యత్వా ద్వినిమయస్య తద్రూపాం పరివృత్తిముదాత్తానన్తరం నిరూపయతి—అథేతి సమానన్యాయాత్ లోకవ్యవహారరూపాత్.

సమేతి కించి ద్దత్త్వా కస్యచి దాదానం వినిమయః, సమస్య సమేనన్యూనస్యాధికేనాధికస్య న్యూనేన వినిమయ ఇతి త్రేధా పరివృత్తిః ౨౮౩

సమేన సమపరివృత్తి ముదాహరతి—సుధేతి. అతః కాకతీన్ద్రాత్, గన్ధసిన్ధురాన్ గన్ధగజాన్. లక్షణ ముక్తం నాటకే. ౨౮౪

న్యూనేనాధికపరివృత్తి ముదాహరతి—ఉపాయనమితి. ౨౮౫

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౮౬

అనన్తరాలఙ్కారచతుష్టయస్య సఙ్గతిమాహ—అథేతి.

కారణమాలాలఙ్కారః.

పూర్వం పూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్స్యాదుత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాఖ్య మలంకరణ ముచ్యతే. ౨౮౭

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుతాం భజతే స కారణమాలాఖ్యోఽలంకారః.

యథా.

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జనం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽయం కాకతీశ్వరే. ౨౮౮

ఏకావళ్యలఙ్కారః

యత్రోత్తరోత్తరేషాంస్యాత్పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమాత్,
విశేషణత్వకథన మసా వేకావళీ మతా ౨౮౯

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతి క్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం భజతే స ఏకావళ్యలంకారః

ప్రతాపరుద్రనగరీ సుజనై రుపశోభితా,
సుజనా స్స్ఫీతవిభవై ర్విభవా స్థైర్యశాలినః. ౨౯౦

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపోహనేనాపి భవతి

యథా.—

న తద్రాజ్యం ప్రజా యత్ర న భవంత్యార్జితశ్రియః,
న తాః ప్రజాః ప్రభు ర్యాసాం న స్వయం కాకతీశ్వరః. ౨౯౧

కారణమాలాం లక్షయతి—పూర్వపూర్వమితి. ప్రతిశబ్దో భిన్నక్రమః. తేన పూర్వపూర్వస్యోత్తరహేతుత్వే కారణమాలేత్యర్థః.

తథా వ్యాచష్టే—యదేతి. ౨౮౭

విద్యయేతి. విద్యాదయో వినయాదీ న్ప్రతి హేతవః. ౨౮౮

అథ దేతద్వైపరీత్యా దేకావళీం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య విశేషణత్వం స్థాపనే నాపోహనేనచ ద్వైవిధ్యమనుభవతీత్యేకావళీం ద్విధా కరోతి. ౨౮౯

అద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూర్వస్య సుజనాద్యుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౦

ద్వితీయముదాహరతి—నతద్రాజ్యమితి. అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వపూర్వస్య ప్రజాద్యుత్తరోత్తర మపోహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౧

మాలాదీపకాలఙ్కారః.

*యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవే దుత్తరోత్తరం,
ప్రత్యుత్కర్షావహత్వం త న్మాలాదీపక ముచ్యతే. ౨౫౨

యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్వం స మాలాదీపకాలంకారః.

యథా.—

భాగ్యభూమా మహీం ప్రాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,
భుజః ప్రతాప మతులం ప్రతాప శ్చ జగత్త్రయం ౨౫౩

సారాలఙ్కారః.

ˋఉత్తరోత్తర ముత్కర్షః సారాలంకార ఉచ్యతే.

యథా—

జగత్సు వసుధా భాతి తస్యా మేకశిలా పురీ,
కాకతీయాన్వయ స్తత్ర తస్మిన్ రుద్ర నరేశ్వరః. ౨౫౪

సకలభువనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయీకుర్వతః చిరాదస్యాలంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం
సమాప్తమ్.

పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్యోత్కర్షహేతుత్వేనైకావళీముక్త్వా ఉత్తరోత్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వస్యోత్కర్షహేతుత్వే మాలాదీపకమాహ—యదేతి.

భాగ్యేతి. అత్ర భాగ్యాతిశయాదిభి ర్మహ్యాదీనా ముత్కర్షః క్రమేణవిధీయతే. పరిశేషాత్సారం లక్షయతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్వితి. అత్ర జగదపేక్షయావసుధాయా ఉత్కర్షః, తదపేక్షయాఏకశిలాయా ఇత్యాదిక్రమేణోత్కర్షో రుద్రనరేశ్వరే విశ్రామ్యతి. ౨౫౪

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథ సూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే అర్థాలఙ్కారనిరూపణం నామాష్టమం ప్రకరణమ్.

మిశ్రాలఙ్కారప్రకరణమ్.

అథ సంసృష్టిసంకరౌ నిరూప్యేతే—

యథా లౌకికానామలంకారాణాం హిరణ్మయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సౌందర్యహేతూనా మన్యోన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయో దృశ్యతే తథైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం మిథస్సంబంధేన సౌందర్యాతిశయః ప్రతీయతే స చ సంబంధో ద్వివిధః సంయోగరూప స్సమవాయరూపశ్చేతి. సంయోగే మిశ్రతిలతండులన్యాయః సమవాయే మిశ్రక్షీరనీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంసృష్టిః క్షీరనీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయహేతుత్వా దలంకారధురంధరత్వం, న తు పూర్వోక్తాలంకారశేషతా. తత్ర ప్రథమం సంసృష్టి ర్నిగద్యతే.—

సంసృష్టిః.

తిలతండులసంశ్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంశ్లిష్యేయు రలంకారా స్సా సంసృష్టి ర్నిగద్యతే. ౧

ఏకైకాలంకారనిరూపణానంతరం మిశ్రాలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే— అథేతి. ఉక్తానా మలంకారాణాం క్వచి త్సహభావే కిం పార్థక్యేన పర్యవసాన ముతాలంకారాంతరత్వ మితి విచార్య లౌకికాలంకారన్యాయేనాలంకారాంతరత్వం సిద్ధాంతయతి—యథేతి హిరణ్మయానాం సౌవర్ణానాం, 'దాండినాయ' నాదిసూత్రేణ నిపాతనా త్సాధుః. పృథఙ్మిథస్సంబంధాభావేఽపి సౌందర్యహేతూనాం మిథ స్సంబంధే చారుత్వాతిశయ స్తథైవ రూపకాదీనా మిత్యర్థః సౌందర్యాతిశయహేతో స్సంబంధస్య ద్వైవిధ్య మాహ—స చేతి ఉత్కటభేద స్సంయోగరూపః అనుత్కటభేద స్సమవాయరూప ఇత్యర్థః. ఆద్యే తిలతండులన్యాయేన సంసృష్టిః. ద్వితీయే క్షీరనీరన్యాయేన సంకరః. అనయోః పృథగుపాదానం న పూర్వశేషత్వ మిత్యర్థః.

తత్ర ప్రథమ ముత్కటభేదనిబంధనాం సంసృష్టిం లక్షయతి—తిలేతి. ౧

యత్ర తిలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబద్ధా రూపకాదయో భవంతి సా సంసృష్టిః. సా త్రివిధా, శబ్దాలంకారగతత్వేనార్థాలంకారగతత్వే నోభయాలంకారగతత్వేన చ.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ర్యథా—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురధురానిర్ధారితోర్వీతలా
స్త్వంగత్తుంగతురంగమప్రతిభయా ద్రాక్స్యందనస్యందనాః,
తీవ్రారంభసముద్భటస్ఫుట ఘటాటోపస్ఫుటద్దిక్తటా
నిస్సీమాః ప్రసరంతి యత్ర నృపతే ర్జైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౨

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

అర్థాలంకారసంసృష్టి ర్యథా—

కాకతీంద్ర త్వచ్చమూర్ధత్తే మహిమాన ముదన్వతః,
గ్రసతే యా ద్విషద్భూభృద్ధ్వజినీ స్తటినీ రివ. 3

అత్ర నిదర్శనోపమయో స్సంసృష్టిః

ఉభయసంసృష్టి ర్యథా—

ప్రతాపరుద్రదోర్దండో మండలాగ్రేణ మండితః,
దృశ్యతే సమరే వీరై రుత్ఫణః ఫణవా నివ ౪

అత్ర వృత్త్యనుప్రాసోపమయో స్సంసృష్టిః

తస్యా స్త్రేధా విభాగ మాహ—సేతి.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ముదాహరతి—శుంభదితి శుంభత్సంభ్రమా దీప్యమాన సంరంభా యే గంధసింధురా గంధగజాః తద్ధురయా తద్భారేణ నిర్ధారితం నిర్భిన్న ముర్వీతలం యేషు తే తథోక్తాః, త్వంగద్భిః ప్లవమానైః తుంగతురంగమైః ప్రతిభయా భయంకరాః, ద్రాక్స్యందనాః శీఘ్రధావనాః స్యందనా రథా యేషు తే తథోక్తాః, అత్ర ధురధురా ఘటఘటే త్యత్ర ఛేకానుప్రాసో ఽన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాసశ్చ సంసృజ్యతే. ౨

అర్థాలంకారసంసృష్టి ముదాహరతి—కాకతీంద్రేతి. ఉదన్వతో మహిమానం ధత్త ఇత్యత్రాసంభవద్ధర్మయోగేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా న్నిదర్శనా. తస్యా స్తటినీరివే త్యుపమాయాశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ౩

ఉభయసంసృష్టి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౪

—● సంకరః. ●—

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరనీరనయా ద్యత్ర సంబంధ స్స్యా త్పరస్పరం,
అలంకృతీనా మేతాసాం సంకర స్స ఉదాహృతః. ౫

యత్ర క్షీరనీరన్యాయేనాలంకారాణాం మిథస్సంబంధో భవతి స సంకరః తస్యాంగాంగిభావేన సందేహేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రైవిధ్యమ్.

తత్రాంగాంగిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్బృంహితగర్జితై ర్ద్విపఘటా కాదంబినీసంభ్రమైః
క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇవ,
శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టిశమితక్ష్మాచక్రతాపోదయా
యాత్రాః కాంతివల్లభస్య జగతా మానంద మాతన్వతే. ౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమాలంకారేణ ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యత్రోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి సజాతీయయో రంగాంగి

సంకరం లక్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరనీరన్యాయా దనుత్కటభేద స్సంబంధః స సంకర ఇత్యర్థః. ౫

తస్య త్రేధా విభాగ మాహ—తస్యేతి.

క్రమే ణోదాహరతి—ఉద్యదితి. క్షోణీభృత్కటకానాం వైరిభూపాలరాజధానీనాం అన్యత్ర పర్వతనితంబానాం, ఉపరోధపటుభిర్నిరోధనసమర్థైః, 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయో'రితి విశ్వః. శత్రుస్త్రీబహులాశ్రువృష్ట్యైవ శమితః క్ష్మాచక్రతాపోదయో భూమండలసంతాపాతిశయో యాసు తా స్తథోక్తాః, దుష్టనిగ్రహేణ భూభారోఽవతరతీతి భావః ౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—అత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకత్వే ద్విపఘటారూపవిషయస్థగనే కాదంబినీరూపోపమానస్యైవ సవిశేషణత్వం నోపమేయస్య. అతోఽధికోపమం నామ దోషస్స్యాత్. తస్మాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతిభావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యస్యా అనుగ్రాహ్యత్వా దంగిత్వం. ద్విపఘటా కాదంబినీత్యస్యా అనుగ్రాహకత్వా దంగత్వమ్ అతోఽనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. అంగినో రన్యోన్యం చమత్కారహేతుత్వా న్మిశ్రణేఽపి రామణీయకం ద్రష్టవ్యం. తర్హి

భావః. కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి సమాసాశ్రయణాత్ క్షోణీభృత్కటకో
పరోధేత్యత్ర శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః.

విజాతీయసంకరో యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య కృపాణధారా ప్రత్యర్థిపాలేషు పతత్యమందం,
ప్రక్షాళనాయేవ కృతస్య ధాత్రా తద్వర్తినో దుర్లిపికల్మషస్య.

అత్ర ప్రక్షాళనాయేవేత్యుత్ప్రేక్షయా దుర్లిపికల్మషస్యేత్యత్ర రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి విజాతీయయో రంగాంగిభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా.—

విజితారిపురో మూర్త్యా విలసత్సర్వమంగళః,
భువి శంభు రివాభాతి కాకతీయనరేశ్వరః. ౮

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థసామ్యా దుపమా విలసత్సర్వమంగళ ఇతి శబ్దసామ్యాత్ శ్లేషశ్చ తౌ శంభు రివేత్యేకస్మి న్నివశబ్దేఽనుప్రవిష్టౌ.

సందేహసంకరో యథా —

ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యత్ర కేన సమాసేనోపమాలాభ ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ— కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి'రితి సమాసః. అభ్యుచ్చయమాహ— క్షోణీభృదితి. క్షోణీభృత్కటకశబ్దేన శత్రురాజధానీపర్వతనితంబయో రభిధానా చ్ఛ్లేషః. ఉభయో రభేదాధ్యవసాయా చ్ఛ్లేషమూలాతిశయోక్తిరిత్యర్థః. ఇయం చ ద్విపఘటా కాదంబినీత్యత్రోపమాయా అంగం తేనాతిశయోక్త్యనుగృహీతయా తయా యాత్రాః ప్రావృడ్వాసరా ఇవేత్యుపమా ఽనుగ్రాహ్యత ఇతి ఫలితం.

విజాతీయసంకర ముదాహరతి— ప్రతాపేతి. కృపాణస్య ధారా కోటి రుదకధారా చ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తినః ప్రత్యర్థిపాలవర్తినో దుర్లిపి రేవ కల్మషం పంకం తస్య క్షాళనాయేవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా అత్ర క్షాళనయోగ్యస్య కల్మషస్య ప్రాధాన్యం రూపకే నైవ లభ్యతే నాన్యథే త్యుత్ప్రేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి రూపకోత్ప్రేక్షయో ర్విజాతీయయో రన్యోన్యసాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకర ముదాహరతి— విజితేతి. ౮

యోజయతి— అత్రేతి. విజితారిపుర ఇత్యత్ర శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వా దర్థసామ్యం విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యత్ర తదభావా చ్ఛబ్దసామ్యం. తావుపమాశ్లేషా వేకస్మిన్నివశబ్దే ఽనుప్రవిష్టౌ. తస్యోభయోపకారిత్వా దితి భావః. ౯

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,
ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసాదజ్యోత్స్నయాఽమృతం ౯

అత్ర కాకతీయకులాంబుధావిత్యాదౌ రూపకోపమయోస్సందేహసంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయోఽంబుధిరివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. నచాత్ర సాధకం బాధకం వా ప్రమాణమన్యతరస్యాస్తీతి సందేహ ఏవ పర్యవస్యతి సాధకబాధకప్రమాణసంభవేతు సందేహనివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేః పారిజాతాత్సముద్భవాః,
వతంసయంతి దిఙ్నార్యో మధురాః కీర్తిమంజరీః ౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి రూపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

బాధకం యథా.—

సందేహసంకర ముదాహరతి—జాత ఇతి. ౯

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధావిత్యాదౌ సమాసద్వయసంభవాదితి. మయూరవ్యంసకాదీనాం చాకృతిగణత్వాద్రూపకోపమితసమాసద్వయసంభవాదిత్యర్థః. నన్వత్రామృతదానస్య చంద్ర ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏవేందురితి రూపకమేవ నోపమేతి చేన్నైవం; ఔపచారికస్యామృతదానస్య ప్రతాపరుద్రేఽపి సంభవాత్, ఉపమాయా బాధకాభావాత్. తేనాత్ర రూపకోపమయోస్సందేహ ఏవ పర్యవస్యతీత్యాహ—నచేతి. సాధక మనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం. తత్సద్భావే సందేహ ఏవ నివర్తత ఇత్యర్థః.

తర్హి కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధక మిత్యాకాంక్షాయాం క్రమేణ దర్శయతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రనృపతిరూపాత్పారిజాతాత్ (వతంసయంతీత్యత్ర, 'వష్టి వాగురి రల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయో', రిత్యకారలోపః), అత్ర వతంసీకరణం మంజరీష్వేవానుగుణ మితి రూపకపరిగ్రహే సాధక మిత్యాహ—అత్రేతి. తత్రోపోద్బలమాహ—వతంసీకరణేనాభేదప్రతీతి రితి. న పున రుపమాయా మివ భేదాభేదప్రతీతి రితి భావః. ౧౦

కాకతీంద్రస్య నిస్సాణధ్వనౌ దిక్షు విజృంభితే,
వ్యాకులీకృతసత్త్వో ఽభూత్ప్రతిపక్షబలార్ణవః. ౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యుపమాయా వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి బాధకం ప్రమాణం 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే' ఇత్యనుశాసనేన సామాన్యప్రయోగస్యోపమాబాధకత్వాత్ అంతఃపారిశేష్యాద్రూపకాలంకారః ఏవం యథాసంభవమన్యేషామలంకారాణాం సంసృష్టిసంకరౌ బోద్ధవ్యౌ తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహోపాధ్యాయకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలఙ్కారశాస్త్రే మిశ్రాలఙ్కారప్రకరణం
సమాప్తమ్

బాధకం దర్శయతి—కాకతీంద్రస్యేతి. దిక్షు నిస్సాణధ్వనౌ విజృంభితే వ్యాప్తే సతి, ప్రతిపక్షబలమేవార్ణవః, వ్యాకులీకృతాని కలుషీకృతాని సత్త్వాన్యంతఃకరణాని ప్రాణినశ్చ యస్య స తథోక్తః ౧౧

బాధకం యోజయతి—అత్రేతి ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యేవముపమితసమాసస్య వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వాత్పారిశేష్యాద్రూపకమేవేత్యర్థః. అలంకారాంతరసంకరసంసృష్టిప్రపంచః ప్రబంధాంతరేషు ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ—ఏవమితి. వివేకినామేతావతైవేతరదపి సుబోధమితి విస్తరభీరుభిరస్మాభిరుపరమ్యత ఇతి సర్వమవదాతమ్.

జగతి నిఖిలవిద్యాసింధుమంథాచలానాం
పరఫణితిపరీక్షా యుజ్యతే సజ్జనానాం,
తదిహ మమ నిబంధే దూషణం భూషణం వా
భవతి యది సదర్థం తద్ధ్రువశ్యం విమృశ్యమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దియార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే మిశ్రాలఙ్కారనిరూపణం నామ నవమం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నామాలంకారశాస్త్రమ్
సవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్.

చెన్నపుర్యాం: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ ఇత్యేతైః
'వావిళ్ల' ముద్రణాలయే ముద్రితమ్.